

KORALL

KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

62.

16. évfolyam • 2015.

2015.

Tudomány a nemzetépítés szolgálatában

Eszik Veronika, Hörcher Ferenc, Lafferton Emese, Mester Béla,
Papp Gábor György, Stráner Katalin, Szalisznyó Lilla
és Varga Bálint tanulmányai,

valamint Sonkoly Gábor írása

Ára 1250 Ft

62.

A KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
előfizetői felhívása a 2016. évre

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2016-ban a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

63.
64.
65.
66.

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!
Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
A kedvezményes előfizetési díj 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.
UniCredit Bank: 10918001-00000028-60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

Nonprofit szervezetként lehetőségünk van
az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.
Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket támogatásával.
Adószámunk: 18255030-1-43
Nevünk: KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET

Korábbi számaink korlátozott számban, eredeti áron,
a szerkesztőség címén (terjesztes@korall.org
www.korall.org) még megrendelhetők:

- 3–4: *Iskola: intézmény – esély – érvényesülés* (600 Ft)
- 5–6: *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8: *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12: *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13: *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14: *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16: *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17: *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18: *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20: *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22: *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23: *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25: *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26: *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27: *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29: *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30: *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
- 31: *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
- 32: *Távolság – közelség* (1000 Ft)
- 33: *A háború állapota* (1000 Ft)
- 35: *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
- 36: *Kollektívizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
- 37: *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
- 39: *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
- 43. *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
- 44. *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
- 45. *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
- 46. *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
- 47. *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
- 48. *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
- 50. *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
- 51. *Zene – zene – zene* (1250 Ft)
- 52. *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)
- 53. *Természeti kihívások – társadalmi viszonyok* (1250 Ft)
- 54. *Válságtörténetek* (1250 Ft)
- 55. *Nem a ruha teszi?* (1250 Ft)
- 56. *Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás* (1250 Ft)
- 57. *Konfesszionizáció: felekezeti és politikum a kora újkorban* (1250 Ft)
- 58. *Budapesti lakások és lakóik a 20. század első felében* (1250 Ft)
- 59. *Áldozatnarratívák* (1250 Ft)
- 60. *Női életvilágok* (1250 Ft)
- 61. *Vállalatok társadalma* (1250 Ft)

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOGH GÁBOR főszerkesztő
GRANASZTÓI PÉTER
KÁRMÁN GÁBOR
KLEMENT JUDIT
KOLTAI GÁBOR
LENGVÁRI ISTVÁN
MAJOROSSY JUDIT
SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Bácskai Vera, Beluszky Pál, Benda Gyula, Faragó Tamás,
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, Tóth Zoltán, Valuch Tibor

A „Tudomány a nemzetépítés szolgálatában” című blokkunkat
Cieger András és Kármán Gábor szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Széll Szilvia

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap,
valamint olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai
támogatták.

Címlapon: Ismeretlen fényképész, Szkalnitzky Antal
és Koch Henrik: Az Akadémia épületének ideiglenes
díszítési terve a koronázás alkalmára, 1867.
(Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeuma,
Fényképgyűjtemény, ltsz. 27.735)

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

TARTALOM

TUDOMÁNY A NEMZETÉPÍTÉS SZOLGÁLATÁBAN

Hörcher Ferenc	„Soft power” a reformkorban? A Széchenyiek tudománypolitikai céljai	5
Szalisznyó Lilla	A magyar irodalom férfiasan kezdi fejét emelni. A Magyar Tudós Társaság jutalmainak szerepe az irodalom elismertetésében (1831–1847)	29
Mester Béla	A magyar filozófiatörténet elbeszélésének megformálása az egyetemes filozófiatörténet és a kulturális nemzetépítés kontextusában: Almás Balogh Pál vállalkozása	54
Eszik Veronika	A magyar–horvát tenger mellék mint nemzetiesített táj. Adalék az intézményesülő földrajztudomány és a nemzetépítés kapcsolatához	75
Stráner Katalin	Természettudomány magyarul vagy magyar természettudomány? Dapsy László, a magyar darwinizmus és a Természettudományi Társulat Könyvkiadó Vállalatának eredete	97
Lafferton Emese	A „magyar arc vita”. Faji gondolkodás a magyar néprajzban és az antropológiában a századfordulón	116
Varga Bálint	Nemzeti és regionális történelem egy sokszínű térsegen: a bánági történetírás a hosszú 19. században	150
Papp Gábor György	„Vezessük be minél előbb nemzeti hagyományainkat a modern világba”. A nemzeti építészet fogalmának változásai az építészeti szakirodalomban Magyarországon	167

Sonkoly Gábor	Mennyiben bécsi a Bécsi Memorandum? A városi örökség meghatározásában bekövetkező változások történeti értelmezése	190
---------------	--	-----

KÖNYVEK

A porcelánbolti elefánt színrevitele Azar Gat: Nations. The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism	- Lajtai L. László	224
Mitchell G. Ash – Jan Surman (eds.): The Nationalization of Scientific Knowledge in the Habsburg Empire, 1848–1918.	- Stráner Katalin	237
A magyar politikai eszmetörténet változó látképe Takáts József: A megfelelő ötvözet. Politikai eszmetörténeti tanulmányok.	- Németh Ákos	242
Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1770–1945). Texts and Commentaries. I–II–III/1,2–IV.	- Dénes Iván Zoltán	250
Ágoston Berecz: The Politics of Early Language Teaching. Hungarian in the Primary Schools of the late Dual Monarchy	- Tarafás Imre	254
Gabriella Elgenius: Symbols of Nations and Nationalism. Celebrating Nationhood.	- Fazekas Zsuzsanna	258
Szerzőink		262
Contents		264
Abstracts		266

Hörcher Ferenc

„Soft power” a reformkorban?

*A Széchenyiek tudománypolitikai céljai**

KULTÚRA ÉS POLITIKA: ESZMETÖRTÉNETI ÉS POLITIKAI
FILOZÓFIAI BEVEZETŐ

Ez a tanulmány a két Széchenyi, apa és fia, Széchenyi Ferenc és Széchenyi István nemzeti kulturális intézményalapítási vállalkozását kívánja közelebbről megvizsgálni a politikai filozófia nézőpontjából. Feltételezése szerint ugyanis Széchenyi Ferenc nemzetikönyvtár- és múzeum-, illetve Széchenyi István tudományos-akadémia-alapító kezdeményezése igencsak érdekes feladvány a politikai eszmetörténet, illetve a politikai filozófia számára. E két történetileg jelentős hatású személyiség egymással sok tekintetben összefüggő, ám a Ferenc uralkodása alatt bekövetkezett politikai törés miatt egymástól el is térő alapítói tevékenységének bemutatására egyetlen tanulmányban csak jelzésszerűen kerülhet sor.¹ Egy ilyen dolgozat reménybeli újdonsága² talán abban állhat, hogy e két kezdeményezés eszmetörténeti hátterét feltárva arra kérdez rá, mennyire voltak tudatában a ma oly divatos „soft power” jelentőségének a korszak legnagyobbjai.³ Ezzel pedig

* A tanulmány az NKFI K 108670. számú, „Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon” című kutatási projekt keretében készült. Korábbi, szóbeli változata elhangzott „Nemzet és kultúra. A Széchenyiek gondolkodásának aktualitása a 21. századi Magyarországon” címen a Faludi Ferenc Akadémia „Kereszténység – nemzet – szabadság” című konferenciáján 2014. október 11-én. (Az előadás megtekinthető itt: https://www.youtube.com/watch?v=bc_u7Hz3IOA; utolsó letöltés: 2015. december 10.)

¹ A politikai klíma drámai változásának áldozatául esett nemzedékre vonatkozóan lásd Poór 1988.

² A vonatkozó irodalom természetesen tekintélyes. Itt csak röviden utalnék a Széchenyi Ferenc intézményalapítási tevékenységével kapcsolatos kutatások közül a két klasszikusra: Kollányi 1905, illetve Berlász 1981. Újabban Monok István is több előadásban és publikált írásban tért ki a témára. Összefoglalóan: Monok 2004. A Széchenyi Istvánnal kapcsolatos gazdag irodalomból számomra különösen fontos volt Csorba 1991 és Oplatka 2010, természetesen Gergely András korábbi kismonográfiája (Gergely 1972) és 2006-os monográfiája (Gergely 2006), Velkey Ferenc kandidátusi értekezése (Velkey 1999) és több azóta született tanulmánya, valamint Dobszay Tamás tanulmányai. Lásd még: Fónagy–Dobszay–Szentpéteri 2003, illetve Lackó 1977.

³ A „soft power” mint a kultúra révén történő politikai befolyásolás technikáit leíró kifejezés értelmezésére lásd Nye 1990. A kultúra politikai eszközként, erősebben fogalmazva fegyverként való alkalmazása a magyar történelem más, viharos korszakaiban is visszatért. Gondoljunk a reformáció bibliafordításaira, Klebelsberg kultúrpolitikájára, a minőség forradalmát meghirdető Németh Lászlóra vagy az Írószövetség szerepére 1956 előkészítésében.

a korra vonatkozóan jórészt liberalizmus-, illetve nacionalizmus-történeti keretek között kibontakozó diskurzus is talán tágasabbá tehető.⁴

Idézzük fel egy pillanatra a rómaiak közismert „kenyeret és cirkuszt” jelszavát! A Iuvenalis szállóigévé vált mondására⁵ visszavezethető szlogenből jól érzékelhető, hogy a klasszikus felfogás szerint az államnak két dolgról kell gondoskodnia, ha el akarja kerülni polgárai lázongását. Egyrészt a mindennapi betevőről, mint az egyén és a közösség túlélésének legfontosabb zálogáról. Másrészt arról, hogy az egyszerű nép (a *populus*) fantáziáját és szenvedélyeit lekösse: vagyis a szórakoztatásról, emelkedettebben szólva: a kultúráról. Az elektronikus medialitás korában könnyen belátható, hogy a – tág értelemben vett – kultúra csakugyan alkalmas eszköz a népesség figyelmének lekötésére, s így csökkentheti a veszélyes politikai szenvedélyek esetleges kirobbanásának veszélyét. Bizonyos értelemben a Magyarországon a 19. század elején megizmosodó „nemzeti” kultúra sem pusztán a nagypolitika befagyása miatt szükséges pótcselekvés volt, célja, legalább részben, a „nép” politikai szenvedélyeinek „becsatornázása” lehetett – gondoljunk az 1831-es kolerázadáshoz hasonló jelenségekre.

A kultúra azonban kétélű fegyver. Nyilvánvalóan alkalmas eszköz lehet az „oszd meg és uralkodj!” eredetileg görög, majd római stratégiájának alkalmazására is, a politikai közösség megosztottságán keresztül akár annak elnyomó uralására is. A közösségen belül ugyanis a jelek szerint mindig vannak olyanok, akik szívesen perlekednek egymással kulturális (ma úgy mondjuk: szimbolikus) ügyekben. A szimbolikus ügyek a lehető legszorosabban összefüggnek az identitás kérdéseivel, problémáival, traumáival, ezért a kulturális (szimbolikus) kérdések körüli vita maga is okozhatja, vagy legalább tovább éltetheti a politika lázas állapotát (*stasis*), s ez akár a hatalom egyébként indokolatlan társadalmi beavatkozását is indokolhatja.

Persze a történelmi analógiák, tudjuk, becsapósak. Hiszen a populista Róma vezetői nyilván másfajta közegben gyakorolták politikai hatalmukat, mint a 19. századi Magyarországiéi. A demokrácia fogalmán egészen mást értettek az antikvitásban, mint a mai Nyugaton, és a 19. századi magyar politikai elit is egészen mást értett a többség alkotmányos integrálása alatt, mint az amerikai alkotmányozó atyák. Az analógia e példák között ezért történetileg nyilván pontatlan lenne, indokoltságot csak úgy nyerhet, ha elfogadjuk azt a feltételezést, hogy a kérdéses korszakok közt lezajló változások dacára a kultúra politikai metaszetében vannak bizonyos állandók, melyek visszakereshetők az egyébként eltérő példákban is. Segíti érvelésünket annak belátása, hogy a közösségek működése és szimbólumteremtő képessége tekintetében az emberi természet valószínűleg nem sokat változott az évszázadok során.⁶ E dolgot az a kultúra és a politika általános-

⁴ A ma is meghatározó narratívák közül néhány: Gergely (szerk.) 1998 (a számunkra releváns fejezetek Pajkossy Gábor és Dobszay Tamás munkái); Csorba–Velkey 1998; Kecskeméti 2008.

⁵ Iuvenalis 1964: X. 81.

⁶ Az emberi természetre vonatkozó korabeli nézetekre érzékletes példa, ahogy a skót felvilágosodás és Immanuel Kant vonatkozó felfogását elemzi Szontagh 1839: 192–193.

nak, tehát történeti meghatározottságoktól nagyjából függetlennek tekinthető, közös pontjait keresi, konkrét történelmi anyagból kiindulva.

Ha elfogadjuk ezeket a megfontolásokat, akkor persze úgy kell vizsgálódásunkat lefolytatni, hogy egyfelől ne kövessük el az anakronizmus vétkét, s hogy másfelől az eszmetörténeti rekonstrukció mégis kecsegtethessen általános elméleti következtetések levonásának lehetőségével. Ezért érdemes lesz szem előtt tartani, hogy az alábbi történetben a nemzet fogalma történetileg esetleges, általános megfelelője talán a politikai közösség fogalma lehet. Másfelől a kultúra fogalmát is úgy kell meghatározni, hogy a tömegkultúra és a tömegmédia 19. századi megkülönböztetésén innen a fogalom általános jelentéstartalma jusson érvényre. E megfontolásokat figyelembe véve a következőképp fogalmazható meg előzetesen az a kérdés, mely vizsgálódásunkat mozgatja: milyen kötelezettsége van a mindenkori (politikai-társadalmi) elitnek politikai közössége kultúrájának megőrzésére és ápolására, ha feladata a közösség politikai túlélésén tevékenykedni?

Talán egy példa megint jobban megvilágíthatja, mi a kérdés tétje. Rómában vagyunk, példánk a Szent Kelemen Bazilika, Róma egyik legősibb keresztény műemlék-együttese. A 12. századi szentéllyel büszkélkedő templom alatt feltárták 4. századi előzményét, melyre egyszerűen ráépültek a mostani épület falai. Ez alatt pedig ma is látogatható egy római polgár háza, amely az eredeti keresztény templom kiindulópontját adta, s mely egy ideig Mithraeumként, vagyis a Mithras-kultusz szent helyeként is szolgált. Ám már előtte is állt a helyszínen egy köztársaság kori épület. Nos, ez az archeológiai együttes jól reprezentálja, ha tetszik, szimbolikusan is megjeleníti azt a kultúrafogalmat, amelyre támaszkodni kell.

Ha e példát alkalmazva próbáljuk metanarratívánkat körvonalazni, azt mondhatjuk, hogy a kora újkor kulturális gondolkodására meghatározó befolyást gyakorolt, hogy az antik római köztársaság politikai gondolkodása is az ősök gyakorlati bölcsességének, életformájának és tárgyi kultúrájának megőrzésére, tiszteltetére épült, ahogy azt Cicero *Allam* című művében olvashatjuk.⁷ Ez a szemléletmód szinte zavartalanul került át ugyanis a kereszténység hagyományfogalmába, s onnét a keresztény humanizmus felfogásába. E hagyománytörténetnek nyilvánvalóan van specifikusan egyháztörténeti, sőt egyházi, teológiai jelentése is, ám számunkra a politikai filozófia felől érdekes a múlt emlékeivel kapcsolatos ilyenfajta beállítódás, ami a kultúra szó egyik legfontosabb s legrégebbi értelme. Példánkat alkalmazva e kultúrafogalom lényege az az elvárás, hogy a nemzedékek szellemi produktumainak (műveltségének és tárgyi örökségének) ideális esetben ugyanúgy kell egymásra rétegződnie, mint ahogy az archeológia tanulsága szerint az egymást követő századokban a szó szoros értelmében az előttük élt generációk által biztosított alapszatra építkeztek az újabb és újabb generációk Rómában. Ha ezt a folyamatosságot sikerül tartani, az nemcsak a közösség (politikai) továbbélését, de folyamatos (szellemi-kulturális) fejlődését is biztosíthatja.

⁷ Cicero 1995, 1,3; 2,30; 3,41; 5,1. A témáról: Szekeres 2008.

Forduljunk most már konkrét esettanulmányunk kontextusa, a magyar politikai közösség közelmúltja felé. Hogyan fordítható le a római építészeti példa a kora 19. század viszonyai között élő nemzeti közösségre?⁸ A kultúra politikai jelentése erőteljesen ahhoz a kérdéskörhöz kapcsolódik, amelyet modern kontextusban identitáspolitikának szoktak nevezni. Kiindulópontja az a tétel, hogy az ember számára a politika identitása, önazonossága kinyilvánításának a terepe, a másik önazonosságával való összevetés, valamint a csoportidentitás(ok) megképzése céljából.⁹

Ezzel a kiindulóponttal összefügg, de vitázik is az a klasszikus liberális nézet, amely szerint az állam feladata az egyén szabadságának biztosítása, identitásának lehetőség szerinti védelme.¹⁰ Ezt az egyénközpontú nézőpontot éles kritika érte a liberális táboron belülről és azon kívülről is, egyrészt azért, mert az egyén jogai teoretikusan és praktikusán is háttérbe szorították a nemzet (csoport, politikai közösség) virágzó működésének feltételeit – vagyis a közjót. Másrészt azért, mert e felfogás elfeledkezett arról a reneszánsz korára jellemző republikánus alapelvről, mely szerint a politika alapfeltétele a kormányozhatóság fenntartása, a belső rend és a külső biztonság, amelyhez a közösség tagjainak elfogadó, olykor aktív részvételére is szükség van.¹¹ Az egyén jogaira és szabadságára fordított politikai figyelemnek ilyen értelemben feltétele a politikai közösség egészére és az azon belüli kisebb csoportok jogaira és szabadságára, működési feltételeire fordított figyelem. A liberális felfogásnak választ kell találnia azokra a kihívásokra, amelyek a csoportidentitások felől érik a közösen elfogadott, egyénközpontú értékrendet, úgy a politikai közösségen belülről, mint kívülről, akár békés, akár igencsak agresszív formákban. A kultúrára fordított figyelem ebben a helyzetben azért válik fontossá, mert gyakorlása nem csak előfeltételezi, hanem meg is erősíti a közösség koherenciáját, és úgy segíti annak továbbélését, hogy az egyénre fordított figyelem sem szorul háttérbe. Ami persze nem jelenti azt, hogy például egy nemzetileg heterogén államon belül az állam és a kisebb (nemzeti és nemzetiség) közösségek közötti viszonyban ne jelenthetne adott esetben konfliktusforrást is.

⁸ A római példa magyar alkalmazását megkönnyíti, hogy tudásunk van „[a]z 1055 előtt épült balatonlellel Szent Kelemen templom[ról], amelyet a tihanyi apátság alapítólevele említ először.” Erről lásd: H. Tóth 2007: 27.

⁹ Az identitással kapcsolatban Paul Ricœur elképzeléseire támaszkodom: Ricœur 1992.

¹⁰ Wilhelm von Humboldt már 1792-ben kimondja az állami cselekvés korlátaira vonatkozó tételt – igaz, a későbbiekben épp a napóleoni külső fenyegetettséggel szemben saját korábbi véleményét is kritika tárgyává teszi. A kérdéstről lásd Iggers 1988 és Hörcher 2015.

¹¹ A kérdéstről átfogóan: Skinner 1998.

A NEMZETI KULTÚRA VÉDELME MINT A SÉRELMI POLITIKA TOVÁBBVITELE

Az alábbiakban tehát a fenti politikai-filozófiai kérdések felől próbáljuk újfogalmazni azt a hagyományos történeti kérdést, amely a fenyegetettnek tartott magyar nyelv és kultúra védelmezésével kapcsolatos diskurzusban fogalmazódott meg a korai reformkorban, és alapvetően a nemzeti függetlenség kontextusában nyerte el értelmét. Ez a szokásos felvetés úgy hangzik, hogy a magyar politikai közösséget – az alkotmányban az uralkodóval szembenállóként tételezett országot, amely jogilag persze még csak a lakosság egy szűk részét foglalja magába – minden oldalról fenyegetések érik, s gyakran nem élvez szuverenitást, vagyis nem dönthet saját magáról. A nemzeti kultúra védelme a századfordulótól, vagyis a Martinovics-per és a kivégzések utáni helyzetben tűnt egy ideig kiútnak: a nyelv és a kultúra ápolása nemcsak a lélek művelését célozta, hanem egyben a közösségre irányította a figyelmet, vagyis közösségi önvédelmi reflex és egyfajta túlélési gyakorlat is volt. Hiszen amíg él a nemzet nyelve és kultúrája, él a nemzet is. Ebből a megfontolásból következőleg a kor magyar társadalmi és kulturális vezető rétegének is feladata lett a nemzeti tudat letéteményeseinek, a nyelvnek és a nyelv művészetének a védelme és ápolása.

Ám az utókor számára nem problémátlan ez az eredetileg politikai fogantatású kultúrpolitikai célkitűzés. Hisz e koncepcióban a kultúra könnyen a politika eszközévé válik, amely a saját céljaira használhatja fel azt, holott egyébként mit sem törődik vele. Az elszenvedett sérelmekre adott közvetlen reakció helyett érdemesnek tűnik egy másik gondolatmenetet is feleleveníteni, mely a nemzeti kultúra ápolása mellett szól. Ez volt az, amely a Széchenyiek, vagyis Széchenyi Ferenc és Széchenyi István kulturális intézményalapító tevékenységét mozgatta. A kibontás feltétele az, hogy közelebbről megvizsgáljuk, mi vezette a kései felvilágosodás és a korai romantika korában a hazai arisztokrácia egy részét szinte szükségszerűleg arra az elhatározásra, hogy ne csak vagyonuk jelentős részét, hanem energiájuk jó részét is arra fordítsák, hogy a nemzet számára kulturális intézményeket (könyvtár, múzeumot, akadémiát, közművelődési és közoktatási intézményt) alapítsanak.¹² Arisztokraták esetében gyaníthatóan nem pusztán a függetlenségi retorika és a sérelmi politika egyik eleméről van szó, bár a közvetlen politikai szerepvállalás lehetősége számukra is elnehezült a ferenci önkény idején. Ám esetükben sokkal inkább a felvilágosodás általános meggyőződéséről lehetett szó, a kultúra és a politika összefüggését illetően. E szerint egy olyan politikai közösségben, amelyet nem pusztán autokratikus elvek alapján kívánnak

¹² A Széchenyieken kívül lásd például Festetics Györgyöt, aki Georgikon néven agráriskolát és költői versenyt hívott életre: Kurucz 2013 (róla még lesz szó a továbbiakban). Ugyancsak érdekes lehet Jankovich Miklós példája, akinek gyűjteményeit 1832-ben vásárolja fel a Nemzeti Múzeum számára (Berlász 1973). Érdemes még itt megemlítenünk a marosvásárhelyi Teleki Tékát 1802-ből, amely Teleki Sámuel alapítása volt, vagy Teleki József felajánlását, amely arról szólt, hogy a létesülő Akadémiának ajándékozta 26 000 kötetből álló könyvtárát.

kormányozni, hanem valamennyire szeretnének támaszkodni annak alkotmánya alapján a közösség tagjainak bizonyos fokú közreműködésére, de legalább beleegyezésére is, kulcskérdés lesz a műveltség, a kulturáltság (*Bildung*), az, amit a kor nyelve a csiszoltság és az udvariasság fogalmával jelölt.¹³

E fogalmak mögött nem egyszerűen csak jámbor felvilágosító szándék áll, hanem egy tudatos politikai filozófiai belátás. A gondolat alapja az, hogy az intézményesült politikai közösség – ebben a kontextusban az alkotmányos politikai nemzet – együttműködésre kész polgárokat tud hatékonyan kormányozni. Márpedig az emberben meglévő aszociális hajlam, például a természetes önzés (Mandeville)¹⁴ igencsak akadályozhatja az értelmes politikai együttműködést – legalábbis erre utalt a 17. századi angol forradalom, s persze a számtalan korabeli európai háború és polgárháború is. Hobbes (akárcsak a huszadik században Max Weber) a hatalom erőszak-monopóliumába veti bizalmát. Részben nyilván Machiavelli cinikus fejedelmi tanácsainak hatása alatt (és persze az agresszivitás mindennapi példáit látva) úgy véli, az állam központi túlhatalmával való szembeállítás eredményezi azt a motiváló erőt, amely a politikai elit egyébként agresszívan egymással szembe forduló csoportjait együttműködésre bírhatja.¹⁵ Shaftesbury harmadik grófja viszont egy ezzel az antropológiával (és Mandeville önzés etikájával) vitatkozó emberképet rajzol fel, részben antik, részben humanista előképekre támaszkodva, valószínűleg Pufendorf Hobbes-kritikájából¹⁶ is okulva. Szerinte az ember természeténél fogva jó és társias lény, a politika feladata csupán annyi, hogy az együttműködés feltételeihez igazítsa saját elvárásait és intézményeit.¹⁷ Bár a gróf politikai elgondolásában kétségtelenül van egy adag naivitás, gondolkodása igencsak termékenyítőleg hatott a felvilágosodás esztétikájára és politikai gondolkodására is. Többek között Hume, majd Immanuel Kant is arra tett kísérletet, hogy az értelmes önzés/módszertani individualizmus tanítását kiegészítse a társiaság vonatkozásával, vagyis kiálljon az ember (legalább részben, vagy akár társiatlanul) társias jellege mellett – hisz a humanizmus örököséként értett felvilágosodás időszakát a társiaság koraként is szokás emlegetni.¹⁸ Hume az igazságosság intézményesülésének nevezetes elemzésével tette ezt meg (rámutatva annak spon-

¹³ Klein 1994. A témára a politikai eszmetörténetek nyomán, irodalmi összefüggésben is utal magyarul Takáts 2007: 19. Lásd még Csetri Lajos korábbi Berzsenyi-kutatásait (Csetri 1986) és a korabeli diskurzus átfogó elemzését Kazinczy Ferenc egyéni példáján: Bodrogi 2012. A Széchenyi-szakirodalomban is előtérbe kerül a csiszoltság diskurzusa, lásd például Velkey 2013; Hites (szerk.) 2014.

¹⁴ Mandeville 1969.

¹⁵ „[...] ha nem jön létre semmiféle közhatalom, vagy ha az nem elég erős, hogy biztonságot nyújtson nekünk, minden ember mindenki mással szemben saját biztonságá érdekében törvénytelen és joggal a maga erejére támaszkodik”. Hobbes 1999: 205.

¹⁶ Pufendorf 1678.

¹⁷ Lord Shaftesbury 2008. Magyarországon a politikai-társadalmi intézmények jelentőségére Montesquieu hívta fel a figyelmet. Balázs–Penke 2012.

¹⁸ Im Hof: 1982. A társiaság fogalma ugyan magyartalan, hisz egyszerűbb lenne a társas szót használnunk, de mára az alábbi jegyzetben szereplő Kant-mű fordítása nyomán elfogadta a magyar nyelvű szakirodalom. A jelen tanulmány a társias és társas kifejezést felváltva fogja használni.

tán születésére, de racionálisan választott fennmaradására), míg Kant a skótoktól, s a skótok számára is mintaadó Pufendorftól vette át a társiatlan társiasság fogalmát,¹⁹ melyet saját politikai felfogása egyik erős kategóriájaként használt aztán. Mivel az emberben egy ilyenfajta kettősség rejlik (egyszerre önző és társuló), ezért mindent meg kell tenni szelleme kiműveléséért (*Bildung*) annak érdekében, hogy a társias vonások kerüljenek előtérbe, vagyis biztosítható legyen a társas együttéléshez szükséges együttműködési készség.

E dolgozat mellett érvel, hogy Széchenyi István, sőt már édesapja, Széchenyi Ferenc is ehhez a paradigmához kapcsolódik, amikor a nemzeti kultúra támogatása ügyének szentelik életük meghatározó részét, s teszik mindezt magánemberként, ha tetszik, egyszerű polgárként.²⁰

A kiinduló tézis értelmezéséhez szükség van annak belátására, hogy az ifjabb Széchenyi sorsa sok tekintetben atyja életútjával párhuzamos. Nem csak abban, hogy számára is az angol világ a minta, egyszerűen szólva, hogy tehát anglo-mánok mind a ketten. Nem is csak abban a fajta ellentmondásos viszonyban, amely mindkettejüket Bécshez fűzi. Mindketten elkötelezett hívei a nemzetnek (és alkotmányának), miközben törekednek a reformokra, de mind a ketten kitarának Bécs mellett, és elleneznek minden olyan nézetet, amely a status quót szeretné megkérdőjelezni. Továbbá: mindketten életük egy-egy szakaszában fontos kormányhivatalt viselnek, míg máskor az ellenzék meghatározó tagjai. S legfeljebb persze abban hasonlítanak, hogy mindkettejük nevéhez fűződik jelentős nemzeti kulturális közintézmény születése: az apáéhoz természetesen a Nemzeti Könyvtár és Nemzeti Múzeum megalapítása, míg fiáéhoz többek között a Magyar Tudományos Akadémia létrejötte köthető.

E párhuzamokat úgy összegezhethetjük, hogy mind a ketten a felvilágosodás elkötelezett, noha nem kritikátlan hívének tekinthetők. Mind a ketten elvetik a forradalmi átalakulást, sőt életük legnagyobb részében az állam túlzott társadalmi mérnökösködését is (bár a felülről jövő reform hívei), s mind a ketten kiállnak – a felvilágosodás radikálisával szemben – a vallásos hit mellett. Ám megőrzik a felvilágosodás azon meggyőződését, mely szerint a társas együttműködés az ember vele született képessége, melyet azonban csiszolni, finomítani

¹⁹ „*ungesellige Geselligkeit*”; Kant 1980 (internetes elérhetősége: <http://mek.niif.hu/06600/06616/html/#4>) 4. állítása: „Antagonizmuson itt az ember társiatlan társiasságát értem, azaz a társadalomba lépésre való hajlandóságot, amely azonban összekapcsolódik az ugyané társadalom szétszakadásával fenyegető általános ellenállással. E képesség nyilvánvalóan az emberi természetből adódik. Az embernek hajlama van a társadalmiasodásra, mert ennek állapotában inkább érzékeli ember voltát, azaz természeti adottságainak fejlődését. Ám arra is nagy a hajlandósága, hogy elkülönüljön (izolálja magát), mivel ama társiatlan tulajdonság is megvan benne, hogy mindent a maga feje szerint akarjon intézni, s ily módon minden oldalról ellenállást vár, mint ahogy önmagáról is tudja, hogy hajlamos a másokkal való szembenállásra. Ez az ellenállás ébreszti föl az ember minden erejét, ez bírja rá arra, hogy legyőzze restségét, s becsvágytól, uralomvágytól vagy bírvágytól hajtva rangot szerezzen társai között, akiket nem tud elviselni, de elhagyni sem.”

²⁰ Más érveléssel, de hasonló irányba mutat Bodrogi 2011, Széchenyi István vonatkozásában.

kell, folyamatosan fejleszteni és kiművelni, hogy az egyén a benne rejlő lehetőségeket a köz (vagyis mások) javára maradéktalanul ki is használja.

Az alábbiak tehát azt a tézist kívánják igazolni, hogy mindkettejük számára a felvilágosodásból fakadó, s nem egyszerűen nacionalista program volt az a művészetpártoló és tudományt támogató hajlandóság, mely nyilvános kulturális intézmények létrehozására buzdította őket. Nem annyira a napóleoni háborúk alatt/után Európa-szerte jelentkező nacionalista indulatok vezérelték őket, hanem a kiművelt emberfő hasznáról vallott, felvilágosult-pragmatikus elképzelésük, mely talán leginkább a brit felvilágosodás példájából táplálkozott.²¹ Úgy gondolták ugyanis, hogy ha a nagy, közjogi kérdések nem kezelhetők az adott politikai helyzetben, akkor a megoldás nem a nemzet azonnali egyesítésének bizonyos fokig mégiscsak kockázatos programja, hanem az emberi szellem kiművelése, mégpedig nem egy öncélú tudomány- és művészeteszmény jegyében, hanem az emberek egymás közötti kapcsolatrendszerének csiszolása, finomítása céljából, egy általános társadalmi művelődési stratégia jegyében. E célkitűzés hátterében az angolszász felvilágosodás értelmében vett gentleman-eszmény húzódik meg, vagyis a minden oldalúan kiképzett kultúrember ideálja.²² Ez a képzés-konceptió nem öncélú, hanem a társadalom általános fejlettségének, csiszoltságának reményét csillantja fel, a politikai-társadalmi forradalom fenyegető rémét elkerülő megoldást ígér.

A NEMZETI KÖNYVTÁRALAPÍTÁS FELVILÁGOSULT, ANGLOFIL PROGRAMJA

Lássuk először, miként fordult Széchényi Ferenc figyelme a nemzeti könyvtár alapításának gondolata felé, és hogyan fogalmazta meg alapítói szándékát 1802-ben. Fraknoi mindmáig meghatározó monográfiája²³ szerint Széchényi már aktív politikai szerepvállalása idején, tehát a kilencvenes évek kezdetén is foglalkozott a könyvtáralapítási gondolattal. Ám igazán élénkké akkor vált érdeklődése e kérdés iránt, amikor a politikai cselekvés egyéb útjainak bezárulása a kulturális felvilágosítás felé fordította. Ennek alapeszméjét többek között az általa fordítási munkálatokra alkalmazott fiatal nemes, Debreczeni Bárány Péter által fordított Ewald-féle pedagógiai munkából, *A köznép megvilágosodásáról* című könyvből meríthette.²⁴ Ewald programjának fő argumentuma szerint a nép, ha felvilágosítják, képes a közmegállapodásra, s ezzel a forradalom kizárhatóvá válik.²⁵ Széchényi először Horváth Ádámon keresztül egy magyar tudós társaságot sze-

²¹ A brit felvilágosodás fogalmához lásd a következő szakirodalmat: Pocock 1997.

²² Az ideál részletes kifejtését lásd Széchényi 2002.

²³ Fraknoi 2013.

²⁴ Bárány 1791. Fraknoi szerint némelyek Nagy Mihálynak tulajdonítják a fordítást. Fraknoi 2013: 185. Debreczeni Bárányról lásd Kovács 2011.

²⁵ Fraknoi 2013: 185.

retett volna létrehozni, majd Kovachich Márton György közreműködésével fordult egyre határozottabban a könyvtáralapítás felé. Fraknói Kovachichot egyszerűen csak a magyar alkotmány- és jogtörténet megalapítójaként emlegeti, s utal rá, hogy eredeti terve egy tudományos intézet létesítése volt. A tudós 1791-ben lépett kapcsolatba Széchényivel, s Fraknóinak 1796-ból van adata arra, hogy Széchényinek egy nyilvános nemzeti könyvtár létesítését javasolta.²⁶ Széchényi eddigre már határozott elképzeléssel rendelkezett, ám Kovachichnak döntő szerepe lehetett abban, hogy végül egy olyan nemzeti könyvtár megalapítására vállalkozott, amelynek a magyar vonatkozású könyvek – mai terminus technicusszal szólva: a hungaricumok – gyűjtése lesz a fő feladata. Ráadásul a gróf mint alapító Kovachich érdeklődési körénél tágasabban határozta meg az új intézmény gyűjtőkörét: az adakozó főnemest minden, a magyarországi népekkel kapcsolatos kiadvány érdekelte, nem csak a magyar politika- és jogtörténet. Széchényi saját célkitűzése szerint szerette volna egybegyűjteni

„az összes nyomtatványokat, melyek Magyarországon és magyarországi írótól külföldön jelentek meg; továbbá a nyomtatványokat és kéziratokat (az utóbbiakat akár eredetiben, akár másolatban), melyek a magyar korona országainak multjára és állapotaira világot vetnek.”²⁷

1802-ben, az országgyűlés összehívása kapcsán fordult folyamodványával a királyhoz. Ebben a dokumentumban ősei példájára hivatkozik, mely arra vezette őt, hogy „a király és az ország javának előmozdításán munkálkodjam, úgy utódaimat is hasonló tettekre serkentsem”, mivel „egyedüli célom, hogy más honfiak, első sorban pedig leszármazottjaim, hasonló cselekedetekre buzdíttassanak”.²⁸

A még ugyanebben az évben kiadott királyi oklevél a Széchényi Ferenc fogalmazta alapító okirat²⁹ minden fontosabb feltételét elfogadta. Az okirat szerint az alapító az egyebek mellett könyvek, metszetek, térképek és címerek együtteséből álló gyűjteményt azért bocsátja a haza rendelkezésére, „hogy a közhaszonnak, melyre mindig törekedtem és törekszem, szentelhessem”.³⁰ Az okiratban az adományozó kimondja: ezt a tudományos felszerelést „édes hazámnak és a közöségnek hasznára és javára mindörökre és visszavonhatatlanul adományozom, átadom és átruházom”.³¹ Ennek tükrében hazafiúi cselekedetként értelmezendő a tett, s célja a közhaszon szolgálata (*publicae utilitati*).

Mindez azért különösen figyelemreméltó, mert a korábban II. József szolgálatában hivatalt vállalt arisztokrata az 1790-es évek elején maga is részt vett az alkotmányos intézményrendszer megreformálására törekvő országgyűléseken,

²⁶ Fraknói 2013: 208.

²⁷ Idézi Fraknói 2013: 222.

²⁸ Idézi: Fraknói 2013: 237–238.

²⁹ *Confirmatio*. Nyomtatásban közölte: Berlász 1967.

³⁰ *Confirmatio*.

³¹ *Confirmatio*.

s így – legalábbis akkoriban – az ellenzékiesség diszkrét bája is körülöngte. Amikor aztán egykori titkára, Hajnóczy József belekeveredett a Martinovics-féle összeesküvésbe, és ezért halálra ítélték és kivégezték, hátat fordított a reformeri törekvéseknek, és Bécshez hú aulikus arisztokratává vált.³²

A Nemzeti Könyvtár alapítását úgy érdemes értelmeznünk, mint az alapító eredeti (josefinista, politikai-felvilágosító) törekvéseinek más eszközökkel történő továbbvitelét. Fontos azonban, hogy sem a Louvre-t létrehívó francia forradalmi hevület, sem a századfordulót jellemző újabb, nacionalista törekvés nem jellemző rá: ezt támasztja alá, hogy egykori bécsi tanárával írat előszót a könyvtár katalógusába. Michael Denis, a könyvtártudomány elismert szakembere, a Theresianum tanára ebben az előszóban Széchenyi törekvését összeköti más magyar főurak, így Kollonich László, Klimó György, Batthyány Ignác és Teleki Sámuel hasonló kezdeményezésével.³³ Ezzel az összekapcsolással tehát a magyar arisztokraták közt kibontakozó közös törekvésre utal, s így maga is azt sejteti, hogy a nyilvános könyvtáralapítási láz leginkább a felvilágosodás tipikus megnyilvánulásaként értelmezhető, s összefüggésbe hozható azzal a ténnyel, hogy az adott történelmi-politikai-társadalmi helyzetben az arisztokrácia egy része megpróbál valamit tenni a köz kulturális emelkedéséért. Széchenyi Ferenc példája azt sugallja, hogy bár e főúri réteg javarészt csakugyan udvarhű, ám egyáltalán nem adták fel – nem a francia, hanem a josefinista és az angломán minta nyomán formálódott – felvilágosult eszményeiket, és a felvilágosodás azon válfaját vallják magukénak, amely a közhaszon érdekében kifejtett kultúrátámogatói cselekvésben manifesztálódik. Persze az is igaz, hogy egy másik olvasatban tettük annak bizonyosága, hogy a hazájukhoz fűződő szálakat sem vágták el teljesen. Mi több, a nemzedékek közötti együttműködést is fontosnak mutatja e példa, hisz az alapítók általában családi vagy baráti elődeik példájára hivatkoznak, s leszármazottaik számára maguk kívánnak példát mutatni. Közhasznú és szimbolikus tetteikkel történelmi szerepű családjaik nevének fennmaradására is gondot fordítanak.

Ilyen összefüggésben érdemes röviden kitérnünk Széchenyi Ferenc sógorára, gróf Festetics Györgyre, a Georgikon alapítójára. Őt is nyugodtan tekinthetjük ugyanis e paradigma, a brit felvilágosodáson edződött kultúrprogram képviselőjének. Ahogy arra Kurucz György nemrég megjelent fontos monográfiája rámutat, az ő esetében is kulcsfontosságú az az inspiráció, amit Anglia példája jelentett.³⁴ Egy angol utazó, Richard Bright szavaival érvel a monográfus mellett, hogy Festetics csakugyan az angol-modell híve: „a szigetországi vendég az alapító

³² A magyar jakobinusok perének Széchenyire gyakorolt hatását Fraknói a következőképp írja le: „Egész életére kiterjedő fordulatot idézett elő gondolkodásának és közpályájának irányzatában.” Fraknói 2013: 170. E hatás nem feltétlenül jóindulatú kortárs magyarázatára pedig ugyanitt Kultsár Ferencet idézi, aki Kazinczy érdeklődésére a következőképp jellemzi a fordulat okát: „Izdenczy, a nagy hatalmú államtanácsos „reáijesztett, osztán maga is érzette, hogy ifjabb korában freymaurekedett.” Kazinczy ugyanakkor egy 1809-es levelében Széchenyi Ferencről mint a magyar nyelv és nacionalizmus támogatójáról ír Desseffy Józsefnek. Kazinczy 1895: 193.

³³ Fraknói 2013: 228.

³⁴ Kurucz 2013: 19–27, különösen 19–20.

személyiségéről, műveltségéről, így természetesen könyvtáráról is elismeréssel szólt. Fontosnak tartotta megjegyezni, hogy a gróf még nála is járatosabb volt a szigetország politikai és gazdasági viszonyait illetően.³⁵ Egybecseng az angliai utazó vélekedésével egy másik korabeli forrás, a *Magyar Hírmondó* szerzőjének közlése a lap 1798. szeptember 14-i számában: „Angliának ily ritka bodogságára iparkodik szives igyekezettel juttatni vidékünket Hazánk méltó Fija, M. Gróf Festetics György.”³⁶ A cikkíró szerint a „pallérozott nemzetek” mind azt vallják, hogy „valamint kívülről fegyver védelmezi a Tartományokat, belülről a tudományok ékesítik s a mesterségek gazdagítják” azt.³⁷ E kortárs beszámolók mind megerősítik az általunk körvonalazott paradigmát, vagyis a pallérozás révén történő közboldogítás politikailag kevésbé kockázatos, angolszász ihletésű felvilágosult programját.

SZÉCHENYI KONTRA SZÉCHÉNYI?

Széchenyi István alapítói tevékenysége hasonló irányba mutat, mint édesapjáé. Legfeljebb annyiban lehet meglepő ez a megállapítás, hogy a Széchenyi-irodalomnak Széchenyi István saját megnyilvánulásaira visszavezethető közhelye szerint éles különbség van az atya udvarhű szemlélete és a fiú bátran kezdeményező reformtörekvései között. A jelen dolgozat szerint a politikai életben beállt szakadás ellenére nincs éles választóvonal az atyák és a fiúk nemzedéke, jelen esetben Ferenc és István nyilvános tevékenysége között. Épp ellenkezőleg, amellet kívánok érvelni, hogy a reformkor kialakulása értelmezhetetlen lenne, ha a felvilágosodás örökségének hatását figyelmen kívül hagynánk.³⁸

Ezt a véleményt osztja Szász Károly is, aki Széchenyi érett korszakának kimagasló művét, a *Kelet Népe* egyik szakaszát idézi, amikor az idősebb Széchényi és fia viszonyát elemzi.³⁹ István idézett megnyilvánulása szerint a nyilvános szereplésről lemondott atyja „nemzetünk alacsony létét gyászolta”. A fiú úgy látja, atyjának azzal kellett (volna) szembesülnie, hogy „ránk nézve csak úgy lehet még üdv, ha nemzetiségünk megmentését még alkotmányunk szeplőtleniségének is elébe tesszük”,⁴⁰ „csak úgy remélünk ránk és utódainkra nézve üdvöt, ha szellemi alapon nyugszik jelenünk és jövődönk, ha szellemi alapokon emelkedik anyagi kiképzésünk; és nem viszont.”⁴¹ Vagyis – persze megengedhetetlenül leegyszerűsítve a képletet – szerinte a haza és haladás nem egymást kizáró alternatíva, hanem

³⁵ Bright 1818: 361–362.

³⁶ *Magyar Hírmondó* 1798: II. 338. Idézi Kurucz 2013: 20.

³⁷ *Magyar Hírmondó* 1798: II. 337.

³⁸ A Ferenc uralkodása idején beállt törésről szóló klasszikus irodalom: Concha 2005 és Ballagi 1888. A vita mai továbbéléséről: Miskolczy 2007; Kecskeméti 2008; Szűcs 2010; Vermes 2011; Hörcher 2016.

³⁹ Szász 1880: 99.

⁴⁰ Széchényi 1841: 10.

⁴¹ Széchényi 1841: 6.

a haza érdekében a (szellemi és azon keresztül az anyagi) haladás mellett kell elköteleznünk magunkat. Álláspontja tehát – mutatis mutandis – hasonlítható édesapjának a kilencvenes években bekövetkezett politikai töréspont utáni fel-fogásával. Mindkettejük számára elsődleges, hogy ne tűnjenek lázadónak, mégis mindent megtegyenek a haza üdvéért. S a megoldást mindkét Széchenyi a kultúrálódás, majd István a gazdasági felemelkedés programjában (is) keresi.

Széchenyi István persze sokszor utalt rá, hogy küzdött az atyai örökséggel: elkeseredett atyja halála után ő maga is „meg nem szünőleg hasonlítgatnám más nemzetek életjeleit a magyarnak életfonalával össze, hogy kiismerjem: van-e még remény feltámadásához, vagy nincs többé? Életem legmélyebb földata ez lőn.”⁴² Ebben a leírásban a herderi jóslattal való küzdelemként tűnik fel az atyai örökség, s a misztifikációra hajlamos utókor azt is vélelmezte, hogy e baljós előrejelzés beárnyékolja a fiú életét is. Másfelől István visszaemlékezésében a hangsúly valójában nem annyira a kétségbeesésen, sokkal inkább atyja „polgári erényein” van. Erről pedig szerzőnk a *Hitel*ben azt írja: „A polgári erény [...] a kötelességek teljesítésének kútfeje és nem egyéb, mint anyaföldhez és honiakhoz vonzódo szeretet és az uralkodóhoz viseltető hívség tartalma.”⁴³ A polgári erény tehát nem valamifajta függetlenségi mítosz ápolása Széchenyinél, mint a nemesség egy jó része esetében, hanem a lojális patriotizmus és a kötelességetika megnyilvánulása. Atyja érdeme az, hogy a polgári erény szerint kormányozta életét, és ez a – nem is annyira politikai, mint inkább etikai – program jelenik meg fia lelki szemei előtt is, amikor rácsodálkozik a hazai állapotokra, és életre szólóan elkötelezi magát a közéleti aktivitás mellett.

Ha meg akarjuk érteni a Magyar Tudományos Akadémia alapításának eszméjét ebben az életprogramban, akkor kétféle értelmezés között kell választanunk. Az egyik olvasat szerint pusztán nacionalista szempontok érvényesítéséről van szó: a nemzeti nyelv megerősítése a feladat, abból a szintén herderi gondolatból kiindulva, hogy a nemzet a nyelve nélkül élőhalott. Egy másik értelmezés azonban ahhoz a gondolathoz kötődik inkább, amelyet a Tudományos Társaság elindulása évében megjelenő *Hitel* alapján a „kiművelt emberfő” államépítő jelentőségére vonatkozó belátásként értékelhetünk. E szerint „A tudományos [értsd: kiművelt, pallérozott] emberfő mennyisége a nemzet igazi hatalma”. A nemzet műveltségének mértéke fogja eldönteni a közintelligencia szintjét, így a politikai, gazdasági versenyképességet is. A kiművelt emberfő száma határozza meg az emberek „lelki s testi csinosodását”, s ez az a mutató, melynél „fogvást a bölcs a nemzeteket mázsálja”.⁴⁴

Mai szóval, például Bourdieu kifejezésével, a tudástőke (*le capital culturel*) kérdését pedzegeti Széchenyi.⁴⁵ Az elnyomó túlerővel jelentkező politikai hatalommal szemben a tudás, a kultúra jelenthet valamifajta biztosítékot, esélyt a fej-

⁴² Széchenyi 1841: 6.

⁴³ Széchenyi 2013: 156.

⁴⁴ Széchenyi 2013: 175, 179, 178.

⁴⁵ Lásd például Bourdieu 1998.

lődésre, de legalábbis a túlélésre úgy a bel-, mint a külügyek tekintetében, az egyén és a közösség számára egyaránt. Széchenyi Ferenc következtetése is ez volt: amikor a kilencvenes évek reformmozgalmait elnyomta a Habsburg Birodalom, akkor számára nem maradt más hátra, mint az a kitartó akciósorozat, amelynek keretében a gróf a nemzeti műveltség felvirágoztatása érdekében tevékenykedik. De ennek a patrónusi vállalásnak nem az a célja, hogy a nemzet túlélését közvetlenül biztosítsa, ahogy a sérelmi politizálás logikája diktálta volna, hanem hogy a tudás hatalmára, valamifajta „soft power”-re irányítsa a figyelmet.

Hasonló vállalkozásba fog Széchenyi István is, amikor kultikus jelentőségű felajánlását teszi a Tudományos Akadémia megalakítására. Saját bevallása szerint nála is a polgári erényként értett kötelességetika a parancs: „nem szenvedelemből léptem a nyilvános élet mezejére, de kötelesség utáni elszántságból”.⁴⁶ S hogy nem atyjával szemben, hanem az ő és nemzedéke példáját követve cselekedett, azt bizonyítják azok az ismert korábbi kezdeményezések, melyek egy tudományos társaság létrehozására irányultak. Szász Károly áttekintéséből⁴⁷ az alábbiakra érdemes külön is kitérni, ha Széchenyi programjának felvilágosult forrásait keressük.

Már a humanizmuskori Magyarországon akadtak olyanok, akik hasonló vállalkozást szerettek volna indítani. A *Sodalitas Litteraria Ungarorum* Mátyás és II. Ulászló alatt élte virágkorát, majd a Danubiana nevű szerveződésnek adta át a helyét.⁴⁸ E korai előzmények azért fontosak, mert rávilágítanak a tudós társaság létrehozásának eredeti európai kontextusára. Gondoljunk például a Vasari javaslatára Cosimo de’ Medici által alapított Firenzei Művészeti Akadémia (*Accademia delle Arti del Disegno*, 1563) igazi humanista elképzelésére, mely a platonista felvilágosítás programját szolgálta. Innen érdemes levezetni a felvilágosodás intézetalapítási kísérleteit, Európában és nálunk is. A humanizmus öröksége ugyanis kulcsfontosságú a felvilágosodás önképe szempontjából is.⁴⁹

Lássunk néhány példát ebből a korszakból! Bod Péter 1760-ban írja: „igen jó volna, tudós emberekből álló Magyar Társaságot, a magyar nyelvnek ékesgetésére, mint más nemzetekben vagyon, felállítani.”⁵⁰ 1761-ből tudunk egy Pozsonyi Tudós Társaságról, s ugyancsak pozsonyi az Academia Augusta terve, 1770-ből, az oktatás iránt elkötelezett Mária Terézia korából.⁵¹ A legismertebb azonban Bessenyei György intézményalapítási kísérlete. Először a *Magyarság* (1778) című röpiratában emlegeti az ötletet, aztán a *Holmiban* (1779)⁵², végül megjelentette az *Egy Magyar Társaság iránt való Jámbor Szándékát* (1781-es a röpirat, 1790-es nyomtatott változattal). Ebben – az egyébként szintén humanista gyökerű – kifejelett formájában

⁴⁶ Széchenyi 1841: 11.

⁴⁷ Szász 1880. A témáról lásd még Döbrentei 1832: 1–47; Toldy 1871.

⁴⁸ Szász 1880: 10.

⁴⁹ Arról, hogy a reneszánsz udvari ideál hogy vezet el a felvilágosodás művelt gentleman-eszméjéig, lásd Gadamer humanista vezérfogalmait (Gadamer 1980), illetve Bodrogi 2009.

⁵⁰ Szász 1880: 14.

⁵¹ Szász 1880: 14–15.

⁵² „[...] ha a nemzet akarja, fundálhat egy Magyar Társaságot, mely néki mindig magyarul írna.” Idézi: Szász 1880: 18.

a Richelieu nevéhez kötődő Francia Akadémiára utal, mint előképre. Ez az intézmény is arra bátorította tagjait, hogy anyanyelvükön műveljék tudományukat. A példát követve javasolja az önművelésbe fogott testőr a Magyar Társaság felállítását, s hivatását a következőképp határozza meg:

„ez a Társaság legegyszerűbben ugyan a magyar nyelvnek, de következképpen a tudományoknak előmenetelére is célozna és nem csak példát kellene neki az egész hazának mutatni, hanem a nemzetnek beszédben és írásban való tehetségét is mintegy kézenfogva vezérelni és kormányozni”.⁵³

Ez a megfogalmazás megint azért fontos Széchenyi felől nézve is, mert láthatóvá teszi az összefüggést a nyelv ápolása, a tudomány támogatása és a nemzet fejlődése, sőt annak kormányzása között.

A felvilágosodás korának kezdeményezései után⁵⁴ a 19. századnak a történeti irodalomban rendszerint pangónak kikiáltott első évtizedében kerül újra napirendre az ügy. Festetich János felkérésére Schedius Lajos, majd Öttinger készített német nyelvű anyagot a társaság felállítására.⁵⁵ Ezt követően Kultsár István 1804-ben „jutalomkérdést tüze ki”, melyre 21 válasz érkezett, s közülük a Berzsenyit felfedező Kis János terve nyert. Ám a korszak legjelentősebb próbálkozása gróf Teleki Lászlóé, aki egyrészt megírja *A magyar nyelv előmozdításáról buzgó esdekléseit* (1806), másrészt maga is kitűz egy pályakérdést: „Micsoda intézet szerint lehetne Magyarországon oly Tudós Társaságot legkönnyebben felállítani s leghelyesebben elrendelni, a mely nem csak a magyar nyelvet és litteraturát gyarapítaná, hanem a külföldi tudós dolgoknak megkívántató ismeretét is az országban a nemzet javára elterjesztené.”⁵⁶ A kiírás kérdéséből világosan látszik, hogy Teleki gróf szerint az intézmény feladata a külföldi tudományos eredmények megismertetése lesz a hazai közönséggel, tehát csakugyan valamifajta széles körű ismeretterjesztő feladatkört szánt neki.

Talán még ennél is fontosabb, hogy 1808-ban megszületik egy olyan törvénytervezet, amely a két Széchenyi munkálkodását ténylegesen is összeköti. A VIII. törvénycikk a következőképp szólítja meg a nádoron keresztül a királyt: „addig is, míg e dologban – t.i. a magyar nyelv-művelés előmozdítására – több történnék s jelesen a jövő országgyűlések által a tudós társaság is felállíthatatnék [...] ezt (t.i. a múzeumot) támogassák s előmozdítsák.”⁵⁷ Ugyanezen törvénycikk szerint a nemzeti könyvtár és múzeum megalapításának célja: „a magyar nyelv művelése s a nemzeti irodalom és ipar ez intézmény által is előmozdittas-

⁵³ Bessenyei 1790.

⁵⁴ Idetartozik még – több más erőfeszítés mellett – Révai Miklós kísérlete is.

⁵⁵ Szász 1880: 27.

⁵⁶ Idézi Szász 1880: 29.

⁵⁷ Idézi Szász 1880: 29.

sék”⁵⁸, vagyis majdnem pontosan ugyanaz a célja, mint a Magyar Tudós Társaság létrehozásáé.

Széchenyi István hasonló elvi és gyakorlati célokkal kezdi el politikai tevékenységét, ahogy annak idején atyja befejezte azt. Az 1808. évi törvény összeköti a felvilágosodás utolsó korszakát és a reformkor első jeleit a magyar a közgondolkodásban, sőt megteremtí a folyamatosság törvényi alapját is.

„ÍZLÉSI VARÁZS, KIMŰVELT TUDOMÁNY, ÉLETBÖLCSESSÉG”:⁵⁹ SZÉCHENYI ISTVÁN AKADEMIÁJA

A Széchenyi-féle tudománypolitikai vállalkozás áttekintésének zárásaként még két szövegre érdemes utalni. Az egyik a négy akadémiaalapító ajánlatlevele a nádorhoz és az „ország rendei”-hez, a másik pedig Széchenyinek a már felállt társasággal kapcsolatos beszéde 1842-ben. Mind a kettőt úgy olvashatjuk, mint az alapítói intenció közvetlen kifejeződését, s mindkettővel kapcsolatban arra keressük a választ, tulajdonképp miért is fektetett ekkora hangsúlyt Széchenyi a tudós társaság megalapítására.

Széchenyi a három másik ajánlattevővel, Andrássy György, Károlyi György, valamint Vay Ábrahám gróffal 1825 novemberében, tehát rögtön a kezdet kezdetén írta a tudós társaság ügyében „a nádorhoz és az ország rendeihez” címzett levelet.⁶⁰ A levél első feltűnő momentuma egy 1791-es hivatkozás: a szöveg szerint már ekkor „nyilván kijelentetett”, amiben az aláírók egyetértettek a nádorral és „a főrendekkel és tekintetes Státusokkal”, hogy „a Szunnyadozó Nemzeti Lélekek felébresztése, elterjesztése, s erős megfundálása” vezethet a nemzet dicsőségéhez, nagyságához és boldogságához.⁶¹ És a nemzeti nyelv ápolása pont ezt a célt szolgálja: „Ezen nagy célnak elősegülésére ismét, hosszasabban meg volt már 1790–91-ben mutatva, mintsem hogy abban többé kételkedni lehetne, – hogy a nemzeti nyelvnek közönségesebb elterjesztése, a tökéletesebbé, egy a legfoganatosabb, de bizonyosan legelső eszközök közül.”⁶² A levélírók tehát világossá tették, hogy a nemzeti nyelv ápolása kell legyen az új intézmény legfontosabb feladata, ami egyfelől tudományos kérdés, másfelől viszont – ma így mondanánk – nemzeti érdek. Érzékelhetően jelen van ebben a meggyőződésben a német szellemtörténeti hatás, a herderi-fichteai gondolat a nemzet nyelvhez kötöttségéről, ami a nemzeti diskurzus erősödését jelzi. Ott van továbbá a 17. században Richelieu általa alapított Francia Akadémia példája,

⁵⁸ CJH 1740–1835. 406–409.

⁵⁹ Széchenyi 1981.

⁶⁰ A négy alapító levelét közölte Szász 1880: Függelék, 237–239.

⁶¹ Szász 1880: 237.

⁶² Szász 1880: 237–238.

mely államérdeknek tüntette fel a nyelv ápolását.⁶³ Ám – legalábbis ezzel párhuzamosan – ott van a nyelvápolás nemzeti gondolata mögött az, amit a *Hitelben* a „kiművelt emberfő” fogalmával jelölt szerzőnk, s ami egyértelműen a művelődés (*Bildung*) humanista-felvilágosult, antropológiai-etikai programjához kapcsolódott. E szerint a nyelv tökéletesítése az ember tökéletesítése is, a nyelv művelése révén a lélek is kiműveltté válik. S persze ott volt a társulás eszménye is, a nyelv ugyanis nyilvánvalóan összeköti használóit, a beszélők közössége egyben – a kor kifejezésével szólva – polgári társadalmat is alkot.⁶⁴

Fontos része a levélnek az a tisztán politikai érvelés, mely azt akarta megmutatni, hogy az új intézmény révén nemcsak „a közönséges jó édesanya a Haza boldogul”, hanem a „Királyi szék fundamentoma meg nem rendíthetetlen [sic.] erősséget nyer.”⁶⁵ Vagyis a levélírók úgy vélték, hogy a kérdés nem volt alkalmas a politikai megosztásra, nem egyszerűen ismételte a hagyományos király-országgyűlés konfliktust, hanem épp ellenkezőleg, arra volt alkalmas, hogy benne közös érdekre leljen a két oldal. Az érvelés szerint a nemzetiség tudatos ápolása ugyan elválasztja egymástól a birodalom országait és nemzeteit, de ez az érzés egyrészt minden polgárból kiűzheti a – nyilván a francia forradalom hatására gyanússá vált – „világ-polgári rém ideákat”, másrészt a nemzetiségek közötti nemes versengéshez járulhat hozzá, amely az egész birodalom számára hasznos, „a Király és Haza oltárára teendő áldozatok meg tételében” megnyilvánuló vetélkedést generálhat.

Nyilvánvaló, hogy ezt a rózsaszín jövőképet nem igazolták vissza a később bekövetkező történeti tények, hisz egyértelmű, hogy magának a birodalomnak a későbbi széteséséhez is erőteljesen hozzájárult a nemzetiségek között ezután kibontakozó ellenségeskedés, az, amit a klasszikus politikai gondolkodásban széthúzásként, részérdeknek az egész felé emelkedéseként, *factiók* negatív értéktartalmú küzdelmeként szoktak emlegetni. Ám a dokumentum tanulsága szerint az alapítók nem vádolhatók valamifajta elvakult nacionalista retorikával – és nem csak azért, mert az adott irományban a retorikai helyzet ezt nem tette lehetővé. Inkább azért, mert a jótékonykodó arisztokratákat valóban a kilencvenes évek reformeszményei mozgathatták, s abban a felvilágosult népnevelés még nem valamifajta mozgósító politikai agitáció szándékával jelent meg. Elképzelésük inkább az, hogy „a nemzeti nyelvnek tökéletesítése, mind szélesebb és szélesebb ki terjesztése eszközöltessen. – Hogy így a tudományoknak, és mesterműveknek, a nyelv által leendő mind szélesebb és szélesebb kiművelődése viszont a tudományok és mesterművek szélesebb kiterjedése által tökéletesítse és terjesztesse a szeretett anyai szép nyelvet is.”⁶⁶ Vagyis a nyelv kifinomultsága hozzájárul-

⁶³ R. Várkonyi Ágnes szerint „[a]z országgyűlési törvény a francia, az angol és az itáliai akadémiák példájára hivatkozva szabta meg elvárásait”. R. Várkonyi 2010: 1423. Ugyanő utalt arra, hogy a Porosz Királyi Akadémia és a Francia Akadémia anyagi lehetőségeihez képest mennyire eltörtölt az új magyar intézmény költségvetése.

⁶⁴ A „civil társadalom” kialakulásának kérdéséről lásd Péter 1998 (1989).

⁶⁵ Szász 1880: 238.

⁶⁶ Szász 1880: 238.

hat a tudományok és mesterségek terjedéséhez, és ezek megint elősegítik a nyelv további csiszolódását – a betérjesztők egymást erősítő folyamatokként képzeltek el a nyelv ápolását és a tudományok és mesterségek művelését. Összességében tehát úgy tűnik, motivációik között legalább olyan fontos szerepet töltött be a felvilágosodás-felvilágosítás, mint a nemzeti agitáció.

Ugyanezt az üzenetet talán még plasztikusabban domborította ki Széchenyi nevezetes, nagy visszhangot kiváltó akadémiai beszéde 1842. november 27-én.⁶⁷ Ekkor már kezdett körvonalazódni az intézmény tényleges működési rendje, másfelől közben megváltozott a politikai helyzet is. Széchenyit már nem túlzottan bátornak tartott, gyakorlatias intézményalapító tevékenysége miatt támadták – mint tette Dessewffy József a kaszinó és a lóverseny kapcsán –⁶⁸ hanem épp ellenkezőleg: hogy már nem volt elég hasznos és gyakorlatias az általa pártfogolt intézmény. Magyarán már nem Dessewffy, hanem a Kossuth-párt volt a vitában a főellenfél.⁶⁹ „Mit ér s mit használhat oly intézet – így okoskodának megint ezek –, mely négy fal közt, és ekképp a világtul és közélettül elszigetelve, jobbadán csak szókat gyárt, mondatokat simít [...]”⁷⁰ Az is egyértelmű, hogy itt valóban a politikai céllá tett magyarosítás programjával kellett versenyeznie: hisz kritikusai szerint „nyelvtérjesztő tanodákat kellett volna tehát inkább állítani [...] tanítókat képezni inkább, kik elszélesztve a hon külön ajkú népségei közt a magyar nyelvet terjeszték vala”.⁷¹ Széchenyi meglehetősen konzekvensen állt ki eredeti, általunk felvilágosultnak nevezett elképzelése mellett. Kiindulópontja szerint „Magyarország, a mesterség, művészet, tudomány bármily ágaira vessük szemünket, valóban, hátra, felette hátra van”.⁷² Elismerte a kérdés jogosságát, hogy ő, aki a tett elsőbbségét hirdeti a szóéval szemben, ilyen helyzetben mért nem gyakorlatiasabb intézményt alapít. Mi szüksége van a nemzetnek „haszontalan szóvita s szófirka” szaporítására?⁷³

Széchenyi ezen a ponton ügyes retorikai eszközzel fordított a gondolatmeneten: szerinte a félreértéseknek, haszontalan vitáknak, társadalmi feszültségeknek sokszor nyelvi félreértések adták az okát, ezeken tehát nyelvi eszközökkel lehetne segíteni. Vagyis a nyilvánosság, a közvélemény működésének előmozdítását tekintette a nyelvművelés társadalmilag hasznos céljának.

Ezzel az érveléssel megint a humanista retorikai hagyományt elevenítette fel, amely a nyelvművelés politikai jelentőségének mindig is tudatában volt, de átfordította azt a társadalmi nyilvánosság Habermas által meggyőzően elemzett korabeli problematikájára: „Habár egyedül előmeneteli és hatalomnövesztői szerként vesszük is az emberi nyelvet [...], a lehető legfontosabb ügyek közé

⁶⁷ Széchenyi 1981.

⁶⁸ Dessewffy 1831.

⁶⁹ Itt szeretnék köszönetet mondani Dobszay Tamásnak a Széchenyi–Kossuth-vitáról folytatott beszélgetésekért.

⁷⁰ Széchenyi 1981: 13–14.

⁷¹ Széchenyi 1981: 14.

⁷² Széchenyi 1981: 14.

⁷³ Széchenyi 1981: 15.

tartozik.”⁷⁴ Széchenyi valójában a nyelvpolitikát fedezte fel, persze nyilvánvalóan az antik-humanista hagyományra támaszkodva, mely a rétor szerepében már sokkal korábban kimutatta ezt az összefüggést a nyelvi kompetencia és a politikai akarat érvényesítése között. A politika művészete ebben az összefüggésben nem pusztán a szükséges törvények meghozatalában (és végrehajtásában) áll, hanem azon nyelvi ösztökék megtalálásában, melyeknek használata a polgárok körében a törvények iránt szimpátiát kelt. Mert „[n]em elég mai időkben törvényeket írni; de azok iránt szimpátiát is kell gerjeszteni.”⁷⁵ Az általa kezdeményezett intézmény a szimpátiakeltés tudományát ápolta tehát, amikor a nyelv csiszolását és kifinomult gyakorlását tűzte tagsága elé feladatul.

Ám van egy további dimenziója a nyelvművelés várható előnyeit feltáró Széchenyi gondolatmenetének. Arról van szó, hogy a nyelv árnyalt használata a gondolkodás, és azon keresztül az önismeret árnyaltságának is feltétele. Ezt az összefüggést egy olyan kritikai nézőpontból világította meg, amelynek alapfeltétele, hogy a magyar nemzet önismerete erősen korlátozott. Ezt a kiinduló premisszát összekötötte azzal a feltételezett szellemi erővel, amely viszont a tudományok művelésén át lehet hasznos következménye a nyelv művelésének: „fajtánk anyagi mint szellemi léte oly felette könnyű. Itt a baj, és essünk át elvégre az önmegismerésnek ezen legkeserűbb adagán – mert csak ezután javulhatunk teljes egészségre –, miképp ti. nem a mennyiség, hanem a minőség a szellemi erőnek sarkalata, s eszerint éppen nem azért forog veszélyben létünk, mert kevesen vagyunk, hanem mert súlyunk oly parányi.”⁷⁶

Az önismeret, a tudás és a nyelv közötti összefüggésre építve Széchenyi egy gondolat kísérletre invitálta hallgatóit.

„Képzeljünk magunknak habár csak egymillió főből álló nemzeti családot,⁷⁷ melyben annyi értelmi súly, polgári erény, szép szokás, ízlési varázs, kiművelt tudomány, életbölcseesség, gyakorlati tapintat, s több efféle elsőbbség volna felhalmozva, miképp mindenben segédkezet, helyes útmutatást, bölcs tanácsot tudna adni, minden készítményi tökélyvel volnának végezve, körében akaratlanul is jól és kellemesen éreznék ki-kí magát, mert mind családi, mind társasági viszonyai bájteliek volnának.”

Ez a képzelt vagy ideális nép – amelyet „az oknak népe”-ként határozott meg a szónok –, nos ez a nép szerinte szükségszerűen vonzani tudná a körülötte élőket, majd képes lenne magába is olvasztani azokat, s így egyre nagyobb tömegre tenne szert. Vagyis épp azt a hatást tudná kiváltani indirekt módon, ami egyébként politikusaink célja. Szerinte a tudomány révén sokkal nagyobb eséllyel befolyásolhatuk volna környezetünket saját elképzelésünk szerint, mint a poli-

⁷⁴ Széchenyi 1981: 21.

⁷⁵ Széchenyi 1981: 44.

⁷⁶ Széchenyi 1981: 37.

⁷⁷ A magyar királyság népessége Széchenyi beszéde idején több mint 11 millió, a mai Magyarországra vetített lakosság száma viszont kevesebb mint 4 millió fő volt.

tikai technikákkal végzett (például erőszakos) magyarosítással. „[M]inek legkomolyabb szívre veendő tanulsága az, hogy amely nép élni akar, annak okvetlen olvasztói szerepre kell emelkednie...”⁷⁸

A Kossuth nemzeti programjával szemben érvelő Széchenyi itt világossá tette a maga értékrendjét. A fent felsorolt fogalomkör („értelmi súly, polgári erény, szép szokás, ízlési varázs, kiművelt tudomány, életbölcesség, gyakorlati tapintat”) jól érzékelhetően nem a német hatásra kibontakozó nacionalista diskurzus értékkészlete, hanem sokkal inkább egy korábbi korszak, a kései felvilágosodás⁷⁹ gondolkodásmódja, ahogy az a kereskedőtársadalom brit politikai és gazdasági modelljében, valamint az ízlésesztétika morális és esztétikai tanításában tettenélhető. Mindez több mint figyelemre méltó, ha felidézzük, hogy a szöveg az 1840-es években hangzott el, amikor a nemzeti retorika igencsak dominánssá vált a kossuthista tábor előretörése miatt.

Nem csoda, ha Széchenyi nyelvhasználata a modern hírlapírói technikákkal is terjesztett radikális nemzeti beszédmóddal kapcsolatban egyértelműen kritikai volt – ne feledjük, *A' Kelet népe* nem sokkal az akadémiai beszéd előtt jelent meg: „A magyar szó még nem magyar érzés, az ember mert magyar, még nem erényes ember, és a hazafiság köntösében járó még korántsem hazafi.”⁸⁰ Mint utaltunk rá, Széchenyi sok mindent megőrzött a felvilágosodás európai tájékozódású, sőt angolifil kultúrájából, s Kossuthék nacionalista értékrendjét bezárkózásként értelmezte:

„S ím ez fő oka, miért áll a magyar hazafiság sokkal kisebb becsben, sőt nem legtisztább fényben a világ nagy színpadán, s miért nem képes civilizációi szimpátiát s hódító közvéleményt gerjeszteni a legmagasztosb magyar polgári erény is odakünn. Ám mert annyi bitor fényű álhazafiságtul van környezve és elrútítva, mely tapsot arat s bálványul emeltetik idebenn.”⁸¹

Széchenyi a beszédet erős, szimbolikus jelentőségű gesztussal zárta: azt állította, hogy az akadémia fogalomtisztító és szókinccsmegújító tevékenységének⁸² – amely, ne feledjük, leginkább az Académie française negyven halhatatlanjának elitista, nyelvi normákat előíró feladatára hasonlított, s ennyiben tulajdonképp a jozefinizmus magyarra fordított változata volt – egyik aktuális feladata lehetne a német *Klugheit* szónak a magyarítása, de úgy, hogy a magyarítás révén „tetszetővé is váljék az eszme”. Széchenyi szerint a fogalom pont azt jelzi, amire a politikai közösségnek szüksége van: „ez azon tulajdon, mellyel valamint ember, úgy nemzet is, habár elibe vág is eleinte a lelkesedés, villogó ész, elragadó szónoklat,

⁷⁸ Széchenyi 1981: 49. Érdemes itt felidézni az olvasztótégely (*melting pot*) metaforát, mely az Egyesült Államokban élő népek összeolvadására vonatkozó kifejezés, s mely már az 1780-as években megjelenik, például de Crèvecœur 1782.

⁷⁹ A fogalmat lásd Pocock 1997.

⁸⁰ Széchenyi 1981: 54.

⁸¹ Széchenyi 1981: 55.

⁸² „Gazdagítsuk tehát tiszta, határozott szavakkal a haza nyelvét.” Széchenyi 1981: 62.

széles tudomány, elvégre mindenben győz...”⁸³ A fogalom a mai szótár szerint okosságot jelent, a korszakban *eszélyként* fordították. Széchenyi nyelvújító buzdításának elvi jelentősége abban állt, hogy a felvilágosodás szótárában terminus technicusként szerepelt ez a fogalom: az antik *phronesis* vagy *prudentia* erényének a német megfelelője volt. Az okosság a magukat Szókratész tanítása alapján meghatározó populárfilozófusok számára jelentett kulcskategóriát: azt az erényt, amely képes az általános, tehát egyetemes érvényűnek tartott tudást az egyes emberek és közösségek konkrét, gyakorlati életére alkalmazni.⁸⁴ A fogalmat Christian Thomasius tette népszerűvé a felvilágosodás német diskurzusában, amikor Gracián 1687-ben francia fordításban megjelent művét, a *L’homme de coeur* egy előadásában részletesen értelmezte, s ebben a spanyol *prudencia*-fogalmat *Klugheit*ként fordította.⁸⁵ A német felvilágosodáson végighúzó gondolati hagyomány egészen Kantig elért, aki antropológiájában maga is pozitív szövegösszefüggésben emlegette a *Weltklugheit* kifejezést.⁸⁶

OKOSSÁG ÉS *BILDUNG* – A REFORMKORI TUDOMÁNYPOLITIKA SZÉCHENYI-FÉLE PARADIGMÁJA

Hogy az anglofil Széchenyi beleütközött az okosságnak a felvilágosodás korában oly jelentőségteli fogalmába, az nem meglepő; ám hogy e fogalomra hegyezi ki az Akadémia védelmére mondott beszédét, az már igen: világosan jelzi, hogy számára a tudós akadémiai munkálkodása nem egy világtól elzárkózó remete tevékenységéhez volt hasonló. Sokkal inkább a humanizmus és a felvilágosodás *Bildung*-elképzeléséhez szorosan kötődő tevékenységnek gondolta, mely – s ezt is tudni látszott – a gyakorlati bölcsesség szókratészi–platóni–arisztotelészi filozófiái alapjára támaszkodik.⁸⁷ E felfogásnak nyilvánvalóan megvannak a nyugati forrásai, de Széchenyi invenciózusan gondolta tovább azt a magyar körülmények között. A *Bildung*-programnak a korban jelentkező legprogresszívebb változata a humboldti egyetemeszme, s ilyen szempontból nyilván egy további kutatási

⁸³ Széchenyi 1981: 63.

⁸⁴ A populárfilozófusok gyakorlati bölcsességfogalmáról lásd: Hörcher 2000, valamint az irányzatról és erdélyi recepciójáról: Fórizs 2007.

⁸⁵ Borinski 1971: 23, 87. A kérdéskör modern feldolgozására lásd például: Luckner 2005. Gracián magyarországi fogadtatásáról, jelesen Faludi Gracián-fordításairól a jelen szerző tartott előadást: „Az udvariasság diskurzusának hazai, magyar nyelvű megjelenése: Faludi Gracián-fordításának értelmezéséhez”, *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon 1650–1750, Tudományos Konferencia*, Szeged, 2015. május 30.

⁸⁶ A kérdésre általános filozófiatörténeti kontextusban utal: Aubenque 2007, mely a szerző francia nyelvű könyvének német fordítása. Kant vonatkozó elképzelései az *Über Pädagogik* (1803) című művének *Von der praktischen Erziehung* című fejezetében olvashatók. Magyarul: Kant 1868.

⁸⁷ A gyakorlati bölcsesség antik görög elképzeléséről lásd Arisztotelész *Nikomachoszi etikájának* 6. könyvét. Az erény nem maradt meg az antik görög–római kontextusban, hanem a keresztény erénytanban is megjelenik, egyike a kardinális (sarkalatos) erényeknek. A kérdés modern feldolgozását lásd: Pieper 1996. A *Bildung*-fogalomról lásd: Hörcher 2015.

téma lehet a Széchenyi-féle akadémiaalapító törekvésnek a humboldti egyetemi programhoz fűződő viszonya.⁸⁸ Ez azonban a jelen tanulmányon túlmutat, hisz itt és most csak a két Széchenyire összpontosítottunk.

Ha mármost összefoglalólag szeretnénk jellemezni az akadémia alapítójának az elképzeléseit atyja könyvtár- és múzeualapítási tevékenységével a háttérben, akkor szembeötlő a hasonlóság a kétféle törekvés között. E tanulmány hipotézise szerint egyiket sem lehet tisztán nacionalista keretek közt tárgyalni, de mindkettővel kapcsolatban állítható, hogy a legtágabb, arisztotelészi értelemben vett politikai kontextusba illeszkednek. Mindkettejükre igaz ugyanis, hogy a társas felemelkedésnek az egyéni és közösségi műveltség elterjesztésén, a művészetek és a tudományok művelésén keresztül elérhető változata motiválta az intézetalapítót. Tehát a két Széchenyi célja nem pusztán a nemzeti nyelv politikai hatalomszerzés érdekében történő terjesztése volt, hanem az emberi szellem kiművelésén keresztül egy minden szempontból civilizáltabb közösség felé való elmozdulás. Hogy célkitűzéseik hogyan váltak egyre reálisabbakká, majd egyre irreálisabbakká, annak elmesélése már nem tartozik e dolgozat feladatai közé.

FORRÁSOK

- Bárány Péter 1791: *A' köznép' megvilágosodásáról, ennek hatáiról és hasznairól, írta német nyelven Ewald I. L. Bécs.*
- Berlász Jenő 1967: Az Országos Széchenyi Könyvtár alapítólevele. In: *Az Országos Széchenyi Könyvtár évkönyve 1965/1966.* Budapest, 182–192.
- Bessenyei György 1790: *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék.* Bétsben.
- Bright, Richard 1818: *Travels from Vienna through Lower Hungary.* Edinburgh.
- Cicero 1995: *Az állam.* (Ford. Hamza Gábor.) Budapest.
- CJH 1740–1835: Márkus Dezső (szerk.): *Corpus iuris Hungarici. Magyar törvénytár 1740–1835. évi törvénycikkek.* Budapest, 1901.
- Confirmatio Caesarea litterarum foundationis Bibliothecae* http://tortenet.oszk.hu/html/magyar/01alapitas/alapito_okirat/oszk_alapito_okirat.pdf (Utolsó letöltés: 2015. december 10.)
- de Crèvecoeur, J. Hector St. John 1782: *Letters from an American Farmer.* London.
- Dessewffy József 1831: *A' „Hitel” című munka' Taglalatja.* Kassa.
- Hobbes, Thomas 1999: *Leviatán.* Budapest.
- Iuvenalis, Decimus Iunius 1964: *Szatírái.* (Ford. és jegyzetek Muraközy Gyula. Bev. Horváth István Károly.) Budapest.
- Kant, Immanuel 1868: *Kant Immánuel pedagógiája avagy nevelésről írott könyve id. Mándy Péter fordításában.* Pest.

⁸⁸ A humboldti program filozófiai elemzésére lásd: Fehér 2011.

- Kant, Immanuel 1980: Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből. In: Kant, Immanuel: *A vallás a pusztá ész határain belül és más írások*. (Ford. Vidrányi Katalin.) Budapest.
- Kazinczy Ferenc 1895: *Kazinczy Ferencz levelezése*. 6. köt. 1808. július 1. – 1809. szeptember 30. (Szerk. Váczy János). Budapest.
- Mandeville, Bernard 1969: *A méhek meséje*. Budapest.
- Pufendorf, Samuel 1678: *De officio hominis et civis juxta legem naturalem libri duo*. Erfurt.
- Shaftesbury, Lord 2008: *Sensus Communis. Esszé a szellem és a jó kedély szabadságáról. Levél egy barátjához*. (Ford. Harkányi András.) Budapest.
- Széchenyi István 1841: *A' Kelet Népe*. 2. kiadás. Pozsony.
- Széchenyi István 1981: *A Magyar Akadémia körül*. Budapest.
- Széchenyi István 2013: *Hitel*. Budapest.
- Szontagh Gusztáv 1839: *Propylaeumok a magyar philosophiához, tekintettel hazánk viszonyaira*. Ofen.

Magyar Hirmondó, 1798.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aubenque, Pierre 2007: *Der Begriff der Klugheit bei Aristoteles*. (Übersetzt von Nicolai Sinai und Ulrich Johannes Schneider.) Hamburg.
- Balázs Péter – Penke Olga 2012: Montesquieu műveinek és gondolatainak fogadtatása a 18. század végétől napjainkig Magyarországon. *Irodalomtörténeti Közlemények* (96.) 1. 3–21.
- Ballagi Géza 1888: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Budapest.
- Berlász Jenő 1973: Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményeinek kialakulása és sorsa. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1970–1971*. Budapest, 109–173.
- Berlász Jenő 1981: *Az Országos Széchényi Könyvtár története. 1802–1867*. Budapest.
- Bodrogi Ferenc Máté 2009: További derűs rajongók: Shaftesbury magyarországi hatásáról. *Korunk* (20.) 10. 87–93.
- Bodrogi Ferenc Máté 2011: Széchenyi István és a gentlemanek nyelve. *Irodalomtörténet* (62.) 1. 150–176.
- Bodrogi Ferenc Máté 2012: *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve*. Debrecen.
- Borinski, Karl 1971 : *Balthasar Gracian und die Hofliteratur in Deutschland*. Tübingen.
- Bourdieu, Pierre 1998: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest.
- Concha Győző 2005: *A kilencvenes évek reformeszméi és előzményeik. Irodalomtörténeti vázlat*. Máriabesnyő–Gödöllő.
- Csetri Lajos 1986: *Nem sokaság, hanem lélek. Berzsenyi-tanulmányok*. Budapest.
- Csorba László 2010 (1991): *Széchenyi István*. Budapest.
- Csorba László – Velkey Ferenc 1998: *Reform és forradalom 1790–1848*. Debrecen.

- Döbrentei Gábor 1832: A Magyar Tudós Társaság története a ’ nyelv’ országos régibb állapotjának rövid előadásával. In: *A Magyar Tudós Társaság’ évkönyvei 1831–1832*. Pest, 3–130.
- Fehér M. István 2011: Az egyetem humboldti eszméje és a német idealizmus. In: Loboczký János (szerk.): *Az egyetem eszméje az európai eszmetörténeti tradícióban*. Eger, 15–33.
- Fónagy Zoltán – Dobszay Tamás – Szentpéteri József (szerk.) 2003: *Széchenyi és Kossuth*. Budapest.
- Fórizs Gergely 2007: Populárfilozófiai eszmék az Erdélyi Múzeumban. *Erdélyi Múzeum* (69.) 3–4., 51–63.
- Fraknoi Vilmos 2013: *Gróf Széchenyi Ferencz 1754–1820*. Budapest.
- Gadamer, Hans-Georg 1980: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*. Budapest.
- Gergely András 1972: *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása*. Budapest.
- Gergely András (szerk.) 1998: *19. századi magyar történelem, 1790–1918*. Budapest.
- Gergely András 2006: *Széchenyi István (1791–1860)*. Pozsony.
- H. Tóth Imre 2007: Újabb adalékok Metódnak és tanítványainak pannoniai tevékenységéhez. *Aetas* (22.) 3. 24–35.
- Hites Sándor (szerk.) 2014: *Jólét és erény: Tanulmányok Széchenyi István Hitel című művéről*. Budapest.
- Hörcher Ferenc 2000: Sensus Communis in Gellert, Garve, and Feder: An Anglo-Scottish Element in German Popular Philosophy? In: Hörcher Ferenc: *Prudentia Iuris. Towards a Pragmatic Theory of Natural Law*. Budapest, 137–158.
- Hörcher Ferenc 2015: Culture, Self-Formation and Community-Building: The Bildungsideal from the Perspective of the Intellectual History of Civil Sociability. *Ethos* (109.) 1. 64–83.
- Hörcher Ferenc 2016: Enlightenment in the 19th Century? Continuity and Discontinuity in the Political Thought of the Hungarian Reform Era. *The Hungarian Historical Review* (megjelenés előtt).
- Iggers, Georg. G. 1988: *A német historizmus. A német történelemfelfogás Herdertől napjainkig*. Budapest.
- Im Hof, Ulrich 1982: *Das gesellige Jahrhundert: Gesellschaft und Gesellschaften im Zeitalter der Aufklärung*. München.
- James, Deborah – Plaice, Evelyn – Toren, Christina (eds.) 2010: *Culture Wars: Context, Models and Anthropologists’ Accounts*. New York.
- Kecskeméti Károly 2008: *Magyar liberalizmus 1790–1848*. Budapest.
- Klein, Lawrence 1994: *Shaftesbury and the Culture of Politeness: Moral Discourse and Cultural Politics in Early Eighteenth-Century England*. Cambridge.
- Kollányi Ferenc 1905: *A Magyar Nemzeti Múzeum Széchenyi Országos Könyvtára. 1802–1902. I. kötet (A könyvtár megalapításától gróf Széchenyi Ferenc haláláig)*. Budapest.
- Kovács Ákos András 2011: Egy 18. század végi életút eszmetörténeti értelmezésének lehetőségei – Debreczeni Bárány Péter. *Korall* (12.) 44. 81–101.
- Kurucz György 2013: *Keszthely grófja. Festetics György*. Budapest.
- Lackó Mihály 1977: *Széchenyi és Kossuth vitája*. Budapest.

- Lamberti, Marjorie 2001: Religious Conflicts and German National Identity in Prussia, 1866–1914. In: Dwyer, Philip G. (ed.): *Modern Prussian History: 1830–1947*. New York, 169–187.
- Luckner, Andreas 2005: *Klugheit*. Berlin.
- Miskolczi Ambrus 2007: *A felvilágosodás és a liberalizmus között. Folytonosság vagy megszakítottság? Egy magyar történešzvíta anatómiája*. Budapest.
- Monok István 2004: Cara patria ac publica utilitas: Széchenyi Ferenc könyvtáralapítása. *Századok* (138.) 3. 739–748.
- Nye, Jr., Joseph S. 1990: Soft Power. *Foreign Policy* (80.) Autumn, 153–171.
- Oplatka András 2010: *Széchenyi István*. Budapest.
- Péter László 1998 (1989): Volt-e magyar társadalom a XIX. században? A jogrend és a civil társadalom képződése. In: Péter László: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. (A szerkesztésben közreműködött Czigány Lóránt.) Budapest, 148–186.
- Pieper, Josef 1996: *A négy sarkalatos erény: Okosság, igazságosság, bátorság, tartás és mérték*. (Ford. Körber Ágnes.) Budapest.
- Pocock, John G. A. 1997: Konzervatív felvilágosodás és demokratikus forradalmak: Amerika és Franciaország brit perspektívából. In: Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A kora modern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. Pécs, 223–242.
- Pocock, John G. A. 1997: Gibbon, a Decline and Fall és a kései felvilágosodás világképe. In: Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A kora modern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. Pécs, 209–222.
- Poór János 1988: *Kényszerpályák nemzedéke 1795–1815*. Budapest.
- R. Várkonyi Ágnes 2010: Széchenyi és az Akadémia. *Magyar Tudomány* (171.) 12. 1420–1430.
- Ricœur, Paul (1990) 1992: *Oneself as Another*. (Trans. Kathleen Blamey.) Chicago.
- Skinner, Quentin 1998: *Liberty Before Liberalism*. Cambridge.
- Szász Károly 1880: *Gróf Széchenyi István és az Akadémia megalapítása. A Széchenyi-szobor leleplezése ünnepére*. Budapest.
- Szécsényi Endre 2002: *Társiasság és tekintély. Esztétikai politika a 18. századi Angliában*. Budapest.
- Szekeres Csilla 2008: Esmény és valóság – filozófia és politika Cicerónál. *Ókor* (7.) 3. 27–34.
- Szűcs Zoltán Gábor 2011: Kontinuitás és diszkontinuitás a 18–19. század fordulójának magyar politikai kultúrájában. Politikaidiskurzus-történeti esszé. *Századvég* (55.) 1. 19–42.
- Takáts József 2007: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest.
- Toldy Ferenc 1871: Az akadémiai eszme Magyarországon Bessenyei előtt. In: *Toldy Ferenc összegyűjtött munkái*. 7. köt. *Irodalmi arcképek és szakaszok*. Budapest, 354–394.
- Velkey Ferenc 1999: *Széchenyi István politikai tájékozódása a pártalakulás időszakában*. Kandidátusi értekezés, Debrecen, 1997. Kézirat.
- Velkey Ferenc 2013: A nemzet szabadsága és/vagy csinosodása. In: Fazakas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc (szerk.): „*Politica philosophiai okoskodás*”: *Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középaktól a 20. századig*. Debrecen, 245–266.
- Vermes Gábor 2011: *Kulturális változások sodrában. Magyarország 1711 és 1848 között*. Budapest.

Szalisznyó Lilla

A magyar irodalom férfiasan kezdi fejét emelni

*A Magyar Tudós Társaság jutalmainak szerepe az irodalom elismertetésében (1831–1847)**

„A 19. század első felének magyar irodalmára általánosan jellemző modernizációs törekvések egyik fő területe a művelődés intézményrendszerének kiépítése volt (akadémiai, játékszíni mozgalom), a másik az irodalom műfajszerkezetének átalakítása. Ez elsősorban új műfajok meghonosítását, a műfaji sokszínűség, gazdagság megteremtésére való igyekezetet jelentette”.¹ E célkitűzések együttes megvalósításában lehetett bízni 1831-ben, amikor az 1825-ben alapított, de tényleges működését az igazgatótanács első ülésével csak 1830. november 17-én megkezdő² Magyar Tudós Társaság közzétette az irodalom pallérozására irányuló programját. *A' Magyar Tudós Társaság alaprajza és rendszabásai* című kiadvány tizenkét pontban foglalja össze az intézmény feladatköreit. Irodalom pártoló tevékenységére a következők vonatkoznak: lépjen fel a nemzeti játékszín támogatójaként dráma-bírálatok révén; segítse a nemzeti irodalom fellendülését pénzüsszegekkel honorált pályázatok útján; adja ki tulajdon költségén a kézirat formájában beérkezett, legjobbnak ítélt pályaműveket; jutalmazza meg a nyomtatásban már korábban megjelent, a bírálóbizottság által kimagaslónak ítélt szépirodalmi alkotásokat; illetve támogassa az idegen nyelvű „régí és új remek írásk” fordíttatását.³

A Magyar Tudós Társaság 1831 és 1900 közötti jutalmazási rendszerének tudományos igényű alapkutatását Fekete Gézáné kezdte el.⁴ Kétkötetes adat- és forrásfeltáró munkája szisztematikus alapossággal tekinti át az intézmény irodalom- és tudománypártoló mechanizmusát: megtudjuk, hogy melyik jutalmat mikor, ki és milyen összetételű bizottságtól kapta. A szerzői bevezető szerint az összeállítás „alapjául szolgálhat a téma tudománytörténeti feldolgozásának”.⁵ Az irodalomtörténészek részéről nem talált követőkre a kezdeményezés; az Akadémia általános történetének monografikus igényű feldolgozása és a szépirodalmi pályázatokkal behatóbban foglalkozó egyetlen tanulmány még e kutatási eredmények publikálása

* A tanulmány az NKFI K 108670. számú, „Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon” című kutatási projekt keretében készült. Köszönöm Zentai Máriának, hogy észrevételeivel, tanácsaival segítette a tanulmány végső változatának elkészítését.

1 Zentai 1999: 193.

2 Bényei 1998a: 66.

3 *A' Magyar Tudós Társaság alaprajza és rendszabásai* 1831: 19.

4 Feketéné 1988, 2000.

5 Feketéné 1988: 7.

előtt megjelent. *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975* című gyűjteményes kötet nem szentel külön fejezetet a jutalomtételeknek;⁶ Kálmán C. György tanulmánya pedig az 1857 és 1867 közötti időszak kapcsán elsősorban azzal foglalkozik, hogy a szabadságharc után újjászerveződő intézmény milyen arculatot igyekezett magának kialakítani, a szépirodalmi pályázatok újbóli meghirdetésével miként próbálta elhíttetni a nyilvánossággal, hogy ugyanúgy nemzeti intézetként fog működni, mint 1848 előtt. Az egykorú reflexiókra és egy-egy nyertes mű kontextusaira figyelt, a kiválasztott évek pályázati anyagának átfogóbb értelmezése nem állt szándékában.⁷ A jutalmak szintézis jellegű feldolgozására irányuló kutatás-módszertani fogódzókat az 1836-ban induló és szépirodalmi pályázatokat rendszeresen kiíró Kisfaludy Társaság történetével foglalkozó szakirodalomban sem találunk; Kéký Lajos legteljesebbnek számító összefoglalásai inkább leíró, mintsem értelmező, értékelő jellegűek.⁸

Az elemzések eddigi hiánya miatt a jelen tanulmány nem lehet más, mint kísérlet; annak első kísérlete, hogy milyen módszertani és értelmezési keretek között lehet a szépirodalmi jutalomtételek eredményeit narratívába rendezni és kontextualizálni.

1831 és 1847 között a szépirodalmi alkotásoknak kétféle jutalomdíj járt: az akadémiai nagyjutalom és a drámai jutalom. Az előbbit az 1830 után nyomtatásban megjelent művek kaphatták meg, az utóbbit pedig a kiírt pályatételre egy meghatározott időn belül beküldött, még kéziratban lévő munkák. 1848-ban az Akadémia működése akadozni kezdett, majd a szabadságharcot követően a jutalmazás rendszere hosszabb időre megszakadt: 1847 után legközelebb 1857-ben osztottak jutalmakat. A Fekete Gézáné-féle gyűjtés csak az első díjat nyert művek felsorolására szorítkozik, ezért ahhoz, hogy kiderüljön, az intézmény az irodalom pártolás terén mennyire tudott a várakozásoknak megfelelni, bővítenünk kell a feltárt adatok sorát.

A Magyar Tudós Társaság létrejöttékor még zajlott az irodalmi élet átalakulásának folyamata, a modern diszciplinárizálódás; az irodalom szakmai intézményeinek létrehozásával éppúgy törekedett a diszciplínák rendszerébe való betagozódásra,⁹ mint saját szerepének társadalmi elismertetésére. Mint Szajbély Mihály a luhmanni rendszerelméletből kiindulva megfogalmazza: ebben az időszakban játszódott le az irodalom önálló alrendszerévé válása a szerepkörök szerint tagolt modern társadalomban.¹⁰ Ugyanakkor az Akadémia az eredeti művek pályatételek általi életre hívásával és az újonnan született, nyomtatásban már megjelent magyar nyelvű szépirodalmi alkotások jutalmazásával nemcsak az irodalom legitimitációját segítette elő tudatosan, hanem jogalapot biztosított az eredetiség művészi programjának is, hiszen mint az alapszabály kimondja:

⁶ Pach (szerk.) 1975.

⁷ Kálmán 1984: 440–456.

⁸ Kéký 1936a, 1936b.

⁹ T. Szabó 2008: 206.

¹⁰ Szajbély 2005: 44–55.

„[a'] magyar tudós társaságnak egyedül csak az van téve céljává, hogy munkálkodása által hazánkban a' tudományok és szép művészségek honni nyelven műveltesenek; 's viszont ezek által a' nyelv maga, csinosulást, fennséget és bővülést nyerjen: ekképen pedig a' nemzeti elme és lélekerő szép és hasznos tudományok által időről időre kifejtve, saját fényében és méltóságában örök időkig fennálljon”.¹¹

Az egykorú irodalmi gondolkodásban ez nem jelentett ugyan újdonságot (már az 1810-es években voltak előjelei),¹² abban viszont bízni lehetett, hogy a kedvezőbb lehetőségeknek hála intézményi képviselő által a gondolat képes lesz elevenebbé és hatékonyabbá válni. Vagyis e kétféle igyekezetet nézve minden nyilvános elismerés és szereplés fontos lehetett az irodalom számára. Éppen ezért nem elegendő azt tudni, hogy az egyes években milyen eredménnyel zárult a jutalmazás (kiosztották-e a jutalmat vagy sem), és melyik munkát ítélték elsőrendűnek. Jelentőséggel bírhat az is, hogy a két-három évente megjelenő *A' Magyar Tudós Társaság Évkönyveiben* nyilvánosságra hozták: az anyagi jutásban részesülő művön kívül mely szépirodalmi alkotás kapott egyéb elismerést, illetve egy-egy pályázatra milyen címmel és jelígyével hány pályamű érkezett be.¹³ Úgy sejtem, a szimbolikus javak számbavételével árnyaltabban lehet leírni és értelmezni az Akadémiának az irodalmi kultúrát érintő strukturális váltásban betöltött szerepét, mintha csak a kézzelfogható anyagi javadalmazást tekintenénk irányadónak.

A DRÁMAI JUTALOM

Az Akadémia igazgatósági nagygyűlése 1832. március 11-én határozott arról, hogy a magyar drámai irodalom és játékszín fellendítését drámai jutalom alapításával támogatja. Úgy döntöttek, hogy az egyik évben eredeti szomorú- vagy érzékenyjátékokra, a másik évben vígjátékokra írják ki a pályázatot.¹⁴ A pályakérdéseket illetően további megkötés nem volt, témamegjelöléssel a kiírók egyszer sem éltek. A megválaszolásra háromnegyed év állt rendelkezésre, a bírálók pedig három hónapot kaptak a vélemény elkészítésére. A műveket név nélkül, jelszóval ellátva kellett beküldeni. A szerző nevét egy, szintén a jelszóval ellátott boríték őrizte. A jutalmat először 1833-ban, utoljára 1844-ben osztották ki. A beérkezett műveket háromfokozatú minősítéssel illették: jutalomdíj, tiszteletdíj, dicséret. A drámai jutalom száz arany volt. Ezt csak az nyerhette meg, „kinek eredeti magyar

¹¹ *A' Magyar Tudós Társaság alaprajza és rendszabásai* 1831: 4.

¹² A legismertebb példa Kölcsey Ferenc Lasztócról Kazinczyhoz írott leveleiben az eredetiségre vonatkozó igény megfogalmazása. Vö. Kölcsey 2005: 566–569, 570–573, 579–581.

¹³ Ezek az adatok elszórta a *Magyar Academiai Értesítő* alapján is nyomon követhetők, ugyanakkor ez a kiadvány először csak 1840-ben jelent meg, tehát nem tájékoztat a kezdetektől a jutalomtételek eredményeiről. Éppen ezért végig az évkönyvek adatait tekintem mérvadónak, és hivatkozni is csak rájuk fogok.

¹⁴ *Évkönyv* 1833: 83–84.

mívét akárhonnán vett legyen bár a' tárgy, a' Társaság vagy igen figyelemre méltó egésznek, vagy épen remeknek vallhatja, 's így a' melly esztendőben ilyen nem adatnék bé, abban a' díj elmarad".¹⁵ A legjobb, illetve a tiszteletdíjat (ívenként aranyban fizették) elnyert műveket az Akadémia saját költségén kinyomtatták. Az eredményhirdetés során csak azokat a névrejtő borítékokat bontották fel, amely műveket nyomtatásra ajánlották, a többit ott helyben elégették.

A dráma a 19. században a magyar irodalom öröklött műfajszerkezetéből még szinte hiányzik. A magyar nyelvű színjátszás állandósulása és intézményszerűsége kedvez a műfaji hierarchiába való betagozódásának, ugyanakkor a neki szánt kettős szerep – multimediális alkotás és esztétikai minősége révén könyvformában a műfaj maradandónak bizonyuló darabja – nem mindig esett egybe. Az előadott művek többsége kéziratos formában színházi használatban maradt, esetleges terjedésük másolás útján történt, a nyomtatott forma monomedialitásába való átkerülésük igen ritka volt. A Magyar Tudós Társaság a drámai jutalom alapításával igyekezett a műfajt a nyomtatott közeg felé fordítani, hiszen még a másodrendű alkotások kiadását is magára vállalta. Ezzel a döntéssel ráerősített arra az egyre inkább kiszélesedni látszó irodalmi hagyománytudatra, amely csak azokat a műveket tartotta a magyar (dráma)irodalom kanonikus darabjainak, amelyek nyomtatásban megjelentek.

Kölcsey Ferenc 1832-ben *A férfúi és asszonyi praktika* című kéziratos drámáról írott bírálatában úgy vélte, ha az akadémikusok a drámabírálatok során szigorúan csak a magasirodalom érdekeit tartják szem előtt, és kiadásra kizárólag az esztétikai minőséggel bíró műveket javasolják, döntésükkel aligha segítik a magyar kultúra gyarapodását és a színházak széles körű közönségigényének kielégítését.

„Különbség van a két kérdés között: valamely műv a kritikai kívánatoknak megfelelő-e? és, valamely műv érdemes-e a M. T. Társaság költségén kinyomtatatni? Ha a Társaságnak egyedül klasszikusi lélekkel és kézzel írt munkákat kellene és lehetne elfogadni: féltő, hogy évtizedeken keresztül is alig nyujthatna valamit a hazának, melynek literatúrája most még csak kezdetben, s nyelve most még csak forrásban van. [...] Néhány év előtt, Pesten, a szénégető piacon, bizonyos deszkaépületben, napvilágnál láttam vígjátékokat, mik bizonyos osztályú népet hahotákra ragadtak. Azon vígjátékok, mint e kézalatti, művészség nélkül, pillanatnyi gonddal, trágársággal tömve, a legalsóbb lépcsőjű emberek módja és nyelve szerént készültek. S mivel nevetőket, tehát gyönyörködőket, mégis találtak: bizonyosan van olyan néposztály, mi e jelen vígjátékban is gyönyörködni *hangosan* fogna. De ezen néposztálynak a M. T. Társaság bizonyosan soha sem nyomtatatt; azért szükséges lenne azt azon nyomtató műhelybe utasítani, honnan az ebben az esztendőben dátum alatt álló munkák világ elébe terjesztetni szoktak.”¹⁶

¹⁵ *Évkönyv* 1833: 84.

¹⁶ Kölcsey 1960: 734. (Kiemelés az eredetiben.)

Nyilvánvaló, hogy ez az elgondolás a társaság által előírt szabályzat értelmében nem volt átültethető a gyakorlatba, azt viszont semmi sem tiltotta, hogy a bírálók dicséretre javasoljanak olyan műveket, amelyek – annak ellenére, hogy könyvként nem jelennek meg – színpadra még kerülhetnek. Kölcsey egy 1834-ből fennmaradt bírálatában azt írja, hogy a jelen évi pályázatra beküldött tizenkét vígjáték közül jutalomra (és kiadásra) a megadott feltételeket betartva egyiket sem ajánlja, de akad közöttük olyan, ami némi átdolgozás után színpadra kerülhet:

„az 5 (Rózsavár) azon nemhez tartozik, mi a német színen *Schauspiel* címet hord. Az egész nem egyéb jambusokba szedett érdektelen dialógoknál handlung és karakterek nélkül, eposzi menetellel és kifejléssel. [...] Nyelve nincsen éppen gond nélkül; de mégsem hibátlan, nem is genialis. Nem hiszem, hogy nézőszinten legkisebb érdeket is gerjeszthetne: hanemha holmi néznivalókkal, ütközetekkel, katonai evolúciókkal, török lovagokkal, s több effélékkel kiékesítve a karzatra gyűlt nép szemeit látványokkal gyönyörködtető valamivé tétetnék; ami kevés hozzáadással megtörténhető lenne”.¹⁷

Kölcsey gondolatmenete már szinte előrevetíti az 1840-es évek egyik nagy hatású esztétikai vitáját, az úgynevezett színi hatás és költőiség vitát.¹⁸ A műfajnak a mediális meghatározottság szerinti kétszthatúságára, ha nem is ennyire expliciten, Vörösmarty Mihály is utalt a drámai pályatételre beérkezett művekről írott bírálataiban: „sem a literatura, sem a játékszín nem fognak benne nyerni”,¹⁹ „[m]ind olvasásra, mind színi előadásra haszonvehetetlen”.²⁰ Az, hogy a műfaj megszilárdítását és hatékonyságát megcélzó mediális váltás (az esztétikailag értékes drámák nyomtatásban is elérhetőek legyenek) hatással volt-e a jutalom- és tiszteletdíjat nyert művek színházi életére, bővült-e általuk a budai Várszínház vagy a Nemzeti Színház repertoárja, az 1. táblázatból derül ki.

Ha a beérkezett pályamunkák számát összehasonlítjuk a Kisfaludy Társaság pályázataira beérkező művek számával, az látszik, hogy a drámai jutalomtétel iránt viszonylag élénk érdeklődés mutatkozott. A Kisfaludy Társaság 1838-as balladapályázatára tizenegy, az 1839-ben kiírta huszonnyolc pályamű érkezett. 1842-ben a költői jutalomtételre satírárt vártak, húsz pályázó volt; 1845-ben a vígeposzpályázatra öt, az 1847-ben kiírt népies költői beszélyre hirdetett pályatételre tizennégy pályaművet küldtek.²¹ Kevésbé tűnnek biztatónak a drámai pályatétellel kapcsolatos adatok, ha az eredmények alapján igyekszünk következtetéseket levonni. Tizenkét év alatt száznegyven pályamű érkezett, hetvenhét szomorújáték és hatvanhárom vígjáték. A száz arannyal járó drámai jutalmat hatszor, a tiszteletdíjat hétszer osztották ki. Nyomtatásban a száznegyven darab közül összesen tizenhárom jelenhetett meg. Dicséretet tizenhét kapott.

¹⁷ Kölcsey 1960: 737–738. (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁸ Erről részletesen: Korompay 1998: 112–142.

¹⁹ Vörösmarty 1977: 196

²⁰ Vörösmarty 1977: 212.

²¹ Kéky 1936b: 40, 44, 56, 86, 92.

A jutalomdíjasok közül öt, a tiszteletdíjasok közül négy, a dicséretet kapók közül három került színpadra. A nyomtatásban megjelent tizenhárom mű közül kettő vált hosszabb távon repertoárdarabbá: Szigligeti Ede *Rózsa* című vígjátéka 1840 és 1848 között tizenöt, Nagy Ignác *Tisztújítása* 1843 és 1849 között negyven előadást élt meg. Ám igazi színpadi karriert egyedül csak ez utóbbi futott be: egyike volt a reformkorban a Nemzeti Színházban a legtöbbet játszott eredeti magyar nyelvű színdaraboknak.²² A többi, elismerésben részesült pályamű csekély előadásszáma azt mutatja, hogy színpadi életük nagyon rövidre sikeredett, nem vonzották a közönséget, nyereségkiesés miatt bukott darabnak számítottak. Mivel felújításukra később sem került sor, egyértelmű, hogy az egykorú színházvezetés álláspontjával az utódok is egyetértettek. Az összkép nyilván akkor lehetne teljes, ha azt is tudnánk, hogy a nyomtatott művekből hány példányt sikerült eladni, bár e hiányzó adat nélkül is látszik, hogy az érintett tizenkét évben az irodalmi elit értékrendje és a színházlátogatók igénye (a pest-budai színházak műsorpolitikája) alig volt összhangban. A Magyar Tudós Társaság csak nagyon mérsékelten tudott a színjátszás támogatója lenni, a jutalom- és tiszteletdíjas drámák esetleges színházi karrierjén nem lendített sem a nagy presztízsszerű elismerés, sem a kiadás.

Távlatosabb nézőpontból viszont más is látszik. Az elismerésben részesülő művek alacsony száma azt mutatja, hogy a Magyar Tudós Társaság monopolizált helyzetéből fakadóan (1836-ig, a Kisfaludy Társaság létrejöttéig rajta kívül nincs más olyan intézmény, amely irodalomszervező és irodalompártoló feladatokat látna el) a maga szigorú elvárásaival arra törekedett, hogy hivatalos keretek között döntsön arról, mi számít értékesnek, illetve irodalom alattinak, kijelölve ezzel a határt dilettantizmus és (a modern irodalmárhivatás értelmében vett) profizmus között. A beérkezett és az értékelhető művek számának viszonyából pontosan kiderül, hogy az 1830-as években és az 1840-es évek első felében mennyire nem volt még magától értetődő ennek a két kategóriának az elkülönülése. Az irodalom mint szakma ekkor kezdett még csak kibontakozni, közössége kis létszámú volt. Amikor a drámai pályatétel kezdetét vette, kevés olyan szerző akadt, akit kizárólag az irodalmi intézményrendszer tartott el. Vagyis még csak nagyon halványan körvonalazódott az, hogy az írói vénájukat próbálgatók közül ki is számít szépírónak, és ki nem (az iskolában eleve sokan tanultak poétikát, elsajátították a versírás szabályait). Igaz, azt csak a nyeretlen művek elolvasása után lehetne megmondani, hogy a pályázók íráskészsége, írásbeli kultúrája mennyire különbözött egymástól, de annyi azért a neves nyertes szerzők névsorából is látszik, hogy az akadémiassá lett irodalmi elit résznyire se nyitotta kapuját a dilettánsok előtt.

²² Vö. *Műsorlexikon* 1944: 1–62.

1. táblázat

A drámai jutalom eredményei

A pályadíj odaítélésének éve	Beérkezett művek száma	Elismerést kapó pályaművek	A budai Várszínház-beli vagy Nemzeti Színház-beli előadások száma és időpontja
1833 szomorújáték	10 ²³	jutalom: Vörösmarty Mihály: <i>Vérnász</i> tiszteletdíj: Horváth Czirill: <i>Tirus</i>	budai Várszínház: 2 (1834. XII. 8.; 1836. VIII. 23.) ²⁵
		dicséret: Hoblik Márton: <i>Valkói amazon</i> ²⁴	budai Várszínház: 1 (1834. IX. 2.) ²⁶
1834 vígjáték	12 ²⁷	jutalom: – tiszteletdíj: Jakab István: <i>Falusi lakodalom</i>	budai Várszínház: 1 (1835. III. 26.) ²⁹ Nemzeti Színház: 6 (1844. V. 19., 21.; 1845. VII. 20., 27. VIII. 31., X. 26.) ³⁰
		dicséret: Kovács Pál: <i>Éva asszony unokája</i> ²⁸	
1835 szomorújáték	19 ³¹	jutalom: – tiszteletdíj: – dicséret: ismeretlen szerző: <i>Indulatok vihara</i> Jakab István: <i>Izabella</i> Szigligeti Ede: <i>Díjkard</i>	Nemzeti Színház: 10 (1838. IX. 19., X. 3., XII. 15.; 1839. VIII. 6., XII. 12.; 1842. I. 29.; 1845. IV. 4.; 1848. VII. 5., VIII. 11.; 1857. IX. 26.) (átdolg., <i>Pókaiak</i> címmel) ³³
		Garay János: <i>Csáb</i> ³²	

²³ *Évkönyv* 1835: 6.²⁴ *Évkönyv* 1835: 36.²⁵ Vörösmarty 1989: 1043.²⁶ Szinnyei 1896: 923.²⁷ *Évkönyv* 1835: 68.²⁸ *Évkönyv* 1835: 79–80.²⁹ Horváth 2013: 77.³⁰ *Műsorlexikon* 1944: 47.³¹ *Évkönyv* 1837: 10.³² *Évkönyv* 1837: 25, 49, 54.³³ *Műsorlexikon* 1944: 22.

A pályadíj odaítélésének éve	Beérkezett művek száma	Elismerést kapó pályaművek	A budai Várszínház-beli vagy Nemzeti Színház-beli előadások száma és időpontja
1836 vígjáték	8 ³⁴	jutalom: – tiszteletdíj: – dicséret: Gaál József: <i>A király Ludason</i> ³⁵	Nemzeti Színház: 3 (1837. IX. 2.; 1839. IX. 15.; 1842. V. 16.) (<i>Mátyás király Ludason</i> címmel.) ³⁶
1837 szomorújáték	13 ³⁷	jutalom: – tiszteletdíj: Tóth Lőrinc: <i>Atyátlan</i> dicséret: Garay János: <i>Az utolsó magyar Khán</i> Kovács Pál: <i>A' művész álma</i> Lányi Károly: <i>Párviadal</i> ismeretlen szerző: <i>A' Perényiek</i> ³⁸	Nemzeti Színház: 1 (1845. IX. 6.) ³⁹
1838 vígjáték	18 ⁴⁰	jutalom: – tiszteletdíj: – dicséret: ismeretlen szerző: <i>A talány</i> ⁴¹	–
1839 szomorújáték	13 ⁴²	jutalom: Tóth Lőrinc: <i>Hunyadi László</i> tiszteletdíj: Gyurmán Adolf: <i>Negyedik László</i> dicséret: Kuthy Lajos: <i>I. Károly és udvara</i> ⁴³	Nemzeti Színház: 3 (1842. I. 17., II. 16.; 1843. III. 3.) (<i>Két László</i> címmel.) ⁴⁴

³⁴ *Évkönyv* 1837: 86.

³⁵ *Évkönyv* 1837: 87, 143.

³⁶ *Műsorlexikon* 1944: 5.

³⁷ *Évkönyv* 1840: 16.

³⁸ *Évkönyv* 1840: 34, 48.

³⁹ *Műsorlexikon* 1944: 51.

⁴⁰ *Évkönyv* 1840: 58–59.

⁴¹ *Évkönyv* 1840: 77, 91.

⁴² *Évkönyv* 1842: 18.

⁴³ *Évkönyv* 1842: 25, 36.

⁴⁴ *Műsorlexikon* 1944: 37.

A pályadíj odaítélésének éve	Beérkezett művek száma	Elismerést kapó pályaművek	A budai Várszínház-beli vagy Nemzeti Színház-beli előadások száma és időpontja
1840 vígjáték	8 ⁴⁵	<p>jutalom: Szigligeti Ede: <i>Rózsa</i></p> <p>tiszteletdíj: Nagy Ignác: <i>Az életuntak</i></p> <p>dicséret: Gyurmán Adolf: <i>A' szobrász és az epicureus ismeretlen szerző: A' nagybátya' jegyese</i>⁴⁶</p>	Nemzeti Színház: 17 (1840. XI. 30., XII. 6., 11.; 1841. II. 11., III. 18., IX. 23.; 1842. I. 1., X. 5.; 1843. III. 30., VII. 13.; 1844. V. 31.; 1845. IX. 15.; 1846. IV. 22.; 1847. VI. 30.; 1848. VI. 13.; 1858. XI. 29.; 1882. VIII. 30.) ⁴⁷
1841 szomorújáték	9 ⁴⁸	–	
1842 vígjáték	9 ⁴⁹	<p>jutalom: Nagy Ignác: <i>Tisztújítás</i></p> <p>tiszteletdíj: Szigligeti Ede: <i>Kínizsi</i>⁵⁰</p>	Nemzeti Színház: 43 (1843. VIII. 5., 6., 8., 10., 16., 18., 21., 23., 25., 27., 28., 29., IX. 11., X. 1., 10., 15., XI. 10., 30., XII. 5., 14., 21.; 1844. I. 7., II. 4., III. 21., IV. 27., V. 25., VI. 4., VII. 30., IX. 1., 30., XI. 25.; 1845. II. 23., VI. 1., IX. 21.; 1846. III. 22., VIII. 27.; 1847. I. 3., VI. 13., XII. 8.; 1849. II. 26.; 1882. VIII. 27.; 1885. VII. 19., 26.) ⁵¹
			Nemzeti Színház: 2 (1843. I. 6., 31.) ⁵²

⁴⁵ *Évkönyv* 1842: 45–46.

⁴⁶ *Évkönyv* 1842: 75–76, 93.

⁴⁷ *Műsorlexikon* 1944: 33.

⁴⁸ *Évkönyv* 1845: 22.

⁴⁹ *Évkönyv* 1845: 101.

⁵⁰ *Évkönyv* 1845: 101.

⁵¹ *Műsorlexikon* 1944: 43–44.

⁵² *Műsorlexikon* 1944: 42.

A pályadíj odaítélésének éve	Beérkezett művek száma	Elismerést kapó pályaművek	A budai Várszínház-beli vagy Nemzeti Színház-beli előadások száma és időpontja
1843 szomorújáték	13	jutalom: Obernyik Károly: <i>Főúr és pór</i> tiszteletdíj: Szigligeti Ede: <i>Gerő</i> dicséret: Szilágyi István: <i>Zrínyi</i> Madách Imre: <i>Csák végnapjai</i> Jókai Mór: <i>Zsidó fiú</i> ⁵³	Nemzeti Színház: 3 (1844. I. 4., 5., IV. 10.) ⁵⁴
1844 vígjáték	8	jutalom: Szigligeti Ede: <i>Vándor színészek</i> ⁵⁵ tiszteletdíj: ismeretlen szerző: <i>Tárcza</i> ⁵⁶	Nemzeti Színház: 9 (1845. VIII. 16.; 1920. III. 26., 27., 29., IV. 4., 8., 11., 25., V. 9.) ⁵⁷

Mindabból, amit a táblázat kapcsán írtam, a korabeli olvasó – a „jól tájékozott befogadóra” gondolok, aki nem számított az irodalmi élet hangadójának, de figyelt annak minden rezdülésére –⁵⁸ legfeljebb a szakmai érdekek és értékek megóvására való igyekezetet érzékelhette. Nem tudok olyan munkáról, amely az intézmény egykorú hivatalos kiadványaira támaszkodva a korabeli publikum esetleges benyomásainak felfejtésére törekedne, így némi hiánypótlások mellett csak arra mutathatók rá, mi lett volna annak a kanonikus történetnek a váza, amelyet maga az Akadémia szeretett volna megjeleníteni és hátrahagyni a drámai jutalomtétellel kapcsolatban.

⁵³ *Évkönyv* 1846: 17.

⁵⁴ *Műsorlexikon* 1944: 45.

⁵⁵ *Évkönyv* 1846: 71.

⁵⁶ A szerző arra kérte a bírálókat, hogy amennyiben másodrangúnak ítélik művét, nevét ne hozzák nyilvánosságra, és a nevet rejtő borítékat égessék el. *Évkönyv* 1846: 71.

⁵⁷ *Műsorlexikon* 1944: 50.

⁵⁸ Vaderna Gábor nyomán én is úgy gondolom, „ilyen olvasó valószínűleg egyetlenegy sem létezett” (vö. Vaderna 2013: 297), viszont a részletes tájékoztatásokból úgy tűnik, az évkönyvek szerkesztősege mégiscsak bízott a munkájukat értékelni vágyó érdeklődőkben. Például Szűcs Miklós (1820–1886; jogász, publicista) 1840-ben, amikor parvaristaként Pesten tartózkodott, elment az 1840. évi díjkiosztóra, és fel is jegyezte naplójában a nagyjutalmat és a dicséretet kapó művek szerzőjét és címét. Szűcs 1981: 88–89.

A' Magyar Tudós Társaság Évkönyvei című sorozat 1845-ben megjelent kötete a pályatétel lezárásakor nem adott közre összesítést, és azt sem tartotta feladatának, hogy a művek esetleges színpadi életéről vagy a nyomtatott példányok kelendőségéről beszámoljon. Egy olyan narratívába ágyazva hozták nyilvánosságra az eredményeket, amely a pályáztatási folyamat sikerességéről árulkodik, és valamelyest képes érzékeltetni az önállóságra törekvő irodalom szakmai identitását. A különféle elismerést kapó művek címe mellett közölték a pályázatra beérkezett drámák számát, címét és jeligéjét is (szerzői nevet mindig csak azokhoz a műcímekhez rendeltek, amelyek pénzjutalmat nyertek). Ettől a gyakorlattól a tizenkét év alatt egyszer sem tértek el. Vagyis a pályázati eredmények bemutatásakor az anyagi és a szimbolikus javaknak egyaránt fontos szerepet szántak. Úgy tűnik, a „szimbolikus tőkék”⁵⁹ felsorakoztatásával arra törekedtek, hogy a győzelmen túl a részvételt is reflektorfénybe állítsák. Olyan, mintha a tájékoztatás a klasszikus közgazdaságtan modelljét adaptálva írná le a történeteket: ahhoz, hogy a jutalmazás elindulhasson és megfelelően működhessen, szükség volt „termelési tényezőkre”, vállalkozó szellemű emberekre és kezük alól kikerülő művekre. A nemzeti kultúra gyarapítása (a profit-termelés) azoknak köszönhető, akik vállalták a megmérettetést, vagyis művük címének és jeligéjének közzététele egyfajta tiszteletadásként értelmezhető. De a beszámolók súlyozási gyakorlata segíthetett valamelyest az esetleges sikertelenségek elfedésében is. Akár találtak a bírálók pályadíjra érdemes elsőrendű művet, akár nem, annyi felmutatható eredménye mindenképpen volt a pályatételnek, hogy az eredetiség programjának jegyében mozgásba lendítette az irodalmi termelőtevékenységet (a kiválasztott időszakban egyszer sem történt olyan, hogy ne érkezett volna versenymű). Így a beérkezett pályaművek számának, címének és jeligéjének közzététele úgy is értelmezhető, mint a jutalomtétel iránti viszonylag nagyfokú érdeklődés felmutatására szolgáló bizonyíték. Az egykorú érdeklődő-olvasó nem tudott a bírálók bosszankodásairól, a felsorolásokból azt láthatta, hogy az Akadémia valóban országos hatókörű intézménnyé nőtte ki magát, hatékony művelődéspolitikát folytat, képes motiválni, sokakat csábít alkotói vénájuk kipróbálására.

Szintén a pályázati eredmények „szépítését” szolgálhatta annak az előírásnak az állandó elisméltése, hogy jutalmat csak kifogástalanul megírt alkotás kaphat. Azokban az esetekben, amikor volt nyertes mű, ez megemelhette a pályatétel jelentőségét, hiszen nemcsak azzal büszkélkedhettek, hogy eredményes volt a pályáztatás, hanem azzal is, hogy kivételes alkotással gyarapodott a nemzeti kultúra, a magyar irodalmi kánon. Külön hangsúlyozták azokat az értékeket, amelyek alkalmassá tették az egyes műveket a drámai jutalomra. A *Vérnász* értékelésekor például ezt írták:

⁵⁹ Bourdieu 2008: 276–277.

„Minthogy a' *charakterek' változatossága* 's nagyobb részt hű kifejtése; a' külön *indulatok'* való és *érdekes festése*; szerencsés alkotás; hű poétai szellem, melly az egészen előmlik; 's dagály nélküli *szép dictio, tiszta nyelv és verselés*: azt nem csak eddigi eredeti szomorújátékaink közt első helyre érdemesítik, hanem *játékszíni sikert is ígérnek*.”⁶⁰

Ha pedig nem volt díjnyertes mű, akkor azzal, hogy a nem túl biztató adatokat ebbe a narratívába helyezve hozták nyilvánosságra, azt a látszatot keltették, hogy az elhivatottság, az akarat, a lelkesedés megvan a pályázókban, csak szakmailag kell még fejlődniük. Noha nem titkolták, hogy a beküldött művek többsége még az elégséges szintet sem éri el, de mivel az olvasó azt is tudta, hogy az irodalmi elit magas szintű elvárásainak kell megfelelni, és a jutalmat csak elsőrendű mű érdemli meg, nem feltétlenül lehettek tisztában a teljesítmények minőségével. Amikor az 1837. évi pályázatra beküldött műveket értékelték, az évkönyv szerkesztősege úgy nyilatkozott, hogy az egykorú irodalmi viszonyok között már az is figyelemre méltó, ha egy mű tiszteletdíjat kap:

„a' beküldött szomorújátékok közül egy sem találtatott a' nagy jutalomra méltónak; *literaturánk' állásában mindazáltal*, másod karbeliként, tiszteletdíj mellett nyomtatandónak ítéltetett az »*Atyátlan*« című, jó szerkezetet, színi hatást ígérő érdeke 's szép dictiója' tekintetéből”.⁶¹

De az éppen aktuális beszámolókat felhasználták arra is, hogy az előző évi sikertelenségeket tompítsák. Az 1836-os és az 1838-as pályázatok eredménytelenségét (se jutalom-, se tiszteletdíjat nem tudtak kiosztani) például 1840-ben a következőkkel igyekeztek feledtetni:

„Az 1839–40-ki drámai jutalomra 8 vígjáték érkezett be. Ezek belső érték' tekintetében *örvendetes haladást mutatnak*, mint mellyek közül a' jobbakat több színszerűség és az élethezi hívebb közelítés bélyegez, 's a' társalkodási nyelv merevségéből felolvadása és a' comicai erő' félre ismerhetetlen jelei mellett, valódi, élethű, következetes jelleme ajánlónak. Közülök a' 100 arany jutalom a' »*Rózsa*« címűnek ítéltetett, melly azonfelül hogy ép alapeszméje, jó alkata, sebes, elmés dialógusainál fogva színi hatást ígér, következetes, különféle 's a' kor' és nemzetiség' helyes színezetével ajánlkozó jellemeire nézve a' többiek közt elsőséggel bír. – Ezt követi az »*Életuntak*« című, mint tartalmára gazdag mű 's helyes életnézetekkel és elmés czélatokkal magasabb comicai szellemet tanúsító, 's azért ívétől négy arany tiszteletdíj mellett kinyomatni rendeltetett.”⁶²

⁶⁰ *Évkönyv* 1835: 61. (Kiemelés tőlem – Sz. L.)

⁶¹ *Évkönyv* 1840: 48. (Kiemelés tőlem – Sz. L.)

⁶² *Évkönyv* 1842: 93. (Kiemelés tőlem – Sz. L.)

Vagyis azt jelezték, hogy a drámai pályatételnek nem a futószalagos termelés a célja, az a jó, ha a pályázók tanulnak a korábbi „versenyzők” által elkövetett hibákból, mert lám, a bírálók alig néhány év elteltével máris találtak a versenyművek között jutalom- és tiszteletdíjra érdemes művet is. Ugyanezzel a hivatkozási alappal élnek akkor is, amikor az utolsó díjkiosztásról tájékoztatnak:

„A' folyó évi drámai jutalomtétele a' határnapig nyolcz vígjáték érkezett. Közöttök nem taláztatott egy is, melly belbecs és tartalmasságra nézve a' múlt években kitüntetettekkel mérközhessék, azonban (egyet kivéve) *valamennyi örvendetes bizonyosságát adja annak, hogy íróink a' színműírásban napról napra nagyobb ügyességet nyerne*k, műveik színszerüebbek mint azelőtt, a' cselekvény inkább előlép, a' jellemzés élesebb, a' dialog takarékosabb, 's a' szódagály mind inkább enyészik a' több öntudattal dolgozók' keze alatt.”⁶³

A sorok a meglepedést sugallják, azt sejtetik, hogy a tizenkét éves kifizetési idő pontosan elegendő volt ahhoz, hogy a Magyar Tudós Társaság eleget tegyen vállalt kötelességének: fellendítse a magyar drámai irodalmat, és segítse a színházi kultúrát.

Ugyanakkor a tökéletes vagy a szinte már tökéletes mű utáni vágyódás állandó felemlegetése értelmezhető az irodalom önmeghatározási kísérleteként is. A beküldött művek többségének elutasítása azt jelezheti, hogy az irodalom mint szakma nem gyűjtőedény, amely minden szépírói hajlamait próbálgató embert befogad. Azzal válik önálló diszciplínává, ha szabályokat hoz, és ha elvárásokat állít azok elé, akik szépírók szeretnének lenni. Mindez persze nem jelenthette azt, hogy aki drámai jutalomban részesült, máris megszerezte a szépírói minősítést, de a nívódíj mindenesetre segíthette szakmai előmenetelét és érvényesülését. Ebben a kontextusban az egyes években eredménytelenül zárult pályatétel nem feltétlenül a sikertelenség mutatója volt, inkább annak jele, hogy a szakmai profizmus érdekében komoly szelekció folyik – muszáj kirekeszteni a magasirodalom köreiből a műkedvelőket, mert dicsőség csak akkor szerezhető a magyar irodalomnak, ha értékes művekkel gazdagodik, és nem akkor, ha tömegtermelésé degradálódik.

⁶³ *Évkönyv* 1846: 71. (Kiemelés tőlem – Sz. L.)

A NAGYJUTALOM

A legrangosabb és a legmagasabb anyagi juttatással járó elismerés az akadémiai nagyjuttalom volt. Évente osztották ki, először 1832-ben. Szépirodalmi alkotások és tudományos igényű munkák egyaránt megkaphatták. Az alapszabály szerint a következőképpen:

„1831ben megjelent munkákon elkezdendő 's így azon Irónak, kinek azok között magyar munkája legkitünőbbnek ismertetik a' következő köz ülésben 200 darab arany jutalom járand. De ha valamelyik évben koszorúzásra érdemes munka egy sem találna ki jőni, visszaterjeszthetik a' jutalom olyan elébb megjelentre is, melly a' nyerteshez legközelebb állott.”⁶⁴

Miután egyre nehezebb volt a különböző tudományágak munkáit összehasonlítani, 1845-től kezdve egy adott évben csak azonos diszciplína művei versenghettek. Ötévenként váltakozva tűzték ki a nagyjuttalmat, minden évben más-más tudományterületi bizottság kezében volt a döntés. A nyelv- és széptudomány 1844 után csak 1858-ban került újra sorra.⁶⁵ Az 1858-as nagyjuttalomosztást több mint tízéves szünet előzte meg, valószínűleg emiatt döntöttek úgy, hogy ebben az évben egyszerre több tudományterületen – nyelv- és széptudomány, természettudomány, matematika, törvénytudomány, történettudomány, filozófia – is osztanak nagyjuttalmat. A díjként adományozott kétszáz arany hozzávetőlegesen kilencszáz pengőforintnak felelt meg.⁶⁶ Ez száz pengőforinttal túllépte az Akadémia titoknokának éves juttatását, majdnem kétszerese volt a helybéli rendes tagok évi fizetésének (ötszáz pengőforint), és pontosan háromszorosa a vidéki rendes tagok, a pénztárnok,⁶⁷ valamint az intézmény folyóirata, a *Tudománytár* szerkesztői keresetének.⁶⁸

1844-ig a nagyjuttalmak évi bontását tekintve legtöbbször szépirodalmi alkotás (az útirajzot is beleértve) volt a díjazott, a tizenhárom év alatt nyolcszor.

⁶⁴ *Évkönyv* 1833: 69–70.

⁶⁵ Feketéné 1988: 42.

⁶⁶ Az egykorú pénzváltásra: Szalisznyó 2012: 190–191.

⁶⁷ *Évkönyv* 1833: 122–123.

⁶⁸ *Évkönyv* 1833: 83.

*A nagyjutalom eredményei*⁶⁹

1832

nagyjutalom:

Pázmándi Horvát Endre: Árpád

dicséret:

Nyíry István: Tudományok' öszvesége

Tessedik Ferencz utazása Franciaország déli részeiben

Vörösmarty Mihály: Csongor és Tünde⁷⁰

1833

nagyjutalom:

Kresznerics Ferencz: Magyar szótár, gyökérrenddel és deákozattal

dicséret:

Fáy András: A' Bélteky ház

Kisfaludy Károly' munkáinak 7 kötet

Kölcsey Ferencz' munkái, Iső kötet, Versek

Szilágyi Ferenc: Klio, históriai zsebkönyv, Iső esztendő⁷¹

1834

nagyjutalom:

Kisfaludy Sándor' munkái. III. és IV. kötet. Pesten 1833.

Vörösmarty Mihály' munkái. I. és II. kötet. Pesten 1833.

*dicséret:*Péterfi Károly': Filozofusok' és filozofia' historiaja. Első rész. Marosvásárhelytt. 1833.⁷²

1835

nagyjutalom:

Böloni Farkas Sándor: Utazás Északamerikában, Kolozsvárott, 1834.

dicséret:

Kovács Pál: Thalia 2d. kötet, Pesten, 1834.

Gr. Teleki Ferencz' versei, kiadta Döbrentei Gábor. Budán, 1834.⁷³

1836

nagyjutalom:

Nagy Károly: Arithmetica; számírás különös jegyekkel. Bécs, 1835.

dicséret:

Bajza' versei. Pest, 1835.

Fejér György: Az ember' kiformaltatása esmérő erejére nézve, vagyis közhasznu metaphysica.

Buda, 1835.

Jósika Miklós: Irány és Vázolat. Kolosvár, 1835.⁷⁴

⁶⁹ Az évszámok a díjkiosztás évét jelölik, a nagyjutalom odaítéléséről mindig a megadott dátumhoz képest egy évvel korábban döntöttek. A neveket, a műcímeket, valamint a könyvészeti adatokat úgy tüntetem fel, ahogy az évkönyvekben szerepelnek.

⁷⁰ *Évkönyv* 1833: 126–127.

⁷¹ *Évkönyv* 1835: 60.

⁷² *Évkönyv* 1835: 97.

⁷³ *Évkönyv* 1837: 48.

⁷⁴ *Évkönyv* 1837: 154–155. Ugyanez az évkönyv a 144. oldalon a dicséretre javasolt művek között *Bacsányi' versei'*-t is említi, de a hivatkozott oldalakon a kötet már nem szerepel a dicséretet kapó művek között.

1837

nagyjuttalom:

Kazinczy Ferencz' eredeti poetai munkái. Buda, 1836.

dicséret:

Czuczor' poetai munkái

Fényes Elek: Magyarországnak 's hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai tekintetben. Első kötet

Gaal József: Szirmay Ilona. Két kötet

Gyóry Sándor: Felsőbb analysis' elemei. Első füzet

Jósika Miklós: Abafi 2 köt.

Jósika Miklós: Zólyomi

Kerekes Ferencz: Értekezés és kitérések

Szlemenics Pál: Fenyítő törvényszéki magyar törvény⁷⁵

1838

nagyjuttalom:

Jósika Miklós: Az utolsó Bátor, regény. Három kötet. Pesten, 1837.

dicséret:

Bugát Pál: Chelius' Sebésziségeinek IId. kötete

Bugát Pál, Tschärner' Természettudománya, két kötet

Jósika Miklós: A' könnyelműek, regény két kötetben

Nagy Károly: Számítás közönséges jegyekkel

Vajda Péter: Tárcsai Bende, regény három kötetben⁷⁶

1839

nagyjuttalom:

Balásházy Jánostól: A' Háztartás és mezei Gazdaság' tudománya. Első kötet. Debreczen, 1838.

Vörösmarty Mihály: Marót bán, Szomorujáték 5 felv. Buda, 1838.

dicséret:

Gebhardt Ferenc: Különös orvosi nyaválya- és gyógyítástudomány. Második kötet. Pest. 1838.

Tarczy Lajos: Természettan az alkalmazott mathesissel egyesülve. Második kötet. Veszprém, 1838.⁷⁷

1840

nagyjuttalom:

Fényes Elek: Magyarországnak és hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben, IV. és V. kötet.

kitűnőnek találtattak:

Jósika Miklós: A' csehek Magyarországnak

Szontagh Gusztáv: Propylaeumok a' magyar philosophiához

dicséret:

Csatskó Imre: Bevezetés a' természeti jogba és a' tiszta általános természeti jog

Fogarasi János: A' magyar magánjog Kövy után

Szász Károly: Parthenon

Vajda Péter: Dalhon

⁷⁵ *Évkönyv* 1840: 46–47.⁷⁶ *Évkönyv* 1840: 90.⁷⁷ *Évkönyv* 1842: 34–35.

Névtelen [Báró Lakos János]: A' vándor' szűnőrái [Olasz- és franciaországi emlékeinek naplója]⁷⁸

1841

nagyjuttalom:

Horváth Mihály: Az ipar' és kereskedés' története Magyarországon a' három utolsó század alatt *kitűnőnek találtak:*

Szemere Bertalan: Utazás külföldön; két kötet

Vörösmarty Mihály' újabb munkái; négy kötet

dicséretet kaptak:

Császár Ferencz' Magyar váltó joga és Váltó óvasai

Györy Sándor: A' Felsőbb analysis' elemei, 2-ik füzet

B. Jósika Miklós' Regényei XIII–XV-d. kötet

Kölcsey Ferenc' Minden Munkái, első és más. kötet

Bezerédj Amália: Flóri' könyve és Földesi esték⁷⁹

1842

nagyjuttalom:

Vörösmarty Mihály' újabb Munkái. Négy kötet. Buda, 1840.⁸⁰

1843

nagyjuttalom:

Zsoldos Ignác: A' szolgabírói hivatal 2. kötet. Pápa, 1842.

dicséret:

Berzsenyi Dániel' összes művei

B. Eötvös József: A' Carthausi, 2 kötet

B. Eötvös József, Lukács Móric: Fogházjavítás

Fényes Elek: Magyarország' statisticája 1. kötet

Vállas Antal: Felsőbb egyenletek egy ismeretlennel. 1-ső füzet⁸¹

1844

nagyjuttalom:

Fényes Elek: Magyarország' statisticája. Három kötet. Pest, 1843.

Garay János' Versei. Pest, 1843.

dicséret:

Bugát Pál Természettudományi Szóhalmaza

Csacsko Imre' Büntetőjogi Elmélete, 2. köt.

Császár Ferencz' Váltójoga 2. köt.

Erdélyi János: Nemzeti Iparunk

Fáy András' Összes Szépirodalmi Művei' I. II. kötetek

Jósika Miklós: Zrínyi a' költő, regény négy kötetben

Luczenbacher János: A' szerb zsupánok' pénzéről

Purgstaller József: A' bölcsészet' elemei

Taubner Károly' Mértana, 2 köt.

Udvarhelyi Ignác' Egyházi Jogtana⁸²

⁷⁸ *Évkönyv* 1842: 85–86.

⁷⁹ *Évkönyv* 1845: 20–21.

⁸⁰ *Évkönyv* 1845: 99.

⁸¹ *Évkönyv* 1846: 15–16.

⁸² *Évkönyv* 1846: 69–70.

Noha az irodalmi művek látható abszolút fölénye nem függetleníthető a bírálóbizottságok összetételétől, az eredmény illetően alakulása a modern tudományos irodalom meglehetősen kezdetleges állapotával is indokolható. A 19. század első felében még minden tudományterületen kevés volt az eredeti szakmunka, sokan latinul és németül publikáltak. Nem volt még jól körülhatárolható témaspecifikus tudományos módszertanuk, az országos hatókörű intézmények létrejöttéig – talán az egyetemen oktatók kivételével – nem bírták nagyobb tudományos közösség kontrollját. A szerzők anyagkezelését általában nem a tudományos igényesség motiválta; a természet- és műszaki tudományok területén alig volt még lehetőség kísérletezésre.⁸³ Mindez belátható abból is, hogy 1845-től kezdve, amikor már tudományterületek szerint, vetésforgószerűen működött a jutalmazás, többször nem is tudták kiosztani a nagyjutalmat. 1858-ban például a matematika körében nem osztottak nagyjutalmat.⁸⁴ 1860-ban, amikor a törvénytudomány volt soron, szintén nem adták ki, mert 1854 és 1859 között nem írtak a tudománykörben figyelemre méltó munkát.⁸⁵ A 19. században az akadémikusok szerint a szakmailag leginkább elmaradott tudományterület a filozófia volt. Ezen a területen 1847 és 1904 között hétszer nem tudták odaítélni a nagyjutalmat.⁸⁶

A hat- vagy hétfős döntéshozó testületekben (összetételükben minden évben történt változás) általában az irodalmi élet meghatározó alakjai és az egyes írókkal, írói körökkel szoros kapcsolatot ápoló irodalompártolók voltak túlsúlyban. (Ez a vizsgált időszakban magából az Akadémia összetételéből is adódott, az induló hat osztályból négyben többségében írók voltak a tagok.) Ugyanakkor például 1840-ben Fényes Elek és 1841-ben Horváth Mihály is kiérdemelte a nagyjutalmat az erősen irodalmi kötődésű bírálóktól. Sőt arra is ügyeltek, hogy az intézmény elsődleges feladatának ígért nyelvi programot is népszerűsítsék. Mindjárt a második nagyjutalom kiosztásakor egy nyelvészeti munkának ítélték az elismerést.

Közelíthetünk a szépirodalmi művek fölényéhez az Akadémia jutalmazási rendszere felől is. A szépirodalommal kapcsolatos feladatok ellátására nem jött létre önálló osztály vagy alosztály, azok a Nyelvtudományi Osztály (1858. december 20-ától lett csak Nyelv- és Széptudományi Osztály) tagjainak hatáskörébe kerültek. Ez az osztály csak nyelvészeti munkákra írhatott ki pályakérdést, szépirodalmira nem, tehát a vizsgált időszakban kimondottan szépirodalmi jutalomtétel nem létezett. A többi öt osztálynak (matematika, filozófia, történetírás, törvénytudomány, természettudomány) volt saját jutalomkérdése. A drámai jutalom pedig csak egy nagyon szűk, speciális területet érintett, és miután „rendkívüli” jutalomnak nevezték,⁸⁷ megszüntetése bármikor bekövetkezhetett.

A szépirodalmi díjazottak között a nagy múltú lírairodalom mellett felsorakoznak a vizsgált időszakban „feljövőben lévő”, erősíteni kívánt műfajok is: az

⁸³ Bényei 1998b: 19.

⁸⁴ Feketéné 1988: 43.

⁸⁵ Feketéné 1988: 44.

⁸⁶ Feketéné 1988: 43–56.

⁸⁷ Feketéné 1988: 96.

eposz, a regény, a dráma és az útirajz. Figyelemre méltó, hogy az első hét évben mind a négy műfaj képviselője kapott nagyjutalmat.

Pázmándi Horvát Endre hőskölteménye a második olyan eposz volt, amely a magasirodalom képviselőitől szakmai elismerésben részesült: Vörösmarty Mihály a *Zalán futásáért* 1828-ban Marczibányi-nagyjutalmat kapott.⁸⁸ A Pázmándi-eposz kitüntetését a *Magyar Tudós Társaság Évkönyvei* 1833-as kötetében a következőkkel indokolták:

„Mert az eddig megjelent magyar époszok között, úgy aesthetikai mint leginkább philologiai tekintetben méltó helyet foglal; mind az aesthetikai formákra mind a nyelvvel élésre túlságoktól ment; továbbá az éposz mesézete a magyar hajdan korból lévén véve, egészen a nemzetet érdeklí s annak dicsőségére s ébresztésére szolgál; nyelvünket régi szavak feltámasztása által gazdagítja; végre a Szerző minél nagyobb tökéletességre törekedvén, munkájára gondot és fáradságot huzamosan fordított.”⁸⁹

A tájékoztatás az eposzt nemzetpedagógiai és közösségteremtő célokra alkalmas, az európai kultúrában is elismerésre méltó (a nemzet dicsőségére szolgáló) műfajnak tekinti.⁹⁰ Azt az egykorú irodalomelméleti elgondolást követi és egyszerűsíti némileg le, amely szerint az eposz a műfajok klasszicista rendszerében elfoglalt előkelő helye révén alkalmas lehet annak szimbolizálására, hogy a magyar irodalom fejlődik, kezd felzárkózni a nyugat-európai irodalmakhoz.⁹¹ Érdekes viszont, hogy a szélesebb nyilvánosság előtt kerültek minden olyan kényes kérdést, amely e műfaj kapcsán később érőnek állíthatta volna be a magyar irodalmat. Nem szóltak arról, hogy a műfajok struktúrájában az eposz még csak az 1820-as években kezdett igazán helyet kérni magának, és az irodalmi közvélemény nagyon hosszú ideig várta a beteljesülés pillanatát. Igaz, 1833-ban már nyugodt szívvel beszélhettek egy aktívan jelen lévő műfajról, és annak sem volt már semmi akadály, hogy Pázmándi Horvát *Árpád* című eposzát úgy állítsák be, mint amely több másik mellett reprezentatív darabja a műfajnak, ékes bizonyíték a magyar irodalom igényességre és magas színvonalra való törekvésére.⁹² De mint utalnak is rá, a díj odaítélésekor legalább ennyire fontos volt az is, hogy a szerző az Árpád-féle honfoglalást választotta tárgyának. Miután a magyar irodalomnak nincs ősi vagy középkori epikus hagyománya, az eposzt szemelték ki ideális műfajnak a hagyományteremtésre.⁹³ Vagyis a Magyar Tudós Társaság ennek az elismerésnek az odaítélésekor a magyar irodalmat úgy jeleníthette

⁸⁸ Feketéné 1988: 19.

⁸⁹ *Évkönyv* 1833: 125.

⁹⁰ Az eposzsal kapcsolatos irodalomtörténeti hagyománnyal legalaposabban és legrészletesebben Dávidházi Péter foglalkozott (Dávidházi 2004: 225–528).

⁹¹ Zentai 2000: 275.

⁹² Zentai 2000: 275. A műfaj megkérdéséhez képest szűk egy évtized alatt több kiemelkedőnek számító eposz is íródott: *Zalán futása*, Czuczor Gergely: *Augsburgi útközet*, Aranyrákosi Székely Sándor: *A székelyek Erdélyben*.

⁹³ Zentai 2000: 275–276.

meg, hogy az büszkélkedhet egy olyan műfajjal, amely külföldön dicsőséget szerez a magyar nemzetnek, itthon pedig aktív szerepet tölt be a nemzeti múlt megismertetésében.

Igaz, a *Zalán futásával* egy időben íródott, de csak 1831-ben megjelent Pázmándi Horvát-eposz 1832-ben irodalmi körökben már „megkésettnek” számított,⁹⁴ az 1830-as évekbeli pályázati időszakokkal szinte egyidejűleg megjelenő elméleti diskurzusok⁹⁵ az eredeti drámák mellett az eredeti regényt kezdték hiányolni. Ez a hívószó ugyan elég gyorsan célt ért, a magyar regény- és drámairodalom egyre inkább felfutásnak indult, az akadémikusok viszont a nagyjuttalom és a dicséret adta kereteken belül nem rögtön, csak fokozatosan emelték a piedesztálra e műfajok egyes darabjait. Ahogyan Hites Sándor is megfigyelte Jósika Miklós *Abafi*-ja kapcsán:

„az *Abafi* megjelenésekor a mű korszakosságának képzete az irodalmi intézmények hivatalos elismerésében nem jelentkezett. Az 1836-os évben megjelent művek közül ugyanis 1837-ben Bajza és Toldy Kazinczy-kiadása nyerte el az Akadémia nagyjuttalmát.”⁹⁶

Ha viszont alaposabban végignézzük, miként alakult az újabb műfajok körében a dicséret és a nagyjuttalom aránya, akkor más értelmezési lehetőség is adódhat. 1832-ben ott van a dicséretet kapó művek között a Tessedik Ferenc dél-franciaországi utazásáról szóló könyv, 1835-ben Bölöni Farkas Sándor nagyjuttalmat nyer észak-amerikai utazását megörökítő munkájával. 1840-ben Szemere Bertalan *Utazás külföldön* című könyvét „különösen kitűnőnek” nevezték, s csak azért csúszott le a nagyjuttalomról, mert két másik elsőrendű munkával versenyzett, és a bírálók végül úgy döntöttek, 1841-ben csak egynek adnak nagyjuttalmat.⁹⁷ Regény kategóriában 1833-ban dicséretet kap Fáy *A Bélteky házért*, 1837-ben Jósika az *Abafiért* és a *Zólyomiért*, Gaál József a *Szirmay Ilonáért*, 1838-ban Jósika Miklós megkapja a nagyjuttalmat *Az utolsó Bátor*ért és dicséretet *A könnyelműekért* (amely eredetileg nagyjuttalom-esélyes volt), valamint ugyanebben az évben dicséretben részesítik még Vajda Péter *Tárcsai Bende* című regényét is. Jósika 1840-ben *A csehek Magyarországon*ért, 1841-ben az *Élet és tiündérhon*ért (a Heckenast Gusztáv-féle *Jósika Miklós regényei* című kiadásban ez a 13., 14., 15. kötet), 1844-ben a *Zrínyi Miklós a költő*ért szintén dicséretet kap. Ugyanez az elismerés jár Eötvös Józsefnek 1843-ban *A karthauzi*ért. A drámairodalmat nézve: 1832-ben Vörösmarty dicséretet kap a *Csongor és Tündé*ért (megítéltetése ekkor drámaként történt), 1835-ben Kovács Pál a *Thalia* címmel kiadott színdarabgyűjteményéért, 1839-ben Szigligeti Ede a *Gyászvitéz*ekért, és ugyanebben az évben Vörösmarty *Marót bánja* megkapja az akadémiai nagyjuttalmat. Ez a ten-

⁹⁴ Zentai 2000: 284; Dávidházi 2004: 362.

⁹⁵ Kölcsey 1826, 1827; Bajza 1833.

⁹⁶ Hites 2005: 149–150.

⁹⁷ *Évkönyv* 1845: 20.

denciaszerű ismétlődés nem lehet véletlen – olyan, mintha a bírálók a kivárársra játszanának, valamiféle biztosítékra, szélesebb választékra várnának. Innen nézve nem biztos, hogy a Kazinczy-kiadás és az *Abafi* 1836-os párharca csak a kor-szakosság képzetének számunkra kissé már furcsa felfogására emlékeztethet. Elhunyt szerzőként Kazinczy mellett Kisfaludy Károly, Kölcsey Ferenc, Berzsenyi Dániel és Teleki Ferenc neve is ott van az elismerést kapók sorában. Igaz, egyedül a Kazinczy-művek gyűjteményes kiadása kap nagyjutalmat, de valószínűleg a másik négy szerző szépírói hagyatékának díjazása sem esetleges. Kazinczy, Kölcsey, Berzsenyi és Kisfaludy Károly esetében mindenképpen úgy tűnik, az utódok a kialakulóban lévő magyar irodalmi kánon talppontjainak kijelölésére törekedtek, amikor a nagy presztízsű akadémiai nagyjutalom fő- és mellékjutalmát az ő műveiknek ajánlották. (Ugyanez a szándék vezérelhette a bírálókat akkor is, amikor 1858-ban Petőfi Sándor összes költeményeit részesítették nagyjutalomban.⁹⁸) Ráadásul az évkönyvekben többször is jelzik, hogy az egyes években több mű is nagyjutalom-esélyesnek számított, nehéz volt meghozni a végső döntést: melyik legyen az az egy, esetleg kettő, amelyiknek odaítélik.⁹⁹ Így elképzelhető, hogy újabb kutatások során, a kis- és nagygyűlések kéziratban lévő jegyzőkönyvei alapján még tovább lehetne árnyalni ezt a problematikát.

A nagyjutalmak még a legismertebb szerzők életrajzában is csak adatként vannak jelen. Van viszont kettő, két egymást követő évben, az 1830-as évek közepén, amelyeknek a kiosztása különleges többletjelentéssel bír. Az egyik az 1834-es, amikor Vörösmarty Mihály és Kisfaludy Sándor között megosztották a nagyjutalmat, a másik pedig az 1835-ös, amikor Bölöni Farkas Sándor művét jutalmazták. Az 1834-es megosztott nagyjutalom esetét az irodalomtörténeti hagyomány

⁹⁸ Feketéné 1988: 42.

⁹⁹ „Az 1839-ki nagy jutalom ügyében munkált küldöttség különösen három munkát ítelt kitünőkép megkülönböztetendőnek: a) *Fényes Elek*től: »Magyarországnak és hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben«, IV. és V. kötet. b) B. *Jósika Miklós*tól: »A' csehek Magyarországnak«, 4. kötetben; és c) *Szontagh Gusztáv*tól: »Propylaeumok a' magyar philosophiához«; mellyek közül a' választmány ugyan mindegyiket a' nagy jutalom elnyeréséért méltán versenyezhetőnek nyilatkoztatta: de tekintetbe vevén, hogy az alapszabályok' értelmében csak két legjelesbnek adathatik jutalom, különösen pedig arra is figyelvén, hogy a' koszorúzó munká egyébe jelességein kívül olyan legyen, melly a' maga nemében nagy hűzapot pótol, s az illető osztály' irodalmát tetemesen előmozdítja: a' 200 arany jutalmat Fényes Elek és Szontagh Gusztáv között, említett munkáikért, felosztatni ajánlta. – Ezen előadásra megjegyeztetvén, hogy az alapszabályok két külön munkának külön járandó nagy jutalomról szólnak ugyan, de eddig a' pénztár' állapotja miatt csak egy adathatván, ennek felosztása minden esetre igazgatóság' hozzá járultával eshetik meg; azon kérdés: felosztassék-e a' jelen esetben a' jutalom vagy ne, titkos szavazás alá került, melly szerint 18 voks 16nak ellenében a' fel nem osztás mellett nyilatkozván, újabb szavazásban a' többség *Fényes Elek*nek ítélte oda a' nagy jutalmat; két vetélytársa mint kitünő jelességük' emeltettek ki.” Vö. *Évkönyv* 1842: 85. (Kiemelések az eredetiben.)

„A' múlt 1843. évi irodalom olly örvendetes haladást mutatott, hogy minden osztály találna néhány kitünő, többen pedig jutalmat is érdemlő munkát: mi által a' nehézség: olly különemű munkák közül, mellyek' mindenike kitüntetését igényel, a' mindnyáját felülhaladót kiemelni, *máskornál súlyosabban állt elő*. A' jutalom' felosztásához volt tehát kénytelen az academia folyamodni, s abban kettőt t. i. egy tudományos és egy szépművet koszorúzni meg.” Vö. *Évkönyv* 1846: 69. (Kiemelés tőlem – Sz. L.)

nemzedékváltásként kezeli. Az irodalom feltörekvő és már vezető pozíciókat elfoglaló fiatal elitje még nem tudja elérni azt, hogy Vörösmarty egymaga kapja meg a nagyjutalmat, de azt már ki tudják harcolni, hogy az idő tekintélyek favoritja, Kisfaludy Sándor mellé emelkedjen a neve.

Bölni nagyjutalma esetében valószínűleg nemcsak az az érdekes, hogy egy viszonylag újonnan meghonosodott prózai műfaj kerül reflektorfénybe, hanem az is, hogy a Magyar Tudós Társaság teljes intézményi tekintélyével odaáll a polgári törekvések kontextusában olvasott, erősen politikai irányultságú mű mögé (1835 szeptemberében a könyv tiltólistára került). Ez a gesztus nagyon világosan megmutatja az Akadémia szellemi irányultságát, elkötelezettségét a reformeszmék és a liberalizmus mellett.

Az egykorú olvasók természetesen nem kaptak az akadémiai nagyjutalomról efféle összesítést, így aligha vélték felfedezni valamiféle sajátos mintázatot az egymást követő évek eredményeiben. Azzal viszont szembesítették őket az évkönyvekben, hogy a bírálók a nagyjutalom mellett dicséreteket is osztanak. A tájékozott olvasó azt láthatta, hogy a jelesebb munkák között egyre több a regény és a dráma. Vörösmarty Mihály *Marót bán* című szomorújátéka megjutalmazásának indoklásakor rá is mutatnak a drámai irodalom műfaji csonkaságára: „lassan haladó drámai literatúránk’ mezején, eredetiség, költői érdemei, nyelv- és formabeli tökélyeivel a’ jelesebb művek sorába szállíttatni méltó”.¹⁰⁰ Ennek a műnek az elismerését már a kortársak számára is két dolog tehette különösen érdekessé. Egyfelől tisztában lehettek azzal, hogy a drámák jutalmazására az Akadémia egy külön rendszert működtet, tehát amikor drámai mű kap kitüntető dicséretet, és a drámai művek közül Vörösmarty *Marót bánja* elsőként nagyjutalmat, az világosan mutatja az Akadémia elzántságát a drámai irodalom és a színjátszás fellendítésére. Másfelől valószínűleg az sem véletlen, hogy közvetlenül a Pesti Magyar Színház megnyitása (1837) utáni évben (az odaítélés 1838-ban, a díjkiosztó 1839-ben volt) irányította az Akadémia a nagyjutalommal a figyelmet a dráma irányába.

* * *

A szimbolikus javadalmozás, a dicséretosztás életközeli teszi az irodalom belső folyamatait a mindenkor megfigyelő számára. Mindkét jutalomtípus eredménylistája egy dinamikusan fejlődő, a szakmai és nemzeti elvárásokra fogékony és azonnal reagáló művészetet állít elénk. A drámai jutalom kapcsán az Akadémia kommunikációja nyilvánvalóvá tette, milyen döntések segítik a szakmai önállóságot, milyen fajta önkorlátozásra van szükség ahhoz, hogy hivatásosodásról lehessen beszélni. A nagyjutalommal pedig arra mutathattak rá, hogy mire képesek a már többségében „felfedezett”, szakmai és olvasói körökben egyaránt ismert és elismert irodalmi elit tagjai. A drámai pályatétel révén a dilettantizmus és a profizmus között kibukó feszültség még inkább tudatosulhatott azáltal, hogy az iro-

¹⁰⁰ *Évkönyv* 1842: 34.

dalom jeles alakjai vagy a gyorsan azzá váló szerzők a nagyjutalom-osztás keretein belül sikert sikerre halmoztak.

Az irodalmi élet működésének bonyolult szövedékébe láthattak bele az olvasók, és valószínűleg megértették a bírálók szigorát. Azt, hogy az Akadémia által az irodalmi életben előidézett rezdülésekre a közönség valamennyire érzékeny volt, tehát az intézmény valóban tudott hathatós lépéseket tenni az irodalom elismeretetésének érdekében, talán a leginkább a Kisfaludy Társaság szépirodalmi pályatételeinek életre hívása, valamint az ottani díjkiosztókról közölt tájékoztatások mutatják. A többségében akadémikusok által alapított Kisfaludy Társaság szintén arra törekedett, hogy a közönséget az irodalmi események részesévé és döntéseinek állandó szemtanújává tegye. A Magyar Tudós Társasághoz hasonlóan bevezették a többfokozatú díjazást, *A Kisfaludy-Társaság Évlapjaiban* pedig közzétették az egyes pályatételekre beérkezett művek számát, címét és jeligéjét. A szemléletformálás különböző módozatainak átörökítése azt sejteti, hogy a pályázatok elbírálásáért mindkét intézményben felelős tagok jónak látták a Magyar Tudós Társaság propagandisztikus eljárását, úgy vélték, az irodalom létmódjának biztosítása, a róla kialakított kép azon is múlik, hogy a hivatalos közlemények milyen narratívába ágyazva hozzák nyilvánosságra a jutalomtételek eredményeit.

FORRÁSOK

- A' Magyar Tudós Társaság alaprajza és rendszabásai* 1831: *A' Magyar Tudós Társaság alaprajza és rendszabásai*. Nyomt. Petrózai Trattner J. M. és Károlyi Istvánnál, Pesten.
- Bajza József 1833: A' román-költésről. Töredékek. *Kritikai Lapok* (III. füzet) 3–64.
- Évkönyv* 1833: *A' Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei. Első kötet. 1831–1832*. Pest.
- Évkönyv* 1835: *A' Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei. Második kötet. 1832–1834*. Magyar Királyi Egyetem Nyomtatása, Budán.
- Évkönyv* 1837: *A' Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei. Harmadik kötet. 1834–1836*. Schedel Ferencz' ügyelése alatt. A' Magyar Királyi Egyetem' Betüivel, Budán.
- Évkönyv* 1840: *A' Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei. Negyedik kötet. 1836–1838*. Schedel Ferencz' ügyelése alatt. A' Magyar Kir. Egyetem' Betüivel, Budán.
- Évkönyv* 1842: *A' Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei. Ötödik kötet. 1838–1840*. Schedel Ferencz' ügyelése alatt. A' Magyar Királyi Egyetem' Betüivel, Budán.
- Évkönyv* 1845: *A' Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei. Hatodik kötet. 1840–1842*. Schedel Ferencz' ügyelése alatt. A' Magyar Királyi Egyetem' Betüivel, Budán.
- Évkönyv* 1846: *A' Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei. Hetedik kötet. 1842–1844*. Schedel Ferencz' ügyelése alatt. A' Magyar Királyi Egyetem' Betüivel, Budán.
- Kölcsey Ferenc 1826: Egész nemzeteknek... [Nemzeti hagyományok.] *Élet és Literatura* (I. kötet. 1. rész. VII. közlemény) 15–59.
- Kölcsey Ferenc 1827: Játékszín. *Muzáron*. (Új folyam 1.) 345–362.
- Kölcsey Ferenc 1960: *Összes művei. I.* (Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Szauder Józsefné – Szauder József.) Szépirodalmi Kiadó, Budapest.

- Kölcsey Ferenc 2005: *Levezés. I. köt. 1808–1818.* (Sajtó alá rendezte: Szabó G. Zoltán.) Universitas Kiadó, Budapest.
- Műsorlexikon* 1944: *A Nemzeti Színház műsorlexikona.* (Összeáll.: Hajdu Algernon László, előszót írta: Haraszti Emil.) Budapest.
- Szűcs Miklós 1981: *Szűcs Miklós naplója 1839–1849.* (Sajtó alá rendezte és a tanulmányt írta: Kilián István.) Miskolci Városi Könyvtár – Herman Ottó Múzeum, Miskolc.
- Vörösmarty Mihály 1977: *Összes Művei. XVI. Akadémiai és Kisfaludy-Társasági iratok.* (Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Gergely Pál.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vörösmarty Mihály 1989: *Összes Művei. IX. Drámák IV.* (Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Fehér Géza – Staud Géza – Taxner-Tóth Ernő.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bényei Miklós 1998a: A Magyar Tudós Társaság ügye a reformkori országgyűléseken. In: Uő.: *A nemzeti és polgári kultúra felé. Tanulmányok a reformkori magyar művelődés történetéből.* Csokonai Kiadó, Debrecen, 41–78.
- Bényei Miklós 1998b: Műveltségi viszonyok a reformkor kezdetén. In: Uő.: *A nemzeti és polgári kultúra felé. Tanulmányok a reformkori magyar művelődés történetéből.* Csokonai Kiadó, Debrecen, 7–28.
- Bourdieu, Pierre 2008: A szimbolikus tőke. In: Uő.: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése.* (Ford. Ádám Péter – Ferge Zsuzsa – Léderer Pál.) General Press Kiadó, Budapest, 272–287.
- Dávidházi Péter 2004: *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet.* Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó, Budapest.
- Fekete Gézáné 1988: *Az Akadémia 1831–1858 között alapított jutalomtétellei és előzményei.* MTA Könyvtára, Budapest.
- Fekete Gézáné 2000: *A Magyar Tudományos Akadémia jutalomdíjai 1859–1900.* Argumentum Kiadó, Budapest.
- Hites Sándor 2005: Magyarország 1836-ban. A nemzeti regénytörténet kitalálása. *Irodalomtörténeti Közlemények* (109.) 2–3. 139–178.
- Horváth Adél 2013: *A pest-budai zenés színház forrásai. A Várszínház és a Pesti Magyar Színház előadásai 1833–1840 között.* (Szakdolgozat) Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, Budapest.
- Kálmán C. György 1984: Az Akadémia irodalmi pályázatairól (1857–1867). *Irodalomtörténeti Közlemények* (88.) 4. 440–456.
- Kéky Lajos 1936a: *A Kisfaludy-Társaság története (1836–1936).* Franklin-Társulat, Budapest.
- Kéky Lajos 1936b: *A százéves Kisfaludy-Társaság (1836–1936).* Franklin-Társulat, Budapest.
- Korompay H. János 1998: *A „jellemzetes” irodalom jegyében. Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása.* Universitas Kiadó, Budapest.

- Pach Zsigmond Pál (szerk.) 1975: *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szajbély Mihály 2005: *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*. Universitas Kiadó, Budapest.
- Szalisznyó Lilla 2012: Pennával teremtett egzisztencia (Vörösmarty Mihály és Bajza József megélhetési viszonyai 1837–1843 között). *Irodalomtörténeti Közlemények* (116.) 2. 189–209.
- Szinnyei József 1896: *Magyar írók élete és munkái. IV*. Kiadja Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, Budapest.
- T. Szabó Levente 2008: A modern irodalmár hivatás kialakulásának társadalomtörténete. Módszertani vázlat a társadalom- és irodalomtörténet kapcsolatának új irányához. In: Uő.: *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*. Komp-Press Kiadó, Kolozsvár, 197–227.
- Vaderna Gábor 2013: *Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*. Ráció Kiadó, Budapest.
- Zentai Mária 1999: Műfaj és nemzetpedagógia. In: Kukovecz György (szerk.): *A modern politikai gondolkodás kezdetei. Eszmék és folyamatok*. JATEPress, Szeged, 193–198.
- Zentai Mária 2000: Utószó. In: Uő. (vál.): *„A bajnok ébred” – hősköltemények*. Unikornis Kiadó, Budapest, 275–288.

Mester Béla

A magyar filozófiatörténet elbeszélésének megformálása az egyetemes filozófiatörténet és a kulturális nemzetépítés kontextusában: Almási Balogh Pál vállalkozása*

A Magyar Tudós Társaságnak mint a magyar szellemi életben új típusú, nemzeti nyilvánosságot megteremteni kívánó, kimondva-kimondatlanul az addigi, egyházi és felekezeti kötöttségű intézményrendszerrel szemben megalapított *ellenintézménynek* egyik első törekvése volt, hogy megalkossa az egyes diszciplínák magyar műnyelvét, és számba vegye az adott területen a magyar szellemi életben addig elért eredményeket. A korabeli magyar filozófusszakma e törekvések között előkelő helyet foglalt el, és meglehetősen korai eredményekkel dicsekedhetett. Az 1830-ban alakult filozófiai osztály első dolga volt elindítani a szakszótár összeállításának munkálatait, majd a következő évben pályázatot kiírni az addig felhalmozódott magyar filozófiai örökség történeti összefoglalására. Az első eredmények már néhány év múlva jelentkeztek. A matematikusoké után másodikként jelent meg a Tudós Társaság filozófiai *műszótára*,¹ majd a következő évben szintén az Akadémia kezdeményezésére és támogatásával adták ki a magyar filozófiai hagyomány első, szakmailag is komolyan vehető történeti összefoglalását Almási Balogh Pál tollából.² Azoknak a feladata, akik vállalkoztak a Tudós Társaság kérdésének a megválaszolására,³ az irodalmi anyag pusztá összegyűjtésén túl két alapvető, bár az akadémiai kérdésföltevésben nem explicit probléma meg-

* A tanulmány az NKFI K 108670. számú, „Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon” című kutatási projekt keretében készült.

¹ *Philosophiai műszótár* 1834.

² Almási Balogh 1835. A pályaműveket 1834. március 8-áig adták le a szerzők, ezután a Tudós Társaság tagjaiból álló bírálóbizottság tagjai megfogalmazták véleményüket, szavaztak, a döntést megerősítették a társaság különböző szervei, majd 1835. augusztus 17-én kihirdették az eredményt. Ezután következett még a cenzúra és a kiadói munka. A pályázatra két kézirat érkezett be, Hetényi János másodiknak ítélt munkája, amelyet, ha nem is száz aranyra, de publikálásra és tiszteletdíjra méltónak ítélt az akadémia, gyakorlati nehézségek következtében csak 1837-ben láthatott napvilágot, a későbbi irodalom szerint akkor is csak erősen cenzúrázva (Hetényi 1837). A két pályamű nem tekinthető a magyar filozófia története első feldolgozási kísérletének. Amint már Almási Balogh is megjegyzi, ezen a téren az első próbálkozás Ruszek Józsefé volt, filozófiatörténeti munkájának függelékében (Ruszek 1811).

³ A kérdés így hangzott: „Tudományos művelődésünk története időszakonként mit terjeszt elénkbe a' philosophia állapotja iránt; és tekintvén a' philosophiát, miben 's mi okra nézve vagyunk hátrább némely nemzeteknél?” A száz arany pályadíjjal jutalmazott kiírás jól illeszkedett a Tudós Társaság egyéb reformkori pályázatainak rendjébe. Erről bővebben: Feketéné 1988.

oldásaként írható le. Az első a magyar filozófiai élet múltjáról összeszedett anyag viszonyítása az egyetemes filozófiatörténet-írásban megfogalmazott nagy elbeszéléshez. A második ugyanezen anyag beillesztése az éppen megalkotandó nemzeti kultúrának a rendszerébe, ottani funkciójának és méltó helyének a megtalálása.

A következőkben arról kívánunk képet alkotni, miként oldotta meg ezeket a feladatokat Almási Balogh Pál, hogyan értékelték megoldásait a kortársak, hogyan épültek be azok a magyar filozófia önértelmezésébe, és végül hogyan illeszkedtek be a kulturális nemzetépítés korabeli programjába, összehasonlítva néhány más, a 19. században a magyar és szomszédos kultúrában lehetséges megoldással. Ennek érdekében a következő főbb kérdéseket szükséges a továbbiakban részletesebben taglalnunk.

Elsőként röviden ki kell térnünk a filozófia európai és magyar helyzetére abban a pillanatban, amikor sor került a Tudós Társaság kérdésének kiírására, illetve a pályamunkák megfogalmazására. A kiírás éve, 1831, szimbolikus: nemzedékének sok más jeles képviselőjével együtt többek között Hegel is ekkor halt meg a nagy európai kolerajárványban; összegyűjtött műveinek kiadása, benne egyetemi előadásaival, a következő évben indult meg. Jelentősége sokak, így Almási Balogh számára már ekkor világos mind a nemzetközi, mind a magyar szintén, ám a filozófiatörténetben betöltött helyének a megítélése még képlékeny, alakulóban volt. Magyarországon már jóval utána vagyunk a Hegel értő olvasásáról és felhasználásáról tanúskodó első írásoknak (az eklektikus polihisztor Fejér György könyvismeretetésére szokás itt hivatkozni),⁴ ám még néhány évvel előtte a szűkebb értelemben vett *hegeli pörnek* (1838–1842), amelynek szereplői közül csupán néhány idősebb szerző neve bukkan föl Almási Balogh írásában, jórészt más összefüggésekben.⁵ Ugyanígy nem tűnik még föl a reformkor jellegzetes filozófiai mozgalma, Hetényi János és Szontagh Gusztáv *magyar egyezményes filozófiája*⁶ (habár, mint az eredményhirdetéskor kiderül, Almási Balogh versenytársa éppen Hetényi). A filozófiai félmúltnak a pályamű írójának perspektívájából tisztán látható, értékelhető jelensége Kant kritikai filozófiája, ennek német recepciója és a róla folyó viták, beleértve Fichte gondolkodását; magyar részről pedig a hazai Kant-vita (1792–1822), amelyre az alábbiakban részletesebben is kitérünk. A szerző filozófiai jelenét nagyjából a korai Schelling világa határozza meg. Hegel érezhető jelenléte ellenére a Kant és Hegel közötti filozófiatörténeti pillanatban vagyunk még, ahogyan a korszakot feldolgozó egyik fontos monográfia is címkézte azt.⁷

⁴ Fejér 1818.

⁵ *Hegeli pörnek* a Vecsei József (1800–1855) filozófus, református lelkész 1838-ban megjelent írása által kirobbantott, 1842-ig tartó, egyre inkább elmérgesedő hangvételű vitát szokás nevezni, amely főként az *Athenaeum*, a *Tudományos Gyűjtemény* és a *Figyelmező* hasábjain folyt. Áttekintését lásd Mészáros 2000: 135–145. Tágabb értelemben minden 19. századi, Hegellel kapcsolatos vitát idesorolnak, így az ötvenes évek Erdélyi–Szontagh-vitáját is szokás „a hegeli pör perújrafelvételeként” emlegetni.

⁶ A magyar egyezményes filozófia vagy harmoniztika a reformkori magyar filozófiai élet jellegzetes mozgalma, áttekintését lásd Mészáros 2000: 146–156.

⁷ Henrich 2003.

A második részben külön ki kell térni a filozófiatörténet korabeli tárgyalásában a szerző számára elérhető megközelítésekről, szemléletmódokról. Almási Balogh Pál korában a filozófiatörténet-írás, mint önálló diszciplína, még viszonylag újnak számított. A tanrendek általában Európában és nálunk is már kötelezően tartalmaztak filozófiatörténeti kurzusokat, ám még mindig az első professzionális filozófiatörténész nemzedék kézikönyvei voltak a legelterjedtebbek, elsősorban Jakob Bruckeré, akire Almási Balogh is több ízben támaszkodik.⁸ Almási Balogh filozófiatörténeti tájékozódása szempontjából fontos kapcsolata a magyar Kant-vita antikantiánus protagonistájával, Rozgonyi Józseffel is; hiszen Rozgonyi brit, ezen belül kifejezetten skót orientációjú filozófiafelfogása nem volt magától értetődő ebben az időben és ezen a tájon. Rozgonyi filozófiatörténeti kurzusa éppen az egykori pataki diák, Almási Balogh lejegyzésében maradt ránk, alkalmat adva a későbbi nyomtatott változattal való tanulságos egybevetésre.⁹ Írásom e részének egyik célja annak a kimutatása, hogy a kor széles körben elterjedt kézikönyvének, illetve a szerző egykori pataki professzorának a filozófia egyetemes történetére vonatkozó sémái hogyan jelennek meg Almási Balogh munkájában a magyar anyagra alkalmazva, más hatásokkal ötvöződve. Ehhez a kérdéshez kapcsolódik a szerző által választható műfaj kérdése is. Röviden összefoglalva a problémát, Almási Balognak itt a nemzeti keretekre alkalmazott, nálunk a 18. századtól meghonosodott, a reformkor elejének olvasóközönsége számára otthonos *historia litteraria* műfaját kell összeegyeztetnie valahogyan a szintén az előző századból örökölt filozófiatörténetek problémátörténetre, filozófiai tézisek megjelenésére összpontosító, ám egyetemes keretű elbeszélésével.

A tanulmány harmadik részében arra keresünk választ, mi tette alkalmassá az első két részben fölvezetett európai és hazai filozófiatörténeti, illetve filozófiatörténet-írási pillanatot arra, hogy a Tudós Társaság kiírása a szakmai közvélemény számára fontos szükségletet fogalmazzon meg, illetve hogy a beérkező díjnyertes válasz relevánsnak is tűnjék ugyanazon közvélemény előtt, majd kérdésfeltevéseivel, szemléletmódjával, megoldásaival beépüljön a kulturális nemzetépítés folyamatába. Arra van egyelőre terünk itt, hogy röviden előrebocsássuk a tanulmány megfelelő helyén később majd kibontandó megoldást. A magyar filozófiai élet éppen a pályamű megírásának félmúltja idején, a reformkor előestéjén lezajlott Kant-vita alkalmával tapasztalta meg a szakmai nyilvánosság visszafordíthatatlan átstrukturálódását.¹⁰ Az egyházi intézményekhez kötött, latin nyelvű, szűk elitre

⁸ Brucker 1742–1744. Almási Balogh emellett napra készen felsorolja korának fontosabb filozófiatörténeti munkáit. A legfrissebb irodalmak között többször idézi Hegelnek a pályamű leadása előtti évben, 1833-ban megjelent filozófiatörténetét is.

⁹ EKK F27. Rozgonyi előadásainak kéziratos és nyomtatásban megjelent szövegváltozatának összehasonlításáról bővebben: Mester 2007. Adatgazdag összeállítás a szerző életéről: Nagy (szerk.) 1992.

¹⁰ A magyar Kant-vita főszereplője Kant kritikusaiknak részéről Rozgonyi József losonci, majd sárospataki professzor. Fő kantiánus ellenfele Márton István, a pápai református kollégiumból. A vitát Rozgonyi latin nyelvű, az európai szakmai nyilvánossághoz szóló kötete robbantja ki (Rozgonyi 1792), és ugyanennek a szerzőnek az időközben létrejött magyar nyelvű szaksajtóban

korlátozódó, ám nemzetközi kommunikációs tér egy szűk nemzedék alatt alakult át az addigi intézményektől jórészt független, illetve magának új intézményeket kereső, magyar nyelvű, a nyelvi közösségen belül az addigiaknál jóval demokratikusabb hozzáférésű, szélesebb körű, ám a nemzetközi szintértől elváló nyilvánosságterré. A késői Kant gondolatai az ész nyilvános és magánhasználatáról, valamint az ész nyilvános használatának kívánatos szabadságáról éppen alkalmas keretet ajánlottak a kialakult helyzet értelmezésére, és e fogalmi keretben éppen a Magyar Tudós Társaság válhatott a kortárs hazai filozófiai gondolkodásban azzá az intézménnyé, amely végre képes volt biztosítani az ész nyilvános használatának szabadságát – immár nemzeti keretekben. A kommunikációs fordulat közben, majd utána létrejött filozófiai irodalom mennyisége és annak fontossága a születő nemzeti kultúra számára elérte azt a szintet, ahol általános formában volt fölvethető a létrejött magyar nyelvű filozófiai irodalom történelmi önértelmezése és jövőtervének megfogalmazása, szoros összefüggésben a kulturális nemzetépítéssel.

Almási Balogh Pálnak az eddigiektől különböző, rejtettebb feladata a magyar filozófia történetének pozicionálása volt a magyar nemzeti kultúra formálódó rendszerében. Ehhez az egyes filozófusokat, szövegeket összefüggésbe kellett hoznia a magyar történelem kiemelt korszakaival, fordulópontjaival, és ennek révén a magyar filozófiai hagyományt önállóan előadható, hasonló részbeszélésekkel – irodalomtörténet, művészettörténet, jogtörténet stb. – párhuzamba állítható nemzeti keretű történetként kellett megformálnia oly módon, hogy közben ne veszítse el kapcsolatát az európai filozófia történetének meghatározó trendjeivel. Mindez összefügg annak a kortárs kérdésnek a megválaszolásával, hogy a magyar filozófia története miként kapcsolódik össze a nemzet történetével, és hogy mi következik a múlt tanulságaiból a jövőre nézve. Az egyetemes filozófiatörténettel összhangba hozott magyar filozófiatörténetnek voltaképpen Magyarország vagy a magyarság filozófiai módon megírt történelmének kell lennie.¹¹ Almási Balogh Pál filozófiatörténeti következtetései szerint a gondolatszabadság politikai feltételei szoros összeköttetésben vannak a filozófia fejlődésével. A magyar filozófia jövőbeli vonatkozó feladatai között így a szaknyelv és a szakmai intézmények fejlesztésének egymást feltételező törekvését fogalmazza meg. A vizsgálat számára különös megfigyelésekre ad alkalmat az a véletlen, hogy Almási Balogh pályaműve és a Tudós Társaság *filozófiai műsótára* gyakorlatilag egymással párhuzamosan, ám egymás munkáját nem ismerve készült, a mai olvasó viszont már kortárs írásokként összehasonlíthatja azokat. Almási Balogh pályaművének jellemző vonása a kéziratban maradt magyar filozófiai munkákat különös becsben tartó, utólagos kiadásuktól a kortárs filozófiai életben sokat

megjelent tanulmánya zárja (Rozgonyi 1822), amely egyben a szerző utolsó írása. Az önálló latin nyelvű kötet a vita elején, a magyar nyelvű folyóiratcikk pedig a vita végén jelzi azt az átalakulást, amely három évtized alatt végbement a szakmai kommunikáció szerkezetében.

¹¹ Az, hogy Magyarország vagy a magyarság történetét kívánja megírni a historiográfus, hosszú időn keresztül, valójában egészen máig alapvető szemléleti kérdése a magyar történeti tudományoknak.

váró szemléletmódja, amelynek meglesz a folytatása a 19. századi magyar eszmétörténetben. Mindezeket a tanulmány soron következő, negyedik része taglalja.

Hipotézisem szerint sem a Tudós Társaság kérdése kiírónak, sem a pályaművek beadóinak nem volt kezdetben világos, hogy pontosan mik is azok a kérdések, amelyekre kíváncsiak, illetve amelyeknek a megválaszolására vállalkoztak; és mi ezek jelentősége. A következő, utolsó részben először a pályamű fő kritikusanak, Kállay Ferencnek a szöveg tárgyalásmódját illető kritikáját elemzem, majd rátérek Almási Balogh munkájának legfeltűnőbb historiográfusi fogására, arra a módra, ahogyan a *barbárok filozófiájának* Bruckernál elsősorban vallási okokból megőrzött toposzát a *szkíta bölcseskről* fennmaradt görög történetekre támaszkodva, és a cinikusok *kunná* minősítése révén felhasználja arra, hogy a magyar bölcsélet eredetét egyenesen magának a filozófiának a kezdetéig vezesse vissza.¹² Tanulmányom ötödik, zárófejezetében hipotézist kívánok alkotni arra vonatkozóan, hogy *mi volt a funkciója* ennek a jelek szerint konszenzusos elgondolásnak filozófiai őstörténetünkről a filozófiatörténet nemzeti szintű elbeszélésének megalkotásában. Végezetül kérdéseket fogalmazok meg a további kutatás számára arra vonatkozóan, hogy a részint nyelvre, részint történetiségre összpontosító, ugyanakkor az intézményrendszer szerkezetére érzékeny magyar szemlélet mennyire tekinthető közös kelet-közép-európai sémának és mennyire magyar sajátásnak, illetve lehetségesek-e a problémának más korabeli magyar megoldásai. A kérdések megfogalmazásában a szlovák filozófiatörténet néhány tanulsága, illetve Hetényi János Almási Balogh Páléval együtt beadott pályaműve publikált szövegének a vizsgálata lesz a segítségemre.

AZ EURÓPAI ÉS MAGYAR FILOZÓFIA PILLANATKÉPE A PÁLYAMŰ ÍRÓJÁNAK SZEMSZÖGÉBŐL

Almási Balogh Pál filozófiai tájékozottságának leírásakor mindenekelőtt a szerző adatainak bőségét és naprakészségét szükséges hangsúlyozni. A legutóbbi esemény, amelyet említ, Schleiermacher 1834-ben bekövetkezett halála. Legfrissebb hivatkozása is ugyanebből az évből származik: Victor Cousin bevezető tanulmánya egy Maine de Biran válogatott írásait tartalmazó kötethez, amelyet két különböző helyen, Maine de Biran és Fichte kapcsán is idéz (Cousin az idézett helyen Fichte és Maine de Biran filozófiáját hasonlítja össze).¹³ Figyelembe véve a korabeli közlekedési és kereskedelmi viszonyokat, valamint a pályamű beadási

¹² Érdekes adalék, hogy a szerzőt kéziratának egyes szöveghelyein számos korrekcióra kérték föl az Akadémia által megbízott bírálói, Kállay Ferenc, Szalay Imre és Szilassy János, amelyeknek ő készséggel és köszönettel eleget tett a nyomdába adás előtt, viszont a magyar filozófia *őstörténetét* tárgyzó résszel, úgy látszik, senkinek sem volt gondja. Esetleg a kisebbségi véleményt megfogalmazó Kállay Ferenc egy megjegyzését lehet idevonatkozó kritikaként értékelni. (Erre később még visszatérek.)

¹³ Almási Balogh 1835: 83, 104.

határidejét (1834. március 9.) ez a maximum, ami ebben a tekintetben elvárható.¹⁴ Hivatkozásainak tekintélyes része mind korának filozófiai állapotait jellemző, mind a régi szerzőkről szóló szekunder irodalmat szemlélő szövegrészekben a késő húszas, kora harmincas években megjelent munkákra vonatkozik. Jól látszik például, hogy a magyar sajtót 1833-ig tekintette át rendszeresen, elég gyakoriak még a decemberi számokra való hivatkozások is.

Tájékozódása nyelvi szempontból széles és kiegyensúlyozott. A mind a régiégből, mind a saját korából gyakran idézett latin művek mellett az angol, francia, olasz és német filozófiát első kézből vett források alapján tekinti át.¹⁵ Emellett másodkézből vett információk alapján, vélhetően német forrásokból dolgozva képet ad a korabeli holland, svéd és dán filozófiai kultúra állapotáról, és Belgiumról is a helyi francia nyelvű irodalom alapján. A széles nemzetközi kitekintésű, tájékozott és naprakész szerző nyelvi horizontjának vizsgálata alapján kitűnik, hogy a filozófia szakmai nyilvánosságában ugyan már mindenütt jórészt lezajlott a nemzeti nyelveken való publikálásra való áttérés, ám a latin nyelvnek még jelentékeny pozíciói voltak nem csupán Magyarországon és Kelet-Közép-Európában (egyfajta elmaradottsági tünetként), hanem például Hollandiában is.¹⁶ Beszédes adat, hogy a művében az anyanyelven való filozófiai tevékenység fejlesztése mellett erősen elkötelezett szerző saját magától egyetlen, latin nyelvű munkát vél idézni érdemesnek testvére, Sámuel magyar nyelvű tanulmányai mellett.¹⁷ A latin nyelv még megőrzött szakmai presztízsére jellemző Schellingnek a pályázat leadásának évében latinul írott hivatalos levele a Magyar Tudós Társaság számára a Bajor Tudományos Akadémia elnökeként, amelyben a nemzetközi hozzáférhetőség érdekében az akadémiai értekezések kétnyelvű, magyar és latin kiadását javasolja.¹⁸

Széles körű, többnyelvű tájékozottsága mellett Almási Balogh kora német kultúrájában és filozófiájában mozgott a legotthonosabban, abban a közegben, amelyben már lezárultak a Kant-interpretáció első nemzedékeinek a vitái, Hegel

¹⁴ Fölmerülhet persze a gyanú, hogy Almási Balogh csak a pályázat elbírálása után, a sajtó alá rendezés során szúrta be az időközben a kezébe került friss irodalmat. Erre is van példa írásában; ilyenkor azonban – hacsak nem olyan adat pótlásáról van szó, amelyre a bírálók külön felhívták a figyelmét – csupán lábjegyzetben adja meg azt a művet, amelyhez a pályamű írásakor még nem fért hozzá, és jelzi, hogy az abban foglaltakkal sajnálatos módon nem tudott számot vetni. „[A szóban forgó mű] könyvárosi közlekedésink’ igen tökéletlen lábon állása miatt, csak akkor jutott ide, mikor már e’ jelen kézirat Censor’ kezeiben vala.” Almási Balogh 1835: 144.

¹⁵ Az adott filozófiai kultúra főbb műveinek meghivatkozásán túl ez a korabeli legfrissebb filozófiatörténeti munkák idézését is jelenti mind a négy, a latinnal együtt mind az öt nyelv esetében.

¹⁶ Latin nyelvű holland filozófiatörténetre Almási Balogh hivatkozik friss irodalomként, majd viszonylag friss példákat említ a holland nyelvű filozófiai előadások megindulására az egyetemeken.

¹⁷ Almási Balogh 1823. Az anonim pályázati forma hozza magával, hogy az akkori kortárs magyar filozófiai irodalom áttekintése során mások mellett önmagáról is megemlékezik, természetesen harmadik személyben, az anonimitás érdekében. Ez a nyelvi forma azután majd a nyomtatott változatban is megmarad.

¹⁸ Modern kiadását magyarul lásd: Vieweg–Rühling 1995.

összegyűjtött munkái azonban még éppen csak, hogy megjelentek, az életmű értékeléséről, továbbfolytatásának lehetőségeiről folytatott viták igazán forró szakaszának pedig még előtte vagyunk.¹⁹ Ebből a nézőpontból Schelling aktuális korszakának gondolkodása jelenti a filozófia legutóbbi, mindenki által elismert lépcsőfokát. Almási Balogh testvérével, Sámuellel együtt maga is a kor jelentékeny magyar schellingiánus vonulatának egyik említésre méltó, ha messze nem is a legfontosabb szerzője saját maga besorolása és a későbbi filozófiatörténet szerint is.

A magyar schellingiánusokkal át is térhetünk Almási Balogh pozíciójára a magyar filozófia történetében. Kezünkre játszik ennek megítélésében, hogy az akkori tudománypolitika és könyvkiadási ügymenet körülményeiből adódóan a szerző nem vehetett számot sem a működési módját kialakítani kezdő Magyar Tudós Társaság első nemzetközi kapcsolatainak tanulságaival, sem a filozófiai osztálynak az ő győzelmével végződő pályakérdésén kívüli legfontosabb, ezekben az években megvalósult kezdeményezésével, a *műszótár* megjelenésével. A Bajor Akadémiával való kapcsolatfelvétel, ezzel együtt az akkori elnökkel, Schellinggel folytatott levelezés, majd annak kültaggá választása a Magyar Tudós Társaságban mind 1834-ben, de már a pályamű kéziratának leadása utáni időben történt. Mindezeket Almási Balogh így természetesen nem említheti, ám Schelling szerepének kiemelése a kortárs német filozófiában, illetve a magyar schellingiánusok, közöttük saját maga szerepének kiemelése korának magyar filozófiai életén belül jól rímel a néhány hónappal későbbi eseményekre. Mindamellet, hogy a szerző őszintén elkötelezett volt Schelling filozófiája mellett, nem elképzelhetetlen, hogy tudomása volt a Tudós Társaság és személyesen Széchenyi kapcsolatfelvételtől szóló terveiről.

A Tudós Társaság szaknyelv-magyarítási programjának tervével tisztában kellett lennie, a munkálatok részleteiről azonban kevés információja lehetett. A *műszótár* kéziratát szerkesztői 1834 júliusában adták le, a Társaság 1834. október 27-én határozott a kiadásáról, ami ugyanannak az évnek a végén meg is történt. Így, bár a kiadási adatok szerint Almási Balogh munkája egy évvel később jelent meg, mint a *műszótár*, mivel annak kéziratát hónapokkal korábban leadta, mint a szótár szerkesztői a magukét, eredményeiket saját munkájában még nem vehette figyelembe. Utólag megállapítható, hogy mégis nagyjából ugyanarra a magyar szaknyelvi anyagra támaszkodik, mint tőle függetlenül a szótár szerkesztői. A néhány, gyakran idézett magyar tudományos folyóirat nem meglepő módon ugyanaz mindkét esetben, azzal a különbséggel, hogy a műfaji sajátosságoknak megfelelően a szótár szerkesztői pontosan meghatározzák, hogy mely folyóiratok mely évfolyamainak, illetve mely magyar szerzők mely magyar műveinek szakszóanyagát dolgozták föl. Almási Balogh legfőljebb egy-két olyan

¹⁹ Hegel összegyűjtött művei 1832-től jelennek meg, 18 kötetben. A filozófiatörténeti előadásokat az 1833-ban megjelent 13–15. kötet tartalmazza, erre hivatkozik több ízben Almási Balogh, úgy is, mint a filozófiatörténet-írás egyik legfrissebb kortárs irodalmára, és úgy is, mint fontos véleményre a filozófia megjelenésének társadalmi feltételeiről. Utóbbi szempontból hosszan idézi is Hegelt saját fordításában (Almási Balogh 1835: 176–177).

szerzőt nem tárgyal munkájában, akik nem annyira saját műveik révén kerültek be a szótár szövegkorpuszába, hanem önállóan elkezdett, kéziratos filozófiai szövszedeteiknek, szakszótár-kezdeményezéseiknek anyagát ajánlották föl a Tudós Társaság nagyobb szabású vállalkozása számára, ezzel némileg ki is bővítve a szövegkorpuszt, kevésbé élessé téve annak határait.²⁰ Ezekről a kezdeményezésekről Almási Balognak nyilván kevés információja volt, összeállítóikat csak más műveik kapcsán említette, ha említette egyáltalán. A *műszótár* szövegkorpuszát adó nevek és a szótár szerkesztői, összesen tizenhat név közül négy marad említetlen Almási Balognál (több szerkesztő műve egyben a feldolgozandó szövegkorpusz része volt).²¹ A szótáríróknál és a filozófiatörténésznél egyaránt megtalálható nevek legtöbbször Almási Balogh is részletesen tárgyalja, fontosnak tartja. A szótár – műfajánál fogva – előszeretettel dolgozta föl a különböző, filozófiai vagy ahhoz közel álló tárgykörű, például elméleti pedagógiai kézikönyvek, tankönyvek anyagát, hiszen ezekben pontosan azonosítható a szakszavak nagy száma. Itt a filozófiatörténész értelemszerűen nem követheti a szótár szerkesztőit. A szótár ezenkívül érthető módon nagy figyelmet szentelt a fordításiirodalomnak, ahol könnyen beazonosítható, hogy a frissen bevezetett magyar terminust melyik görög, latin vagy modern nyelven honos szakkifejezés megfelelőjének szánta a szerző. Almási Balogh más megfontolások alapján szintén fontosnak tartotta és koronként részletesen áttekintette a magyar filozófiai fordításiirodalmat, sőt más nemzetek filozófiai kultúrájának leírásában is figyelmet szentel a kérdésnek. Mindennek fényében meglepő, hogy elkerüli figyelmét Locke nevelésemelétének 18. századi magyar fordítása, amely része a szótár szövegkorpuszának, és 1829-es új kiadása révén közismert volt a korban.²²

Az egyre inkább nemzeti keretek között szerveződő magyar filozófiai élet intézményes külkapcsolatainak a megindulása és a szakszótár megjelenése mellett két olyan jelensége van reformkori filozófiánknak, amelyeknek előzményeit ugyan mai tudásunkkal a harmincas évek első felére datáljuk, a kortársak számára is érezhető explicit formában azonban csak az évtized második felében, annak vége felé bontakoztak ki. Ezek közül az első a *hegeli pör*. Almási Balognál jószérivel hiányoznak még a későbbi pör elkötelezetten hegelianus szereplői, jelen van viszont a polémia Hegel-ellenes kirobbantója, Vecsei József. A magyar Hegel-recepció korabeli helyzetét így értékeli:

²⁰ E kéziratos szótárkezdeményezések olyan művek adatait is feldolgozták, amelyek kívül estek az akadémiai szótár jól meghatározott szövegkorpuszán, illetve egészen más elveken alapultak. Dóhovics Bazilnak a *műszótárba* szintén bedolgozott műszólistája például nem a magyar nyelvű filozófiai irodalom szakszavait gyűjti ki, hanem éppen ellenkezőleg közelíti meg a problémát: a latin filozófiai irodalomnak azokat a szakkifejezéseit lajstromozza, amelyeket szükséges lenne magyarítani.

²¹ Megjegyzendő, hogy az Almási Balogh pályaművének bírálatában részt vevők, Kállay Ferenc kivételével a szótár szerkesztésében is közreműködtek.

²² Locke 1829.

„A’ Schelling philosophiájának legújabb sarjadéka a’ genialis Hegel’ rendszere, nálunk tudtomra követőkre nem talált, mit talám egy részt annak tulajdoníthatunk, mivel a berlini főiskolát az utolsó időkben tanuló ifjaink igen ritkán látogatták meg. Azonban Fejér György a’ philosophiát Hegel szerint határozza meg.”²³

A másik, a *hegeli pörrel* szorosan összefüggő jelenség a *magyar egyezményes filozófia* megjelenése. A csak pár évvel később programot hirdető,²⁴ önmagát egy-egyes iskolaként pedig jórészt csak későbbi visszatekintéseiben látó irányzat főbb szerzői, Hetényi János és Szontagh Gusztáv már jelen vannak a szintéren, viszonylagos rendszerességgel publikálnak, ám még nem jelentékeny szereplők, Almási Balogh meg sem említi a nevüket. Különös jelentőségüket az adja, hogy egyikük, Hetényi János Almási Balogh versenytársa a filozófiatörténetünk megírására vonatkozó pályakérdésben. Az ő pályaművében megfigyelhető tendenciákra, összehasonlításban Almási Balogh szövegével, az utolsó részben még visszatérünk.

A főnti okoknál fogva Almási Balogh Pál magyar filozófiatörténeti horizontján a félmúlt utolsó, már kerek elbeszélésként megformálható, ám még a jelenkor számára is tanulsággal szolgáló története a *Kant-vita* (1792–1822). Annak a véletlen egybeesésnek a jelentőségére, hogy Almási Balogh a vita Kant-ellenes protagonistájának volt a tanítványa, a következő, szerzőnknek a korabeli filozófiatörténet-írási módszerekhez való viszonyát taglaló fejezetben térünk ki. A Kant-vita szerepét a magyar filozófiai kultúra további alakulásában és a *nemzeti filozófia* toposzának genezisében bővebben érintjük még az ezt követő, harmadik fejezetben is.

ALMÁSI BALOGH PÁL MŰVE A FILOZÓFIATÖRTÉNET-ÍRÁS KORABELI HORIZONTJÁN

A pályamű szerzőjének kora filozófiájában elfoglalt pozíciója azt is meghatározta, hogy mit meríthet a filozófiatörténet-írás addig felhalmozott módszertani arzenáljából. Almási Balogh korában a filozófiatörténet mint szaktudomány, bár már bevett stúdium az egyetemi és a tudományos szférában, még nem rendelkezik számottevő saját történettel – bár a történetírástól elkülönülő, diszciplináris történettudománynál kétségtelenül régebbi gyökerei vannak. A 18. század közepén, főként a német kultúrában jelenik meg; nálunk az 1770-es években kezd az egyetemen, valamint a református kollégiumokban és az evangélikus líceumokban rendszeres, kötelező stúdiummá válni. A 19. század historikus gondolkodásához illeszkedve azután sorra jelennek meg az egyre újabb filozófiatörténeti feldolgozások, amelyek közül Hegel munkája válik kiemelkedően nagy hatásúvá. Almási Balogh ismeri és pályaművében szemlézi kora legújabb filozófiatörté-

²³ Almási Balogh 1834: 124.

²⁴ Szontagh 1839.

neti munkáit, közöttük Hegelét, ám szemléletüket legfőlegbb egyes korszakok és irányzatok értékelésében veszi át, inkább adattárként használja azokat. Erre kiválóan alkalmas például Becker nagy ívű vállalkozása.²⁵ A pályamű megírásának filozófiatörténeti pillanatában még releváns irodalomként lehet hivatkozni az első filozófiatörténész nemzedék összefoglaló műveire, miközben a kortársak már ismerhetik Hegelt is.

A hazai szintéren nem tekinthetünk el a pályamű szerzője filozófiatörténeti iskolázottságának kivételesen jól dokumentált adataitól. Almási Balogh Pál a sárospataki kollégiumban Rozgonyi József tanítványa volt, professzorának előadásai az ő lejegyzésében maradtak ránk, közöttük a filozófiatörténeti kurzus.²⁶ Rozgonyi hatását egykori diákja filozófiatörténeti tájékozódásában két téren figyelhetjük meg. Az egyetemes filozófiatörténetben a brit hagyomány iránti érdeklődés, és azon belül a skót *common sense*-iskola kiemelt tárgyalásakor joggal gondol az olvasó a pataki kurzusok hatására. Különösen a skót iskoláról szóló lapok tárgyalásmódja emlékeztet a Rozgonyi óráin elhangzottakra. A pályamű szerzője természetesen más, többek között angol forrásokból is tájékozódva bővítette, frissítette ismereteit diákkora óta, ám a skótokra fókuszáló brit orientáció alapjai valószínűleg még Patakon ivódtak belé. A magyar filozófia történetéről alkotott képét jelentősen befolyásolta, hogy annak a reformkor előtti utolsó jelentős vitája, a Kant-vita utolsó szakasza pataki diákeveiben zajlott, a Kant-ellenes oldalon filozófiatanára, Rozgonyi József vezetésével. A Kant-vita kiemelése, részletes tárgyalása önértékén túl ezekre a közvetlen diákkori emlékekre vezethető vissza.²⁷ Almási Balogh ugyan nem foglal állást a Kant-vitában, ám néha kitűnik, hogy első kézből származó, bennfentes információi vannak a vita lefolyásáról, tudni véli például a vitát kiobbantó könyvről²⁸ szóló anonim recenzió szerzőjének (evangélikus) vallását. Olyan, eredetileg Rozgonyitól származó toposzokat rögzít hosszú időre a magyar filozófiatörténet-írásban, mint hogy a Kant-recepció és a Kant-vita kezdetei egybeesnek.²⁹ Mind az egyetemes, mind a magyar filozófiatörténeti anyag feldolgozásában segítségére van még természetesen a *historia litteraria* hagyománya és maguk az e műfajba tartozó művek mint adattárak.

²⁵ Brucker 1742–1744.

²⁶ EKK F27.

²⁷ Kimutatható, hogy a Kant-vitában hangoztatott érveit Rozgonyi átvitte kurzusainak anyagába, így a filozófiatörténetnek Kantot tárgyaló fejezetébe is.

²⁸ Rozgonyi 1792.

²⁹ Rozgonyi később teljes meggyőződéssel úgy emlékszik vissza pályája kezdetére (Rozgonyi 1819), hogy az ő Kant-kritikája megjelenésekor (Rozgonyi 1792) még senki sem ismerte Kant filozófiáját Magyarországon. Mai filozófiatörténeti tudásunk szerint a magyar Kant-recepció már a nyolcvanas években, gyakorlatilag Kant kritikáinak megjelenésével párhuzamosan megindult, igaz, hogy az első években főként a felső-magyarországi evangélikus líceumokban, olyan közegekben tehát, amelyben Rozgonyi kevésbé mozgott otthonosan, mint saját református intézményrendszerében.

Almási Balogh Pál legfőbb módszertani problémája az volt, hogy a pályakérdés kiírója által előre meghatározott sajátos feladat megoldásában az addigi filozófiatörténet-írástól kevés szemléleti megoldást vehetett át. A szaktudományosság felé haladó filozófiatörténet a pályamű szerzőjének korában alapjában problémátörténeti szemléletű volt, amelynek legfőbb tevékenysége az egyes filozófusok tételeinek pontos leírása, valamint a tételek rendszerének, e rendszerek egymáshoz való viszonyának és időbeli egymásra következésének megállapítása. Ezen a tárgyalásmódon belül a nemzeti keretek irrelevánsnak tűnnek; ami a nemzeti kultúrák tárgyalására *hasonlít* ezekben a szövegekben Beckertől Hegelig, valójában kultúrák *egymásra következésének* a leírása a *translatio studiorum* középkori gondolatára támaszkodva. A kor legnagyobb, immár zömében nemzeti nyelveken megfogalmazott filozófiai kultúráinak képviselői is többnyire ebben a keretben értelmezik önmagukat; nem csupán saját filozófiájukat akarják kifejleszteni, hanem abban bíznak, hogy náluk, az ő nyelvükön köszönt majd be az egyetemes filozófia új korszaka. Nem egyszerűen német filozófiát kívánnak a francia mellett, hanem azt gondolják, hogy ami a francia szellem volt egész Európa számára a 18. században, az lesz a német filozófia a következőben. Ebben a keretben valójában nem írható le egy időben két nemzeti filozófia kultúra. A magyar filozófia helyzetére és történetére vonatkozó pályakérdés viszont éppen arra készítette a pályázókat, hogy tekintsenek el az akkor ismert filozófiatörténetek tárgyalási keretétől, és próbálják a nemzeti kultúra narratívumát megjeleníteni egy újabb, egyben a leegyetemesebbnek tartott szellemi területen.

Almási Balogh Pál dolgozata összetett megoldással él. Az újabb korokban a középpontba állítja a filozófia nemzeti nyelvét, ám az egyes nemzetek filozófiai kultúráinak tárgyalásakor nem mindig a művek nyelve alapján halad; elsősorban az adott területen született latin nyelvű műveket veszi még számításba mind a régiségben, mind a kortárs irodalomban; a frissen függetlenné váló Belgium francia nyelvű filozófiáját külön tárgyalja, míg a különböző német államokét egyben. Sokszor a latin nyelven író filozófus származása számít (így lesz néhol Aquinói Tamásból olasz szerző), miközben a középkori párizsi egyetemről szólván már nem hangsúlyos a professzorok változatos etnikai háttere. A nyelvi megoszlás, a származás, valamint a természeti és a politikai földrajzi tagozódás elveinek ötvözéséből a modern korok felé haladva Almási Balogh egyre inkább nemzetenként elkülönülő, egymással párhuzamosan működő, ám egymással rendszeresen kommunikáló filozófiai kultúrák együtteseként mutatja be az európai filozófiát. Ezen belül magyarnak nagyjából azokat a szerzőket és azt a szöveganyagot tekinti, amelyek a hazai *historia litteraria* hagyományában ilyenként jelentek meg, beleértve a latinul író és életük nagyobb részében külföldön élő szerzőket is; ugyanakkor gyakran visszaköszön a felekezetekre tagolt tárgyalásmód. Igyekszik ugyan vallásilag semleges besorolási osztályokat alkotni, de azért a megfelelő helyeken általában megjegyzi például, hogy az általa eklektikusoknak nevezett kortárs filozófiai szerzők általában katolikusok, akiknél a késő skolasztikához való ragaszkodásnak a kortárs tájékozódással való ütközése idézi elő az eklektikát. Mindeközben fő narratívum-

ként megmarad az egyetemes filozófia problémátörténeti elbeszélése, és így külön gondot jelent a magyar anyag hozzáillesztése a fő elbeszéléshez.³⁰ A kapcsolódásra több lehetőség van. Almási Balogh Pál a *barbárok filozófiája* régi toposzát kombinálja össze a magyar őstörténet korabeli teóriáival, míg versenytársa, Hetényi János az emberi nyelvekbe kódolt filozófiai eszmék ugyancsak tekintélyes múltú gondolatából indul ki – ezekre a koncepciókra az utolsó részben még visszatérünk. Mindenesetre könnyen belátható, hogy a pályakérdés és a korabeli filozófiatörténet-írás egymást csaknem kizáró szemlélete könnyen kudarcra ítélhette volna a válasszal próbálkozókat. Az, hogy nem így történt, a magyar filozófiatörténet sajátos pillanatának tudható be, amelyet tanulmányunk következő fejezetében írunk le.

A MAGYAR FILOZÓFIAI NYILVÁNOSSÁG A KANT-VITA UTÁN

A Kant-vitát (1792–1822) a magyar filozófiatörténet általában recepciótörténeti keretben tárgyalja, miközben gyakran fejlődéselvűnek tekinti a filozófia történetét. Ezen értelmezések szerint a vita lényege a magyar filozófia fölzárkózása a legfrissebb európai trendekhez; a történet arról szól, hogy a valamilyen értelemben visszamaradott gondolkodású, a Kant előtti filozófia egyik vagy másik változata mellett kitartó konzervatív gondolkodók fölött győzelmet arat az újabb nemzedék Kantot követő filozófiája. A vita tartalmáról azt szokás megjegyezni, hogy az első időszak ismeretelméleti tematikáját követően szinte kizárólag a morál-filozófia területén zajlik, majd kiterjeszkedik olyan filozófiai határterületekre, mint a nevelélmélet mind Kant hazai követői, mind kritikusi oldalán, amely jelenség jól mutatja a vita beágyazottságát a kor politikai és vallási közbeszédébe. A vitának a *filozófiai nyilvánosságot* érintő jelentőségével kapcsolatban általában csupán a filozófia *magyar nyelvűvé* válásában játszott szerepét említik, meglehetősen kötött szereposztással: Kant konzervatív kritikusi megrögzött latinistaként állnak előttünk, míg a Kantot követő gondolkodókat a magyar oktatási nyelv bevezetése melletti elköteleződésük és a nyelvújító mozgalomhoz fűződő kapcsolatuk révén is a fejlődés pártján látjuk. A történetnek eme alapjaiban tartható, ám mégis eléggé sarkos leírásában szerepe van annak, hogy a vitában a Kantot követő oldal mellett áll ki a Sipos Pál hatására ekkor már Kant eszméit követő nemzeti klasszikusunk, Kazinczy Ferenc,³¹ és Kant kritikusi is Kazinczy nyelvújító körével kapcsolják össze a magyar filozófusok Kantot követő csoportját.³² Számunkra azonban most a vitának a filozófiai nyilvánosság szerkezetének átalakításában játszott szerepe lesz a lényeges, túlmenően a nemzeti nyelv

³⁰ Természetesen az összes többi nemzeti szintű filozófiatörténet beillesztése az egyetemes elbeszélésbe ugyanilyen problémát jelent, azonban a pályakérdés a szerzótől a magyar esetre vár sajátlagos megoldást.

³¹ Kazinczy 1818.

³² Rozgonyi a Kazinczy előszavával megjelent kötetre írott válasza végén azonosítja a magyar kantianusokat „a Mondolatos társasággal” (Rozgonyi 1819).

használatának kérdésén, nemzetközi összehasonlításban, hozzákapcsolva a jelen-séghez a kanti reakciókat és az új magyar helyzet leírását.

Amint már fentebb utaltunk rá, a filozófiában a latin nyelvről a nemzeti nyelvekre való áttérés hosszú, ellentmondásos folyamat volt a legnagyobb európai filozófiai kultúrák esetében is, amely magában foglalta a szakmai kétnyelvűség hosszú korszakokon keresztül, koronként változó hangsúlyokkal fenntartott gyakorlatát is. A németek esetében, jóllehet Jakob Thomasius 17. századi lipcei professzort szokás a német nyelvű filozofálás úttörőjének tekinteni, a fordulatot kétségkívül Kant tevékenysége és az ennek kapcsán kibontakozott vita jelentette – miközben magának Kantnak is vannak még latin nyelvű munkái, és folyamatosan, bár mérsékelt sikerrel törekszik arra, hogy németül írott fő művei latinul is hozzáférhetőek legyenek a nemzetközi filozófiai élet számára. A más nyelven való megnyilatkozás eltérő nyilvánosságtérben való megnyilvánulást is jelent, legalábbis tendenciaszerűen. Kant egyetemi előadásait németül tartja, míg fő művei latin változatának előkészítő munkálatai az egyetemi szférán kívül folynak. Ennek ellenére mondhatjuk, hogy a königsbergi gondolkodó számára hozzáférhető nyilvánosságtér egyik pólusát a fokozatszerzések érdekében kötelezően latinul benyújtandó értekezések, míg a másikat az intézményes szférától független német folyóiratokban megjelent cikkek jelentik. A latin nyelvű megszólalás általában intézményesen kötött, míg a német, különösen nyomtatásban, nagyrészt elkülönül az egyetemi hálózat intézményrendszerétől. Kant egyetemi előadásaiban és fő műveiben gyakran visszatér az *in sensu scholastico* és az *in sensu cosmopolitico* filozófia megkülönböztetésére. E szöveghelyekből kitűnik, hogy Kant distinkciója nem független a nyilvánosság terének korabeli átalakulásától; a *philosophia in sensu cosmopolitico* legalábbis feltételezi, hogy létezzen a filozófiai tevékenységnek egy az egyetemi intézményrendszerrel független, szabadabb nyilvánosságtere. Kant megkülönböztetését világosabbá teszi a nagyobb közönségnek szánt írásokban előforduló másik fogalom pár, *az ész nyilvános és magánhasználatára*, amely egészen konkrétan köti a megszólaló értelmiségi számára rendelkezésre álló nyilvánosságtereket az intézményes-foglalkozási kötöttségekhez és a nyilvánosság új, iparszerűen és piacszerűen kiépülő tereihez. Kant számára a kétféle nyilvánosságtér szerkezeti különbsége a lényeges, hiszen nála *az ész nyilvános*, a *philosophia in sensu cosmopolitico* eszméjével összefüggő, *szabad használatára* magának a felvilágosodás beteljesülésének lesz a legfőbb feltétele. Emellett a nyilvánosságterek nyelvi kötöttsége alig jelenik meg, bár a fő művek latin fordításának szándékában láthattuk, hogy a filozófiai tevékenység még az ő számára sem volt azonos a német nyelvű filozofálással.

A magyar Kant-vita idején az európai filozófiai nyilvánosságnak már Kant életében kibontakozó szerkezetváltásában a magyar résztvevők számára már a kezdet kezdetén alapvető szerepe van a nyelvi dimenzióknak. Ebben az esetben ugyanis élesen eltér egymástól a magyar nyelvű írások társadalmilag és szakmailag szélesebb körű, a művelt nagyközönséget is elérő nyilvánossága, amely azonban elszigetelt a nemzetközi szakmai diskurzustól, valamint a latin publiká-

ciók régimódi, intézményrendszerhez kötött, arisztokratikus, de ekkoriban még ezzel együtt is bizonyos alternatívát jelentő, nemzetközi szakmai nyilvánossága. Ezt a kettősséget még inkább kiélezte az a jórészt véletlen egybeesés, hogy Kant magyar kritikusaik többsége a magyar nyilvánosságban Kanttól teljesen függetlenül kibontakozó, a nyelvújításról, illetve a magyar nyelvhasználatról szóló vitában inkább az ortológus, illetve a latinista táborát támogatta, míg Kant követői a magyar nyelv minden szintű, főként oktatási használatának és a nyelvújításnak a hívei voltak. A résztvevők szándékától függetlenül azonban a vita idején vált véglegessé a magyar filozófiai nyilvánosság modernizálódása. A vita első dokumentuma a nemzetközi nyilvánosságnak szánt önálló latin nyelvű kötet,³³ míg az utolsó publikáció ugyanannak a szerzőnek a magyar nyelvű cikke az időközben létrejött magyar nyelvű időszakos szaksajtóban.³⁴

A Tudós Társaság pályakérdését éppen abban az időben írta ki, amikor már – jórészt e szerkezetváltás eredményeként – elegendő magyar filozófiai szöveg halmozódott föl, amely szövegtömeg nem találta helyét a filozófiatörténet addigi értelmezési kereteiben. Szerzőik szándéka szerint egyetemes mondanivalókat megfogalmazó, mindenkinek szóló gondolatokról van szó, amelyekhez azonban csak a magyarul olvasóközönség fér hozzá, és amely egyre inkább sajátos nyilvánosságtérrel rendelkező, a körön kívüliek számára hozzá nem férhető vitákat lefolytató, önjáró entitásként jelenik meg. Ezt a szándékolatlanul elkülönülő és önállósuló magyar nyelvű filozófiai korpuszt kellett mint korabeli, sok párhuzammal rendelkező filozófiai jelenséget értelmezni történetileg a pályakérdés megválaszolóinak, nyelvileg pedig a *műszótár* összeállítóinak. Ebből alakult ki később az értelmezések során a nemzeti filozófia 19. századi fogalma.³⁵ Almási Balogh Pál vállalkozásának sikeréhez az is hozzájárult, hogy – ismét csak esetleges okokból – éppen a történet kulcsmozzanatát, a magyar Kant-vitát ismerte beható módon, és tudta azt hangsúlyosan tárgyalni pályaművében. A felhalmozott magyar nyelvű anyag kánonba rendezése, egy narratívummá való összekapcsolása a korábbi idők jórészt latin nyelvű hazai filozófiai termésével nyilvánvalóan azt a célt szolgálja, hogy megfogalmazza a jövő feladatait, mégpedig a pályakérdés által meghatározott értékszempontok szerint, kiutat mutatva filozófiai hátramaradottságunkból annak révén, hogy feltárta annak okait. Ezt a magyar filozófiai jövőképet körvonalazza röviden tanulmányunk következő fejezete.

³³ Rozgonyi 1792.

³⁴ Rozgonyi 1822.

³⁵ A nemzeti filozófia fogalmának geneziséről a magyar filozófiában: Percz 2003, 2008, 2015.

A MAGYAR FILOZÓFIA REFORMKORI JÖVŐKÉPE A NEMZETÉPÍTÉS ÖSSZEFÜGGÉSÉBEN

A győztes pályamű szerzője munkájának *ötödik cikkelyében, A' philosophiai műveltség' hátramaradásának okai Magyarországon* címmel rendezí mindazt a jövőre irányuló, a filozófiát a középpontba állító kulturális nemzetépítési programmá, amit addig a magyar filozófia történetén, valamint az európai filozófia-történet és az egyes, nemzeti keretben tárgyalt kortárs filozófiai kultúrákon belül példaként mutatott meg. A vállalkozás természetéből adódóan csak most tűnik ki igazán, hogy a történeti részek hangsúlyai, korszakok és jelenségek értékelésének módozatai eddig is tendenciózus módon mutattak a végkövetkeztetések felé. A filozófia virágzásának felsorolt feltételei, ha az Almási Balogh Pál által leírt formában teljesülnek, összességükben gyakorlatilag kiadják az egész reformkori nemzeti liberális nemzetépítési programot. Az első feltétel ugyanis mindenekelőtt az egyénre vonatkozó *polgári szabadság*, ezt követi, mintegy ellenpontként a politikai közösségként felfogott nemzet *jóllelte, gazdagsága és hatalma*, amely mellett felmerül a *nemzeti nyelv művelése*, különös tekintettel az anyanyelvű felsőoktatásra és tudományos életre, végül ezeket egészíti ki a *jó nevelés és a tartós békeség* kívánalma. Mindezeket a pályamű szerzője egyszerre gondolja szükséges feltételeknek, történeti példákat hozva arra, hogy külön-külön egyikük sem elégséges a jelentékeny filozófiai élet létrejöttéhez. E pontokat együtt látva, az előző fejezetekre visszagondolva lesz igazán jelentősége azoknak a kitételeknek, amelyek az antikvitás görög szabadságát, a brit politikai berendezkedést, az abszolutista, ám legalább a szellemi életben szabadságot megengedő francia politikai hatalmat, vagy éppen a korabeli svéd és dán politikai berendezkedés előnyeit taglalják. Itt nyerik el értelmüket azok a részek is, amelyek a mű egész terjedelméhez képest hosszan tárgyalják az anyanyelv használatát egyes országok felsőoktatásában, illetve amelyek a filozófiatörténet-írásban szokatlan hangsúllyal tesznek említést a fordításirodalomról. Az értekezés záró soraiból az tűnik ki, hogy a nemzet boldogulása és filozófiai életének kibontakozása egybeesik:

„Eljő az idő, melyben nemzetünkre is kegyesb szemekkel mosolygván az ég, a' tudományos esmeretek' szerelme elevenebben felébred, 's köz szükséggé válik, melyben a' nyelv a tökélet' magas fokára jutván, Múzsáink csak honi nyelven hintendik a' tudományok' virágait. Akkor nemzetünk' bélyegző vonásaival öszveolvadva, fog előállni a' magyar philosophia, minden egyéb tudományokat lelkesítő sugárral elevenítendő, 's a' nemzetünkben lakozó lelki tehetségeket eddig nem esmért fokra kifejtendő.”³⁶

A filozófiai tevékenység szűkebb értelemben vett fejlesztésére egyetlen jellegzetes, ebben az időben valószínűleg csak a pályamű szerzőjére jellemző megoldás tapintható ki a műben, inkább a sejtetés szintjén, mint kifejtett programként.

³⁶ Almási Balogh 1835: 190.

Almási Balogh Pál feltűnően sok helyen, hangsúlyosan és részletezve adja elő, hogy – különösen a pályamű megírásának időpontjához viszonyított közelmúltban – mennyi filozófiai vonatkozású munka maradt köztudottan kéziratban, és ezek kiadásának elmaradása mekkora veszteség a magyar filozófia számára. A jól tájékozott szerző elsősorban Bessenyei György és Berzsenyi Dániel értekező prózájának meg nem jelent darabjait, valamint Köteles Sámuelnek a szerző halála miatt kéziratban maradt, de tudható módon elkészült munkáit említi. Ma már tudjuk, hogy az említett szövegek kiadására ugyan még sokat kellett várni, ám (mások mellett) mégis éppen ezek voltak azok a szerzők és szövegek, amelyekre a reformkori kulturális nemzetépítés tervezőmérnökei a magyar filozófiai gondolkodás történeti kánonját kívánták fölépíteni, így mutatván utat és példát a szerintük kívánatos további fejlődésnek. A reformkori gondolkodás szempontjából különösen érdekes Köteles Sámuel esete. Az a mód, ahogyan az Akadémia kézbe veszi filozófiai antropológiája kéziratának kiadását, a szöveg szerkesztési elveit azonban modernizálja, terminológiáját pedig a még mindig képlékeny, de folyamatosan standardizálódó normákhoz igazítja, tanulságos példaként szolgál arra, hogy mit gondoltak a reformkorban a magyar filozófia történeti kánonjának megteremtéséről, illetve jövőjének megtervezéséről.³⁷

Sajnálatos, bár a kor körülményei között aligha elkerülhető sajátsága Almási Balogh Pál munkájának, hogy a magyarral párhuzamosan készülődő kelet-közép-európai kezdeményezésekről a nemzeti szintű filozófiai narratívum megalkotására, illetve általában ezeknek a filozófiai kultúráknak az állapotára nézve részint adathiány, részint az illető kultúrák történeti fáziseltolódása miatt nem tud reflektálni, miközben nyugaton és északon a kisebb nemzeti kultúrákra is kitér. A mából visszatekintve úgy tűnik, hogy a jövőben megalkotandó nemzeti (esetünkben magyar) filozófia ilyen erős összekapcsolása a történeti narratívum megalkotásával magyar sajátosság, amely összefügg a kulturális nemzetépítés, ezen belül a nemzeti filozófia programjának korai intézményesülésével a Magyar Tudós Társaságban mint a szellemi *ancient régime* ellenintézményében. A tanulmány utolsó részében azt vizsgáljuk meg, hogy milyen nem várt következményei voltak a nemzeti filozófia történeti kánonra építésének a pályamű szerzője, illetve a bírálók számára, illetve, hogy milyen más lehetséges megoldások merültek föl a fogalom megalapozására a korban.

³⁷ Köteles 1839.

A TUDÓS TÁRSASÁG NYILVÁNOSSÁGTERE ÉS A NEMZETI FILOZÓFIA SZKÍTA–KUN GYÖKEREI

Tanulmányunk előző fejezeteiből is kitűnt már, hogy Almási Balogh Pál munkáját csak úgy tudjuk körültekintően értékelni, ha figyelembe vesszük a *pályamű* műfaját, és ezzel összefüggésben a pályakérdést kiíró Magyar Tudós Társaság által egy bizonyos módon megfogalmazott problémát. Nem kimondottan filozófiatörténet megírására irányult a pályázat, ám a múlt sajátos szempontból végiggondolt tanulságainak levonására vonatkozó kérdés mégis a filozófiai hagyomány nemzeti keretben elgondolt, az elmaradottság-diskurzusba illeszkedő, modernizációs igényű elbeszélését sugallta. A kérdés föltevésének módja első pillantásra magától értetődőnek tűnik a reformkor szellemi közegében. Azonban Hetényi János pályaművének más típusú megoldásai és a térség más kultúráiban többé-kevésbé ugyanebben a korszakban, bár gyakran fáziskéséssel létrejövő nemzeti filozófiára való törekvések tanulságai (amelyek közül számunkra a közös intézményi háttér okán különösen fontos a szlovák eset), tehát mindezek alapján, mai perspektívánkból állíthatjuk, hogy voltak a korban a nemzeti filozófia megalapozásának más módozatai is, és ezek közül a győztes pályamű szerzője csak az egyiket képviselte. Figyelemre méltóak a korszak gondolkodásának rekonstruálása szempontjából a bírálóknak a pályaműveken keresztül magát a feladat mibenlétét is érintő véleményei, amelyekből kiderül, hogy maguk a Tudós Társaság képviselői is csupán a beérkezett pályaművek tanulmányozása során szembesültek a pályakérdésre adott többféle típusú válaszlehetőséggel.³⁸

Hetényi János főntebb már hivatkozott dolgozata a nyelv szelleméből vezeti le a filozófia, ezen belül a magyar filozófia eredetét. Más ez a szemlélet, mint az anyanyelven művelt filozófia szorgalmazása Almási Balogh Pálnál, vagy a *magyar egyezményes filozófia* programját Hetényivel együtt hirdető Szontagh Gusztávnál.³⁹ E két esetben ugyanis a nyelv a filozófiának pusztán instrumentuma, áttetsző, a terminológiai nyelvújítás során közmegegyezéssel, szabadon alakítható közege, amelyből nem vezethetők le különösebb filozófiai tartalmak. Hetényi szemlélete meglepő módon inkább az egyezményesek későbbi nagy ellenfelének, Erdélyi Jánosnak arra a koncepciójára emlékeztet, amely szerint a magyar nyelvbe kódolva megtalálhatók a hegeli filozófia alapelemei.⁴⁰ Az Almási Baloghgal való összehasonlításban arra figyelhetünk föl, hogy Hetényi megoldásában a nyelv filozófiai szellemére való hivatkozásnak ugyanaz a funkciója a nemzeti filozófia megalapozásában, mint Almási Baloghnál a történeti kánonnak.

³⁸ Almási Balogh munkájának előszavaként jelenik meg Döbrentei Gábor lejegyzésében a pályaműveket elbíráló ülés jegyzőkönyve: Döbrentei 1835.

³⁹ Hetényi 1837; Szontagh 1839.

⁴⁰ Erdélyi 1981. Ez a nyelv szemlélet viszi el azután Erdélyit az akkoriban kibontakozó magyar nyelvtudomány képviselőivel folytatott vitáig, melynek során *filozófiai nyelvészetet*, a nyelvi változások *belső okának* feltárását szorgalmazta, ezzel a véleményével inkább a nyelvészet akkor már meghaladott tudomány előtti állapotához kapcsolódva.

A szlovák és a cseh kulturális nemzetépítés keretében fölmerülő nemzeti filozófiára vonatkozó tervezetek sem a szlovákok, illetve csehek lakta területek filozófiatörténetének összefoglalásából és kanonizálásából indultak ki a 19. században, bár a felső-magyarországi evangélikus líceumok és katolikus egyetemek, illetve a prágai egyetem éppen elég anyagot nyújtott volna munkájukhoz. A legnagyobb hatású manifesztumok a jövő filozófiai gondolkodását tervezték különösebb múltba tekintés és a nyelv szellemére való hivatkozás nélkül.⁴¹ E nemzeti kultúrák esetében a korábbi filozófiatörténet adatainak lajstromozása és beépítése a nemzeti filozófia hagyományába jóval később merült föl. A magyar esettel való összevetésnek két, egymásból következő tanulsága van. A nemzeti filozófiát történeti kánonra építő koncepciónak intézményi előfeltételei vannak; az Akadémia pályakérdése és száz aranya, valamint sajtója nélkül valószínűleg nálunk sem bontakozhattak volna ki a magyar filozófiatörténet narratívumát megfogalmazni akaró, egyébként ténylegesen létező törekvések. Amikor a huszadik században a szlovák filozófiatörténet-írás a megfelelő intézményi háttérrel elkezdte kialakítani saját történeti kánonját, a magyar historiográfiával való konfliktusok éppen abból adódtak, hogy a közös, latin nyelven író, sokszor azonosíthatatlan anyanyelvű szerzők által kialakított iskolafilozófiai hagyományt addigra a magyar filozófiatörténet már elhelyezte a saját kánonjában.⁴²

Úgy tűnik, hogy a kérdést megfogalmazó Tudós Társaság számára a bírálatok megfogalmazásakor, a pályamű írójának munkája megírása közben derült ki a feladat sokrétű volta, és a lehetséges megoldási módok közötti választás szükségessége. A három bíráló közül a kisebbségi véleményt megfogalmazó Kállay Ferenc láthatóan meglepődött azon, hogy a pályakérdés megfogalmazása nem csupán a magyar, hanem az egész európai filozófiatörténet *nemzetekre tagolt* elbeszélésére indította a végül győztes pályázót.⁴³ Valószínűleg valamilyen elméletibb munkát tudott volna elképzelni, a *historia litteraria* műfajából átvett adattömeg helyett inkább a tárgyalt szerzők műveinek filozófiai tartalmára összpontosító érvelésmóddal. Javaslat az volt, hogy Almási Balogh dolgozatáról válasszák le a maga helyén értékes adattárat, és csatolják azt a másik pályázó, Hetényi János világos gondolatmenetű, a pályakérdést elméleti módon megközelítő munkájához, egy könyvként kiadva a két pályaművet. Kállay szavaiból úgy tűnik, hogy nem ismerte föl, vagy legalábbis nem ismerte el Almási Balogh írásában a nagyon is végiggondolt, történeti alapú nemzeti filozófia gondolatát, inkább Hetényi kevésbé történeti megoldásával szimpatizált.

Kállaynak a filozófia történetiségéhez való általános viszonyából ered az Almási Balogh magyar őstörténeti fejtegetéseivel szembeni idegenkedése is, melynek kapcsán szembe is állítja egymással a két pályaművet. Almási Balogh ugyanis

⁴¹ Štúr 2012; Smetana 1850. Mindkét írást németül fogalmazták meg eredetileg, ezért sem hivatkozhattak hangsúlyosan az anyanyelv szellemére. Jellemző korabeli reakció: Szontagh 1850.

⁴² A közös iskolafilozófiai hagyományra épülő, ám széttartó nemzeti filozófiák koncepciója Mészáros András nevéhez fűződik, erről legutóbb lásd Mészáros 2014.

⁴³ Döbrentei 1835.

Horvát István hírhedt magyar őstörténeti dolgozataira támaszkodva a kunokkal azonosított szkítákig vezeti vissza a magyar bölcseletet pályaműve bevezető történeti fejezetében, hivatkozva az antik Hellaszban megforduló szkíta bölcsekre, valamint a kunnak tekintett cinikusokra (a görög *künikosz*, illetve a latin *cynicus* szóalak jobban mutatja a nyelvtörténeti spekuláció alapját). Kállay bírálatainak ez a része messzemenően indokolt, ám a korszellemet mutatja, hogy a másik két bíráló semmi kivetnivalót nem talált a pályaműnek ebben a részében, és Kállay maga is csak igen óvatosan utal fenntartásaira.⁴⁴ Almási Balogh magyar bölcseleti őstörténetről szóló vizsgálódásainak a *funkcióját* ugyanis könnyű megtalálnunk. A magyar filozófiatörténet narratívumának ugyanis valahogyan kapcsolódnia kellett a filozófia egyetemes történetéhez, lehetőleg minél korábbi korszakokban. Almási Balogh a *barbárok filozófiájának* antik eredetű, ám a 18. századi filozófiatörténet-írásban is meghonosodott toposzát veszi kölcsön, valószínűleg Bruckertől, és teszi meg a magyar filozófiatörténet narratívuma kezdetének. Eljárásának logikája hasonló középkori krónikairodalmunkéhoz, azzal a különbséggel, hogy itt nem a bibliai történethez kell kapcsolódnia Nimród királyon keresztül, hanem a görög filozófiához a cinikus (kun, vagyis szkíta-magyar) Diogenész révén.⁴⁵

* * *

Tanulmányunkban áttekintettük a magyar filozófiatörténet megírására vállalkozó első komoly kísérletet a reformkori magyar kulturális nemzetépítés kontextusában, kitekintve Almási Balogh Pálnak kora magyar és európai filozófiáját illető látókörére, valamint a filozófiatörténetről való nézeteire. Értelmezésünk középpontjában a magyar filozófiai nyilvánosságnak a Kant-vita (1792–1822) során bekövetkezett, a nyelváltással párhuzamos szerkezetváltása állt, Almási Balogh pályaművét az új helyzetre adott történeti és teoretikus reflexióként magyaráztuk. A győztes pályamű szerzőjének írása nem jöhetett volna létre magánkezdeményezésként, intézményes feltételek híján. Ezt a feltételt a Magyar Tudós Társaság jelentette, amelyet az ész kanti értelemben vett szabad nyilvános használatának intézményes tereként értelmezhetünk. Az egész európai kultúrára jellemző, ám Kelet-Közép-Európában különösen szembetűnő paradoxon, hogy az ész nyilvános használatának szabadsága nem Kant világpolgári értelemben vett filozófiáját, hanem a kulturális nemzetépítést szolgálta, aminek megvannak a következményei mind a nemzeti kultúrák, mind a filozófia történetében. Különösen igaz ez a szomszédságunktól eltérően alapjában kanti alapozású magyar filozófiai kultúrában.⁴⁶

⁴⁴ Óvatossága annál is indokoltabb lehet, mivel Almási Balogh elképzelései az ősi magyar bölcselet jótékony hatásáról a magyar jogi és politikai érzékre egyébként összeegyeztethetőek voltak saját politikafilozófiai gondolataival. Kállay politikai gondolkodásáról: Völgyesi 2015.

⁴⁵ A barbárok filozófiája toposz felhasználásáról a nemzeti narratívum kiépítésében lásd Mester 2015.

⁴⁶ A paradoxon filozófiai vonatkozásait lásd Mester 2004.

FORRÁSOK

Egyetemi Könyvtár Kézirattára (EKK)

F27 Almási Balogh Pál 1812–1813: *Philosophia universalis*. S. Patakini.

Almási Balogh Pál 1823: *De evolucionem et vita encephali*. Pestini.

Almási Balogh Pál 1835: Felelete ezen kérdésre: Tudományos művelődésünk története időszakonként mit terjeszt elénkbe a' philosophia állapotja iránt; és tekintvén a' philosophiát, miben 's mi okra nézve vagyunk hátrább némely nemzeteknél? In: *Philosophiai pályamunkák*. I. köt. Budán, xi–xvi, 1–211.

Brucker, Johann Jakob 1742–1744: *Historia critica philosophiae a mundi incunabulis ad nostram usque aetatem deducta*. I–V. kötet. Lipsiae.

Döbrentei Gábor 1835: Előszó. In: *Philosophiai pályamunkák*. I. köt. Budán, iii–x.

Erdélyi János 1981: A hazai bölcsészet jelene. In: Erdélyi János: *Filozófiai és esztétikai írások*. (S. a. r. T. Erdélyi Ilona.) Budapest, 15–141.

Fejér György [Y] 1818: A Tudományok Encyclopaediája rövid rajzolatban. *Tudományos Gyűjtemény* (2.) 1. 3–38; 2. 3–49.

Hetényi János 1837: A' magyar philosophia történetírásának alaprajza. In: *Tudománytár* (Új folyam 1. évf. Értekezések, 2. kötet, 1. füzet) 76–164.

Kazinczy Ferenc (bevez.) 1818: *Prof. Tiszt. Márton István úrnak Ker. Morális Kathechismus nevű munkájára írt Recenziók az azokra tett feleletekkel egybekötve*. Béts.

Köteles Sámuel 1839: *Philosophiai anthropológia*. Buda.

Locke, John 1829: *Az erkölcsi nevelésről*. (Locke és mások után Boros Jenői Székely Ádám). 2. kiad. Budán.

Philosophiai műszótár 1834: (Közre bocsátja a' Magyar Tudós Társaság.) Buda.

Rozgonyi József 1792: *Dubia de Initiis transcendentalis idealismi Kantiani, ad viros clarissimos Jacob et Reinhold*. Pestini.

Rozgonyi József 1819: *A' pap és a' doctor a' sínlődő Kánt körül, vagy rövid vizsgálása, főképen a' Tiszt. Pucz Antal Úr' Elmékedéseinek: A' Kánt' Philosophiájának fő Resultátumairól, 's ódalaslag intése az erkölcsi Cathecismust Író Bétsi feleleteinek*. Pest.

Rozgonyi József 1822: Aristippus védelme. *Tudományos Gyűjtemény* (6.) 7. 52–61.

Ruszek József 1811: *A' Filozófiának rövid históriája*. Wespzprém.

Smetana, Augustin 1850: *Die Katastrophe und der Ausgang der Geschichte der Philosophie*. Hamburg.

Štúr, Ľudovít 2012: A szlávok és a jövő világa. In: Uő: *A szlávok és a jövő világa. Válogatott írások*. Pozsony, 248–414.

Szontagh Gusztáv 1839: *Propylaemok a' magyar philosophiához*. Budán.

Szontagh Gusztáv 1850: Smetana s a philosophia közel kimenetele. *Uj Magyar Muzeum* (1.) 3. 147–157.

Vieweg, Klaus – Rühling, Frank 1995: Széchenyi István és Friedrich Wilhelm Joseph Schelling levélváltása. *Magyar Filozófiai Szemle* (39.) 3–4. 573–590.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Fekete Gézáné 1988: *Az Akadémia 1831–1858 között alapított jutalomtetelei és előzményei*. Budapest.
- Henrich, Dieter 2003: *Between Kant and Hegel. Lectures on German Idealism*. London – Cambridge.
- Mester Béla 2004: Nemzeti filozófia – in sensu cosmopolitico. *Kellék* (24.) 125–136.
- Mester Béla 2007: Magyar felvilágosodás – német vagy skót? Rozgonyi József Kant-kritikája. In: Ludassy Mária (szerk.): *A felvilágosodás álmai és árnyai*. Budapest, 393–446.
- Mester Béla 2015: A „nemzeti filozófia” virágkora és bukása a 19. századi magyar kultúrában. In: Neumer Katalin (szerk.): *Identitások és médiák*. I. kötet. *Identitások és váltások*. Budapest, 93–116.
- Mészáros András 2000: *A filozófia Magyarországon a kezdetektől a 19. század végéig*. Pozsony.
- Mészáros András 2014: *Széttartó párhuzamok. Esettanulmányok a magyar filozófia történetéből*. Pozsony.
- Nagy Károly (szerk.) 1992: *Dr. Almási Balogh Pál életútja: 1794–1867*. Nagybarca – Ózd.
- Percz László 2003: A nemzeti nyelvtől a „nemzeti filozófiáig”. A „magyar filozófia” fogalmának jelentésváltozatai a reformkori Akadémia bölcséleti vitáiban. *Világosság* (44.) 11–12. 55–61.
- Percz László 2008: *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia”*. (Eszmetörténeti könyvtár, 8.) Budapest.
- Percz László 2015: Négy kísérlet a magyar filozófia elmaradottságának diskurzusáról. *Magyar Tudomány* (176.) 1. 87–95.
- Völgyesi Orsolya 2015: „... ne annyira az elfogódott írók’ véleményeire mint inkább a factumokra támaszkodjunk”. Kállay Ferenc a magyar és angol alkotmányos fejlődésről. In: Lajtai Mátyás – Varga Bálint (szerk.): *Tény és fikció. Tudomány és művészet a nemzetépítés büvkörében a 19. századi Magyarországon*. (Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből, 1.) Budapest, 177–186.

Eszik Veronika

A magyar–horvát tenger mellék mint nemzetiesített táj

*Adalék az intézményesülő földrajztudomány és a nemzetépítés
kapcsolatához*

Jelen tanulmányban arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen szerepet töltött be a kollektív nemzeti képzeletben a magyar–horvát tenger mellék mint konstruált táj, vagyis olyan tájelem, amelynek imázsát társadalmi, politikai és kulturális folyamatok hozták létre.¹ E kép megteremtésében kiemelkedő szerepet játszott a 19. század második felében intézményesülő földrajztudomány, különösen – ismeretterjesztő és szaktudományos kiadványain keresztül – az 1872-ben alapított Magyar Földrajzi Társaság. A tenger mellék földrajzi definíciója² és tudományos leírása tehát egyfajta esettanulmányként is kezelhető: rámutat a magyar földrajztudomány nemzetépítésben betöltött sajátos szerepére.

A nemzeti szempontok alapján (újra)alkotott táj nemzetközi szakirodalma rendkívül gazdag. A magyar nemzetállam területi reprezentációi kapcsán leginkább Albert Réka és T. Szabó Levente munkáiból indultam ki, akik az Alföld, illetve Erdély kapcsán értekeztek arról a szimbolikus szerepről, amelyet egy táj a nemzeti önreprezentációban betölteni képes.³

Elemzésemben alapvetően két forrástípusra támaszkodom: korabeli sajtószövegekre, elsősorban a Fiumében megjelentetett *Magyar Tengerpart* című

¹ Ilyés 2010.

² A tenger mellék definíciója földrajzi értelemben sosem vált egységessé abban az értelemben, hogy a közjogilag Magyarországhoz tartozó területek külön földrajzi egységként jelenjenek meg. Mint látni fogjuk, olykor még „magyar szigettengerről” is szó esik, holott természetesen olyan területekről van szó, amelyek sohasem tartoztak a Magyar Királysághoz. Ez a tény alátámasztja a kutatók források relevanciáját, utóbbiak ugyanis arról fognak tanúskodni, mit jelentett a tenger mellék egyrészt a politikai elit, másrészt a közvélemény számára – a fogalom használata pedig bizonyos hatalmi igények kifejeződésékként is felfogható. Közjogi értelemben először Mária Terézia 1776-os adománya következtében beszélünk Magyar Tenger mellékről. A közigazgatási terület határai és neve az 1868-as magyar–horvát kiegyezés rendelkezései értelmében megváltoztak, ekkortól csak Fiume városa és közvetlen környezete tartoztak a Magyar Királysághoz, Magyar–Horvát Tenger mellék néven. A volt Magyar Tenger mellék további területei ettől fogva Horvát–Szlávonország részét képezték. E legszűkebb értelemben vett terület leírása: „Fiume területét kelet felől a *Recsina*, illetőleg *Fiumara* folyó völgye választja el Horvátországtól, nyugoton mesterséges határvonal Isztriától. [...] Isztria felé jóval fölebb esnék Fiume természetes határvonala. A prelucai öböltől, tehát a Quarnero valódi csúcspontjától kellene kiindulnia; a mesterséges politikai határvonal miatt területe is csekély, mindössze 19.57 km². Alakja a tengerparttól, mint alaponaltól, északkeletnek nyúló hegyes háromszög.” Sziklay–Borovszky (szerk.) 1900: 1.

³ Albert 1997, 1998, 1999, 2000; T. Szabó 2008.

hetilap cikkeire, valamint a Magyar Földrajzi Társaság népszerűsítő kiadványaira és a Társaság szakfolyóiratában, a *Földrajzi Közleményekben* megjelenő cikkekre. Előbbi volt az első igazán fontos magyar nyelvű lap a városban, és vállalt hivatása Fiume megismertetése az olvasók széles rétegeivel. Egyik főszerkesztője az a Fest Aladár volt, aki főgimnáziumi tanárként, tudósként, újságíróként, kulturáservezőként fáradhatatlanul a magyar kultúra fiumei meggyökereztetésén dolgozott, illetve munkásságával a magyar és az olasz kulturális élet között igyekezett közvetítő szerepet vállalni. Lapját nem tartotta el a fiumei magyar közönség – minden bizonnyal jelentős állami támogatással működött.⁴ A *Földrajzi Közlemények* a földrajztudomány eredményeinek népszerűsítését tűzte ki célul. Mindkét forrástípust alkalmasnak tekinthetjük tehát arra, hogy befolyást gyakoroljon a közvéleményre, esetünkben az alakuló nemzeti tájképzetekre. A Magyar Földrajzi Társaság kiadványai ma a tudományos ismeretterjesztés műfaji kategóriájába kerülnének. Jelen tanulmányban ennek a kategóriának a vizsgálatára vállalkozom, és nem elemzek olyan, a tájkonstrukciók és a nemzeti képzeletvilág szempontjából alapvető földrajztudományi forrásokat, mint például az iskolai földrajztankönyvek anyagait. Forrásaim döntően az 1870-es évek vége és az 1890-es évek közepe között keletkeztek – a kiegyezést követő két-három évtizedben kialakult az a beszédmód, ami elemzésem tárgyát képezi, az első világháborúhoz közeledve azonban jelentős változáson ment át. A nemzetiségekkel szembeni és a társország irányában is egyre erősödő magyarosító szándékok, a különböző nemzetépítő programok konfliktusainak kiéleződése, a megváltozott Balkánpolitika, majd a háborús készülődés olyan új feltételeket teremtenek, amelyek kifejtésére – egy rövid kitekintésen kívül – jelenleg nem lesz módom.

Edward W. Said programadó munkája óta szinte közhelynek számít, hogy a tér tudományos kutatása és megismerése az adott területen gyakorolt hatalom egyik alapvető eszköze, egyfajta „földrajzi erőszaktétel”, amely egyszerre látja el hasznos praktikus információkkal a hatalom gyakorlóit, és vesz részt a hatalomgyakorlás ideológiai igazolásában.⁵ Noha Said megállapítása elsősorban a gyarmati hatalom által kijelölt, elnevezett és e gesztusokon keresztül uralt térre vonatkozik, munkája, és néhány más, a *(post)colonial studies* körébe tartozó térelemzés módszertanát fel kívánom használni a hatalom helyeinek kialakításáról szólva. A politikai gyakorlatot és a nemzeti imaginációt egyaránt formáló földrajzi tudás Magyarország esetében is a nacionalizált tér megteremtésének egyik legfontosabb eszköze volt.

Erről tanúskodik a Földrajzi Társaság tevékenysége, de például az 1900-as párizsi vilákiállítás magyar pavilonja is, ahol Magyarország számos térképpel képviseltette magát. Az *Annales de Géographie* beszámolójából kiderül, hogy több intézmény is (a Magyar Királyi Földtani Intézettől a vízügyekért felelős Földművelésügyi Minisztériumig) bőséges térképanyagot állított ki. A kézzel színezett,

⁴ Fried 2001: 146.

⁵ Said 2000 (az angol eredeti megjelenési éve 1978).

grandiózus falitérképeket még felsorolni is sok. Az átnézetiek mellett egy sor speciális térkép is látható volt, elsősorban vízrajzi képek, ábrák az árvízvédelem és a folyószabályozás alakulásáról. A nagyobb szabású munkálatok, például a Vas-kapu-szabályozás, külön térképet kaptak. A Körös–Tisza árterületéről a szabályozás előtti és az azt követő állapotot is bemutatta egy-egy térkép, de a Duna-, a Tisza-, a Vág- és a Dráva-szabályozás is külön térképeket kapott. A munkálatokról grafikonok, diagramok, statisztikák, leíró broszúrák voltak olvashatók, a cikk szerzője pedig elismerően jegyezte meg, hogy a vízrendezés a magyar mérnökök legnagyobb dicsőségére szolgál. További speciális térképeket is kiállítottak a mezőgazdasági termelésről, az artézi kutakról, a borvidékekről, a vízi- és gőzmalmokról, az erdőállományról, de még a honos és vándormadarakról is.⁶ A kartográfiai anyag mennyisége feltűnően fölülmúlta a legtöbb ország hasonló kiállítási anyagának mennyiségét. A legtöbb nemzet térképeit egy-egy bekezdésben sorolja fel a cikk, a magyarországiak felsorolása ellenben két és fél oldalt tesz ki. A bemutatott huszonnyolc ország közül csupán Oroszország vonultatott fel Magyarországnál több térképészeti munkát. A térképek mennyiségéből a területi reprezentáció jelentősége tűnik ki, jellegükből pedig világosan látszik, hogy a magyar állam képessége a természeti táj kultúrtájjá alakítására, másként fogalmazva, a természet megzabolázására, civilizálására különös hangsúlyt kapott. A kartográfiai anyag összeállítása tehát egyfajta civilizatorikus küldetésstudatról tanúskodik, amelyben a magyar állam szerepe a Kárpát-medence földrajzi viszonyainak tudományos felmérésében és alakításában egyúttal politikai súlyának kifejeződése is. Mint látni fogjuk, a magyar–horvát tengeremlék esetében mind a területi reprezentációnak, mind a tér tudományos leírásának hasonló tétjei vannak: alá kell támasztaniuk a magyarságnak a régióban betöltött vezető politikai szerepét.

A területi reprezentáció markáns vonása volt a magyar államterület természetes, szerves egységként történő bemutatása. Arjun Appadurai megfogalmazása szerint „egy nemzetállam a legitimitását a körülhatárolt területek közötti, folyamatos testként való, határozott jelenlétének intenzitására alapozza”.⁷ A kiegyezés utáni magyar állam a tengeremlék esetében ennek a legitimitásnak a megteremtésével küzdött. Egy olyan területről van szó ugyanis, amely a „folyamatos testhez” *corpus separatum*ként, tehát külön testként csatlakozott, nacionalizálása viszont politikai és gazdasági szempontból is kiemelten fontos volt. Éppen ezért a magyar–horvát tengeremléknek a tudományos és politikai konstrukciója afféle állatorvosi lóként is láttatható: az említett problematikus jelleg csak megkönnyíti a táj nacionalizálására tett kísérletek elemzését.

Mint Keményfi Róbert rámutat, a honi földrajz egyfajta centrifugális térszemléletet alakított ki, vagyis az állami teret a Kárpát-medencével azonosította, a központi államalkotó nemzet szállásterülete szemszögéből alkotta meg. Ennek a nyilvánvaló politikai okok mellett az a tudománytörténeti tény áll a háttérben, hogy

⁶ de Margerie–Raveneau 1900: 390–392.

⁷ Appadurai 2001: 16.

hiányoztak a nemzetiségi perifériákat érintő geográfiai alapkutatások.⁸ Ez a megállapítás azonban a báni Horvátországra vonatkoztatva nem igaz, sőt a magyar imperialisztikus hatalmi törekvések kapcsán a hivatalos Balkán-kutatások is korszakunkban kezdődtek meg, részben éppen Fiuméből kiindulva.⁹ Ennek az erőfeszítésnek az eredményeképpen egy sajátosan sokrétű konstruált táj jött létre, amelynek az alábbiakban három tájlemét kívánom bemutatni, követve a *Földrajzi Közlemények* egy tájleírásának szerkezetét:¹⁰ a liburni Karsztot mint sivár, szegény, vad és kulturálatlan vidéket; Fiumét mint kirakatvárost/második fővárost, illetve a magyar tengerpartot mint a táj nacionalizálásának legproblémásabb esetét.

Forrásaimban a Karszt és Fiume láttatása úgy is értelmezhető, mint a vidék-város, elmaradottság-modernitás, horvátság-magyarország fogalompárok dichotomikus szembeállítás, amelyben a magyar karakter mint a kultúrateremtés és a modernizáció letéteményese jelenik meg. Ez az értelmezés radikálisan eltér „az intenzíven használt autentikus paraszti múlt”¹¹ teremtette nemzeti tájértelmezések világától, ezért külön fejezetben tárgyalom a modernitás és a magyar karakter összekapcsolásának, illetve az ebben gyökerező vidék-város konfliktusnak a problémáit. Végül az utolsó fejezetben kitérek a bemutatott diskurzusok sérülékeny voltára, illetve a táj nacionalizálásának kudarcaira is.

A KARSZT, AVAGY A „RENDSZERTELEN HEGYEK”

A Karszt hegység a Fiumébe vezető út nehezen leküzdhető akadálya volt a korszakban, egyúttal ellenséges, idegen tájként jelenik meg a forrásokban. A róla szóló leírásokban gyakoriak az olyan jelzők, mint a sivár, szegény,¹² vad, kopár, száraz, élettelen, puszta, terméketlen vagy éppen síri.¹³ A *Földrajzi Közlemények* leírása figyelemre méltó módon egy olyan anekdotával magyarázza a mészkő-hegységre jellemző sajátos táj kialakulását, amellyel egyúttal értelmezési keretet is nyújt az olvasónak:

„Mi lehet az oka a karszt pusztaságának? Legyen megengedve első feleletül egy rövidke népmesét adni, mely a karszt vidéken divatozik. Midőn az Úristen megteremté a földet, megbánta, hogy a magyar Alföldet oly termékennyé teremtette. Előfogott tehát egy zsákot, tele szedte az Alpokon hegyekkel s megindult vele az Alföld felé. De hogy-hogy-nem, midőn ép ezen vidékre ért, a vállán kiszakadt

⁸ Keményfi 2010.

⁹ Hajdú 2003.

¹⁰ Havass 1878.

¹¹ Ilyés 2010.

¹² „A Karszt-szerű tájak mindenképpen szegények. Lépten-nyomon a kopár mészsíkla mered felénk [...]” Herman 1877: 55.

¹³ „A természet borzasztó vadságát csodáljuk rajta. A Karszton áthaladva óriási sírkertnek tűnik az egész vidék.” Havass 1878: 157.

vagy kioldódott a zsák s a hegy mag mind itt futott szanaszét. Azóta lennének itt oly össze-vissza túrt, szaggatott, rendszertelen hegyek.”¹⁴

Ahogy Albert Réka több ízben is kifejtette, erre az időszakra az Alföld szimbolikus jelentéstartalmaival való fölruházása már megtörtént – a Karszt szembeállításával az Alfölddel tehát egyértelmű értéktulajdonításnak tekinthető.¹⁵ A síkság és a hegyvidék szembeállításával nem is állt előzmény nélkül az etnicizált térről kialakuló diskurzusban: ahogy azt T. Szabó Levente a Felvidék, majd elsősorban Erdély kapcsán fejtegeti, a hegyvidék a síksággal ellentétben nemzetiségi perifériának számított, amelyet a magyar kultúra számára még meg kellett hódítani.¹⁶

A Karszt hegységet sem a földrajztudósok, sem az újságírók nem kísérelték meg beilleszteni a különböző nemzeti tájak közé, ellenkezőleg, olyan módon állították a tér nemzetiesítésének szolgálatába, hogy ellentétet képezzen a karakteresen magyarnak tekintett vidékekkel szemben. A mészkőhegység tehát a magyar Alfölddel szemben alsóbb rendű tájat képviselt, amely sem szépségben, sem hasznosságban nem fogható a rónához. A táj ezekben a szövegekben egyébként sem önmagában szép vagy értékes, hanem annak függvényében, hogy melyik nemzet vagy etnikum lakja azt. Azokat a vidékeket, amelyeket nem magyarok laknak, a nemzeti képzelet „legalább problematikusnak (ha nem visszatetszőnek vagy épp csúnyának) érzékeli”.¹⁷

Nem csupán a táj „kietlen, pusztai vidék, melyen nincs pont, mely [az utazó] szemét gyönyörködtetné”,¹⁸ hanem a lakói is szegények, elmaradottak. Két tényezőzt minden leírás kiemel: először is, hogy a létért való küzdelem, elsősorban a keservesen nehéz földművelés tölti ki a Karszton lakók életét; másodsorban, hogy településeik jelentéktelenek, lakásviszonyaik szegényesek, kezdetlegesek.

„A létért való küzdelem, melyet az ember a természet ellen folytat, talán sehol sem tűnik föl oly teljes ridegségében, mint a Karszt területein. De az ember, mihelyt a gyomra van fenyegetve, leleményes szokott lenni; itt is az. A községek házai, voltaképpen a házak, a melyek egy községet alkotnak, szétszórtan épülnek; az ember kevésbé társas lény, mert a szükség rászorítja arra, hogy viskóját oda építse, a hol a földből kicsikarhatja valahogy a táplálékot.”¹⁹

A vidék horvát települései gyakorlatilag említésre sem méltóak, legalábbis a vonatablakból nézve:

¹⁴ Rákóczy 1880: 288.

¹⁵ Albert 1999.

¹⁶ T. Szabó 2008: 133–134.

¹⁷ T. Szabó 2008: 158.

¹⁸ Rákóczy 1880: 289.

¹⁹ Herman 1877: 55.

„Dugaresa [...] jelentéktelen kicsiny helység. A házak fából vannak építve és náddal vannak fedve. A legközelebbi állomás Generalszki Sztol. Szintén jelentéktelen helység [...]. Harmadik állomás Touin. Kis helység. Következő állomás Ogulin, mezőváros 2000 lakossal.”²⁰

Még utóbbiról is azt olvashatjuk egy másik forrásban, hogy „kihalt katonai gyarmat”, és ez a szöveg az általános következtetést is levonja: „Mivel csomópontok nincsenek, önkénynt következik, hogy a terület belsejében élénkebb város nem lehet.”²¹ Havass Rezső – előbb a Magyar Földrajzi Társaság alelnöke, majd tiszteletbeli elnöke, valamint a Balkán felé irányuló magyar hatalmi törekvések egyik ideológusa – igazán szemet gyönyörködtetőnek kizárólag a magyar állam által épített vasúti állomásépületeket tartja, amelyek kivétel nélkül „csin, ízlés, tisztaság s czélszerű berendezésről tanúskodnak”.²² Nyilvánvaló, hogy az elsöre pusztán esztétikai ítéletnek ható megjegyzés ismét annak a nemzetállami politikának az elismerése, amely erőfeszítéseket tesz az államhatárain belül található terület homogenizálására, egyben egyfajta civilizatorikus felsőbbbségtudat megnyilvánulása is. Appadurai megfogalmazásában a nemzetállam „olyan eltérő apparátusok által, mint a múzeumok, falusi gyógyszertárak, a postahivatalok és rendőrállomások, vámsorompók és telefonfülkék, [...] formális és informális technikák mérhetetlen hálózatát hozza létre a szuverén hatalma alá tartozónak tekintett terek nacionalizálása érdekében”.²³ Esetünkben természetesen a vasúti épületek is ezen apparátusok részét képezik.

A Karszt tehát nem csupán az Alfölddel szembeállítva marad el a magyar tájak mögött, de egy másfajta kontrasztív logikában a modern, kulturált és fejlett várossal szemben sem állja ki az összehasonlítást. Az útleírások²⁴ állandó visszatérő eleme ez a kontraszt, az utazó megdöbbenése, amint a Karsztot elhagyva meglátja a várost, a kietlen pusztá után a munkálkodó, termékeny, rohamtempóban épülő és a magyar kultúra dicsőségét hirdető Fiumét a tengerparttal. A „rendszeretlen hegyek” állnak itt szemben egy racionalizált városi térrel.

A Karszt rendszertelensége, kiszámíthatatlansága ugyancsak vissza-visszatérő eleme a leírásoknak. A mészkőhegység sajátossága, hogy a vízfolyások hol eltűnnek, hol előbukkannak a felszínen, és teszik mindezt olyan gyakorisággal, hogy gyakran a hegyi juhásztorok sem tudnak ott itatni, ahol néhány héttel korábban.²⁵ A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára-sorozatban kiadott *A Földközi-tenger* című kötet igen nagy jelentőséget tulajdonít ennek a jelenségnek, illetőleg annak, hogy a Karszt a víz elnyelése következtében lassan erodálódik, így tartósan akadályt képzett a magyar politikai hatalom tenger felé történő terjeszkedésével

²⁰ Havass 1878: 157–158.

²¹ Rákóczy 1880: 292–293.

²² Havass 1878: 156.

²³ Appadurai 2001: 16.

²⁴ Vö. Kiss (szerk.) 2008.

²⁵ Herman 1877: 55.

szemben. A forrás keletkezési ideje ugyan kívül esik vizsgálódásunk kronológiai keretein, és egyértelműen a földrajztudománynak az első világháború következtében Magyarországot ért területi veszteségek folyamánaképpen hallatlanul megnőtt tétjeiről és átalakult szerepéről tanúskodik, de a természetföldrajzi viszonyokra rétegződött történelmi-politikai magyarázóerők olyan kivételesen sokatmondó, már-már abszurd példája, hogy talán érdemes hosszabban idézni:

„A mészkőnek nincsen málladéka. [...] Más, normális kőzet mindig úgy pusztul, hogy valami agyagos málladéka keletkezik, ez eltömi a réseket s az esővíz nem tűnik el a hasadékokban, hanem a felszínen folyik le. A felszíni vízfolyás aztán az erózió törvényei szerint völgyet vág a hegységbe [...]. A mészkő repedésein eltűnő víz csak oldással támadja a kőzetet, tehát molekulánként szedi szét. Ez pedig lassan megy! [...] A Magyar-medence meg az Adria közt ott van ez a magas mészkőfelvidék, alig járható vadon sziklavilág, gyéren lakott, víztelen pusztaság. [...] Olyan nagy, minden közlekedést megakadályozó, legalább is nagyon megnehezítő gát volt ez, hogy a magyarság miatta nem tudott a tengerig terjeszkedni. Pedig a politikai hatalom évszázadokon át kiterjedt erre a partvidékre, s ha a hegység nem mészkőből lett volna, hanem valami rendes, normális kőzetből, akkor a [...] Dráva meg a Száva bizonyosan erre találtak volna utat a tenger felé s Pannonia nyitott lett volna az Adriára.”²⁶

A szövegrészlet gyors egymásutánban kétszer is szembeállítja a „normális” kőzeteket és a „nem normális” mészkövet, ismét a racionalizált tér és a kiszámíthatatlan táj ellentétét alkotva meg. E tekintetben a 19. század utolsó harmadában született forrásaink logikáját követi.

Végül ez a magas és alig járható sziklavilág még egy módon állítható a nemzetikultúra-építés stratégiáinak sorába: hogy a Karszt „legyőzése” a Károlyváros–Fiume-vasútvonal megépítése által a természet fölött aratott diadalmas győzelemként értelmezve jelenik meg forrásainkban. A fentebb idézett írások mindegyike megemlékezik a mérnöki bravúrról és a magyar állam pénzügyi áldozatkészségéről – arról a két tényezőről, amelyek kijelölik és igazolják a magyarság küldetését az adriai térségben. Ebben a narratívában a gazdasági erő és a magas szintű, modern tudományos ismeretek egyidejű jelenléte hivatja Magyarországot „vezérszerepre, hogy rendezett államéletével védhesse tovább a társadalmi rendet és politikai szabadságot, terjessze [...] a polgárosodást és műveltséget, fékezze az alatta és körében élő külön nemzetiségek erejüket túlhaladó aspirációit”.²⁷

A Karszt „legyőzésének” további eszköze volt az a hatalmas léptékeket öltő természetalakító munka, amelyet a 19. század végi erdészeti szakirodalom „Karsztfásításnak” nevez. A munkálatok sikerét egy makett mutatta be a párizsi világkiállítás erdészeti szekciójában, amelyhez kézíratos magyarázó füzet társult. A századforduló erdőművelési tankönyveiben a karszterdősítés tananyagként és sikertörténetként

²⁶ Cholnoky [1939]: 152–153.

²⁷ Jakab 1881.

szerepelt, sőt az erdész szakma büszkeségét, a makettet az 1910-ben Magyarországra látogató Theodore Rooseveltnek is megmutatták a Mezőgazdasági Múzeumban, ahol még a két világháború között is látható volt.²⁸ Az elképzelés grandiózus méreteit jelzi, hogy a teljes osztrák–magyar vállalkozás mintegy 65 ezer km²-nyi területre terjedt ki. Ez a terület négy különböző közigazgatási egység részét képezte (Horvát–Szlavónország, a Határőrvidék, a Horvát–Magyar Tengermellék és Dalmácia). Természetesen nem tartozott minden terület a magyar erdészet hatáskörébe, Magyarország a Fiume környéki, illetve a tengerparti Karszt Magyar Királysághoz tartozó szakaszán végzett újraerdősítési munkát.²⁹

A Karszt kisebb részben a klimatikus viszonyok (elsősorban az erős szél és a kevés csapadék) miatt, nagyobb részben azonban az emberi tevékenység, a századok óta tartó szüntelen fakitermelés miatt kopárosodott el. A természet okozta károk és az emberi pusztítás közül már egy 1866-os szövegben is az utóbbi nyert nagyobb jelentőséget:

„E hegységnek legsivárabb területei is alkalmasok a mivélésre, miután a sziklák közötti erekben termékeny föld található s miután a közönséges bóra a fanövésének nem föltétlen gátja. Nagy része ugyan devastált erdőkből áll, de ezeknek is csak a lakosok fejszéjétől vagy a marhák szájától való kímélésre van szükségük, hogy önmaguktól ismét jó erdőkké legyenek.”³⁰ Egy 1880-as írás szerint az okoktól függetlenül „annyi bizonyos, hogy a vidék mostani minőségében a talajelfajulás legelrettentőbb példáját tárja elénk [...]; a többrendbeli s egyenként is végzetes csapások együttes kinzása alatt csodálhatjuk-e, ha a vidék ma egy feldúlt kötenger, egy sziklás Szahara, melyen a lakosság száma s egyáltalán az állati és növényi élet a vidék elkietlenedésével egyenlő arányban csökkent és folyton csökken?”³¹

A szöveg szerzője arra is rámutatott, hogy bizonyos magánterületeken, ahol sem a fakitermelés, sem a kecsketartás nem rongálta tovább a növényzetet és a talajtakarót, biztató eredménnyel járt a telepítés. A következtetés szinte magától értetődő: „Mindez bizonyítja, hogy a tengermelléki öv sivársága nem egyedül a természetes helyi viszonyok mostohaságának, hanem első sorban az ottani sűrűbb lakosság barbár vandalizmusának a következménye.”³²

A „Karsztfásítás” központi szándékát valóban akadályozta a Karsztvidék lakóinak életmódja (amelyet forrásunk sokatmondóan éppen „barbárnak” minősít) – mivel a földművelés az adott körülmények között lehetetlen volt, megélhetési forrásukat éppen az a két tevékenység jelentette, amely a fásítás ellen hatott: a fakitermelés és az állattartás. A legeltetés tilalma ennek következtében komoly

²⁸ Oroszi 1986–1987: 471.

²⁹ Oroszi 1986–1987: 470–472.

³⁰ Bedő 1866: 275–276.

³¹ Székely 1880: 237.

³² Székely 1880: 242.

ellenállást váltott ki, és súlyos konfliktusokhoz, ha hihetünk forrásunknak, még gyilkosságokhoz is vezetett:

„Csakhogy a mostani állapotok és felfogás mellett, a nyomor által kényszerített nép erőszakos ellenszegülése teljesen meghiusítja a közös területek védelem és művelés alá vételét, a mint ezt eclatans példák mutatják. A katonai őrvidek egyik kerületében ugyanis elhatározta az előjáróság, hogy egy bizonyos területet szigorú tilalom és felfárasztási művelés alá vesz. Értesülvén erről az addig ott legelt kecskék tulajdonosai, ezek egyike töltött fegyverrel egy szikla mögé rejtőzve, lesben állott s a helyszínén megjelent hivatali egyént, midőn ez semmi rosszat nem sejtve, megbízatása szerint a határvonalok kijelöléséhez fogott, célba vette és – lelőtte. A tettes elfogatván, azon kérdésre, hogy mi indította a bűnös cselekvényre? következőleg vallott: ha azon hely tilalom alá vétetik, kecskéimet nem lesz hol legeltessem; e nélkül pedig magam sem élhetek.”³³

Az ellenállás másik kiváltó okát a birtokviszonyok rendezetlensége és az ebből fakadó konfliktusok képezték. Egyrészt bizonyos területeken, elsősorban a Határőrvidéken még az 1880-as években, vagyis a polgárosítás után is a közösségi földtulajdonlás volt a jellemző, másrészt a legeltetés ellen gyakran bekerítéssel védekeztek, ez pedig a tulajdonjogok látványos megsértésének tűnt a helyi lakosság szemében. Bedő Albert országos főerdőmester a tulajdonviszonyok tisztázását szorgalmazta,³⁴ azonban ismeretes, hogy ez rendkívül lassú folyamat volt, amelyet kataszteri felmérések, telekkönyvezés, a zadrugák végleges felszámolása, vagyis egy sor adminisztratív és társadalmi változás készített elő.

A súlyos lokális konfliktusok ellenére a Karszt civilizálására tett magyar állami erőfeszítések igen jelentősek voltak. A munka tétjei túlmutattak a termőterület megnövelésén: a földrajztudományi diskurzus csakúgy, mint az erdészeti szövegek hozzájárultak a Karsztvidék olyan területként való megkonstruálásához, amelyen a magyarság civilizáló hivatást teljesít, amely még barbár ugyan, de amely a magyarság technikai-tudományos kompetenciájának, természetalakító potenciáljának ékes bizonyítékává válhat.

FIUME MINT KIRAKATVÁROS ÉS A FIUME-GONDOLAT

„Nem lehet mondani, hogy Fiume fontosságát ne méltatnák kellőképpen belföldön. Olyan közhelyé vált szólamok, mint: »a Sz. István koronájának legszebb gyöngye« – »az Adria gyöngye« – »Magyarország egyetlen kikötője« – stb. eléggé bizonyítják milyen előkelő helyet foglal el városunk a magyar ember gondolatvilágában.”³⁵

³³ Székely 1880: 242–243.

³⁴ Oroszi 1986–1987: 474.

³⁵ Fest 1893a: 1.

Mint látható, Fiume jelentőségének és a magyar állam fiumei teljesítményének folyamatos ünneplésére már a korabeli sajtóban is megjelentek bizonyos (ön)kritikus reakciók. Jelen munkában nem is kívánom újból ismertetni mindazt a szimbolikus jelentéstartalmat, amellyel a várost felruházták, és megismételni azokat a diszkurzuselemeket, amelyek Fiumét a modernizáció és az iparosítás területén elért legnagyobb magyar sikerként mutatják be. E fejezetben csupán, ahogy címében is jeleztem, a fiumei városi tér két lehetséges értelmezésével szeretnék foglalkozni.

Az első értelmezést Hélène Blais nyomán „kirakatváros-modellnek” neveztem el.³⁶ Ez alapvetően a gyarmati hatalmakat reprezentáló urbanizációs projektekéhez hasonlóan a városi tér olyan értelmezését takarja, amelyben egy nemzetállamnak a saját államterületén kívül kell identifikációs és hatalmi helyeket, központokat létrehoznia. Gazdasági jelentőségük mellett e központi helyek politikai funkciója az uralmat gyakorló államhatalom jelenlétének erőteljes (kirakatszerű) demonstrációja. Bár Fiume elvileg a magyar államterülethez tartozott – noha folyamatos legitimizációs gondot jelentett, hogy a magyar–horvát kiegyezés nem tisztázta megfelelően a város helyzetét, és a *de facto* fiumei magyar fennhatóság *de jure* bármikor kétségbe vonható volt –, a város Horvátország területébe ékelődött be, és nemzetiesítése során meg kellett küzdeni azzal a ténnyel, hogy nem volt területi folytonosság az anyaország és a város között. Ennyiben helyzete jobban hasonlít a birodalmak gyarmati városainak helyzetéhez – és nem csupán az államterületi diszkontinuitás, hanem az etnikai viszonyok tekintetében is.

A második értelmezésben Fiume mint második főváros jelenik meg abban az értelemben, hogy Budapest mellett a másik olyan magyar várossá vált, amelynek fejlesztése hangsúlyozottan túlmutatott önmagán, és országos érdekek mentén zajlott. Vagyis a Budapest-gondolat mellett a Fiume-gondolat is létrehozta saját beszédmódját. A két értelmezés annyiban összefügg, hogy Fiume „második főváros”-funkciója részben az államterületi diszkontinuitás miatt jöhetett létre, illetve hogy Fiume országos érdekeket követő fejlesztése a regionális érdekek mellőzésével zajlott (vagyis a magyar nemzeti és nem a horvát nemzeti érdekek mentén), és ez többek között a gyarmatbirodalmak városfejlesztési politikájának logikáját követi.

A gyarmatbirodalmak kirakatvárosai mutatnak néhány olyan jellegzetességet, amelyek megfontolásra érdemesek a fiumei tér elemzésekor is. Természetesen ennek az analógiának is megvannak a maga korlátai: Horvátország közjogi kapcsolata Magyarországgal – amit az egyszerűség kedvéért szubdualizmusként jellemezhetünk – egy sajátos történelmi helyzet, amelyre nem kívánom a gyarmatosítás fogalmait kritika nélkül alkalmazni.³⁷ A célom a hasonlóságok felsorolásával csupán

³⁶ Hélène Blais egy fejezetcímében alkalmaz hasonló kifejezést (La ville, vitrine du pouvoir colonial?). Blais 2013: 196.

³⁷ Bosznia-Hercegovina okkupációja kapcsán a nemzetközi szakirodalomban felmerülnek olyan értelmezések, amelyek valamilyen gyarmati helyzet kialakulását tételezik fel. Azonban még az ezekben a kutatásokban alkalmazott fogalmak is egyfajta bizonytalanságról árulkodnak, gyakran találkozunk finomító jelzőkkel vagy előtagokkal, így például a „belső”, a „közeli”, a „kvázi” vagy a „félgyarmatosítás” fogalmakkal. Verdery 1979; Detrez 2002; Ruthner 2002, 2008; Donia 2007.

annyi, hogy a lehető legpontosabban írjam körbe azt a hatalom-helyet, amit Fiume képvisel, és szempontokat találjak Fiumének mint egyfajta dominancia-helynek a bemutatásához. A markáns különbségek felsorolását (mint például a gyarmatbirodalmak városkezelésében megjelenő faji szempontok értelemszerű hiányát Fiume esetében) nem tartottam munkám számára különösebben hasznosnak.

A gyarmatosító hatalom kirakatvárosai, melyek gyakran kikötővárosok vagy nagy szárazföldi közlekedési csomópontok, olyan intenzív növekedést mutatnak, amely régiójukban egyedülálló, hiszen nem a közvetlen környezetük alakulásával párhuzamosan változnak, hanem központi állami akarat formálja őket. Ezzel összefüggésben általában az állami beruházások e városokban abszolút túlsúlyban vannak a magánberuházásokhoz képest, és erőteljessé válik az állami személyzet jelenléte. Szintén jellemző ugyanakkor, hogy ez a jelenlét nem terjed túl a település határain, így markáns város-vidék különbség jön létre a lakosság összetételét és életmódját illetően. A városnak és vidékének a lakossága abban is jelentősen eltér egymástól, hogy a város lesz a különböző etnikumok együttélésének tere, a vidék ellenben gyakran homogén, egynemzetiségű marad.

A kirakatvárosok várostervezési és építészeti sajátosságokat is mutatnak. Várostervezési szempontból gyakran az urbanizáció kísérleti laboratóriumaként működnek. A központi hatalom olyan koncepciókat „próbál ki” az általa uralt, korábban kevésbé urbanizálódott területen, amelyeket a szervesen fejlődő városi központjaira nem erőltethet rá.³⁸ Fiume esetében nyilvánvalóan teljesen új városfejlesztési gyakorlat a település területének tengerfeltöltéssel való megnövelése; azonban egyebekben a magyar állam nem igyekezett megbolygatni az olasz óváros vagy a horvát alközségek szerkezetét.

Ami az építészetet illeti, a kirakatjelleg talán a középület-építési gyakorlatban ragadható meg a legkönnyebben: Fiumében helyi építészek egyetlen esetben sem kaptak komolyabb állami megrendelést, a reprezentációt szolgáló épületek kiemelkedő magyar, ritkábban monarchiabeli mérnökök keze alól kerültek ki (például Pfaff Ferenc, Ziegler Ferenc, Baumgartner Sándor, Herczeg Zsigmond).³⁹ A magyar állami reprezentáció legfontosabb épületei (postapalota, pályaudvar, tengerészeti akadémia stb.) az új tengerparti városrészen helyezkedtek el, a kormányzói palota kivételével, amelyet északon, a Karszt oldalában építettek fel Hauszmann Alajos tervei alapján 1893 és 1895 között.

A kormányzói palota egyértelműen az az épület, amelyre a legkomolyabb szimbolikus jelentéstartalmak rakódtak, és amely a város fölött gyakorolt ellenőrzés látható jelévé vált.⁴⁰ Az építkezéshez mintegy tízezer köbméter sziklaanyagot kellett kitermelni, de csak így volt biztosítható a palota számára a legelőkelőbb helyszín, a város fölött elfoglalt szimbolikus tér, és persze a pazar kilátás a tengeröbölre. Természetesen az épület kivitelezése is méltó volt a funkciójához: háromszáz négyzetméteres, kétemeletes fogadócsarnokából a látogató egy száznyolcvan

³⁸ Rabinow 2006 (az eredeti angol verzió kiadási éve: 1989).

³⁹ Fried 2001: 44.

⁴⁰ Nagyon hasonlóan számos gyarmati szituációhoz, például: Myers 2003.

négyszeméretes táncterembe léphetett, amelynek falai fehér márvánnyal voltak borítva, fölötté a fiumei kormányzók arcképeivel.⁴¹

A kormányzói palota elhelyezkedésének szimbolikus jelentősége a kortársak számára is nyilvánvaló, könnyen olvasható üzenet volt. Erről tanúskodik egy konfliktus, amely az épülő palotával szemben elhelyezkedő telek kapcsán robbant ki, és amelyben a magyar állam határozottan megvédte szimbolikus térfoglalását. A *Budapesti Hírlap* 1893. január 11-i számában *Fordulat a fiumei horvát gimnázium ügyében* címmel cikket közölt, és ebben aggodalmát fejezte ki, hogy a fiumei horvát gimnáziumot

„a tavasszal építendő új kormányzói palotával szemben, a Vraniczany-féle telken építik fel, hogy az új kormányzósági palota homlokzatának magyar címerével szemben ott büszkélkedjék a horvát címer. [...] ha ez megtörténik, a magyarság elveszíti Fiumében minden renomméját, elveszíti azt a terrenumot, melyet immár évtizedek szorgalmas és tapintatos munkája árán szerzett meg magának.”⁴²

A *Magyar Tengerpart* azonnal cáfolta ezt az értesülést, mint amelynek minden állítása külön-külön is hamis, a sorok között azonban kiolvasható, hogy a telket, amelyet a horvátok a gimnázium építése számára kiszemeltek, a magyar kormány gyorsan megvásárolta.⁴³

A Fiume-gondolat tulajdonképpen a város önmagán túlmutató jelentőségének, országos szerepének a hangsúlyozása: az a gondolat, hogy Magyarország felvirágoztatása csakis Fiume fejlesztésén keresztül történhet meg. Ahogyan a Magyar Tengerpart cikkeiben újból és újból megfogalmazásra kerül, Fiumének a nemzeti imaginációban betöltött szerepe kettős: a „nemzeti büszkeség” és a „nemzeti vagyonosodás” forrása egyszerre.⁴⁴

Az ország fejlődésében betöltött kiemelkedő szerep annyiban problematikus, hogy a város nem magyar lakosságú, és nem az anyaországban, hanem a „társországban” fekszik, tehát nemzetiesítésére nagyobb szellemi erőket kell mozgósítani. Le kell mondani mindenekelőtt a nyelvi alapon történő nemzetdefiníciókról, hiszen Fiume lakosságának még 1890-ben, 22 év folyamatos bevándorlást követően is csupán 3,6%-a volt magyar anyanyelvű.⁴⁵ Volt már olyan

⁴¹ Sziklay–Borovszky (szerk.) 1900: 16.

⁴² Fordulat a fiumei horvát gimnázium ügyében. *Budapesti Hírlap* 1893. január 11. 3.

⁴³ Fried 2001: 148.

⁴⁴ Fest 1893b: 2. Külön vizsgálat tárgyát képezhetné, hogyan maradt Fiume a nemzeti büszkeség forrása akkor, amikor a vagyonosodás már nem lehetett, vagyis hogy a politikatörténeti változások ellenére hogyan maradt a nemzeti önreprezentáció kulcseleme. E tekintetben sokatmondó gesztus például a Horthy Miklós híd (a mai Petőfi híd) budai hídfőjére 1937-ben épített emlékmű: a cs. és kir. haditengerészet hősi halottainak emléket állító szoborcsoport leglátványosabb eleme a fiumei világítótorony kicsinyített mása volt, ami mintegy megidézte a fővárosban az elveszett második főváros egy emblematikus építményét.

⁴⁵ A magyar nyelv tanítása a fiumei kormányzat politikájának egyik neuralgikus pontja volt – az óriási erőfeszítések ellenére csekély eredményeket sikerült csak felmutatni. Fried 2001: 24.

nagyvárosunk, amely főszerepet játszott a magyar nemzet történetében, de nem volt magyar nyelvű: a német Pest-Buda, majd Budapest – az analógia Fest Aladár számára adta magát:

„Hogy miképpen egyeztethető össze Fiumében a magyar kultúra az olasszal, arra valóságos analógiák vannak a belföldön a magyar és a német nyelv egymás közti viszonyában. Hogyan oldotta meg a kérdést hazánk társadalmá? [...] úgy, hogy hazafias németjeink megtanultak magyarul, a magyarok viszont németül.”⁴⁶

„De a magyar is mindig büszkeséggel tekintett koronájának e fényes boglárára; az ország jövőjét, az állam fejlődését nem akarta, nem tudta Fiume nélkül képzelni” – olvasható a *Vasárnapi Újság* sokatmondó, *Fiume, a magyar tengerpart fővárosa* címmel közölt cikkében.⁴⁷ A hangzatos szólamok, amelyek igyekeztek Fiumét mint a magyarság előretolt helyőrségét és tengerparti fővárosát bemutatni, hamar kiegészültek egy gyakorlatiasabb megközelítéssel. Az állami tisztviselők a kikötőváros drágaságára hivatkozva fizetésrendezést követeltek, már az 1870-es évektől fogva. A követelés alátámasztására a drágaság mellett hamar kialakult egy olyan beszédmód, amely Fiumét Budapesttel állította párhuzamba, és úgy érvelt, hogy a „legjobbák megtartása”, legyenek ők tanárok vagy vasúti dolgozók, csak akkor lehetséges, ha ugyanúgy becsülik meg őket, mint fővárosi kollégáikat, konkrétan, ha Fiumét Budapesttel egy lakbérosztályba sorolják. Az 1893. évi IV. törvénycikk végül az I. kategóriába sorolta a főváros mellé a kikötővárost is. A döntés jelentőségét fokozza, hogy a lakbérosztály alapján állapították meg a népiskolai tanítók és egyes más állami alkalmazottak fizetési osztályát is. A döntés megünneplésére a *Magyar Tengerpart* hasábjain Fest Aladár *Budapest és Fiume* című hosszú vezércikkben értekezik a tengerparti város „második főváros” jellegéről.⁴⁸

A MAGYAR TENGER – A „FIUMEI BALATON”

Az a szándék, hogy a magyar tengerpart bekerüljön az alakuló nemzeti térképzet elemei közé, rögtön a terület elnevezésével kapcsolatban tetten érhető. A hivatalos magyar politika mindvégig fenntartotta a *Magyar Tenger mellék* elnevezést azokban az években is, amikor a terület osztrák vagy horvát irányítás alatt állt (1813–1822, illetve 1848–1868). A magyar–horvát kiegyezési tárgyalások során Magyarország egyfajta kondomíniumot javasolt, a horvát fél azonban ezt visszautasította. A kompromisszumjavaslat az elnevezés szintjén valósult meg csupán, a területet ezentúl Magyar–Horvát Tenger melléknek nevezték.⁴⁹ A sajtóban ugyanakkor

⁴⁶ Fest 1893a: 2.

⁴⁷ Fiume, a magyar tengerpart fővárosa. *Vasárnapi Újság* 1861. március 24. 136–137.

⁴⁸ Fest 1893c.

⁴⁹ Sokcsevits 2011: 377.

a továbbiakban folyamatos a *magyar tengermellékl*/tengerpart, a *magyar tenger*, a *tengerpartunk*, *tengerünk* megjelölés, illetve a sűrűn emlegetett „*Magyar Adria*” (valójában a Magyar Királyi Tengeri Hajózási Rt. közkeletű elnevezése).

A tengerpart nacionalizálásának komoly tétjei voltak, hiszen egyrésztől a tengeri világkereskedelembé való bekapcsolódás jelentette az ország gazdasági felemelkedésének alapfeltételét, másrészt nagyhatalmi ambícióinak kiindulópontját. Fest Aladár fiumei főgimnáziumi tanár és egyben a *Magyar Tengerpart* állandó közreműködője tisztában volt ezekkel a téttekkel, és a magyarság jelenlétét az adriai térségben egyenesen úgy értelmezte, hogy Magyarország „diadal-maskodva a természeti nehézségeken és a kulturái haladást hátráltató politikai tényezőkön” az emberiség fejlődésének magasabb szintjére lépett azáltal, hogy eljutott „az oceanikus műveltség fokára” (tudniillik a folyómenti és a középtengeri szinteket követően).⁵⁰

A tengerpart magyarosítása azonban nem volt egyszerű feladat, hiszen ebben az esetben egy olyan területről van szó, amelynek valóban elhanyagolható volt a magyar etnikumú lakossága. A *Magyar Tengerpart* című lap kapcsán egy olasz sajtókritikus úgy fogalmazott, hogy „programadó címadás” történt,⁵¹ a *Földrajzi Közlemények* hasábjain megjelent, *A magyar–horvát szigettenger* című szöveg pedig, noha igyekszik állításait természetföldrajzi indoklással alátámasztani,⁵² szándékolatlanul önmaga paródiájába fordul, amikor olyan kijelentéseket tesz, mint hogy „Cherso szigete, mint valamennyi sziget a magyar–horvát parton, Ausztriához tartozik”.⁵³

A hivatalos narratíva a horvátság körében természetesen ellenérzést váltott ki. Noha többek között a *Magyar Tengerpart* hasábjain is az idealizált nemzeti-ségi viszonyok és a lojális, sőt hálás horvátság képe került előtérbe, az 1883-as magyarellenes megmozdulások egy jól ismert zágrábi momentuma arra utal, hogy a tengernek és partjának nemzetiesítése kudarcot vallott. Arról van szó, hogy a zágrábi pénzügyi igazgatóság falára kitett kétnyelvű feliratokat a város lakossága (joggal) a kiegyezés megsértéseként értelmezte, a magyarellenes tüntetések során pedig a tömeg leszedte a táblákat, és azokat – a történelemkönyvek adataival ellentétben – nem a Szávába, hanem a „Magyar Tenger” gúnynevet viselő Medveščak patakba dobta. A patak annak köszönhette csúfnevét, hogy a partja mentén álló bordélyházakban számos magyar prostituált dolgozott, a gesztus tágabb értelemben nyilvánvalóan arra utalt, hogy Magyarország fiumei politikája ellenére a közvélemény egyértelműen horvátnak tartotta a tengerpartot, és annak magyar kisajátítása ellen hevesen tiltakozott.⁵⁴

⁵⁰ Fest 1893d: 2.

⁵¹ Sergio Cella megfogalmazását idézi: Fried 2001: 146.

⁵² „[...] az egész partmelléken Fiumén kívül főrév nincs s már természettől fogva nem is lehet a borzasztó bőra szelek és az ivóvíz hiánya miatt Fiumén kívül más főrév. Ezekből következik, hogy az egész magyar–horvát tenger főréve Fiume, s a kinek Fiume a kezében van, azé az egész szigettenger, s ezáltal a tengeri és világkereskedelem útja.” Dezső 1881: 140.

⁵³ Dezső 1881: 140.

⁵⁴ Sokcsevits 2011: 395.

A magyar tengerpart azonban az anyaországi magyar lakosság körében sem válhatott sohasem az Alfölddel vagy a Székelyfölddel egyenértékű nemzeti tájjá. A *Borsszem Jankó* – egyebekben a kormányhoz igen lojális – hasábjain az Adria-part magyarosítására tett erőfeszítések egyértelmű kifigurázást olvashatjuk. Talán az sem véletlen, hogy a róna, az Alföld mint általánosan elfogadott tipikus magyar táj felemlegetése mellett:

„Íme a magyar tenger! A fiumei Balaton! Ott, hol a zöld fehérré pirul, ott kéklik a szemhatár. Azon túl terjed a nagy Ésatöbbi. Bejózanodva mereng el a magyar szem ezen a jáczintos rónán, melynek rónai jáczintjait már Homér dicséri.”⁵⁵

A MODERNIZÁCIÓT KÍSÉRŐ TÁRSADALMI FESZÜLTSEGEK A TÉRPERCEPCIÓ TÜKRÉBEN

Az említett 1883-ban kitört magyarelles tüntetés okai jól ismertek: Dávid Antal, az újonnan kinevezett zágrábi pénzügyi igazgatósági elnök az addig horvát nyelvű táblákat kétnyelvű, magyar és horvát nyelvű feliratokra cseréltette, a tisztviselőknek magyar nyelvtanfolyamot szervezett, ugyanekkor pedig az államvasutak – azzal a nyilvánvalóan vitatható érveléssel, hogy a MÁV a magyar állam magánvállalata, így szabadon rendelkezik a nyelvhasználatáról – horvátországi vonalain bevezette a magyar nyelv használatát. A nyelvi kérdés kapcsán a politikai jellegű sérelmek és a társadalmi feszültségek hosszú sora bukkant felszínre.⁵⁶

Számunkra most nem is a magyar–horvát kiegyezés nyelvi rendelkezéseinek megsértése elleni tiltakozás érdekes, hanem az a körülmény, hogy az 1883-as megmozdulások „nemzeti és antimodernizációs” (kiemelés tőlem – E. V.) mozgalmak néven kerültek be a horvát historiográfiába.⁵⁷ A tiltakozók valóban minden újdonságot a magyarságnak tulajdonítottak, illetve ezzel párhuzamosan a horvátság érdekében végrehajtott modernizáció elmaradását kritizálták. Vidéken a harag leginkább az adószedők ellen irányult, akik a horvátság szemében megtestesítették a magyar kormány horvátokat kizsákmányoló politikáját.⁵⁸ A horvát történetírás sokáig ezt marxista értelmezési kereteken belül magyarázta, és jellemzően a feudalizmus és a kapitalizmus közötti átmenet nehézségeiként látta a konfliktusokat. Ez az értelmezés azonban csak a jelenség egy részét magyarázza, illetve egyetlen lehetséges interpretációt részesít előnyben.⁵⁹

⁵⁵ Tengerre magyar! Egy budai dalármázó fiumei levele. *Borsszem Jankó* 1881. június 12. 2.

⁵⁶ Sokcsevits 2011: 392–394.

⁵⁷ Sokcsevits 2011: 392–394.

⁵⁸ Ezenkívül több támadás érte a vidéki zsidóságot is. Mivel olyan területen voltak a legjelentősebb lázongások, ahol nem volt magyar lakosság, magyar áldozata az 1883-as eseményeknek nem volt.

⁵⁹ Összefoglalóan: Pavličević 1980.

A házközösségek (*zadruga*) felbomlását, illetve a „tőkés tulajdonviszonyok kialakulását” kísérő feszültségeknek véleményem szerint nem kellett volna törvényszerűen antimodernizációs mozgalmakban felszínre törniük; ennek oka részben a modern város és az elmaradott vidék szembeállításának *etnicizálása* volt. Míg a magyar sajtó modernizációs művét ünnepelte, az országgyűlés horvát képviselői újból és újból felhívták arra a figyelmet, hogy a modernizáció kizárólag a magyar érdekek mentén történik, és ennek szimbólumaként általában a vasútépítést emlegették. Két fontos észak–déli vonal, a Fiume, illetve az Eszéken keresztül Brod felé tartó vasút megépítése után a magyar kormány leállt a horvátországi infrastrukturális fejlesztésekkel, és a kelet–nyugati, a horvát gazdaság élénkítését szolgáló vonalakra vonakodott pénzt áldozni.⁶⁰ A magyar kormány ugyanígy járt el a kikötőfejlesztések terén: minden energiáját és pénzeszközzeit az egyetlen magyarnak tartott tengerparti város, Fiume fejlesztésére fordította, a környező horvát kikötők pedig Trieszt és Fiume versenye mellett – és a központi források teljes hiányában – jelentéktelenek maradtak. Amint az az előző fejezetekből is kiderült, mindeközben a magyar sajtó a modernség valóságos mitológiáját alkotta meg, és a magyar civilizatorikus eredményeket előszeretettel állította szembe a horvát vidék vadságával.

Stjepan Radić parasztpári politikus életrajzírója, Mark Biondich külön fejezetet szentel művében a vidék és a város ellentétének. Véleménye szerint a 19. század végi horvát társadalom legmarkánsabb vonása, hogy a politikai és gazdasági elnyomást egyúttal mindig a város agressziójaként értelmezték a vidékkel szemben, mégpedig azért, mert egyszerűen *idegennek* tartották azt. Az adószedő, a toborzó, a hivatalnok vagy a vasúti dolgozó egyszerre testesítette meg a gazdasági nehézségek okát és a horvát nacionalizmus kibomlásának akadályát: a magyarságot.

1883-ban egy Maja nevű határőrvidéki faluban a helyi lakosok megtámadták (az egyébként horvát) tanítót, azzal vádolva őt, hogy a magyar államtól kapott fizetéséért cserébe a magyarosítás érdekében dolgozik; majd megtámadtak és meg is ölték egy ott tartózkodó városi személyt – a beszámolók szerint leginkább azért, mert a városi lakosság jellemző ruhadarabját, egy bizonyos fajta kabátot (*kaputot*) viselt. A ruhadarab nevéből képzett horvát szó (*kaputaši*) a „városiak” összefoglaló, dehonesztáló megnevezése lett, és az 1883-as megmozdulások jelszavai között a „kötelet minden *kaputaš*nak” is szerepelt. Egy a magyar kormány által kijelölt biztos, aki az atrocitások ügyében nyomozott, jelentésében úgy fogalmazott, hogy „[a számos nehézség] felemésztette a nyomorult parasztot, aki ennél fogva minden civilizált személyben ellenséget látott és sanyargató szörnyet. Ezért lehetett hallani a zavargások alatt, hogy minden kaputašsal végezni kellene!”⁶¹

Az 1883-as magyarelles események során tehát a modernitás szimbólumaival (például az említett ruhadarabbal vagy a vasúti táblákkal) és tereivel (a várossal) szembeni támadásoknak nem csupán a gazdasági feszültségek álltak

⁶⁰ Sokcsevits 2011: 393.

⁶¹ Biondich 2000: 21–25.

a háttérben – ahogyan azt a horvát historiográfiában hangsúlyozták –, hanem talán a végül is sikeresen nemzetiesített modern várossal szembeni ellenérzések is.

A fiumei városi tér modernizációjának leglátványosabb eleme az újonnan kialakított kikötő volt, amelynek látványa minden utazót büszkeséggel töltött el, és hangsúlyosan a magyar állam „áldozatkészségének” eredménye volt. A modernitás benyomását a gőzhajók jelenléte fokozta:

„Ebben a kikötőmedencében állanak a nagy tárházak, melyek körül folyton folyvást sürgő élet uralkodik: óceánjáró nagy gőzhajók siklanak eléjük, vezetve az apró kalauz-gőzösöktől, mások vesztegelve, terhüktől megszabadultan magasra emelkednek óriás testükkal; nyikorognak, forognak az emelő darúk szüntelen, száz meg száz kéz gyámolítja szorgos iparkodással a roppant gépkarok munkáját. A nagy hajók közt szüntelen túlköléssel túrják a habot a helyi gőzösök, melyek Isztria fürdőhelyei, a horvát part, Dalmácia és a szigetek közt járnak sűrű menetben.”⁶²

A gőzhajózás és a gőzhajógyártás a fiumei magyar teljesítmény egyik legünnepelebb eleme volt, a háttérben ugyanakkor a város épp korábbi alapvető iparágazatának, a vitorlášajó-gyártásnak a tönkremenetelét élte ált. Míg 1862-ben nyolc hajógyár működött Fiumében, 1882-ben már egy sem,⁶³ és hasonlóképpen az 1870-es évek elejétől kezdve fokozatosan tönkrementek az ágazat beszállítói is. Tőkehiány miatt Fiume nem tudott áttérni a gőzhajógyártásra egészen addig, amíg a magyar kormány központi forrásokból meg nem támogatta azt, vagyis a Magyar Királyi Tengeri Hajózási Rt., az „Adria” megalapításáig (1880). A gőzhajógyártás megindulása azonban nem emelte fel újra a vitorlások kiszorulása miatt tönkrementeket: míg a vitorlások gyártói képezték Fiume városának korábbi olasz és horvát elitjét, a gőzhajógyártás osztrák szakemberek bevonásával és magyar irányítás alatt indult meg. A gőzhajók névadási gyakorlatát vizsgálva nem is kérdéses, hogy abban nem a helyi hagyományok, hanem a nacionalista program és a dualizmus sikerpropagandájának szempontjai érvényesültek.⁶⁴

A városi társadalmat ért megrázkódtatásra nem reagált különösebben érzékenyen a fiumei magyar sajtó:

„A fiumeiek tehát [a vitorlášépítésre való kereslet hiányában] már csupa kényszerűségből átmentek a kereskedelmi és ipari foglalkozásra; bár ebben az átmenetben sokan – kivált a hajótulajdonosok – igen sok értékes időt elvesztettek azzal, hogy minden erejükkel a kilátástalan vitorlahajózás megmentésén és föllevenítésén fáradoztak. Sürgős nemzetgazdasági érdekek parancsolták, hogy az újjá született

⁶² Sziklay–Samu (szerk.) 1900: 5.

⁶³ Fried 2001: 148.

⁶⁴ 1893-ban az Adriának 24 gőzöse volt, ezek nevei a következők: Adria, Baross, br. Kemény, Jókai, Szapáry, Széchenyi, Tiborc, Tisza, Zichy, Matlekovits, Andrassy, Árpád, Buda, Báthory, Carola, Deák, Kálmán király, Nagy Lajos, Petófi, Rákóczi, Szent István, Szent László, Zrínyi és Mátyás király. Sz. S. 1893: 3.

Magyarország az oceanikus kereskedés versenyébe ne rozoga és lassú vitorlásokkal, hanem modern és gyorsjártatú gőzösökkel vezetessék be.”⁶⁵

A „sürgős nemzetgazdasági érdekek”-nek alárendelt modern városépítés értelmezése a folyamat vesztesei számára nyilvánvalóan eltért a fentebb a *Magyarország vármegyéi és városai*-sorozatból idézett hivatalos diskurzus ujjongásától. Ebben a diskurzusban Magyarország áldozatkészsége kerül előtérbe, a helyi lakosságtól elvárt reakció pedig a hála. A tér nemzetiesítésének központi szándéka e ponton jól érzékelhetően különbözik a tér lokális értelmezésétől. A centrum idealizált gazdasági és nemzetiségi viszonyokra épített beszédmódja ellenére nyilvánvaló, hogy lokális megközelítésben a modernizációnak nem csak egyféle értelmezése létezett, és nem csak nyertesei voltak.

MEDDIG TERJED A SZIMBOLIKUS GEOGRÁFIA HATALMA? – KÉTELYEK

„Az a kérdés, hogy a kiegyezés körüli évtizedekben, amikor Magyarországot felgyorsuló technikai fejlődés és társadalmi átalakulás jellemezte, a korabeli társadalom egyes tagjai tudtak-e azonosulni – ha igen, milyen módon és mértékben – ezzel a széles körben terjesztett magyar imázssal.”⁶⁶ A nemzeti diskurzussal való azonosulás mértéke nehezen kutatható, így az előzőekben bemutatott tájkonstrukciókról csak annyit állíthatunk biztosan, hogy azok bizonyos vidékek nemzetiesítésének *kísérletéről* tanúskodnak, anélkül azonban, hogy ennek a kísérletnek az eredményéről közelebbit tudnánk állítani. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy létezhetek alternatív diskurzusok is, a bemutatott szemben megfogalmazott kételyek, a táj etnicizálásának/nemzetiesítésének szándékával szemben tanúsított ellenállás. Mivel a kételyek és ellenvélemények kinyilvánítására hivatalos fórumokon ritkán adódott lehetőség, egy humoros szöveget választottam annak érzékeltetésére, hogy a fenti diskurzusok mely pontokon voltak igazán sérülékenyek. A Fiumét dicsőítő szövegek paródiája azért is hasznos számomra, mert összesűrítve tárja eléink a városhoz és a magyar tengerhez kapcsolódó társadalmi imagináció legjellemzőbb (tehát kifigurázható) elemeit, ugyanakkor jellegénél fogva a diskurzusok polifóniájára is felhívja a figyelmet.

„Fiume! Te bíbor korall signora Ádria nyakán! Te igazgyöngy principessa di Quarnero fülében! Gyémántnak mondanálak, ha briliáns nem volnál; solitairenek, ha annyian nem zavartuk volna magányodat. Te napvilágra hozott holdvilág! Te keletbe ójtott nyugat s aztán a nyugatba visszaójtott kelet! Santa Evviva legyen veled. [...] Mert ha hajdan Magyarország meghódította Fiumét, ugy most Fiume hódította meg magyar Országot. Hódoló hódítás, hódító hódolás. Fiumének magyar neve ezentúl: Hódí-

⁶⁵ Kereskedő város-e Fiume? *Magyar Tengerpart* 1893. február 5. 3.

⁶⁶ Albert 2000.

tó-Mező-Vásárhely. Nem iszunk többé érmellékit, mióta tenger mellékit ittunk. [...] Mily napok! Mily éjek! Örökös gála-rabság [...], mely a legnagyobb szabadság. Ki is tud ugy honneuröket csinálni, mint Fiume? Ő hon-öröket, mi honvédeket! Ami ugyanaz, de egészen más. Az országos képtár összes Giottóit oda adnám egy Ciot-táért [Giovanni Ciotta Fiume polgármestere volt 1872 és 1896 között]. Csak egy hang zavarta az általános összhangot. Mikor megérkeztünk, fütty hallatszott. A vonat mozdonyától jött. Egy magyar vaspályatársulat mozdonyától. E botrányos tettért a magyar kormány vonja meg tőle az állami segílyt. Ez hát a híres Ádria! Fiume tulajdonkép Adrianopolis. Íme a kikötő! Mily pleonasmus! Hiszen ki köt ki velünk, ha ilyen kikötőnk van? Ezt gyarapítsuk, és mindenünk lesz, még amerikai gyarmatunk is. [...] Íme a magyar tenger! A fiumei Balaton! Ott, hol a zöld fehérre pirul, ott kéklík a szemhatár. Azon tul terjed a nagy Ésatöbbi. Bejózanodva mereng el a magyar szem ezen a jáczintos rónán, melynek rónai jáczintjait már Homér dicséri. [...] Innen belátni az egész keleti kérdést, melyre még most sincs nyugati felelet. A kétfejű sas innen ellát egész Albániáig. Egy montenegrói világbirodalom réme lábogatja keresztül-kasul a Quarnerót. [...] »Evviva Fiume!«⁶⁷

A szöveg egyértelműen azt a beszédmodot figurázza ki, amelyben a Fiume iránti határtalan lelkesedés nyilvánul meg, és annak minden jellemző elemét föl-sorolatja. Utal az olasz kultúra iránti csodálatra, ami a Fiuméről szóló szövegek egy általam ebben a tanulmányban nem elemzett, de állandó eleme. A *Magyar Tengerpart* hasábjain rendszeresen olvasható, hogy Fiume kulturális küldetése az olasz és a magyar kultúra közötti közvetítés, annak bizonygatása kíséretében, hogy a magyar kultúra egyenértékű az olasszal (és általában bármely civilizációéval). A rövid szövegben megjelenik mind a vasút, mind a kikötő mint a Fiuméről szóló cikkek állandó, kötelező eleme, valamint a kikötőnek tulajdonított nemzetgazdasági jelentőség eltúlzása („mindenünk lesz, még amerikai gyarmatunk is”). A „fiumei Balaton” kitétel, mint fentebb jeleztem, annak jeleként értelmeztem, hogy a tengerpart nemzetiesítése nem egyértelmű sikertörténet. Humoros formában utalás történik arra is, amit ma etnocentrizmusnak hívnánk: a „nem magyar tenger” iránt tanúsított érdektelenség („Azon tul terjed a nagy Ésatöbbi”). Végül a magyar birodalmi ábrándok kifigurázása is terítékre kerül. Annyi következtetés egy ilyen szövegből mindenképpen levonható, hogy a tér nemzetiesítésének kísérletét nem fogadta mindenki egyaránt kritika nélkül, és hogy az erre tett erőfeszítések által kialakított beszédmod bizonyos visszasságai a kortársak számára is érzékelhetőek voltak.

További kételyek ébredésére adhat okot a diskurzus széles körben való elterjedtségével kapcsolatban az is, hogy a szerzők, akiknek a munkáira támaszkodtam elemzésem során, rendkívül szűk körből kerültek ki. A Magyar Földrajzi Társaság tagjai közül tulajdonképpen csak ketten, Erődi Béla és Havass Rezső foglalkoztak viszonylag rendszeresen horvát vagy magyar–horvát tájakkal, és a Fiuméről szóló

⁶⁷ Tengerre magyar! Egy budai dalármázó fiumei levele. *Borsszem Jankó* 1881. június 12. 2.

maroknyi útleírás szerzői között is ott vannak. A *Magyar Tengerpart* vezércikkeit szinte kizárólag Fest Aladár írta, és gyakran panaszkodott arról, hogy a fiumei viszonyok Budapesten teljesen ismeretlenek az újságolvasók előtt.

Igyekeztem bemutatni milyen, elsősorban a földrajztudomány által teremtett diskurzusok álltak annak szolgálatában, hogy a magyar–horvát tenger mellék bekerüljön a nemzetiesített tájak közé, és azok hierarchiájában elfoglalja a nemzetgazdaságban betöltött szerepe által számára kijelölt helyet. E beszédmód megteremtésének ismertetése újfent példázza az intézményesülő földrajztudomány sajátos szerepét a magyar nemzetépítés folyamatában. Ezeknek a diskurzusoknak a befogadásáról, sikeréről vagy kudarcairól azonban csak közvetve – például paródiájuk által – kaphatunk rendkívül vázlatos képet.

FORRÁSOK

- Bedő Albert 1866: Milyen a Karst? *Erdészeti és Gazdászati Lapok Közlönye* (5.) 6. 275–277.
- Cholnoky Jenő [1939]: *A Földközi-tenger*. Budapest.
- Dezső Béla 1881: A magyar-horvát szigettenger. *Földrajzi Közlemények* (9.) 4. 137–148.
- Fest Aladár 1893a: Fiume kulturális hivatása. *Magyar Tengerpart* 1893. február 19. 1–4.
- Fest Aladár 1893b: Mit akarunk? *Magyar Tengerpart* 1893. január 1. 1–2.
- Fest Aladár 1893c: Budapest és Fiume. *Magyar Tengerpart* 1893. március 5. 1–2.
- Fest Aladár 1893d: Fiume és a millenium. *Magyar Tengerpart* 1893. február 12. 2.
- Fiume, a magyar tengerpart fővárosa. *Vasárnapi Újság* 1861. március 24. 136–137.
- Fordulat a fiumei horvát gimnázium ügyében. *Budapesti Hírlap* 1893. január 11. 3.
- Havass Rezső 1878: A károlyváros-fiumei vasútvonal ismertetése tájképi szempontból. *Földrajzi Közlemények* (6.) 5. 153–165.
- Herman Ottó 1877: Adriai képek. *Vasárnapi Újság* 1877. január 28. 55.
- Jakab Elek 1881: *A magyar Fiume*. Budapest. (röpirat)
- Kereskedő város-e Fiume? *Magyar Tengerpart* 1893. február 5. 3–4.
- Rákóczy Sándor 1880: A Karsztról és népeiről. *Földrajzi Közlemények* (8.) 6. 288–301.
- Sz. S. [Szabó Samu?] 1893: A magyar „Adria”. *Magyar Tengerpart* 1893. január 1. 3.
- Székely Mihály 1880: A Karst-hegység erdészeti viszonyairól. *Erdészeti Lapok* (19.) 4. 235–249.
- Sziklay János – Borovszky Samu (szerk.) 1900: *Fiume és a magyar-horvát tengerpart*. (Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája: a magyar korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája). Budapest.
- Tengerre magyar! Egy budai dalármázó fiumei levele. *Borsszem Jankó* 1881. június 12. 2.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Albert Réka 1997: *Tájak és nemzetek. Kísérlet a „nemzeti táj” fogalmának antropológiai megközelítésére.* Budapest.
- Albert Réka 1998: *Le „paysage national” hongrois. Genèse d’un imaginaire aux XVIIIe–XXe siècles.* Budapest.
- Albert Réka 1999: *La Grande Plaine hongroise, symbole national. Genèse d’un imaginaire, XVIIIe–XXe siècles.* In: Lagrave, Rose-Marie (dir.): *Villes et campagnes en Hongrie XVIe–XXe siècles.* (Les Cahiers de l’Atelier 1.) Budapest, 11–35.
- Albert Réka 2000: Kísérlet egy esszencialista nemzeti képzet antropológiai megközelítésére. *Korall* (10.) 38. 26–40.
- Appadurai, Arjun 2001: A lokalitás megteremtése. *Regio* (12.) 3. 3–31.
- Biondich, Mark 2000: *Stjepan Radić, the Croat Peasant Party, and the Politics of Mass Mobilization, 1904–1928.* Toronto.
- Blais, Héléne 2013: Reconfigurations territoriales et histoires urbaines. L’emprise spatiale des sociétés coloniales. In: Singaravélou, Pierre (dir.): *Les empires coloniaux. XIXe–XXe siècle.* Paris, 169–215.
- de Margerie, Emmanuel – Raveneau, Louis 1900: La cartographie à l’exposition universelle de 1900. *Annales de Géographie* (48.) 385–412.
- Detrez, Raymond 2002: Colonialism in the Balkans. Historic Realities and Contemporary Perceptions. *Kakanien Revisited*. <http://www.kakanien.ac.at/beitr/theorie/RDetrez1.pdf> (Utolsó letöltés: 2015. november 1.)
- Donia, Robert J. 2007: Proximate Colony: Bosnia-Hercegovina under Austro-Hungarian Rule. *Kakanien Revisited*. <http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/rdonia1.pdf> (Utolsó letöltés: 2015. november 1.)
- Fried Ilona 2001: *Emlékek városa – Fiume.* Budapest.
- Hajdú Zoltán 2003: *Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésnek problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra.* (Balkán Füzetek 1.) Pécs.
- Ilyés Zoltán 2010: Etnicitás és szimbolikus geográfia. A táj kisajátítása, különösen határvidékek, kontaktzónák esetén. In: Feischmidt Margit (szerk.) 2010: *Etnicitás, különbségteremtő társadalom.* Budapest, 114–125.
- Keményfi Róbert 2010: Földrajzi tér és etnicitás. A kritikai geográfia tanulságai. In: Feischmidt Margit (szerk.) 2010: *Etnicitás, különbségteremtő társadalom.* Budapest, 94–113.
- Kiss Gy. Csaba (szerk.) 2008: *Adriai képek, magyar útirajzok.* Budapest.
- Myers, Garth Andrew 2003: *Verandahs of Power. Colonialism and Space in Urban Africa.* New York.
- Oroszi Sándor 1986–1987: Karsztfásítás az Osztrák–Magyar Monarchiában, különös tekintettel a horvát tengeremlélére és Fiume városára. In: Für Lajos (szerk.): *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei 1986–1987.* Kecskemét, 469–494.
- Pavličević, Dragutin 1980: *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj.* Zagreb.
- Rabinow, Paul 2006: *Une France si moderne: Naissance du social, 1850–1950. Essai.* Paris.
- Ruthner, Clemens 2002: Central Europe Goes Postcolonial: New Approaches to the Habsburg Empire around 1900. *Cultural Studies* (16.) 6. 877–883.

- Ruthner, Clemens 2008: Habsburg's Little Orient. A Post/Colonial Reading of Austrian and German Cultural Narratives on Bosnia-Herzegovina, 1878–1918. *Kakanien Revisited*, online: <http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/cruthner5.pdf> (Utolsó letöltés: 2015. november 1.)
- Said, Edward W. 2000: *Orientalizmus*. Budapest.
- Sokcsévits Dénes 2011: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest.
- T. Szabó Levente 2008: *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*. Kolozsvár.
- Verdery, Katherine 1979: Internal Colonialism in Austria-Hungary. *Ethnic and Racial Studies* (2.) 3. 378–399.

Stráner Katalin

Természettudomány magyarul vagy magyar természettudomány?

Dapsy László, a magyar darwinizmus és a Természettudományi Társulat Könyvkiadó Vállalatának eredete

„Kedves Uram! Azt követően, hogy részem volt abban a megtiszteltetésben, hogy közölhettem Önnel *Az ember származásának* lefordítására vonatkozó szándékomat, a természetfilozófiai társaság elfogadta előterjesztésemet a legkiválóbb külföldi szerzők magyar nyelvre fordításáról, és javaslatomat követően úgy határozott, hogy először *A fajok eredete* jelenjen meg, és csak ezt követően *Az ember származása*. A fordítással engem bíztak meg; az első kötet augusztusban jelenik meg, a második rész (a nyolcadik fejezettől) az év végén. Nagyon elegánsan nyomtatott kötet [lesz], és megtiszteltetés lesz Önt egy példánnyal megajándékozni, amikor elkészül.”¹

Dapsy László, a pesti református gimnázium természettudományi tanára és a Magyar Természettudományi Társulat aktív tagja 1873. június 1-jén értesítette Charles Darwint, hogy fordításában *A fajok eredete* még az év augusztusában meg fog jelenni magyarul. Izgatott hangvételű levelében arról is beszámolt, hogy a társulat nemcsak Darwin magyar fordításának megjelentetéséhez járult hozzá, hanem elfogadta Dapsy indítványát egy természettudományi műveket magyar nyelven megjelentető könyvkiadó vállalat alapítására is. Bár levelében hivatkozik arra, hogy eredetileg Darwin 1871-ben megjelent *Descent of Man* című könyvének lefordítását tervezte (ahogy erre Darwintól röviddel a mű megjelenése előtt engedélyt is kért),

¹ A tanulmányban idézett Dapsy-levelek értelmező fordításban szerepelnek; Dapsy egyéni színezetű angolságának illusztrálására az eredeti szövegeket a lábjegyzetben közlöm. „Dear Sir! As I had the honour to mention to you that I intend to translate the *Descents* [sic] of Man, the natural philosophical society accepted my proposal: to translate the most conspicuous [sic] foreign authors on the hungarian [sic] language, and for the first instance the society received after my own motion to publish first of all *The Origin of Species*, and only after that the *Descent of Man*, and I was committed [sic] with the translation, and the first volume of it shall [sic] be published [sic] in August, and the second part, from the Chapter VIII at the end of the year. It is very elegantly printed, and we shall have the honour to present to you one copy of it when quite ready.” Részlet Dapsy László leveléből Charles Darwinnak, 1873. június 1. CUL DAR 162: 41; Burkhardt et al. (eds.) 2014: 240–241. Köszönöm a Darwin Correspondence Project munkatársai, elsősorban Rosemary Clarkson, James Secord és Paul White segítségét a kéziratok azonosításában, illetve az azokhoz való hozzáférés biztosításában. Mivel kéziratári kutatásaim óta Darwin 1871-es és 1873-as levelezése – benne Dapsy leveleivel – már kiadásban is megjelent, a továbbiakban a levéltári jelzeteket és a kötetek bibliográfiai adatait is megadom hivatkozásként.

arra már nem tért ki, hogy a természettudományi kiadóvállalat tervét is ezzel egy időben dolgozta ki és terjesztette be a Magyar Természettudományi Társulathoz.

Dapsy László 1873-ban megjelent *Fajok eredete*-fordítása egyszerre következménye és kézzelfogható eredménye azoknak a hatásoknak, amelyeket a darwinizmus és az evolúciós elméletek a tudományos közösségre és a nyilvánosságra gyakoroltak az 1860-as években, különösen a kiegyezést követően. A darwinizmus 19. századi értelemben mind a természetes kiválasztódás biológiai folyamatáról, mind tágabb értelemben a tudományról és társadalomról alkotott haladó és forradalmi nézetek széles spektrumát magában foglalja. Recepciójának vizsgálatában *A fajok eredete* mindenképpen elsődleges, központi helyet foglal el, jelentős kulturális momentum, egy új éra kezdete. A tanulmány célja amellett, hogy összefoglalja Dapsy fordításának, a könyv megjelenésének és a könyvsorozat elindulásának történetét, elemzi a Dapsy által megfogalmazott tudományfordítási és recepciós stratégiákat, valamint összeveti ezeket a Dapsyt ért kortárs kritikai megjegyzésekkel, illetve a Természettudományi Társulatnak a természettudományok széles körben való terjesztését és népszerűsítését célzó programjával. Ezeken keresztül a tanulmány vizsgálja a természettudományos élet, illetve annak egyes résztvevői szellemi, kulturális és politikai elképzeléseit és stratégiáit is, hiszen Dapsy nemcsak a szöveget fordította, és a darwinizmus tudományos terminológiájának korai kialakításához járult hozzá, hanem egyben a kultúrtranszfer aktív résztvevője is volt. Ennek következtében helyzete és helyezkedése a magyar nyelvű természettudományi diskurzus kialakításában nemcsak a Természettudományi Társulat tudománynépszerűsítő stratégiáit befolyásolta, hanem azt is, hogyan szivárogtak be a tudományos elméletek a „népszerű”, nyilvános kultúrába a természettudományi szervezeti struktúrák kiegyezés utáni átalakulásának következtében és függvényében.

A darwinizmus korai magyar recepciója számos olyan elemet magába foglal, melyeknek szigorú szemmel nézve nincs, vagy legalábbis kevés köze van Charles Darwin munkásságához és írásaihoz – annak ellenére, hogy Robert Chambers magyarul 1858-ban megjelent *A teremtés természettörténelmének nyomai* című műve vagy Rónai Jácint 1858-ra elkészült, de csak 1860-ban kiadott *Tűzimádó bölcse* közvetlen előzményként a darwinizmus körében értelmezhető.² Noha az evolúciós gondolkodás a természet- és társadalomtudományokban már Darwin munkáinak megjelenése előtt megkezdődött, annak történeti kiindulópontjaként általában a T. H. Huxley által alkotott „darwinizmus” kifejezést és Darwin munkásságát fogadjuk el, még akkor is, ha ezt a „darwinizmust” használói újra- és újjáértelmezett tartalmakkal, új asszociációkkal töltötték meg – és ebben központi szerepet játszottak a szöveg fordítói, köztük Dapsy László.

Az első angol kiadás megjelenésétől számítva tizennégy évbe telt, míg *A fajok eredete a természeti kiválás útján, vagyis az előnyös válfajok fennmaradása a létérti küzdelemben* magyarul is megjelent. Darwin *A fajok eredete* végén tett ígérete,

² Chambers 1858; Rónay 1860. A darwinizmus magyar recepciójáról lásd még Ladányiné 1986; Mund 2008; Soós 2008; Stráner 2013. *A teremtés természettörténelmének nyomai* magyar fordításáról Stráner 2010.

hogyan az ember és az emberiség történetének eredetére is rávilágít majd,³ ekkorra már be is teljesült *Az ember származásával*, amely angolul és németül is olvasható volt már azelőtt, hogy Dapsy *Fajok eredete*-fordítása elhagyta volna a nyomdát.⁴ Mivel azonban a fordítás a recepció folyamatának szerves része még akkor is, ha időben és térben is eltávolodik az eredeti szövegtől és környezetétől, a fordítás folyamatának vizsgálata kiemelkedő fontosságú. *A fajok eredete* magyar megjelenése – valamint az azt megelőző és követő események – ugyanis olyan kritikus pont, amely a magyar kontextusban új teret hozott létre annak (újra)értelmezéséhez, hogyan változott meg a magyar tudományos közösség és a nyilvánosság képe a világról, annak fejlődéséről, illetve önmagáról.

A fajok eredete magyar kiadásának történetében a fordítás és a recepció eszmetörténetével kapcsolatos szempontok összefonódnak tágabb, a tudományos közösség és a tudományos társulatok szakmai és népszerűsítő erőfeszítéseinek hátterét és eredményeit érintő kérdésekkel. Bár a fordítás kiadásának története már önmagában is érdekes, mindezen túlmutat annak a kérdése, miért is tartotta Dapsy ennyire fontosnak a fordítást és az ezt magába foglaló könyvsorozatot. Ehhez kapcsolódó kérdés, hogy a fordítási projekt hogyan érintette a tudós társaságot és a tudományos közösséget: egyrészt abból a szempontból, hogy mi volt az ő szerepük a tudományos könyvkiadás, illetve bővebb értelemben a tudományos irodalom terjesztésében és a természettudományos tudás popularizációjában, másrészt pedig abból, hogyan reagáltak az elkészült produktumra – vagyis a tudásteremtés és -áramlás térbeli terjedésének tágabb kérdései is felmerülnek. A darwinizmus kulturális átvételének folyamatában meghatározó szerepe volt a fordítónak: Dapsy László saját fordítói szerepének meghatározása, illetve szándéka a szöveg fordításával és a kiadás előkészítésével nemcsak a magyar darwinizmus fejlődéséhez járult hozzá, de meghatározta a darwinizmus újra-, újjá- és akár (szándékos vagy szándékolatlan) félreértelmezését is.

A FAJOK EREDETE MAGYARUL: TÖRTÉNET A TUDOMÁNYOS KÖNYVKIADÁSRÓL (IS)

Nem különösebben meglepő, hogy a *Fajok eredete* első angol és magyar kiadása között eltelt közel másfél évtized alatt a magyar társadalom és kultúra jelentős változásokon ment át. Ezek hatással voltak a tudományos gondolkodás és intézmények helyi struktúráira is, amelyek pedig befolyásolták a (természet)tudományos munkák, és ezen belül a darwinizmus magyarrá fordítását, kiadását és recepcióját, illetve az ezekre adott reakciókat. A kiegyezést követő megengedő politikai légkörben a korábban radikálisnak és szubverzívnek számító evolúciós gondolkodás eredményeit nemcsak természettudományos, hanem politikai és

³ Darwin 1872: 428.

⁴ Darwin 1871a, 1871b.

társadalmi szempontból is tágabb körben és intenzívebben lehetett értelmezni és vitatni. Ezzel együtt nem tagadható, hogy a magyar darwinizmus az 1860-as évek elejétől aktív közvetítői, elsősorban Rónay Jácint természettudományos cikkei és szövegkivonatai⁵ eredményeként Dapsy fordítása már tájékozott, felkészült és receptív közegbe érkezett.

A fajok eredete recepciójának sokrétűségében fontos szerepet játszott a tudományos közösség és a nyilvánosság reakciójának gyakori átfedése, amennyiben a magyar természettudósok nemcsak akadémiai körökben, hanem a sajtóban is reagáltak – lelkesen vagy kritikusan, pozitívan vagy negatívan – az új tudományos eredményekre. A Magyar Tudományos Akadémia vagy a Természettudományi Társulat tagjai – bár a kettő tagsága és tevékenysége szintén mutatott némi átfedést – jelentős részt vállaltak a darwinizmus széles körben való terjesztésében és „népszerűsítésében”, többek között ismeretterjesztő cikkek írásával olyan sajtótermékekbe, mint a *Vasárnapi Újság*, a *Magyarország és a Nagy Világ*, vagy az *Ország-Világ*.⁶ Közéjük tartozott Dapsy László és Margó Tivadar is, akik eltérő szakmai háttérük ellenére és különböző mértékben, de egyaránt a tudományos közösséghez tartoztak. Következésképpen nemcsak fordítási munkájuknak, hanem tudománynépszerűsítő tevékenységüknek is meghatározó szerepe volt a darwinizmus tágabb megismertetésében Magyarországon, nemcsak természettudományos értelemben, hanem az emberi és társadalmi fejlődésre vonatkoztatva is. Ezzel párhuzamosan a darwinizmus a liberális brit mintájú politikai és közgazdasági diskurzus része volt a többek között John Stuart Mill munkásságát mintaképp felhasználó politikai kultúrának, és ebben a diskurzusban vett részt Dapsy László is, aki nemcsak Darwin munkáját fordította magyarra, hanem Mill *A nemzetgazdaságtan alapelvei* című művét is (1875-ben).⁷

Dapsy László „egy régi nemesi családból” született 1843-ban Miskolcon, ahol – saját későbbi beszámolója szerint – „már kora ifjúság[ában]” arra a gondolatra jutott, hogy „a társadalom haladásának törvényeit nem a politikai, hanem inkább a természet tudományok terén lehet feltalálni,” és mint az „u.n. anyagi fejlődés párthíve, e célból a természettudományok tanulására adta” magát.⁸ 1861-től a debreceni református kollégiumban tanult teológiát és jogot, majd 1865-ben külföldre indult, hogy az Edinburghi Egyetemen és a Free College-ban hallgasson természettudományt. Magyarországra visszatérve először Debrecenben, majd 1867-től a pesti református gimnáziumban tanított geológiát, illetve állat- és növényélettant, valamint természettudományos könyveket és tankönyveket is kiadott.⁹ Az 1870-es években több fordítást (esetenként átdolgozást) is

⁵ Rónay 1864.

⁶ Mentovich 1864; Entz 1868; Petrovits 1871.

⁷ Mill 1875.

⁸ Dapsy László levele Szinnyei Józsefhez, 1877. január 15. MTAK Ms 773/335. További életrajzi adatokkal szolgál Dapsy fiának családtörténete, valamint Kovács Ábrahám tanulmányai: Dapsy 1931; Kovács 2007a, 2007b.

⁹ Dapsy 1869a, 1869b.

megjelentett, köztük a már említett *A nemzetgazdaságtan alapelveit*, valamint egy geológiai kézikönyvet.¹⁰ Folyóiratokban is publikált, elsősorban természettudományos és gazdasági témákban. 1880-tól tíz évvel később bekövetkezett haláláig a *Magyar Föld* közgazdasági szemle kiadója és főszerkesztője volt.

Dapsy példája jól mutatja, hogy a liberális protestantizmus fontos szerepet játszott a természettudományok új, progresszív elméleteinek terjesztésében. A darwinizmus magyar recepciójának esetében bizonyos értelemben még a skót presbiteriánus egyház is közvetítő szerepet játszott, hiszen az ő edinburghi ösztöndíjuk révén ismerkedett meg Dapsy a darwinizmussal.¹¹ A darwinizmus fogadtatása Edinburghban sokrétű és gyakran lelkes volt, nemcsak természettudományos, de kálvinista egyházi körökben is: egyes skót presbiteriánusok Darwin tanainak egyes elemeit – mint az emberi faj egységének elképzelése vagy a tervezés elméletének a természetre való alkalmazása – jól használhatónak találták, bár problematikusnak tartották a tudományos eszközök alkalmazását a Szentírás elemzésében.¹²

A fajok eredete magyar kiadásának története arra a pontra vezethető vissza, amikor Dapsy 1871 júniusában Darwin beleegyezését kérte a frissen megjelent *Descent of Man* lefordításához:

„Kedves Uram!

Meggyőződve az Ön rendkívül értékes kutatásainak az egész társadalomra gyakorolt jó hatásáról, mint a természetrajz tanára, évek óta a tőlem telhető legtöbbet teszem azért, hogy elterjesszem az Ön doktrínáit honfitársaim körében. Számos cikket jelentettem már meg a témában, márciusban közöltem az Ön életrajzát és arcképét a mi *Vasárnapi Újságunkban*. Most az *Ember származását* olvasva rendkívüli örömmel láttam azon vágyam beteljesülését, hogy elméleteit végre az emberre is alkalmazta.

Sajnálattal kell mondanom, hogy itt egyelőre a hasonló szándékokat meglehetősen ellenérezések kísérik, de hiszek abban, hogy előbb-utóbb elfogadottnak majd, és ez nagy előnyére válna politikai életünknek is.

Emiatt kérem kedves engedélyét ahhoz, hogy az *Ember származását* magyarra fordíthassam; valamint biztosítom Önt arról, hogy amennyiben bármiben szolgálatára lehetek, szíves rendelkezésére állok.

Tisztelettel maradok,

alázatos szolgálója,

Ladislaus Dapsy¹³

¹⁰ Page 1873; Todd 1876–1877.

¹¹ Nehéz lenne megállapítani, hogy a darwinizmussal való találkozás az egyetem falain belül vagy a kollégiumi, esetleg a városi tudományos-társadalmi életnek köszönhetően történt: Kovács 2007a.

¹² Livingstone 1999, 2014. A protestáns egyházak és a progresszív természettudományos gondolkodás kapcsolatáról Magyarországon: Mund 2008.

¹³ „Dear Sir! Being convinced of the good effect of your highly [sic] precious inquiries for the whole society: as Professor of natural history, since many years I have done my best to spread your doctrines between my countrymen. – I published already besides many articles on this

Július 5-én – kevesebb, mint egy hónappal a levél megírása után – Dapsy javaslatot tett a Természettudományi Társulat választmányi gyűlésén „külföldi jelesebb művek” magyar nyelven való kiadására, a következő gyűlésre ígérve egy részletesebb terv benyújtását.¹⁴ Darwin-fordítási projektje iránt érzett elkötelezettségét jelzi, hogy ekkor már dolgoznia kellett rajta, hiszen a *Természettudományi Közlöny* (a Természettudományi Társulat havonta megjelenő folyóirata) júliusi száma az ő átültetésében jelentette meg *Az ember származása* utolsó fejezetét.¹⁵ November 4-én aztán Dapsy valóban benyújtotta részletes javaslatát a választmányi gyűlésnek. Ebben azzal érvelt, hogy indítványa a társulaton belül külföldi természettudományi művek kiadásával foglalkozó alosztály létrehozására nemcsak „a természettudományi társulatnak annyi sikerrel megkezdett új pályájához szükséges,” hanem „Magyarország érdeke” is, továbbá a társulat „a haza iránti testületi kötelesség[e]”. A természettudományok – folytatta Dapsy:

„tudvalevőleg a kor legköltségesebb tudományai, a kísérletek, melyeken tételei alapján, gyakran csak államok vállalatai lehetnek. Könnyen érthetőleg tehát éppen e tudományok azok, melyek saját hazáikban elszigetelve nem fejlődhetnek. E tudományok vívmányaira azonban ma már múlhatatlan szüksége van az államnak, mert a polgárok képességét tekintélyes mértékben növeli. *A valódi szabadság-, józan erkölcsösség-, becsületességnek nincsenek tisztább forrásai a természettudományoknál.* Az állam nyugodt fejlődhetésének mindenhol biztos támaszai ezek.”¹⁶

Mivel „sem a hazában, sem a külföldi testületek között” nem található olyan – érvelt tovább Dapsy –, mely „hivatott e közvetítői nehéz szerepre”, egyedül a Magyar Természettudományi Társulattól volt elvárható e szükséglet teljesítése, hiszen „már *eredeti tervezetében* is benne [volt] a külfölddel való közvetítés eszméje, s melynél tehát ez új működési ág létesítése tulajdonképp nem lenne egyéb, mint *működési körének – a kor növekedő igényeihez idomított újabb szélesbítése*”. Ráadásul

matter, in the last March your biography, and portrait in our »Vasárnapi Ujság.« – Now reading the *Descent of Man*, I am very pleasantly touched to see the fulfilling of my wish [sic], that at length you have applied your doctrines for the man. I am sorry to say that as yet, here such a tendencies are received with a good deal of aversion, but I believe that by-and-by they will accept it, – and it would be a great advancement for our political life too. I beg therefore for your kindness [sic] to authorize me to the translation of the »Descent of Man«; for hungarian [sic] language; 2 – and to assure you that if in any matter I can to serve you, I am to your disposition. With my highest respect I remain Sir! Your obedient servant Ladislaus Dapsy” Dapsy László levele Charles Darwinnak, 1871. június 12. CUL DAR 162:40; Burkhardt et al. (eds.) 2012: 438. Darwin válasza Dapsy levelére nem ismert, de ceruzával a levél tetején szereplő, vélhetően tervezett válaszához tartozó sor alapján köszönettel vette Dapsy megkeresését: „I feel much honour & gratified by your very kind letter & [olvashatatlan] to you.”

¹⁴ XVIII. választmányi ülés 1871: 40.

¹⁵ Dapsy 1871b. A Társulat tagjainak Darwin munkássága iránti érdeklődését jelzi az is, hogy *Az ember származása* recenziója egy hónappal korábban szintén megjelent a *Közlöny* lapjain: Kriesch 1871.

¹⁶ Az indítványból származó idézetek forrása itt és a továbbiakban: Dapsy 1871a. A kiemelések minden esetben az eredetiben.

Dapsy úgy látta, hogy a társulat legalább annyi példányt tudott volna eladni egy tudományos könyvből, mint egy „privát vállalkozó,” így a vállalkozás potenciálisan anyagi szempontból is jövedelmező lehetett. Nyilvánvaló volt tehát számára, hogy a társulat „úgy a haza, mint önmaga iránti kötelessége ellen vétkeznek, [...] ha a mennyiben csak hatalmában áll, minden eszközt meg nem próbálna, e mind égetőbbé lett szükség kielégítésére, ez újabb működési ág megindítására”.¹⁷

A kérdés csak az volt: „[h]atalmában áll-e ez [a Természettudományi Társulatnak], és mennyiben?” Dapsy elismeri, hogy kétségei voltak, akadna-e 6–700 potenciális érdeklődő az országban „bár mily jeles természettudósok” műveinek olvasására – bár a társulat több mint 3500 tagja közül akadhatna ennyi, de félt, hogy a „buzgalom pár év alatt teljesen elpárolog”. Szerencsére – érvelt tovább Dapsy – az 1864-ben megindult, magyar nyelvű orvosi könyvek kiadására alakult Orvosi Könyvkiadó Társulat átlagosan 650 taggal működött, méghozzá jelentős hasznot termelve. Ennek struktúráját alapul véve Dapsy azt javasolta, hogy a „létesítendő könyvkiadási altársulat” előfizetői rendszerben működjön; a kiadványok tehát „könyvárusi vagy külön megrendelési úton nem lesznek kaphatók”. A könyvsorozat tartalmát viszont így maga a társulat dönthette el, amennyiben „a tagokhoz előlegesen intézendő megkérdezés és a feleletek többsége határozza el, hogy a külföldi legjelesebb munkák közül melyek fordíttassanak le, megjegyezvén azonban, hogy a 3 év alatt, ha a kivánatok egyharmada követeli, a természettudományok mindenik szakából kell legalább egy munkának megjelenni.”¹⁸

Az indítványt elfogadták, és megalakult az alosztály ügyeit vezető albizottság, melynek tagjai között volt Dapsyn kívül ott találjuk Eötvös Lorándot és a Társulat titkárát, Szily Kálmánt is.¹⁹ 1872 januárjában a javaslatot a társulat közgyűlése is jóváhagyta, és márciusban megkezdődött az előfizetők gyűjtése.²⁰ Áprilisra a kiadóvállalat már 896 előfizetővel számolhatott,²¹ akik a társulat ígérete szerint elsőként Bernhard von Cotta eredetileg 1865-ben megjelent *Geologie der Gegenwart*-ját kapták kézhez Petrovits Gyula fordításában, másodiknak pedig *A fajok eredetét* Dapsy fordításában, a tervek szerint két kötetben, 1872-ben és 1873-ban.²² A társulat jegyzőkönyvei nem indokolják meg, miért született az a döntés, hogy Petrovits Cotta-fordítása megelőzze *A fajok eredetét*,

¹⁷ Dapsy 1871a: 466.

¹⁸ Dapsy 1871a: 468.

¹⁹ A bizottságnak összesen tíz tagja volt: Balogh Kálmán, Dapsy László, Eötvös Loránd, Hirschler Ignác, Krenner József, Kriesch János, Petrovics Gyula, Szily Kálmán, Szontágh Miklós és Wartha Vince. A kiadóvállalat történetéről, tagságáról és későbbi tevékenységéről: Beck 1998; Kapronczay 2011.

²⁰ XX. válaszmányi ülés 1872: 80.

²¹ Melléklet a *Természettudományi Közlöny* 33-ik (1872. május havi) füzetéhez.

²² Mivel Dapsy eredeti indítványa nem tartalmazta az általa lefordításra javasolt művek listáját, nem egyértelmű, hogy mikor született meg a döntés *A fajok eredete* előrevételére, és az sem ismert, hogy a döntés Dapsy vagy az albizottság javaslatára született meg; mindenesetre Darwinhoz 1873-ban írt levelében Dapsy úgy írja le, mint akinek a saját döntése volt a csere. Az sem kizárt, hogy tervei között szerepelt *Az ember származásának* lefordítása is, hiszen egy fejezetet már megjelentetett a *Természettudományi Közlöny*-ben.

sem azt, pontosan miért döntöttek *A fajok eredete* mellett *Az ember származása* helyett. A sorrend megcserélésének oka vélhetően az lehetett, hogy Dapsy eredetileg *Az ember származása* fordítására készült, és emiatt több időre volt szüksége a hosszú és komplex új szöveg elkészítéséhez; emellett együtt kellett működnie Margó Tivadarral is, akit a Társulat a kötet lektorául (*revisor*) jelölt ki.

Az előfizetők száma az idő múlásával fokozatosan nőtt: 1872 novemberében 1064,²³ 1873 januárjában pedig 1105 állt rendelkezésre, és a Társulat tagjai kezdtek kételkedni abban, elég lesz-e a tervezett 1500 példány.²⁴ 1872. november 6-án jóváhagyták a Cotta-könyv nyomdába küldését.²⁵ A tervekkel ellentétben *A fajok eredete* azonban nem készült el 1873 januárjára. Ahogy a társulat titkára a közgyűlésen bejelentette, ez mindazonáltal nem adott okot aggódásra: „[m]ind a fordítás, mind a revisio lassabban halad ugyan, mint eleve gondoltuk. Azonban egypár hónap különbség, az aláírókra nézve, alig tesz valamit; csak a fordítás azután hű és magyar legyen.”²⁶ A társulat részletes jegyzőkönyveinek köszönhetően nemcsak az előfizetők számáról, de kilétéről is jó képet lehet kapni az 1870-es évekre vonatkozóan. Az előfizetők (egyének és intézmények, köztük városi és iskolai könyvtárak) azonban az egész sorozatra, nem pedig egyes könyvekre fizettek elő, így nehéz megítélni, hányan fizettek elő egy bizonyos könyv (például *A fajok eredete*) kedvéért, különösen, hogy hányan is olvasták el. Mindenestre az előfizetők voltak annyian, hogy 1873-ra az is kiderült, a tudományos könyvkiadással igenis lehet profitot termelni.²⁷

1873 folyamán párhuzamosan szóltak a hírek a kiadóvállalat (és áttételesen a természettudományok) sikeréről, illetve az első könyvek kiadásának nehézségeiről. Áprilisban Petrovits Cotta-fordítása megjelenésének csúszását jelentették be, a felelősséget részben a fordítóra, részben a nyomdára hárítva; ezzel együtt közölték a hírt, hogy Cotta júniusban, Darwin első kötete pedig júliusban jelenik majd meg.²⁸ Ezen a ponton tűnik fel az a figyelemre méltó mellékkörülmény, miszerint Dapsy első Darwinnak írt levele, valamint a kiadóvállalat megalapítása óta nem értesítette Darwint arról a meglehetősen lényeges változásról, hogy a könyv, amelynek fordítása már a nyomdában van, nem azonos azzal, amelynek megjelentetési szándékát eredetileg jelezte. 1873 június elején mindenesetre megírta Darwinnak, hogy *A fajok eredete* augusztusban meg fog jelenni a társulat kiadásában, és a kiadás presztízsének növelése érdekében megkérte a szerzőt, hogy küldjön magáról – vagy küldessen kiadójával – minél sürgősebben egy elektrotípiát, amelyet a könyv elejére illeszthetnek.²⁹ Darwin

²³ XXXV. választmányi ülés 1872: 471.

²⁴ XL. közgyűlés 1873: 79.

²⁵ XXXV. választmányi ülés 1872: 471.

²⁶ XL. közgyűlés 1873: 79.

²⁷ XL. közgyűlés 1873: 115.

²⁸ Melléklet a *Természettudományi Közlöny* 45-ik füzetéhez. 1873. május.

²⁹ Dapsy László levele Charles Darwinhoz, 1873. június 1. CUL DAR 162: 41; Burkhardt et al. (eds.) 2014: 240–241. A levélben Dapsy megemlíti Somssich Pál képviselőházi elnök kirohanását is a darwinizmus ellen, illetve Dapsy erre a *Reform* napilapban adott nyilvános válaszát.

– Dapsynak írt rövid válasza szerint legalábbis – nagyon örvendezett, hogy a fordítás jól halad, és örömmel várta a kötet megérkezését. Noha elektrotípiát nem tudott biztosítani, felajánlotta, hogy ha Dapsy szeretné, egy fényképet küldhet magáról.³⁰ Dapsy László és Charles Darwin ismert levelezése itt véget ér.

Érdekes, és sokat elmond a magyar kiadás nemzetközi és tudományos fontosságának megítéléséről, de egyúttal Darwin saját világlátásáról és korlátairól is, hogy a brit tudós – a diplomatikus, angolszász udvariasságon túl – szinte semmi érdeklődést nem mutatott Dapsy fordítási munkájával kapcsolatban. Darwin levelek sokaságát írta számos lehetséges és tényleges fordítójának, és a német vagy francia átültetések minőségével kapcsolatos elvárásai és aggodalmai, valamint konfliktusai egyes fordítókkal egyaránt arra utalnak, hogy fontosnak tartotta munkái megjelenését (bizonyos) idegen nyelveken. Dapsynak írt egyetlen ismert, „languos” válasza – és a Dapsy első levelére ceruzával firkantott pár kedves szó – alapján úgy tűnik, hogy Darwin nem tulajdonított nagy jelentőséget sem munkái – legyen az *A fajok eredete* vagy *Az ember származása* – magyar fordításának, sem a fordítóknak, aki nem rendelkezett ugyanazzal a státusszal a nemzetközi természettudományos életben, mint például Heinrich Georg Bronn vagy Julius Victor Carus, akik Darwin munkáit németre fordították, és akik a hazájukban és külföldön is ismert és elismert természettudósok voltak. Az sem kizárt persze, hogy Darwin azért érdeklődött kevésbé a fordítás iránt, mert a magyar nyelv ismeretének teljes hiányában egyáltalán nem tudott befolyással lenni a szöveg alakulására. Mindazonáltal könnyen lehet, hogy úgy érezhette, a tudományos világban központi jelentőséggel nem különösebben bíró magyar nyelv, illetve Magyarország nem tud majd szignifikánsan hozzájárulni tudományos elméletei és tevékenysége nemzetközi elismertségéhez.

„EGY JELENTÉKENY SZELLEMI FEGYVER, EGY NAGY FONTOSSÁGÚ MŰ”³¹

Dapsy László tehát sikeresen szerezte meg magának az első magyar teljes *Fajok eredete* fordításának jogát, és – a kiadóvállalat indítványozásának és bizottsági részvételének köszönhetően – kiadásában is aktív szerepet játszott. Nem csak az nem egyértelmű azonban, miért és hogyan született a döntés, hogy *A fajok eredetét* adják ki *Az ember származása* helyett. Annak ellenére, hogy a kiadóvállalat ötlete és a létrehozásában vállalt szerep különös fontossággal bír a magyar természettudományok történetében, a természettudományok a nemzet haladásában betöltött kritikus szerepén és a Természettudományi Társulat hazafias kötelességeinek felsorolásán túl Dapsytól nem ismerünk további nyilatkozatot arról, mi is motiválta a fordítási és kiadási projekt elindítására. Bár a kiadóvállalat munkájában betöltött szerepe leginkább Darwin-fordítása miatt ismert, Dapsynak

³⁰ Charles Darwin levele Dapsy Lászlóhoz, 1873. június 9. CUL DAR 96: 155; Burkhardt et al. (eds.) 2014: 250–251.

³¹ Dapsy 1873: vi.

az alapítás során játszott szerepe azért is különösen fontos, mert a sorozatban megjelent könyvek kiválasztása az olvasók természettudományos ízlésének és tudásának formálásában is kritikus szerepet vállalt; a sorozat összetétele pedig megmutatja, hogy a társulat (és a vállalatot anyagilag is támogató Tudományos Akadémia) Darwin munkáin túl mely külföldi szerzők mely munkáinak a magyar olvasóközönsséggel való megismertetését tartotta fontosnak.³² Ugyanakkor nemcsak a fordítás minősége, illetve a fordítók munkája és elképzelései játszottak szerepet a darwini elméletek magyarországi terjedésében, hanem a könyvekből eladott példányok, az előfizetők száma vagy a könyvekről a sajtóban megjelent recenziók is. A fordítás létrejöttének körülményei, illetve annak fogadtatása élenként illusztrálják, milyen volt Dapsy és kortársai hozzáállása a tudományhoz, a természettudományos kultúrához és ezeknek a magyar kultúrában betöltött szerepéhez.

Emiatt is fontos megjegyezni, hogy Dapsy szerepe a magyarországi Darwin-recepcióban nem 1871-ben kezdődött, hiszen skóciai tartózkodásából visszatérve több cikket is megjelentetett tudományos és ismeretterjesztő folyóiratokban.³³ Ismernie kellett Rónay Jácint *Fajkeletkezését* is, mely *A fajok eredete* angol szövegén alapuló magyar nyelvű kivonat volt, és cikksorozatként való megjelenését követően 1864-ben könyvként is kiadták.³⁴ Az sem kizárt, hogy Dapsynak tervei szerint nem *A fajok eredete* lett volna az utolsó Darwin-fordítása, hiszen legalább egy fejezetet átültetett magyarra *Az ember származásából* is. A teljes könyv csak 1884-ben jelent meg Entz Géza és Török Aurél fordításában – igaz, abban a sorozatban, amelyet Dapsy indítványozott, és amelynek korai szakaszában fontos szerepet játszott.³⁵

Dapsy előszava *A fajok eredete* magyar kiadásáról értékes betekintést nyújt a fordítással kapcsolatos attitűdjébe, de egyúttal a magyar tudományos élet nemzetközi helyzetéről alkotott képéről is árulkodik, különösen arról, hogy alkalmas-e a magyar természettudomány jelentős önálló eredmények létrehozására. Az előszó kevesebb, mint nyolc oldalban foglal össze számos kérdést és témát; tágabb értelemben ez a rövid szöveg Dapsy fordítói szerepének összefoglalása, melyben nemcsak a fordításhoz való viszonyáról ír, hanem a darwinizmusnak a magyar nemzet fejlődésének felfelé ívelő pályáján betöltött fontos szerepéről is.³⁶

Annak ismertetését, hogy fordítóként munkája mely elemeit találja lényegesnek, Dapsy egy egyetemes érvényű állítással indítja annak értékéről, majd ezt fokozatosan szűkíti le a fordítás egyes partikuláris, gyakorlati elemeinek megvi-

³² Darwin és Cotta már említett munkáin túl az 1870-es évek elején még Thomas Henry Huxley (*Előadások az elemi élettan köréből*, 1873), John Tyndall (*A hő mint a mozgás egyik neme*, 1874) vagy Herman von Helmholtz (*Népszerű tudományos előadások*, 1874) művei jelentek meg a sorozatban magyarul.

³³ Dapsy 1869c, 1871c, 1871d.

³⁴ Rónay 1864. Rónaynak a magyar Darwin-recepcióban betöltött szerepéről: Stráner 2013: 113–173; munkásságáról bővebben: Acsay 1906; Pál 1976.

³⁵ Darwin 1884.

³⁶ Dapsy 1873.

tatására. Az előszó három fő részből áll: az első a fordításnak a tudományra gyakorolt szerepéről szól, melyben a magyar nemzet haladását összeveti a fejlettebb nemzetekével; a második rész Darwin elméleteinek a tudományra és társadalomra gyakorolt befolyásával foglalkozik; a harmadik pedig nyelvi kérdésekre tér ki, itt azonban nemcsak a tudományos terminológia és szókinccs kérdéseit tárgyalja, hanem fordítását elhelyezi más, kortárs Darwin-fordítások kontextusában is.

Az előszó első harmada különösen azért érdekes, mert Dapsy itt érvel a Természettudományi Társulatnak egy természettudományi kiadványt létrehozására tett javaslata mellett. Ha bárki csak röviden ránéz az európai helyzetre – írja Dapsy –, könnyen meg lehet győzni arról, hogy teljesen felesleges a nemzet értékes szellemi tőkéjét eredeti művek előállítására vesztegetni:

„Kevés körültekintés az európai tényleges viszonyok között bárkit meggyőzhet affelől, hogy a mi helyzetünkben, a mint egyrésztől csak haszontalan erő- és időfecsérlés, és a valódi képesség kárával csupán nemzeti önhittségünk nevelésére vezet azon törekvés legnagyobb része, mely az emberi szellemi működés még oly mezőin is, hol a külföldi nemzetek bennünket már rég messze túlszárnyaltak, a helyett hogy ezek produktumait igyekezett volna könnyű szerrel, magyarra átfordítva felhasználni, s fejlődésünket így olcsó áron előre vinni, – eredeti magyar dolgozatokra vesztegette a nemzet legbecsesebb tőkéjét: úgy más részről több körülményeink miatt még hosszú ideig aligha van ésszerűbb eljárás reánk nézve, mint a külföldi legjelesebb alpmunkák magyarra fordítása, s ez úton egy olyan magyar irodalom teremtése, mely által az, ki e nyelvet bírja, az emberiség legfőbb szellemi kincseinek is olcsón birtokába juthat.”³⁷

Ezért is tartja Dapsy annyira fontosnak a kiadványt alapítását az összes diszciplína szolgálatára, hogy ezek is megerősödjenek, csakúgy mint a természettudományok – a már az olvasók kezében tartott kötetnek is köszönhetően: egy fiatal államnak csak így lehet „a már előrehaladottak közé felvergődni”.³⁸

A második részben Dapsy a könyv témájának fontosságával foglalkozik, és közli, hogy meggyőződése szerint Darwin munkája alapvető fontosságú. Érvelését három részre osztja. Először is bizonyítani kívánja, hogy a Természettudományi Társulat aggályai túlzottak voltak, hiszen a potenciális olvasók elég érdeklődést mutattak a munka iránt, még akkor is, ha a kissé „sajátságos” munka fordításának megvoltak a maga nehézségei. Fejtegetése, miszerint *A fajok eredete* alapvető mű, „az emberiség második bibliája”, azon az érven is alapul, hogy a Biblia óta nem jelent meg ekkora figyelmet keltő könyv, amellyel ennyi szerző, tanulmány és cikk foglalkozott volna.³⁹ Véggöveztetése a számok alapján az,

³⁷ Dapsy 1873: v–vi.

³⁸ Dapsy 1873: vi.

³⁹ Számadatait J. W. Spengler *Die Darwinische Theorie. Verzeichniss* (1872) című munkájára alapozza, amely 150 angol, német, francia, olasz, holland és skandináv szerző majdnem 300 „nagyobb önálló munkálat[át]” sorolja fel, illetve több, mint 300 angol és német „kisebb értekezés[t]”. Dapsy 1873: vii.

hogy Darwin elméletei különböző társadalmi osztályok tagjaiban keltettek mély érdeklődést, és nemcsak a természettudósokban, botanikusokban és zoológusokban, de „a moraliró, theolog, bölcsész, sociolog, törvényhozó is érintve van”.⁴⁰ Kiemeli azt is, hogy a fejlődés törvénye mindenki számára releváns,⁴¹ és különösen sajnálja, hogy nem fejtheti ki az előszóban a darwini tanokat az emberi társadalomra alkalmazva:

„Meg vagyok róla győződve, hogy ha valaki tenné ezt, igen jó szolgálatot tenne vele éppen nálunk, hol különben a dolgok természetes folyama szerint annyiféle és oly veszélyes társadalmi előítéletek akadályozzák az emberi szellem szabad fejlődését, az egészséges, józan haladás és állami felvirágzás ügyének nagy kárára.”

Dapsy itt kitér arra a gyakorlatra is, amelyet példaként követett a jó fordítási eredmény érdekében: „az összes európai fordítói szokás, részint ennek alapján saját előleges elvi megállapodásaink által kötve lévén” nem avatkozott be a szövegbe, sem magyarázó, sem egyszerűsítő céllal.⁴²

A bevezetés utolsó harmadában a fordítás szövegi, nyelvezeti kérdéseivel foglalkozik, és kitér egyes, a munka során tapasztalt nehézségekre is. Fontosnak tartja annak tisztázását, „miszerint a jelen fordítás vagyis a magyar szöveg menél tökéletesebb megbízhatóságának elérése végett létesített revisori intézményt illetőleg, e műre nézve abban történt e gyakorlatilag igen complicált kérdésben a megállapodás, hogy a fordító a fordítás nyelvezetért, a revisor pedig annak hűségeért vállal felelősséget.” „[B]izonnyal a legtöbb olvasó előtt fel fog tűnni – írja – a nyelvezetnek egyfelől nehézkessége, másrészt idegenszerűsége”, amelyvel kapcsolatban kifejti, hogy az angol szöveg eredeti, karakteres stílusa nem engedte meg a fordításban azon könnyedebb stílust alkalmazását, amely jobban megfelelt volna a magyar nyelv „geniusának”. A görög és latin szavak az eredetiben és következőképpen a magyar szövegben való túltengésére kitérve bevallja, hogy sok esetben kicserélhette volna őket „tisztán magyar eredetű szavakkal”, de végül a kettő kombinációja mellett döntött:

„egyfelől jövőben nagy könnyebbségünkre lesz, ha a magyar nyelvben is meghonosulnak az európai mívelt népek nyelvében elfogadott görög és latin eredetű műki-fejezések; másfelől úgyis szűk eszmekörű nyelvünknek előnyére válik, ha ugyanazon gondolat kifejezésére két vagy három, külön eredetű s más-más hangzású szavaink is lesznek. Így, az idegen szavak felvétele által terjedt az angol nyelv is mai óriási bőségére, – s e nemzet semmiként nem vallja ennek kárát.”⁴³

⁴⁰ Dapsy 1873: vii.

⁴¹ Dapsy 1873: viii.

⁴² Dapsy 1873: ix.

⁴³ Dapsy 1873: x–xi.

Dapsy fordítási stratégiája így nemcsak az általa szűk körűnek tartott magyar tudományos nyelv frissítését szolgálta, de felhívta a figyelmet a fontosnak tartott külföldi tudományos élet és nyelvek a magyarnál előrébb haladott voltára; a fordítás éppen az ezekhez való felzárkózást segíti majd elő.

Dapsy itt említi meg, hogy a fordításban jelentős szerepe volt a könyvkiadási bizottság által kijelölt „revisornak”, aki a fordítás menetéhez „a fordítás hűségére vonatkozó helyreigazítás[okkal]”, „a tudományos műszók megválasztás[ában]” és a „gyakorlati kivitel[ben]” volt segítségére.⁴⁴ Ugyan Margó Tivadar szerepe a tudományos terminológia és szókincs, illetve a magyar szöveg az eredetihez való hűségének ellenőrzésében tagadhatatlan, a végeredmény szempontjából Dapsy az, aki a felelősséget vállalta a fordítás minőségéért, és akinek a neve fordítóként a borítón szerepelt (bár Margó is feltűnik ott). Ugyancsak Dapsy előszóként megjelentetett, a fordításnak a magyar tudomány fejlődésében betöltött szerepéről szóló kiáltványa váltotta ki a legtöbb reakciót nyilvános körökben.

Dapsy felelőssége elsősorban nem is szóhasználati kérdésekben került elő: a recenzensek nem mentek el szó nélkül azon elképzelése mellett, hogy a magyar természettudományos élet alakításában fontosabb szerepet kellene játszania a külföldi irodalom lefordításának, mint az eredeti kutatásnak és tudományos eredményekre való törekvésnek. A tudományos közösség rossz néven vette, hogy Dapsy szinte esélyt sem adott nekik arra, hogy a nyugati tudósok egyenrangú partnereinek tekinthessék magukat. Dapsy elképzelésének ellentmondásos és vitatott voltát jól mutatja egy meglehetősen erősen fogalmazó recenzio az *Ungarischer Lloyd*-ban, nem sokkal *A fajok eredete* megjelenése után, 1873. szeptember 20-án. A cikk írója, Dux Adolf, egy darwinizmus iránt érdeklődő újságíró⁴⁵ erős kritikát fogalmazott meg Dapsynak a nemzet haladásában a fordítás szerepéről szóló gondolataival szemben: elismerte a fordítás fontosságát, mely aránylag bevett gyakorlatnak számított az Angliához, Francia- vagy Németországához hasonló fejlett társadalmakban is, azzal a céllal, hogy saját, eredeti munkásságuk mellett tovább műveljék magukat. Hozzátette azonban azt is, hogy ha egy nemzet nem termel eredeti tudományos eredményeket, akkor csak az idejét

⁴⁴ Margó Tivadar, a zoológia és anatómia tanára szintén részt vett a pesti egyetemen a darwinizmus magyarországi terjesztésében az 1860-as és 1870-es években. Margó tudományos munkássága a zoológia és az összehasonlító anatómia területeivel kapcsolatos tanulmányokat is magába foglalt, de népszerűsítő cikkeket is írt. Az állati rendszertan területén végzett munkája (Margó 1883, 1884) különösen alkalmassá tette arra, hogy Dapsyval a fordítás során együtt dolgozzon a magyar állattani nyelv alakításában. Margó a magyar Darwin-recepció történetében arról is ismert, hogy magyar tudósok közül egyedülálló módon 1875-ben személyesen is meglátogatta Darwint angliai otthonában (Entz 1898). Saját, rövidebb előszavában Margó Tivadar nagyrészt a munka nyelvezetére vonatkozó megjegyzések mellett azt is közli, hogy rá nézve „bő jutalmul szolgál az a tudat, hogy szerencsés valék közreműködésem által hazai tudományunk és művelődésünk előmozdításához, s Darwin e jeles munkájában foglalt irányadó új eszmék terjesztéséhez csekély erőmmel hozzájárulni” (Margó 1873: xiii).

⁴⁵ Dux érdeklődését az evolúciós tanok iránt mutatja, hogy levélben tájékoztatta Ernst Haeckelt a Darwinról és Haeckelről a Kisfaludy Társaságban folytatott vitákról. Dux Adolf levele Ernst Haeckelhez, Pest, 1872. október 27. EHH Haeckel-Korrespondenz.

vesztegeti. Jobb kevéssel kezdeni, mint egyáltalán el sem kezdeni – és ennek fényében még ironikusabbnak találta, hogy éppen Darwin művéhez, a legmagasabb értékkel bíró munkához írott előszó meri azt állítani, hogy az embereknek nem kellene eredeti anyag írásával elméjüket mozgatni. A tudományos forradalom gyors haladásában egy olyan nációnak, amely a nemzetek tudományos versenyében nem is próbál lépést tartani, hamarosan el kell ismernie, hogy vesztett. Bár Dux örömmel üdvözölte a tudományos kiadóvállalat megalapítását és a társulat munkáját a fontos külföldi könyvek magyar nyelvű megjelentetésében, arra biztatta olvasóit, hogy ne elégedjenek meg csak a fordítással.

Dux cikkét hosszasan idézte Szily Kálmánnak, a Természettudományi Társulat titkárnak a *Természettudományi Közönyben* közölt írása, melyben Szily elhárította magát és a társulatot Dapsy állításaitól. A cikk megjelenése már önmagában is azt jelzi, hogy a Társulat jelentős része egyetértett Dux kritikájával, de ezt a *Természettudományi Közöny* még világosabbá tette azzal, hogy Szily nyilatkozata után hosszú idézetet jelentetett meg Dux cikkéből azzal a megjegyzéssel, hogy a véleményt érdekesnek találták, még egyszer megismételve, hogy „a fordítások előszavában az illetők által mondottakért sem a társulat választmánya, sem könyvkiadó bizottsága kezességet nem vállalt magára”.⁴⁶

Dapsy fordítását a *Budapesti Szemle* is recenzálta egy évvel a megjelenése után, 1874-ben.⁴⁷ Rövid tartalmi ismertetés után a recenzens felhívta az olvasók figyelmét: a Természettudományi Társulatnak köszönhető, hogy Darwin munkája már elérhető a magyar közönség számára, amely eddig anyanyelvén csak néhány Darwin munkájáról szóló cikkhez fért hozzá. A recenzió meglehetősen pozitív hangnemben kezdődik: a fordítást „eléggő sikerültnek” ítéli, még akkor is, ha helyenként nehézkes (ez utóbbi szót Dapsy is használja az előszóban, saját fordítási munkáját értékelve). Szerzője sokban támaszkodik Dapsynak az előszóban lefektetett, a fordítás stílusával kapcsolatos megjegyzéseire, és elégedett Dapsy és Margó döntésével, hogy szorososan követik az eredeti szöveget – ezáltal elkerülték a túlzott „purizmust” és túl sok neologizmus létrehozását a teljesen megfelelő latin és görög megfelelők helyett. „Bár minden természettudományi írónk ez elvet követné!” – jegyzi meg a szerző. A recenzió pozitívan ítéli meg a fordítás minőségét és Darwin munkájának jelentőségét is: „Van tehát magyar Darwinunk is, melyre méltán büszkéek lehetünk, és mely bátran megállhat a más nyelveken megjelent fordítások mellett.”⁴⁸

A dicséretet követően feltűnően éles kritika következik, mikor az utolsó két bekezdés felhívja a figyelmet a kötet „egyetlen sötét pontjára”: a fordító előszavára, amellyel kapcsolatban a szerző teljesen egyetért Dux Adolfnak az *Ungarischer Lloyd*-ban megfogalmazott kritikájával. A recenzió különösen csalódást keltőnek találja, hogy Dapsy a külföldi művek fordítását szorgalmazza a nemzeti kulturális tőke eredeti szellemi termékekre való elpazarlása helyett:

⁴⁶ Kiemelés az eredetiben. Szily 1873: 412–413.

⁴⁷ Recenzió 1874.

⁴⁸ Recenzió 1874: 425.

„Darwin fordításának ily szomorú indoklásra valóban nem volt szüksége: megtartotta volna az a magyar közönség előtt teljes becsét és értékét e nélkül is. Igazán kétségbe kellene esnünk a magyar tudományosság jövőjén, ha ily elvek vezérelnék hazai tudásainkat s ily nézetek terjednének el nagy közönségünk zömében is. Őszintén sajnáljuk, hogy a természettudományi társulat, noha egyes munkásainak magán nézeteiért felelőssé nem tehető, ama meggondolatlan sorok kinyomatását meg nem akadályozta. Kétszeresen is sajnáljuk, hogy azok éppen egy Darwin munkájának élén dísztelenkednek.”⁴⁹

A cikk nemcsak a tudományos közösséget szólítja meg, de a tágabb nyilvánosságot is, és így a magyar természettudomány jövőjének kíván irányt adni. A fordítás, bár értékes, nem elég, hiszen a magyar tudomány fel kell, hogy készüljön arra, hogy beérje és túlszárnyalja a külföldi eredményeket. A továbbiakban a figyelmet – vonja le a szerző a következtetést – a fordítás helyett saját, eredeti tudományos eredmények elérésére kellene koncentrálni.

Dapsy fordításának – és tágabb értelemben fordítási, illetve tudástermelő és -terjesztő stratégiájának – sajátossága, hogy a fordítói „hűség”⁵⁰ való törekvés következményeként – Darwin más, korai fordítóival ellentétben – elmulasztotta a lehetőséget, hogy a szöveget saját tudományos, kulturális vagy társadalmi elképzeléseinek megfelelően átformálja: *A fajok eredetének magyar főszövege* nem tükrözi a fordítók Darwin elméletéről alkotott véleményét.⁵¹ A fordítói hűség és precizításra való törekvés révén viszont a tudományos közösségnek és Darwin magyar olvasóinak rendelkezésére állt a lehetőség, hogy a darwinizmus kérdéseit nem csak *A fajok eredete* angol szövegén és újabb és újabb – attitűdjükben eltérő – fordításokon keresztül, hanem a nyilvánosság más tereiben is megvitasák; különösen, hogy az eredeti szöveg, illetve a német (vagy akár francia) fordítások már az 1860-as években is hozzáférhetőek voltak a magyar olvasók számára.

A Dapsy fordítói programjára adott ambivalens válasz természetesen nem vesz el Dapsy könyvkiadási indítványának értékéből vagy sikeréből, még akkor sem, ha Dapsy az 1870-es évektől sokkal kevésbé volt aktív a társulat ügyeiben, mint azt megelőzően. Különösen lehangoló lehetett, hogy későbbi fordításait sem fogadta különösebb siker: David Page geológiai kézikönyvének Dapsy által készített magyar nyelvű átdolgozását kudarcként értékelte a *Budapesti Szemle* cikkírója,⁵² míg Magyar Sándornak a szintén a Természettudományi Társulat természettudományos könyvsorozatában megjelent Huxley-fordításáról írt rendkívül lelkes recenziójában Hőgyes Endre külön kitért Dapsy fordítási stratégiáinak sikertelenségére.⁵³ Ez utóbbi ugyanakkor azt is jelenti, hogy ha az ötletgazda

⁴⁹ Recenzió 1874: 426.

⁵⁰ A fordítás „hűségéről” és a fordító „láthatatlanságáról”: Venuti 1998, 2008.

⁵¹ A fordítók beavatkozásáról a német, illetve francia esetben: Gliboff 2008; Harvey 2008.

⁵² St. F. 1874: 224.

⁵³ Hőgyes 1874.

eredeti célkitűzéseivel nem is értettek egyet, a könyvsorozat és több kötete is megkapta a *Budapesti Szemle* és a nyilvánosság jóváhagyását.

A könyvsorozat és az általa képviselt tudományos könyvkiadás még évtizedekig sikeresen működött. Than Károly, a társulat elnöke már 1875 januárjában bejelentette, hogy az első pár kötet megjelenése nemcsak pénzügyi, hanem erkölcsi nyereséget is hozott: a gyakran hallott mondat, hogy „tudományos munkáknak nálunk nincs jelentősége”, innentől kezdve csak üres szólam.⁵⁴ A vállalkozás felkeltette a tudományos közösség figyelmét és érdeklődését, nemcsak a napi- és hetilapokét, de az Akadémiáét is. Utóbbi évenkénti anyagi támogatást ajánlott fel, ami azt jelentette, hogy csökkenteni lehetett az előfizetési költségeket, ez pedig még elérhetőbbé tette a könyveket.⁵⁵ Az Akadémia érdeklődése nemcsak az új tudományos gondolkodás áramlásának anyagi támogatása felé irányult, hanem szimbolikusabb gesztusokban is megnyilvánult: az 1860-as évektől több külföldi tudóst is külső taggá választottak,⁵⁶ köztük 1872. június 10-én Charles Darwint is.⁵⁷

Dapsy eredeti indítványának és szélesebb tudománynpszerűsítő stratégiájának a célja az volt, hogy a magyar természettudományt és a természettudományos életet nem saját, eredeti művek előállítására útján, hanem a már létező, híres és elismert külföldi irodalom magyar nyelvre való fordítása révén virágoztassa fel. Darwin munkája magyarra fordításának közvetett eredménye a magyar tudományos könyvkiadás felvirágzása lett, hiszen a Természettudományi Társulat könyvkiadó vállalata több olvasót ért el, mint egy magánkiadó tehette volna – legalábbis a társulat adatai szerint. Dapsy Lászlót akár a tudományos patriotizmus, akár éppen önzőbb karrierszemponatok motiválták, nem vitatható, hogy nagyban hozzájárult a társulat céljához, hogy nemcsak nyilvánosabb megjelenési lehetőséget teremtsen a természettudományok számára, de a tudományos közösség és a nyilvánosság közötti kommunikációt is aktívabbá tegye.

FORRÁSOK

Magyar Tudományos Akadémia, Kézirattár, Budapest (MTAK)
Ms 773/335.

Ernst-Haeckel-Haus, Jena (EHH)
Haeckel-Korrespondenz.

Cambridge University Library, Darwin Archives, Cambridge (CUL DAR)
The Correspondence of Charles Darwin.

⁵⁴ Than 1874: 81.

⁵⁵ Kapronczay 2011: 206.

⁵⁶ Darwint 17 szavazattal (4 ellenében) választották meg: Ladányiné 1986: 138.

⁵⁷ Lónyay Menyhért levele Charles Darwinhoz, 1872. június 11. CUL DAR 96: 154v.

- Burkhardt, Frederick – Secord, James A. – Dean, Sheila Ann – Evans, Samantha – Innes, Shelley – Pearn, Alison M. – White, Paul (eds.) 2012: *The Correspondence of Charles Darwin*. Vol. 19. Cambridge.
- Burkhardt, Frederick – Secord, James A. – Browne, Janet – Evans, Samantha – Innes, Shelley – Neary, Francis – Pearn, Alison M. – Secord, Anne – White, Paul (eds.) 2014: *The Correspondence of Charles Darwin*. Vol. 21. Cambridge.
- Chambers, Robert 1858: *A teremtés természettörténelmének nyomai*. (Ford. Somodi József.) Pápa.
- Dapsy László 1869a: *A talajkimerülés befolyása az állatok életére. Különös tekintettel Magyarország jövőjére*. Pest.
- Dapsy László 1869b: *Általános természetrajz. Középiskolák és magántanulók számára*. Pest.
- Dapsy László 1869c: Darwin és az állatvilág. *Vasárnapi Újság* 1869. július 18. 397.
- Dapsy László 1871a: I. indítvány. *Természettudományi Közöny* (3.) 28. 465–469.
- Dapsy László 1871b: Darwin legújabb művének utolsó fejezete. *Természettudományi Közöny* (3.) 26. 372–384.
- Dapsy László 1871c: Darwin Róbert Károly. *Vasárnapi Újság* 1871. március 26. 153.
- Dapsy László 1871d: Az ember a fejlődés legelső fokán. *Vasárnapi Újság* 1871. szeptember 24. 486–487.
- Dapsy László 1873: Előszó 'A fajok eredete' magyar kiadásához. In: Darwin, Charles: *A fajok eredete a természeti kiválás útján, vagyis az előnyös válfajok fennmaradása a létérti küzdelemben*. (Ford. Dapsy László.) I. kötet. Pest, v–xii.
- Darwin, Charles 1871a: *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*. London.
- Darwin, Charles 1871b: *Die Abstammung des Menschen und die geschlechtliche Zuchtwahl*. (Übersetzt von J. V. Carus.) Stuttgart.
- Darwin, Charles 1872: *The Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life*. Sixth edition, with additions and corrections. London.
- Darwin, Charles 1873–1874: *A fajok eredete a természeti kiválás útján, vagyis az előnyös válfajok fennmaradása a létérti küzdelemben*. (Ford. Dapsy László.) Pest.
- Darwin, Charles 1884: *Az ember származása*. (Ford. Török Aurél és Entz Géza.) Budapest.
- Entz Géza 1868: Darwinismus. *Természet* (1.) 18–22, 30–33, 39–43, 61–65.
- Hógyes Endre 1874: Előadások az elemi élettan köréből. *Budapesti Szemle* (6.) 12. 426–429.
- Kriesch János 1871: Darwin legújabb művéről. *Természettudományi Közöny* (3.) 25. 330–340.
- Margó Tivadar 1873: Előszó 'A fajok eredete' magyar kiadásához. In: Darwin, Charles: *A fajok eredete a természeti kiválás útján, vagyis az előnyös válfajok fennmaradása a létérti küzdelemben*. (Ford. Dapsy László.) I. kötet. Pest, xii–xiii.
- Margó Tivadar 1883: *Az állatország rendszeres osztályozása a főbb csoportok rövid jellegzéssel. Az összehasonlító boncztan és fejlődéstan alapján*. Budapest.
- Margó Tivadar 1884: *Az állatország rendszeres osztályozása különös tekintettel az újabb állattani rendszerekre*. Budapest.
- Mentovich Ferenc 1864: Az ember nyomai a messzemultban és kinézései a jövőben. *Az Ország Tükre* (3.) 30–31.

- Mill, John Stuart 1875: *A nemzetgazdaságtan alapelvei s ezek némelyikének a társadalmi bölcsészetre való alkalmazása.* (Ford. Dapsy László.) Pest.
- Page, David 1873: *A geologia alapvonalai. Page Dávid művének 9. kiadása nyomán.* (Ford. Dapsy László.) Pest.
- Petrovits Gyula 1871: Az ember értelmi és erkölcsi képességeinek fejlődése. Darwin legújabb műveiből. *Vasárnapi Újság* 1871. június 4. 291–292, 315–316.
- Recenzió 1874: Charles Darwin, A fajok eredete a természeti kiválás útján, vagyis az előnyös válfajok fennmaradása a létérti küzdelemben. *Budapesti Szemle* (6.) 12. 424–426.
- Rónay Jácint 1860: *A tűzimádó bölcs az ősvilágok emlékeiről.* Pest.
- Rónay, Jácint 1864: *Fajkeletkezés. Az embernek helye a természetben és régisége.* Pest.
- St. F. 1874: A geologia alapvonalai. Irta Dávid Page 'Introductory Textbook of Geology' művének kilencedik kiadása alapján Dapsy László. *Budapesti Szemle* (3.) 5. 224.
- Szily Kálmán 1873: Darwin magyar kiadásának előszavához. *Természettudományi Közlöny* (5.) 50. 412–413.
- Than Károly 1874: Elnöki megnyitóbeszéd. *Természettudományi Közlöny* (6.) 54. 81.
- Todd, Alpheus 1876–1877: *A parlamenti kormányrendszer Angliában és annak eredete, kifejlődése és gyakorlati alkalmazása.* (Ford. Dapsy László.) Pest.
- XVIII. választmányi ülés. 1871. július 5-én. 1871: *Természettudományi Közlöny* (4.) 29. 38–40.
- XX. választmányi ülés. 1871. november 4-én. 1872: *Természettudományi Közlöny* (4.) 30. 76–80.
- XXXV. választmányi ülés. 1872. november 6-án. 1872: *Természettudományi Közlöny* (4.) 40. 471–472.
- XXXIX. választmányi ülés. 1873. január 11-én. 1873: *Természettudományi Közlöny* (5.) 42. 71–80.
- XL. közgyűlés. 1873. január 15. 1873: *Természettudományi Közlöny* (5.) 43. 115–119.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Acsay Ferenc 1906: *Rónay János Jácint élete.* Győr.
- Beck Mihály 1998: Tudományos mozgalmak: Nyolcvan év hazai természettudományi művelődéstörténete. *Természet Világa* (129.) 12. 531–534.
- Dapsy Vilmos László 1931: *A dapsay Dapsy-család története.* Budapest.
- Entz Géza 1898: *Emlékbeszéd Margó Tivadar t. t. tagról.* Budapest.
- Gliboff, Sander 2008: *H. G. Bronn, Ernst Haeckel, and the Origins of German Darwinism. A Study in Translation and Transformation.* Cambridge, MA – London.
- Harvey, Joy 2008: Darwin in a French Dress: Translating, Publishing and Supporting Darwin in Nineteenth-Century France. In: Engels, Eve-Marie – Glick, Thomas (eds.): *The Reception of Charles Darwin in Europe.* London, 354–374.
- Kapronczay Katalin 2011: A Királyi Magyar Természettudományi Társulat Könyvkiadó Vállalatának története. *Természet Világa* (142.) 5. 205–207.

- Kovács Ábrahám 2007a: Dapsy László szerepe a darwinizmus terjesztésében és annak teológiai fogadtatása. *Confessio* (50.) 3. 151–155.
- Kovács Ábrahám 2007b: Darwin első kapcsolata Debrecennel. Egy debreceni szabadelvű protestáns diák, Dapsy László szerepe a brit természettudományi eredmények közvetítésében. *Debreceni Szemle* (3.) 10. 393–403.
- Ladányiné Boldog Erzsébet 1986: *A magyar filozófia és a darwinizmus XIX. századi történetéből, 1850–1875*. Budapest.
- Livingstone, David N. 1999: Science, Region, and Religion: The Reception of Darwinism in Princeton, Belfast, and Edinburgh. In: Numbers, Ronald L. – Stenhouse, John (eds.): *Disseminating Darwinism*. Cambridge, 7–38.
- Livingstone, David N. 2014: *Dealing with Darwin: Place, Politics, and Rhetoric in Religious Engagements with Evolution*. Baltimore, MD.
- Mund, Katalin 2008: The Reception of Darwin in Nineteenth-Century Hungarian Society. In: Engels, Eve-Marie – Glick, Thomas (eds.): *The Reception of Charles Darwin in Europe*. London, 441–462.
- Pál Lajos 1976: *Rónay Jácint*. Budapest.
- Soós, Sándor 2008: The Scientific Reception of Darwin's Work in Nineteenth-Century Hungary. In: Engels, Eve-Marie – Glick, Thomas (eds.): *The Reception of Charles Darwin in Europe*. London, 431–440.
- Stráner Katalin 2010: Tudomány magyar fordításban: *A teremtés természettörténelmének nyomai*. *Századvég* (56.) 97–121.
- Stráner, Katalin 2013: *Science, Translation and the Public: The Hungarian Reception of Darwinism, 1858–1875*. (PhD-disszertáció) Central European University, Budapest.
- Venuti, Lawrence 1998: *The Scandals of Translation: Towards an Ethics of Difference*. London – New York.
- Venuti, Lawrence 2008: *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. London.

Lafferton Emese

A „magyar arc vita”

*Faji gondolkodás a magyar néprajzban és az antropológiában a századfordulón**

A MAGYAR BAJUSZ: BEVEZETÉS

A neves természettudós és néprajzkutató Herman Ottó (1835–1914) 1902-ben kiadta *A magyar nép arcza és jelleme* című könyvét. Herman szavait idézve, a „mű végcélja” az arcban tükröződő „sajátos magyar tulajdonságoknak a megállapítása” volt, így figyelme elsősorban az arcra és különösen a szemre összpontosult. Könyve végén elégedetten jelenti ki, hogy kimutatta „a szem kifejezésében a magyar jegyet, mely az egész typus lényét kisugározza”.¹ Herman a következőképpen érvelt: „az emberi arc rendesen múló jegyei *belső* vagy *külső* ingerek tartós vagy állandó behatása alatt arculati – fiziognómiai – jegyekké válhatnak és ekkor az arcnak [...] u.n. tipikus kifejezést adhatnak”. Ezen jegyek közül a legfontosabb a szem kifejezése, és vele a száj kiegészítő, azaz kölcsönös alakulása.²

A faji típusok meghatározásánál a különböző arcjegyek szemrevétele nem számított újdonságnak a századfordulós antropológiában. Ám a tény, hogy Herman a „szem kifejezését” tartotta döntőnek, nem pedig annak formáját vagy színét, már kissé problematikusnak bizonyult, és egyfajta romantikus idealizmust sejtetett. Hagyományosan a száj is kifejező arcjegynek számított, ám Herman azt elhagyni kényszerült az arcot díszítő szőrzet érdekében: a magyar arc meghatározásánál „sok esetben nélkülözniük kell az egyik lényeges alapelemet, t.i. a *száj* alakulásának tiszta képét, azért, mert a magyarság nemcsak bajuszos, hanem bajuszára büszke, ebben tisztességének és tekintélyének egyik nélkülözhetetlen elemét ismeri föl”.³

Hogy bemutassa azt „a roppant alakító erőt, amely a magyar bajuszban, szemöldökben rejlik”,⁴ Herman a következő kísérletet tette könyvének lapjain. Maga elé vette két politikus, az angol Lord Derby (1799–1869) és Deák Ferenc arcképeit, kimásolta az arcvonalakat egy finom, áttetsző papírra, majd Deák haját és bajszát Lord Derby arcvonalaira másolta, illetve Lord Derbyét Deákéra.

* Jelen kutatás az Európai Unió „Seventh Framework Programme for research, technological development and demonstration” keretében kapott támogatást (PIEF-GA-2009-255614). A tanulmány alapjául részben egy angolul már megjelent cikk szolgál: Lafferton 2007.

¹ Herman 1902: 29, 138.

² Herman 1902: 80.

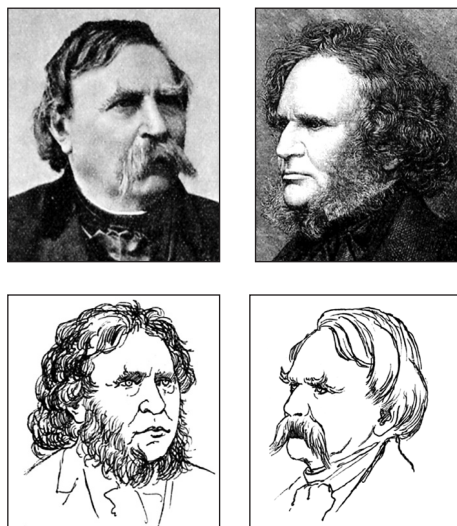
³ Herman 1902: 90.

⁴ Herman 1902: 88.

Az eredményt Herman teljesen meggyőzőnek találta: Deák vastag, ősz hajával, bajszával és szemöldökével Lord Derby igen hasonlatossá vált Deákhoz, míg Deák egyáltalán nem közeledett Lord Derbyhoz, akinek a „bodros haj[á]ban és a pofaszakáll[á]ban nincsen meg az az alakító jellemző erő, amely [Deák] erős fejlődésű, szájborító bajusz[ának] tulajdona.”⁵

Herman könyve valójában vehemens és kritikus válasz volt a néprajzkutató Jankó János által összeállított arcképgyűjteményre, amellyel Jankó az ideáltipikus magyart próbálta bemutatni az 1900-as párizsi Nemzetközi Antropológiai és Régészeti Kongresszuson.⁶ Az Antropológiai Kongresszus csupán egyike volt az 1900-as párizsi világkiállítással párhuzamosan szervezett tudományos összejöveteleknek. Jankó kétségtelenül elkövetett néhány hibát a képek készítése során, amit szemére is vetett több kollegája,⁷ ám senkinél nem találunk a Herman támadásához hasonló dühöt. Hermant leginkább az bosszantotta, hogy szerinte Jankó arcképei „inkább gonosztevők, mint tipikus magyaremberek gyűjteményének benyomását [...] teszik mindenkire; bántók minden magyareberre, sérelmesek a nemzetre nézve, különösen a külföldnek úgysem sok jóakaratóval szemben”.⁸ Saját munkájával Herman megpróbálta Jankó „kiadványnak gonosz hatását legalább megengyhíteni,”⁹ és közzétette az általa „szépnék” és „tipikusnak” talált magyar férfiakról készített saját fényképeit is, melyeket a fentebb vázolt, bajusszal és szemmel kapcsolatos „hókuszpókuszszal” vezetett be.

A kortárs szakemberek általában heves kritikával illették Herman könyvét, nevetségesen találták azt, az antropológiában való járatlansággal és naivitással vádolták meg a szerzőt. Egyesek az öregedő tudós szenilitásával magyarázták a munka létrejöttét, mások Herman sovinizmusának megnyilvánulását látták benne.¹⁰ Tudománytörténészek és történészek körében, a századfordulós magyar

1. kép. Deák és Derby portréi, illetve azok „átrajzolt” változata (Herman 1902: 87–88.)

⁵ Herman 1902: 89.

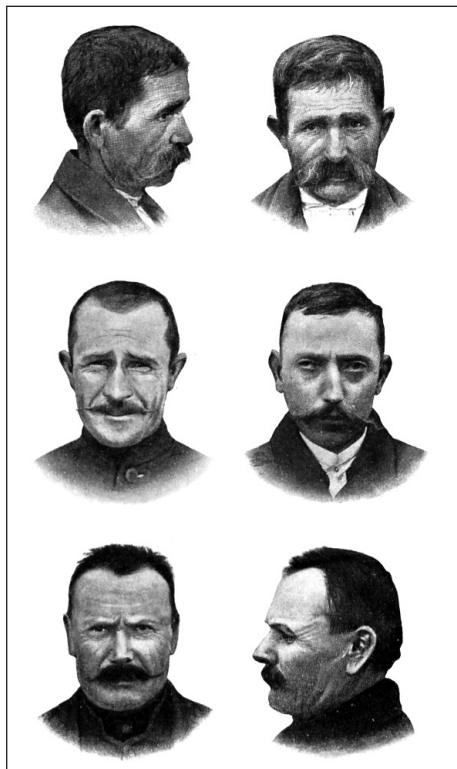
⁶ Jankó 1900.

⁷ Sebestyén 1901; Herman 1902; Herman 1903b; Dobsa 1903; Semayer 1903. A kritikákat alább részletesen is tárgyalom.

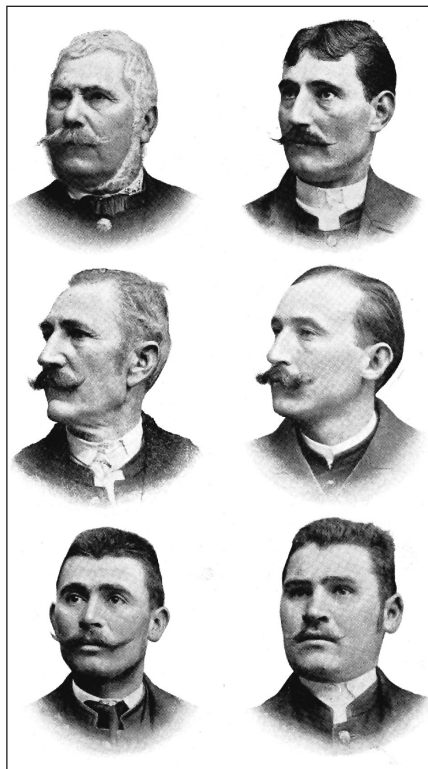
⁸ Herman 1903a: 459.

⁹ Herman 1903a: 459.

¹⁰ Legkritikusabb bírálóihoz: Semayer 1903; Dobsa 1903. Törököt idézi Semayer 1903 és Herman 1903b: 409–411.

2. kép. *Válogatott arcok Jankó János Magyar typosok (1900) című munkájából (Herman 1902: II. tábla)*

3. kép. *A „szépnek” és „tipikusnak” talált magyar férfiak (Herman 1902: VIII. tábla)*

néprajz, antropológia és kapcsolódó tudományok értékelése szempontjából a könyv látszólag nem igényelt komolyabb kérdésfelvetéseket.¹¹ Úgy tűnik, nem nagyon próbáltak meg értelmet keresni Hermannak a bajusszal és a pofaszakállal, a szájjal és a szemmel, a tipikussal és a széppel folytatott kétes kísérletében.

A következő oldalakon megkísérlem kettős kontextusba helyezni Herman könyvét. Az elsőt nevezhetnénk az antropológusok, néprajzosok, orvosok és közszereplők között 1890 és 1903 között lefolyt „magyar arc vitának”. Az időzítés nem véletlen. Ez a hosszú évtized felöleli az 1896-os millenniumi kiállítás felkészülési éveit és az 1900-as párizsi világiállítás utórezgéseinek időszakát. Mindkét esemény nemzeti szempontból roppant jelentősnek számított, és lehetőséget nyújtott a különböző szakterületeken ténykedő tudósoknak, hogy munkájukkal hozzájáruljanak a nemzet önmeghatározásához és nemzetközi megjelenítéséhez. A második kontextusban azt vizsgálom, miként vált a „magyar arc vita” fontos

¹¹ A kialakult vitát Farkas Gyula ismerteti részletesebben, Farkas 1971: 135–155. Trencsényi Balázs Herman művét a kelet-európai nemzetkarakterológiai viták történetét elemző könyvében a magyar nemzeti alkatdiskurzus kontextusában tárgyalja röviden: Trencsényi 2011: 349–350.

epizóddá egy a diszciplínák határain átívelő, átfogó kísérletben a magyar nemzeti lét lényegének meghatározására, különös tekintettel a faji sajátosságokra. Itt elsősorban a néprajzi és antropológiai munka politikai természete érdekel, konkrétan pedig az, milyen nemzetképet alakítottak ki, illetve erősítettek meg e tudományok művelői a századfordulón, azaz hogyan képzeltek el a soknemzetiségű Magyar Királyságot. Cikkem keretei között nem vállalkozhatom arra, hogy megrajzoljam e két tudományterület késő 19. és kora 20. századi történetének átfogó képét. Néhány kulcsfontosságú tudós személyére, kutatási programjára és az intézményi struktúrákra fókuszálva azonban láthatóvá válnak bizonyos tendenciák és stratégiák, melyeket további kutatások finomíthatnak.

Az antropológia, a néprajz és az etnológia kialakulásának és megerősödésének története jelentős eltéréseket mutat Európa és Amerika különböző területein, ráadásul a regionális különbségek megtalálhatók ezen tudományos diszciplínák eszköztárai, kutatási tárgyai és irányultságai körében is.¹² Magyarországon a néprajz (vagy etnográfia) a bölcsészettudomány területén belül vált önálló szakterületté, és erőteljes kulturális irányultsággal a saját, „benszülött” népesség, különösen a parasztság felé fordult. Ezzel szemben az antropológia szinte kizárólag az ember testi, fizikai jellemzőinek a tudománya maradt, amely orientáció szorosan az orvos- és természettudományokhoz kötötte (annak ellenére, hogy az első magyar antropológia tanszék a bölcsészkaron kapott helyet, amit a tanszékvezető Török Aurél hátrányos elhelyezésnek tartott).¹³ Noha Magyarországon ezen diszciplínák részben eltérő érdekeltségekkel, tárggyal és történetekkel rendelkeztek, mindkét tudomány jelentős szerepet töltött be a nemzetépítés 19. és kora 20. századi korszakában, így bizonyos tekintetben mint nemzeti tudományokra tekinthetünk rájuk. E nemzeti feladat fontosságának és a hagyományos gyarmati rendszer hiányának köszönhetően Magyarországon az etnológia – legalábbis a német *Völkerkunde* vagy az angolszász antropológia értelmében – nem gyökerezett meg és nem termelt ki jelentős irodalmat a vizsgált korszakban.¹⁴

¹² Az európai néprajz (a német *Volkskunde*) hagyományosan a saját otthoni népességgel foglalkozott, különösen a parasztság és a „nép” életmódjának, valamint kultúrájának különböző aspektusaival. Míg az etnográfát és etnológiát sokszor felcserélhetően használták, az etnológia (a német *Völkerkunde*, magyarul egyetemes vagy összehasonlító néprajz) volt az, amely nem az otthoni, hanem távoli népek társadalmának vizsgálatára koncentrált. Franciaországban és Angliában az „etnológiának” volt egy általánosabb jelentése is, amely magába foglalta a „faj” tudományos vizsgálatát. Az angolszász világban az antropológia áll közelebb a kontinentális etnológiához (már ami a más területeken élő kultúrák tanulmányozását illeti), ez azonban idővel egy átfogóbb megközelítést tett magáévá, magába olvasztva a fizikai antropológiát, a régészetet, a nyelvészetet és a kulturális antropológiát. Ezzel szemben a kontinentális antropológia (a német és francia *anthropologie*, a magyar antropológia stb.) nagyjából az angolszász világban „fizikai antropológiának” nevezett diszciplínával volt azonos, és az ember biológiai és fizikai aspektusaira koncentrált. Az „antropológiát” itt is ebben a közép-európai értelemben használom.

¹³ Lenhossék 1915a: 186.

¹⁴ A néhány etnológiai munka szerzője nem végzett terepmunkát, és a történetírás nem néprajz-kutatóként vagy etnológusként tartja őket számon: Kósa 1989a: 88, 106.

Az európai és amerikai helyzetet vizsgálva George Stocking különbséget tett a „birodalomépítő” és „nemzetépítő” antropológiai/ néprajzi tradíciók között.¹⁵ Értelmezése szerint az imperialista antropológiai és etnológiai tudást és gyakorlatokat nagy mértékben befolyásolta a „külső mássággal” való találkozás, ami hatékonyan hozzájárult a birodalmi identitás kialakításához. Ezzel szemben a nemzeti néprajzot és fizikai antropológiát a „belső mássággal” való szembesülés, illetve annak megtapasztalása formálta, s e tudományterületek a nemzeti identitás megkonstruálásának és erősítésének eszközeül is szolgáltak. Noha a „birodalmi” és a „nemzeti” kontextusok összehasonlítása felszínre hozott egyes különbségeket az antropológia, a néprajz és az etnológia regionális alakulásai terén, ez a megkülönböztetés részben elhomályosította azokat a kölcsönhatásokat, amelyek fennállhattak a nemzeti és imperialista funkciók és gyakorlatok között, és amelyek egy időben jellemezhettek egy adott kulturális közeget. Ráadásul ahelyett, hogy integrálta volna az imperializmus és nacionalizmus történeti kutatásait, inkább megerősítette azok különállását.¹⁶

Az angolszász történetíráson belül rendszerint az imperialista modell került a figyelem középpontjába annak vizsgálata során, miként hatottak a brit, amerikai és francia gyarmati tapasztalatok az antropológia és etnológia történetére.¹⁷ Ebben az irodalomban ma már elfogadott tény, hogy a gyarmati rendszer működése és a távoli, gyarmatosított embercsoportokkal való találkozás erőteljesen hozzájárult egy hierarchikus és rasszista gondolkodásmód megerősödéséhez, amely viszont segített legitimálni magát a kolonialista projektet. Továbbá a brit, a francia és az amerikai antropológiatörténetek egy dominánsan rasszista orientációtól a pluralistább keretek felé való elmozdulást mutatják a 20. század első évtizedeiben. Frissebb, a közép-európai német tapasztalatot feltáró kiváló munkák markánsan eltérő diszciplináris közeget vázolnak, és egy pontosan ellenkező irányú tendenciáról számolnak be.¹⁸ Úgy tűnik, a 19. század utolsó éveiben ezek a német tudományok elhagyták a században korábban uralkodó, erősen pluralista és humanista tradíciót, és egy sokkal szűkebb értelemben vett nacionalista, *völkisch* jelleget vettek fel. Ez az emberi lényhez (és a tágabb nemzeti formációhoz) való alapvetően pluralista, kulturális hozzáállástól való elmozdulást jelentette a biologikusabb, hierarchikusabb és rasszistább értelmezés felé.

A német antropológiában és etnológiában különösen a gyarmati korszak első évtizedeiben tapasztalt kulturális pluralizmus erőteljes hagyománya egyértelműen megkülönbözteti a közép-európai esetet annak nyugat-európai és amerikai változataitól. A közép-európai környezet azonban, úgy tűnik, nem egyetlen

¹⁵ Stocking 2001: 286–287.

¹⁶ Ezek integrációjának szükségességét hangsúlyozzák bevezetőjükben Cooper–Stoler (eds.) 1997: 1–58.

¹⁷ A terület nagy irodalmából: Stocking 1968; Hinsley 1981; Stepan 1982; Stocking 1987; Goody 1995; Baker 1998; Pels–Salemink (eds.) 1999; Stuchtey 2005. Az orosz birodalmi helyzethez Avrutin 2007; Knight 2008; Mogilner 2013.

¹⁸ Proctor 1988; Massin 1996; Zimmerman 2001; Penny 2002; Penny–Bunzl (eds.) 2006.

tradíciónak kedvezett. Mint azt jelen tanulmányomban megkísérlem bemutatni: a magyar modell is egy eltérő példát mutat.¹⁹ A német paradigmához hasonlóan Magyarországon is egy pluralista, kulturális és erősen integratív néprajzi hagyomány volt a meghatározó a 19. század utolsó harmadában. Ez a tradíció azonban, úgy tűnik, még ha halványult is a századfordulón, nem mutatott jelentős eltolódást egy biológiai alapokra fektetett hierarchikus és rasszista gondolkodásmód irányába az első világháború kezdete előtt. Természetesen nem állítom, hogy Magyarországon nem jelentek meg a nemzetközi tudományosságban általában is jellemző biologizáló elméletek és megközelítések. A magyar néprajzon belül azonban ebben az időszakban nem nyert teret a szélsőséges szociáldarwinizmus, és továbbra is megmaradt a „faj” és etnikum kulturális megközelítésének primátusa. Ennek okai részben a soknemzetiségű Magyar Királyság egyedi szociopolitikai körülményeiben és az azokra épülő kormányzati stratégiákban keresendők. Jelen tanulmányomban azonban nem csupán azt szeretném bemutatni, mennyire határozta meg az ország multietnikus természete ezen diszciplínák értelmezési kereteit, hanem azt is tárgyalom, milyen politikai funkciót tölthettek be e tudományok a nemzetépítés és liberalizmus korában. A 19. században éppen ezek a tudományágak konstruálták meg az „etnicitás” és „faj” fogalmait, s ily módon aktívan részt vettek a nemzetépítés folyamatában. A századfordulós magyar néprajz nem pusztán a magyar nép tanulmányozásán fáradozott, hanem a „magyar nemzetet alkotó népén”,²⁰ és az etnikai csoportok képzete mögött folyamatosan ott lebegett a nemzetiségek kérdése, tehát a legtöbb esetben a politikai funkció elválaszthatatlanul részét képezte a tudományos munkának. Nem csak arról van tehát szó, hogy a korabeli liberalizmus kijelölte ezen diszciplínák mozgásterét; véleményem szerint ezek a tudományok maguk is hozzájárultak a magyar liberalizmus fenntartásához.²¹

¹⁹ Itt nincs lehetőség annak vizsgálatára, milyen mértékben lehet érvényes a magyar példa az Osztrák–Magyar Monarchia egészére. Az osztrák helyzetről: Fuchs 2003, 2011; Marchland 2006; Berner 2010.

²⁰ „Az ethnographia semmi egyéb, mint a nemzetet alkotó nép ismeretének tudománya. A népeket helyesen és jól kormányozni, a népek igazi tudományos ismerete nélkül nem lehet. A mi hazánk sokféle népnek volt mindig és lesz is hazája. A magyar államférfiú feladata ezeket a különböző jellemű, törekvésű és értékű népeket a hazaszeretetben és a nemzeti állam céljainak egyakarátú szolgálatában egyesíteni. [...] ezt a problémát nem lehet a hazai nemzetiségek etnikumának tudományos ismereten alapuló tekintetbevétele nélkül megoldani.” Jancsó 1900: 11.

²¹ A liberalizmusra sem elméleti meghatározásában, sem történeti megjelenési formáiban nem szabad úgy tekintenünk, mint ami természetétől fogva szemben állt bizonyos elméletekkel, ideológiákkal és gyakorlatokkal, például a nacionalizmussal, a darwinizmussal, a rasszizmussal, a kirekesztéssel vagy az alárendeléssel: McClintock 1995; Mehta 1997, 1999. A néprajz és az antropológia története idevonatkozó részeinek vizsgálata által jobban megérthetjük magát a korabeli magyar liberalizmust is.

A „MAGYAR ARC VITA” 1890–1903

Olyan kérdések, mint hogy „Mi a magyar?” és „Hogyan lehet a magyarság lényegét megragadni?” korántsem korlátozódtak a tudomány területére. Ezek a közérdeklődésre is számot tartó és politikailag is fontos kérdések voltak a nemzeti és világkiállítások idején. 1890-ben, a millenniumi kiállításra való felkészülés részeként Munkácsy Mihály megbízást kapott a kormánytól egy hatalmas (6x13 méteres) festmény elkészítésére, mely a szintén a Millenniumra épülő Parlament képviselőházi üléstermék volt hivatott díszíteni. A festmény témája a magyar honfoglalás volt, ami óhatatlanul kérdéseket vetett fel Árpád és hadai bevonulásának ábrázolását és politikai értelmezését illetően, különösen a területen lakó népekre (szlávok, bolgárok és avarok) való tekintettel.²²

A Párizsban készülő festményt 1893 tavaszán Munkácsy közszemlére bocsátotta a párizsi Szalonban. Noha sokan lelkesen ünnepelték a festményt, az arcok hitelességét illetően Pesten egyszeriben kritikák lavinája indult meg. „Lehet-e antropológiai[lag] hiteles megbízhatósága az olyan képnek, amelyen az ezer év előtti magyar típus a mai Párizs népének típusáról van lemásolva? Amelyen a mi ázsiai eleink ábrázata a Boulevard de Grenelle embereiről kölcsönződött?” – tette fel a kérdést az újságíró Tóth Béla. Hiteles feljegyzésekre alapozva Tóth tudni vélte, hogy „Árpád eredetije egy dél-franciaországi születésű úr, a lavillette-i gázgyár tisztviselője volt”.²³ „Monsieur Arpad. A párisi honfoglaló” címmel a *Magyar Hírlap* hasábjain megjelent cikkben mind a hét vezérről hasonló történeteket adtak közre, nevetség tárgyává téve a festő modellválasztását.²⁴ A festmény tudományos körökben is nagy vihart kavart. A koponyatan (kranio-metria) nemzetközileg elismert mestere, és egyben az magyar egyetemi fizikai antropológia atyja, Török Aurél is igen csalódottan nyilatkozott:

„Felette sajnós dolog, hogy amikor 1896-ban a Millenniumot fogjuk megülni, nem leszünk képesek őseink faji típusát festményeken és szobrokon bemutatni, és legnagyobb valószínűséggel a Munkácsy Honfoglaló képén is hamis Árpád fog tündökölni.”²⁵

A kritikák hatására Munkácsy gyorsan visszazállította a festményt műhelyébe, és még fél évig dolgozott rajta, átfestve az alakok nagy részét. Úgy tűnik, kevés sikerrel: „Ebből a fehér lovon ülő, Boulevard des Italiens-i szakállas úrból Árpád már sohasem lesz többé” – hangzott a lesújtó vélemény.²⁶ A kritikusok szerint a képnek „a fajtypust illetően hitele nincs.” A festményen a magyar alakokat „kétseknek, idegen hatásúaknak” találták. Még Jókai arca sem felelt meg

²² Munkácsy festményének részletes politikai és történeti kontextusához: Cieger 2015.

²³ Tóth 1893: 2.

²⁴ „Monsieur Arpad” 1893.

²⁵ Törököt idézi Bartucz 1938–1939: 148.

²⁶ Bartucz 1938–1939: 148.

a célnak: Thaly Kálmán szerint még „Jókai Mór szelíd, nem is egészen tipikus magyar arca nem ringathat bennünket abban az illúzióban, hogy őseink valamelyik hadverő vezére áll előttünk.” Annál nagyobb egyetértés alakult ki ellenben a szláv típusok nagyszerűségét illetően. Beöthy Zsolt szerint például „E kerekfejű, sima és szőke hajú, s részben sápadt arcú, nehézkes alakokon a szláv természetnek és az ismeretlen jövőnek komolysága, melankóliája borong.”²⁷ Herman Ottó is tipikusnak találta a tót követeket, ám szerinte ami ezen a képen látható, az minden, csak nem magyar típus.²⁸ A faji hitelesség tekintetében tehát Munkácsy monumentális tiszteletadása a honfoglalás előtt megosztotta a magyar nézőket, antropológust, néprajzkutatót és laikust egyaránt.

A felrótt hiányosságokat nem feltétlenül Munkácsy gondatlansága okozta. A festő törekedett az antropológiailag helyes megjelenítésre. Előkészületei során fényképezőgéppel felfegyverkezve járta az országot, hogy megragadja az annak különböző területein élő etnikai csoportok jellemző arcvonásait. Marosi Ernő szerint akkoriban a fél Tudományos Akadémia a *Honfoglalás* történeti hitelének megalapozásán fáradozott.²⁹ E tekintetben a kép mégis elégtelennek bizonyult. Mit hiányoltak belőle és részben Munkácsyból? A magyar szellemet, a magyarság lényegét, kisugárzását. Pontosan azt, amit Herman Ottó hangsúlyozott sokat kritizált könyvében.

Noha Jankó 1900-as „magyar típusok” kiadványát a tudósok antropológiailag jóval kevésbé tartották problematikusnak, mint Herman 1902-es könyvét,³⁰ Török Aurél úgy nyilatkozott, hogy csúnya arcképeivel a szerző több kárt okozott a magyar antropológiának, mintha nem publikálta volna őket. És miközben Herman könyve a szakmai közneveltség és bírálat tárgya lett, Töröknek – aki általában véve elhibázottnak vélte a szerző megközelítését és eredményeit – el kellett ismernie, hogy Herman jó szemmel és nagyszerű intuícióval válogatta össze gyönyörű arcképeit.³¹ Jankót 1902-ben bekövetkezett halála miatt közvetlen kolégája a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályáról, a néprajzos-antropológus Semayer Vilibáld „védte” a „magyar arc vita” során: mindvégig Jankó pártját fogta, és arcképeit autentikusabbnak találta, mint Herman hamisan beállított portréit. Ennek ellenére elismerte, hogy Jankó képei csúnyák, míg az általa „sovinisztának” nevezett Hermané szépek.³²

Antropológiai kutatómunka, a válogatás szakmai szigora és végeláthatatlan mérések ide vagy oda, a fajilag hitelesnek talált ábrázolásmód egy olyan faji

²⁷ Bartucz 1938–1939: 149.

²⁸ Bartucz 1938–1939: 150–151.

²⁹ Marosi 2003: 22.

³⁰ Semayer határozottan kiállt a Jankó-munka szakmai hitelessége mellett (Semayer 1903), Sebestyén elismerte a munka érdemeit, de kritizálta a fényképfelvételek technikai kivitelezését (Sebestyén 1901: 92) és más kifogásolnivalókat is talált, melyeket később tárgyalok. A fényképek technikai kivitelezésére Herman (1903b: 414–417) és Semayer (1903: 99–102) is részletesen kitért.

³¹ Töröknek Herman és Jankó kiadványait illető kritikáit idézi Semayer 1903: 83–86 és Herman 1903b: 409–411 (utóbbi igen szelektív és félrevezető módon).

³² Semayer 1903, különösen 95.

esztétikát sejtet, amely nem a kvantitatív pontosságon alapult, hanem az intuíción (és így a korabeli fizikai antropológia perspektívájával és elemzési stratégiájával szöges ellentétben állt). A hiteles – azaz esztétikailag szép – arcgyjűtemények összeállítás és értékelése egyaránt az intuíción nyugodott, legyen szó a Jankó és Herman-féle antropológiai gyűjteményről vagy Munkácsy festményéről. Utóbbi esetében a kudarc okát Török a következőben látta:

„Munkácsy már régóta nem a magyar géniusz tüzétől hevül. Technikailag tagadhatatlanul remek lesz a képe, de hiányozni fog belőle az elementáris közvetlenség, melyet csak a magyar faj géniuszának lobogó tüze lehelhet reá – ezt tanulmányal kieroszakolni nem lehet.”³³

Ami az antropológiai-néprajzi és művészeti munka három aspektusát – a gyűjtést-festést, befogadást és értékelést – összefogta, az a megfelelő magyar érzés volt. A tudósok és a közszereplők közt lefolyt „magyar arc vitát” tehát kétségtelenül áthatotta a nacionalista hevület és a magyarság szép megjelenítése iránti elfogultság. Mindez persze nem meglepő az európai nacionalizmus és nemzetépítés aranykorában, amikor az antropológiától és néprajztól kezdve a nyelvészet és régészet át az irodalomtörténetig minden tudományág a nemzeti önmeghatározáson is munkálkodott. A magyar néprajz két történetírója, Sozan Mihály és Kósa László nem teljesen értenek azonban egyet abban a kérdésben, milyen mértékben hatotta át a nacionalizmus ezt a tudományterületet. Sozan angolul megjelentetett munkája szerint éppen a századfordulóra válik a magyar néprajz és az antropológia alapvetően nacionalista vállalkozássá.³⁴ Ezzel szemben Kósa e tudományágak mértéktartását hangsúlyozza a teljes vizsgált időszakban.³⁵ Véleményem szerint mindkettejüknek részben igaza van: Sozan helyesen látja meg a növekvő nacionalizmust a szakterületen dolgozó tudósok munkájában, de Kósa mértékletességre vonatkozó állítása is helytálló, különösen nemzetközi összehasonlításban.

A kérdés azonban nem pusztán az, hogy a magyar tudósok el tudták-e kerülni a nacionalizmus csapdáját abban az időszakban, amikor az Európa majdnem minden országában meghatározó volt. Sokkal inkább az, milyen formát öltött a nacionalizmus Magyarországon. Tagadhatatlan, hogy a magyarországi népcsoportok eredetének és „faji” hovatartozásának korabeli kutatása során a magyar etnikum központi helyet foglalt el.³⁶ Kérdés azonban, milyen szerep jutott a többi etnikai kisebbségnek, illetve nemzetiségnek. Miként konstruálta meg a magyar néprajz és antropológia a soknemzetiségű Magyar Királyságot

³³ Törököt idézi Bartucz 1938–1939: 150.

³⁴ Sozan 1977: 132–202.

³⁵ Kósa 1989a: 135–138.

³⁶ A nacionalizmuson túl ennek oka lehetett még a feltételezhető szakemberhiány és az a tény, hogy a magyar tudósok számítottak arra, hogy a nemzetiségi kisebbségeket anyaországaik néprajzi és antropológiai kutatói is vizsgálni fogják majd.

a dualizmus időszakában? Milyen nemzetképet alkotott? Mivel a korszak tudományos munkáiban a „faj”, „etnikum”, „faji típus”, és „nemzetiség” kifejezéseknek nem volt még letisztult, és kizárólagos jelentésük, illetve azokat a szerzők sokszor egymással felcserélhető módon használták, ahol lehet, az eredeti szóhasználatához ragaszkodom, és ha szükséges, a szövegkörnyezetre hagyatkozva definiálom a jelentését.

ADALÉKOK A MAGYAR NÉPRAJZ TÖRTÉNETÉBŐL

Nacionalista tendenciák

A nacionalista érzelmek jelenlétét a magyar néprajz 19. századi történetében jól illusztrálják például az őstörténeti kutatások, amelyek különböző eredetteóriákat keltettek életre. Ezek közt találunk olyanokat, amelyek a magyarokat az úgynevezett magaskultúrákból eredeztetették (sumér, tibeti, perzsa, indoeurópai, szkíta, hun, héber, egyiptomi és görög), és olyanokat is, amelyeket az alacsonyabb rangúnak tekintett kultúrákból gyökereztettek (ilyen például a finnugor vagy török affiliáció). A 19. század közepéig, amikor a finnugor nyelvi és etnikai rokonság kérdését sokan végül bizonyítottnak látták, a „magas kultúra elméletek” voltak a dominánsak.³⁷

A finnugor rokonság teóriája azonban megújult támadások keresztjébe került az 1870–80-as években, és a magyar nyelv eredetének kérdése fölötti harc az úgynevezett „ugor–török háborúban” tetőzött. Az egyik oldal élén a kiváló összehasonlító nyelvész és néprajzkutató Hunfalvy Pál (1810–1891) és német származású nyelvtudós kollégája, Budenz József (1836–1892) álltak, akik a finnugor eredet mellett törtek lándzsát. A másik oldalt a kalandos életű tudós, híres orientalista Vámbéry Ármin (1832–1913) képviselte: ő a török kapcsolatot hangsúlyozta.³⁸ A finnugor eredet elleni támadások mögött részben nacionalista büszkeség is meghúzódott: a rettegett és díszes, keleti kiállású ázsiai harcos elődök képe kétségtelenül vonzóbbnak tűnt a közönség szemében, mint a „halszagú rokonok” lehetősége. Részben innen eredeztethető a magyarokat az uralkodásra született, ragyogó keleti törökökhöz kötő elméletet övező érdeklődés és az ázsiai expedíciókat érintő kormányzati támogatás is.³⁹ Hunfalvy keserűen emlegette, hogy sokszor vádolták meg hazafiatlansággal, amiért a magyarokat, a „híres hunok utódjait” ilyen „semmirekellő néppel” házasította össze.⁴⁰ A harc mindazonáltal finnugor győzelemmel zárult: Budenzék az összehasonlító nyelvészeti módszereivel bizonyították a nyelvi rokonságot.⁴¹ Hunfalvy azt vallotta, hogy

³⁷ Kósa 1989a: 116–117; Sozan 1977: 96–113.

³⁸ A vitához: Sozan 1977: 107–113.

³⁹ Kósa 1989a: 110–111.

⁴⁰ Domokos–Paládi-Kovács 1986: 140, 142.

⁴¹ Sozan 1977: 112–113.

a nemzet és az etnosz történetét illető kérdések a társadalomtudós számára első-sorban nem érzelmi, hanem tudományos kérdések, s így számtalan, a romantikus történetírásban gyökerező nemzeti mítoszt lerombolt, mint például a hun-magyar rokonságot vagy az erdélyi székelyek hun leszármazásáról szólót.⁴²

Az előnyösebb származás- és rokonságteóriák hangoztatása természetesen illeszkedett abba a nacionalista értelmezésbe, amely a magyarok kulturális hegemóniáját támogatta a Kárpát-medencében. Ezek az értelmezések azonban, mint láttuk, nem maradtak kritika nélkül, és nem is jellemezték a magyar néprajz egészének megközelítésmódját.

Magyarország mint „Európa kicsinyben”

„Nem csak természeti állapotjára, és a természeti ajándékaira nézve – hanem népességére nézve is Magyarország Európa kicsinyben –, mert majd minden Európai nép-törzsek, nyelvek, vallások, foglalatosságok, kultúra grádusok, s végre élet módok, erköltsök és szokások is itten találják fel Hazájokat.”⁴³

1822-ben a szlovák származású jogi és földrajzi író, a magyar néprajztudomány egyik előfutárának tekinthető Csaplovics János ezzel az „Európa kicsinyben” képpel írta le Magyarországot, ahol minden népcsoport, nyelv, vallás és kultúra tanulmányozására volt lehetőség. Az a gondolat, hogy a multietnikus, soknemzetiségű Magyar Királyság a kortárs Európa társadalmi és kulturális világának tanulmányozására különösen alkalmas, számtalan néprajzi és társtudományi munkában fellelhető.⁴⁴ A magyar néprajzon belül az „Európa kicsinyben” perspektívának kétségtelenül az volt a legfontosabb szerepe, hogy hirdette az etnikai sokszínűséget, a Királyság multietnikus természetét.

Ennek a néprajzi perspektívának a részletesebb szemléltetésére jó példa a már említett nyelvész és etnográfus, Hunfalvy Pál nagyhatású munkája, a *Magyarország ethnographiája*. Hunfalvy az összehasonlító néprajzi és etnológiai szemlélet egyik meghonosítója volt Magyarországon, és 1889-ben részt vett a Magyarországi Néprajzi Társaság megalapításában is, sőt haláláig, 1891-ig a Társaság élén állt. A kortárs statisztikai, szociológiai és gazdasági leíró módszertanokkal elégedetlen Hunfalvy a népi élet újfajta megközelítését szorgalmazta, amely a kultúra holisztikusabb felfogását tételezte fel. Önálló társadalomtudományt képzelt el, amely az evolúciós törvényszerűségeken nyugszik, összehasonlító módszereket alkalmaz, és tágabb társadalomtudományos perspektívát magáénak tudva hasznosítja a történe-

⁴² Domokos–Paládi-Kovács 1986: 207–209.

⁴³ Csaplovics 1822: III. 51. Lásd még Csaplovics 1829.

⁴⁴ Lásd például Hunfalvy 1876 (alább tárgyalom részletesen); Kőrösi 1875; Vámbéry 1895: 372; Bartucz 1938–1939: 31–33.

lem, a nyelvészet és a régészet fejleményeit.⁴⁵ A magyar néprajz számára tehát olyan programmal állt elő, amely egzakt és összehasonlító módszereken alapult.

A *Magyarország Ethnographiája* (1876) volt az első összefogó és összehasonlító néprajzi munka, amely történeti, régészeti, nyelvészeti és néprajzi forrásokra támaszkodva külön tárgyalta minden egyes, a Magyar Királyság területén valaha élt nemzeti kisebbség vagy etnikai csoport etnogenezisét és etnikai történetét. A holisztikus szemlélet már Hunfalvy könyvének első sorából kiviláglik: „Magyarország ethnographiája, természet szerint, valamennyi népet tárgyal, mellyek a területén lagnak.”⁴⁶ Értelmezésében a görög „ethnos”-nak két magyar megfelelője van: a „nép” és a „nemzet”.

„Magyarország népe magában foglalja az ország összes lakosságát, de ez annyi nemzetre oszlik, a hány nyelv uralkodik az országban. A *nemzet* fogalmában a nyelv a fő ismertető [...] A *nép* fogalmában az ország, a tartomány, a föld a fő ismertető.”⁴⁷

Hunfalvynál tehát a nagyobb egység, a nép (vagy ország) magába foglal minden ajkú nemzetiséget, amely a területén él. Megközelítésében minden egyes etnikai csoport nyelvi és kulturális különállósága elismerést nyer, és a tágabb nemzeti egység úgy jelenik meg, mint amely természetesen magába foglalja mindegyiket. Számunkra különösen fontos, hogy Hunfalvy etnicitásfelfogásában a fajiság biológiai definíciója nem játszik szerepet, elsősorban a kultúra, és nem a biológia határozza meg a népet vagy népcsoportot:

„Amint én felfogom a népet és nemzetet, abban az anthropologicus vagy inkább zoologicus leírások igen keveset nyomnak. Nem az agy idomai, nem a hajnak növése, nem a bőrnek színe teszi az embert, a népet, hanem a nyelv és a társadalmi lét. Ethnographiámban tehát igen kevés hely jut annak, hogy miféle állatban mutatja a természet az embert: annál több jut annak, hogy millyennek mutatja őt a történelem, vagyis, millyennek mutatja maga magát.”⁴⁸

Mivel egy etnikai közösség fejlődését különböző történelmi erők alakítják, az etnicitásnak nem léteznek biológiai alapjai.

„A testi tulajdonságok csak az egyes embert jellemezhetik mint állatot; de már a nemzetet mint állati falkát sem jellemezhetik jól, mert testre nagyon különböző emberek tartozhatnak egy nemzethez [...]”⁴⁹

⁴⁵ Hunfalvy életéről és munkájáról Domokos–Paládi-Kovács 1986; Kósa 1989a: 116–120.

⁴⁶ Hunfalvy 1876: v. A könyv németül is megjelent, 1877-ben adták ki *Ethnographie von Ungarn* címmel.

⁴⁷ Hunfalvy 1876: 47–48.

⁴⁸ Hunfalvy 1876: vi.

⁴⁹ Hunfalvy 1876: 222.

Egy etnikai csoporthoz vagy egy nemzethez való tartozás alapja az, hogy osztozunk annak lelkében, nyelvében, etikai és társadalmi jellegzetességeiben: „A nemzet lesz nyelve, hite és társadalmi szerkezete által. E három közt a nyelv az első; ez a nemzetnek születése és, ha szabad így mondani, életének fája is.”⁵⁰ Hunfalvy megközelítése tehát eltért a német *Völkskunde* hagyománytól, amely a nemzet és az etnicitás tanulmányozásában a nyelvet és a kultúrát összekötötte a biológiával. A *Magyar néprajzi lexikon* számára készített Hunfalvy-szócikkében Zsigmond Gábor így foglalta össze igen tömören:

„Az 1850-es évek első felében kidolgozta az etnikum kutatásának új koncepcióját, amely eltérően a »Völkskunde«-jellegű kutatásoktól, az egyetemes társadalomfejlődést tette a nemzeti társadalom, gazdaság, kultúra vizsgálatának mércéjéül. Egyaránt elutasította W. H. Riehl nép-koncepcióját, Max Müller árja-elméletét, Th. Mommsen faji kategóriáit, W. Bagehot szociáldarwinizmusát és L. Gumplowicz konfliktus-elméletét. Az előzőekkel ellentétben Hunfalvy olyan etnikus kutatást valósított meg, mely nem zárkózott nemzeti korlátok közé, nem becsülte le más népek eredményeit, elve az evolúció, módszere az összehasonlítás volt.”⁵¹

Hunfalvynál az evolúciós elmélet elfogadása tehát szintén nem vezetett szélsőségesebb szociáldarwinista értelmezéshez.

A multietnikus, soknemzetiségű nemzet ideálja nemcsak a néprajz kutatási és értelmezési kereteit jelölte ki, hanem a Magyarországi Néprajzi Társaság 1889-es megalapításában is motíváló tényezőként jelent meg.⁵² Ezt az Alapszabály is híven tükrözi: a Társaság célja

„a magyar állam és a történelmi Magyarország mai és egykori népeinek tanulmányozása, valamint kölcsönös megismerkedés útján a hazánkban élő népek közt testvéries egyetértésnek és az együvé tartozás érzetének ápolása. [...] tárgyai: az ország mai és egykori népeinek eredete, fejlődése, állapota; etnikai jelleme és anthropológiai mivolta; a néplélek és a néplet nyilatkozatai, melyek nagyon számosak és különfélék.”⁵³

A Néprajzi Társaságnak tehát már a kezdetektől alapelve volt a Kárpát-medencében élő összes nép „integrálása”, s ez egy „befogadó”, holisztikus szemléletet feltételezett. A Társaság szakosztályi struktúrája hasonlóképpen megtestesítette a soknemzetiségű nemzeti modellt. A „népfajok”⁵⁴ (máshol: „hazai népelemek”⁵⁵)

⁵⁰ Hunfalvy 1876: 48, 221–222.

⁵¹ Zsigmond 1979: 598.

⁵² A Társaság történetéről: Kósa 1989b.

⁵³ Herrmann–Hunfalvy 1889: 2.

⁵⁴ A Magyarországi Néprajzi Társaság Szervezete 1890. A zsidóság néprajzi vizsgálatára nem szakosodott külön osztály a Társaságon belül, hiszen a zsidóságot politikai szempontból ekkor felekezeti, nem pedig etnikai csoportként definiálták.

⁵⁵ Herrmann–Hunfalvy 1889: 3.

szerinti szakosztályok között a következőket találjuk: magyar, székely, csángó, palócz, délvidéki német, dunántúli német, szepesi német, erdélyi szász, horvát, szerb, bolgár, tót, rutén, lengyel, vend, rumén, görög, örmény, cigány, bosnyák. Noha több magyar néprajzkutató is tanulmányozta a nemzeti kisebbségek etnikai kultúrájának különböző aspektusait, több kisebbséghez (román, szlovák, kárpát-ukrajnai stb.) tartozó eminens kutató is csatlakozott a Társaság munkájához, közülük többen még a kisebbségi osztályok elnöki posztját is betöltötték.⁵⁶

Az elkövetkező évtizedekben a magyarországi néprajz kutatási teljesítménye természetesen nem mutatta az egyes etnikai csoportokra irányuló figyelem olyan egyenlő arányú eloszlását, mint amit a társasági osztályszerkezet sugall, ami részben magyarázható a szakemberhiánnyal is. Emellett több tényező is – például az osztályokat vezető személyek diszciplináris hátterének túl heterogén összetétele, személyes ellentétek, anyagi problémák és Hunfalvy halála – közrejátszott egy krízis kialakulásában a Társaságon belül, amely végül szervezeti struktúrájának racionalizálásához és leegyszerűsítéséhez vezetett. Ennek során az etnikai osztályok számát lecsökkentették, így gyengült a társasági struktúrában is megjelenített multietnikai arányosság. Kósa László szerint a Társaság életében a változtatások ellenére is virágzó időszak következett, és a multietnikus modell maradt a magyar néprajzban a meghatározó irányvonal egészen az első világháború végéig.⁵⁷ Vele ellentétben Sozan Mihály ideológiai és nacionalista okokat látott a Társaság újrászervezése mögött, melyek véleménye szerint elvezettek a soknemzetiségű modell alapvető elutasításához. Szerinte a Társaság nacionalista és sovíniszta tagjai, Herman Ottó vezetésével, egyfajta puccsot szerveztek, hogy a magyarosító tendenciát erősítsék a néprajzon belül a multietnikus modell kárára.⁵⁸

A nacionalista érzület felerősödése valóban tetten érhető a magyar néprajzban az 1890-es évektől. Ezt azokkal a társadalmi és politikai feszültségekkel is összefüggésbe lehet hozni, amelyeket mind a kormányzat erősödő asszimilációs törekvései – melyek az évtized végén az úgynevezett „Bánffy-terror”-ban csúcsoznak ki –, mind pedig a nagyobb kulturális autonómiát és egyéb kollektív jogok kiterjesztését követelő román, szlovák és szerb kisebbségek egyre hevesebb politikai mozgalmai keltettek. Túlzás volna azonban azt állítani, hogy a Társaság átszervezése ténylegesen aláásta volna a multietnikus modell dominanciáját a magyar néprajzon belül. A tagság például még mindig az egész ország területéről verbuválódott, beleértve a jelentős nem magyar népességgel rendelkező területekről származó kutatókat is.⁵⁹ Noha a nacionalista hangok megerősödhettek, a millenniumi kiállításon – a század utolsó hatalmas kulturális vállalkozásában, amely a nemzeti önmeghatározás és önreprezentáció nagy kísérletét jelentette az országnak – a magyar néprajz elég egyértelműen kifejezte, miként gondolkodik a nemzet egységéről, mibenlétéről.

⁵⁶ Hofer 1991: 156.

⁵⁷ Kósa 1989a: 127–129, 21; a Társaság történetéről bővebben: Kósa 1989b.

⁵⁸ Sozan 1977: 145–148.

⁵⁹ Sozan 1977: 136.

Az 1896-os millenniumi kiállítás néprajzi faluja

A századfordulón megrendezett birodalmi és világkiállítások története azt mutatja, hogy a francia, brit vagy akár amerikai kontextusokban a kolonialista birodalmi megjelenítésmódot az erősödő és egyre durvább rasszizmus jellemezte: a gyarmatosított embercsoportok és kultúrák egyre vulgárisabb antropológiai/néprajzi bemutatása.⁶⁰ Mint azt Peter Greenhalgh meggyőzően bemutatta *Ephemeral Vistas* című könyvében, ennek egyik oka a gyarmatok feletti birodalmi kontroll gyöngülése lehetett.⁶¹ A német példa viszont azt mutatja, hogy az antropológiai kiállítások és a fajfogalom vulgarizációja részben következtetett nem a gyöngülő, hanem éppen az erősödő gyarmati rendszer szülte birodalmi impulzusokból is. Itt azt látjuk, hogy az 1890-es évek közepétől az antropológiai és az etnológiai diskurzusok és gyakorlatok egyre birodalmibb és szociáldarwinistább jelleget öltöttek, és egyre inkább jellemezte őket a biológiai orientáció, illetve a faji hierarchia, és a felsőbb- és alsóbbrendűség fogalmainak használata.⁶² Németországban a tudóstársadalmon belüli generációváltás és a darwini gondolatok szélesebb körben történő elfogadása mellett ebben az eltolódásban az erősödő imperializmusnak is kétségtelenül nagy szerepe volt.⁶³ Általánosságban elmondható, hogy a birodalmi kiállítások szerepe részben éppen az volt, hogy a bennszülött népség fölötti gyarmati hatalmat otthon, a metropoliszban megismertessék és természetessé tegyék, ezzel is elősegítve, illetve legitimálva a kolonialista projektet, a háborúkat és más embercsoportok leigázását is beleértve.⁶⁴

A magyar helyzet természetesen nagyon más volt. Noha Magyarország (és a tágabb Osztrák–Magyar Monarchia) nem rendelkezett tengerentúli gyarmatokkal, a kormánypolitikára jellemzőek voltak bizonyos „imperialista” tendenciák. Ezek tetten érhetők a soknemzetiségű Királyság (és Monarchia) összetartását célzó politikai törekvések különféle megnyilvánulásaiban, vagy a Balkánon a politikai befolyást növelni szándékozó külpolitikában. A belső nemzeti érdekek elsőbbsége azonban behatárolta a nacionalista és imperialista törekvések mozgásterét. A magyar ezredéves kiállításra való felkészülés kétségtelenül szította a nemzeti érzést és a nacionalizmust az országban, etnikai hovatartozástól függetlenül.⁶⁵ Megtermékenyítően hatott számos tudományterületre is, a történetírástól kezdve a régészetten és a folklóron át a tárgyi néprajzig és fizikai antropológiáig.⁶⁶ Összességében a millenniumi kiállítás kétségtelenül azt a politikai üzenetet hirdette, miszerint a magyar vezető szerep a Kárpát-medencében nemcsak történetileg

⁶⁰ Greenhalgh 1988; Brain 1993; Maxwell 1999; Hoffenberg 2001; Qureshi 2011.

⁶¹ Greenhalgh 1988.

⁶² Massin 1996, különösen 94, 99, 102.

⁶³ Massin 1996: 102; Penny–Bunzl 2006.

⁶⁴ Greenhalgh 1988: 29, 53–54.

⁶⁵ A nacionalizmus és a millenniumi kiállítás tágabb kontextusához: Varga 2012.

⁶⁶ A néprajzi falu házait ugyan le kellett bontani, de a kiállítás teljes tárgyi anyaga a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának a tulajdonába került, és később az önálló Néprajzi Múzeum anyagát gazdagította.

indokolt, hanem szükséges és kívánatos is.⁶⁷ És mint azt számos korabeli tiltakozó megmozdulás is bizonyítja: a kiállítást többen is élesen kritizálták a nemzeti kisebbségek soraiból, különösen azért, mert az a magyarországi civilizáció fejlődését és kiválóságát alapvetően *magyar* eredményként mutatta be, amelyben más nemzeti kisebbségek hozzájárulása nem kapott megfelelő elismerést.⁶⁸

Épp ennek ellenkezőjét látjuk azonban akkor, ha megnézzük, miként járult hozzá a kiállításhoz a néprajzos szakma: itt ismét a különböző etnikumok, illetve nemzetiségek kultúrájának gazdagságát, sokszínűségét és mindezek tudatos ünneplését látjuk. A néprajzi kiállítás egyik szervezője, Jankó János az 1894-es lemergi és 1895-ös prágai kiállítások példáján felbuzdulva a „néprajzi falu” formát választotta az etnikai csoportok, valamint nemzetiségek építkezési sajátosságainak és tárgyi kultúrájának bemutatására falusi környezetben.⁶⁹ Ha valami, hát ez a kiállítás minden bizonnyal a Királyság soknemzetiségű jellegének megjelenítése és felmagasztalása volt. A néprajzi falu 24 házból állt, melyek tipikus regionális stílusjegyeket hordoztak. Jellemző módon a 24 házból 12 magyar parasztház volt, 12 pedig a többi nemzetiséget reprezentálta (bolgár, szász, sváb, román, ukrán, szerb, sokác, vend, szlovák, rutén stb.).⁷⁰ A magyar néprajz által kínált nemzeti önreprezentációhoz tehát egy figyelemre méltóan visszafogott megnyilvánulási formát találtak, abban az értelemben, hogy a magyar etnikumot nem helyezték népszerűségi jelentőségénél kiemeltebb pozícióba – Jankó tudatosan hivatkozott az összlakosság magyar és nem magyar nemzetiségi megoszlására a néprajzi falu háztípusainak javaslata során.⁷¹ Bizonyos értelemben a néprajzi falu maga testesítette meg a Magyar Királyságot, nagyjából hűen leképezve a magyarországi nemzetiségi arányokat. Így üzenete az volt, hogy a magyarok és nem magyarok együtt képezték a magyar népet és egyben a magyar nemzeti

⁶⁷ Többen hivatkoztak például a magyarság „államalkotó képességére”. Lásd a következő idézetet a statisztikus Jékelfalussy Józsefnek a millenniumi kiállításra szerkesztett könyvéből: „a magyarságnak e számbeli túlsúlya nem képezi egyetlen jogcímét arra, hogy vezérszerepet játszhék a nevével nevezett országban saját egyéniségének, kultúrájának bélyegét nyomja e földre. Ott van háta mögött az ezredéves történeti múlt [...] Figyelembe veendő a magyar faj államalkotó és államfenntartó tehetsége is, amelyet annyi nehéz körülmény között mindig fényesen bizonyított.” Jékelfalussy 1896: 372–373. Jékelfalussy a népfaj és nemzetiség kifejezéseket felcserélhető módon használja, lásd Jékelfalussy 1896: 377. Herrmann Antal még tovább ment érvelésében: „speciális faji tekintetből is az ugynevezett nemzetiségek érdeke szintén megkívánja az erős nemzeti magyar államot. Csak az nyújthat nekik biztosítékot arra, hogy, megadva az államnak, a mi az államé, a nemzetiségi közösségben is fenntartsák nyelvben, vallásban és egyéb hagyományban, nemzetiségük ethnikus jellegét. A magyar nemzeti állam megszüntével menten elkallódnának e népelemek. [...] A magyar hazafiság tehát nemcsak polgári kötelessége az ország minden népének, hanem legéletbevágóbb faji létérdeke is.” Herrmann 1896: 354. Herrmann szintén felcserélhető módon használja a nép, nemzetiség, népelem és faj kifejezéseket.

⁶⁸ A nemzeti kisebbségek kritikájához: Freifeld 2000: 276–277; a millenniumi ünnepek és a nemzetiségi kérdés tágabb kontextushoz: Varga 2012, különösen 86–100.

⁶⁹ Jankó 1893a; Jankó 1897: 2.

⁷⁰ A korábbi tervekhez: Jankó 1893a. A terepmunkáról készített, rajzokkal illusztrált jelentéshez: Jankó 1989.

⁷¹ Jankó 1893a.

egységet,⁷² amelyben mindannyian megőrizhették és kultiválhatták saját jellegüket és kulturális gazdagságukat.⁷³ Ez a belső sokszínűség és kulturális gazdagság ünneplését jelentette.⁷⁴

Jankó számára a kiállításra való készülődés összefonódott a néprajzi gyűjtemény gyarapításának feladatával és a Nemzeti Múzeumon belül szervezett Néprajzi Osztály programjával. 1894-ben Jankó megkapta az osztály vezetését, majd megfogalmazta hosszútávú programját, melyből megint a nemzetiségeknek a kutatásban való integrációjának gondolata tűnik ki:

„legelső feladatunk az, hogy hazánk jelenleg élő népfajtáinak, a *magyaroknak és nemzetiségeknek*, ethnographiáját mutassuk be néprajzi tárgyainkban. Mi történt e téren? A Kiállítás megcsinálta a néprajzi falut, mégpedig szigorúan tudományos alapon [...]; képviselve van a magyarság minden töredéke, a magyar földön élő minden nemzetiség.”⁷⁵

Hogy „ethnographiánk nemzetiségi részét megértsük,” szükségesnek tartotta még e „néptöredékeket” a külföldön élő „főörzsekkel” is összehasonlítani. A magyarság ethnográfiájának megismeréséhez három irányt azonosított be, ebből az egyik az antropológiai kutatás volt „a hazánkban jelenleg élő, a magyarok bejövetele óta itt élt, sőt a magyarokat megelőzőleg hazánkban lakott népek és nemzetiségek anthropologiájának alakelemei[ről]”.⁷⁶ Ez utóbbi céljára Jankó „anthropológiai laboratóriumot” is létrehozott a Néprajzi Osztályon belül.⁷⁷ A Jankó vezette néprajzi osztály programja egyaránt hangsúlyozta tehát a magyar és nem magyar nemzetiségek (Jankó másik kifejezésével: népfajok) ethnográfiájának és antropológiájának fontosságát.

Az eddig tárgyaltak alapján két dolgot szeretnék hangsúlyozni. Először is, a vizsgált időszakban a magyar néprajz dominánsan holisztikus megközelítésben vizsgálta az embert és a népet (beleértve a különböző etnikumokat, nemzetisé-

⁷² Kovács Gyula „büszkén” vitte a külföldi látogatókat a nemzetiségi faluba; ennek kapcsán így fogalmazott: „Különös barátja vagyok a békés együttélésnek és nagy áldozatokra volnék képes ezen békés együttélés biztosítására s talán azért örülök annyira annak, hogy ebben a faluban annyiféle nemzetiség, oly ritka csöndben megfér egymással. A külföld összes látogatói [...] fölöttébb méltányolták azt, hogy a faluban a magyar elemmel paritásban, tehát mint tizenkettő a 12-höz szerepelnek a nemzetiségi házak, s hogy a német ajkúak népeletének bemutatására 4, a románokra 2, és a szláv ajkúakra 6 ház esik.” Kovács 1896: 264.

⁷³ A néprajzi kiállítás kapcsán Kovács Gyula így érvelt: „Nemde tökéletlen lett volna a magyar népelet bemutatása, hacsak egyikét is e hazában együttélő nemzetiségeknek mellőzzük; nemde hiányos lett volna a bemutatás, ha a népviselet és házberendezés mellett az építési modort, nyelvet vagy szokásokat elhagyjuk...? [...] a nem magyar nemzetiségű házak építésére ép oly kevésbé volt szükség a rábeszélésre, a további buzdításra, mint a szigorú magyar jellegű házak építésénél.” Kovács 1896: 254–255.

⁷⁴ Hofer is ugyannerre a következtetésre jut: Hofer 1991: 155–157.

⁷⁵ Jankónak a programját tartalmazó kéziratosa levele: Jankó 1896a: 6.

⁷⁶ A másik kettő: az őstörténeti vonatkozások történeti ethnográfia módszereivel való feltárása és a magyarsággal nyelvi és etnikailag rokon népek vizsgálata. Jankó 1896a: 5–6.

⁷⁷ Jankó 1896a: 5–6.

geket). Olyan fontos aspektusokban, mint amilyenek az intézményi struktúra, a kutatási stratégiák és programok, valamint a reprezentációs formák, a magyar néprajz alapvetően integratívnak és nem kirekesztőnek bizonyult az országban található, sokszínű etnikai és nemzetiségi kultúrák és népcsoportok iránt. Holisztikus volt megközelítésmódjában is: a nyelv, a történelem, a szokások és mindenekfelett a kultúra határozta meg mind az egyén, mind pedig a közösség mibenlétét. Másodsor, noha erőteljes hangok hangsúlyozták a magyar kulturális hegemoniát, a néprajz által hirdetett kulturális értelmezés nem nagyon hagyott helyet a biológiának és a rasszizmus vagy etnocentrizmus szélsőséges, vulgáris megnyilvánulásainak. Továbbá, ha a szociáldarwinizmus meg is jelent egyes politikai és közéleti fórumokon, úgy tűnik, nem gyökeresedett meg mélyen a néprajzi gondolkodásban. Kósa is beszámol arról, hogy a szociáldarwinizmus egyes gondolatai fel-felbukkantak néhány néprajzos munkájában (Herman Ottót és Munkácsy Bernátot említi, de hozzátehetjük Herrmann Antalt is), de annak nem akadt teoretikusa a szakma képviselői közt.⁷⁸ A magyar néprajz az etnikum dominánsan kulturális definíciójára épített.

Különösen fontos, hogy még a Herman Ottó által képviselt szociáldarwinizmus is elkerülte a biológiai érvelést. A századfordulóra Herman fokozatos eltávolodása a liberális eszméktől a konzervatívabb irányba tetten érhető abban is, ahogyan feladta a munkáját addig nagyjából meghatározó összehasonlító és empirikus módszert egy spekulatívabb megközelítés kedvéért, amelyet jól illusztrál a már említett *A magyar nép arca és jelleme* című könyve.⁷⁹ A munka a magyarok kulturális dominanciája mellett szállt síkra, de emellé történelmi, politikai és jogi érveket sorakoztatott fel, és nem a magyarok valamiféle feltételezett veleszületett jellemvonásából vezette azt le. A történelmi fejlődést és az ország alkotmányának erejét hangsúlyozta, melyek kulcsfontosságú szerepet töltek be a nép egységének kialakításában. Párhuzamot vont a svájciakkal:

„Hát nem hoztam ezt a magyar »lényt« közvetlen összeköttetésbe azzal, amit Mantegazza a svájciak szeméről mond? Hogy tudniillik csak ennek kifejezése foglalja egybe a svájciakat, kik különben franciák, németek és olaszok; de szemök sugárzása egy, tudniillik nyílt és becsületes; miért? mert történeti fejlődésük és az alkotmányukban rejlő hatalmas ethikai tartalom teszi azzá!”⁸⁰

Herman hasonló egységesítő kapcsot keresett, amely a magyar történelem, az alkotmányos berendezkedés és az „etikai tartalom” különböző aspektusain alapult; ezt találta meg a szemben.⁸¹ Noha a szemek kisugárzása tartalmazta a magyarság lényegét, annak birtoklása nem a biológiai öröklésen múltott: „ez a jegy azoknál

⁷⁸ Kósa 1989a: 87.

⁷⁹ Herman politikai nézeteiről és karrierjéről: Erdődy 1984.

⁸⁰ Herman 1903a: 461. Itt Herman az olasz neurológust és antropológust, Paolo Mantegazzát idézi.

⁸¹ Herman 1903a: 461, 463.

is kifejlődik, akik, mint idegen bevándorlók, a nemzet történeti alapjaira helyezkednek”.⁸² A néprajzos Herrmann Antal is inkább a néplélekben, mint a fizikai vérrokonságban találta meg azt az egységesítő elvet, ami kiterjeszhető volt a teljes magyarországi lakosságra: „S a közös föld és történelem, a közös hagyományok és intézmények hatása alatt mind jobban a magasabb rendű néppszichológiai válrokonság lép nálunk a meghaladt anthropologiai vérrokonság helyébe.”⁸³

ADALÉKOK A FIZIKAI ANTROPOLÓGIA TÖRTÉNETÉBŐL

Antropometriai mérések

A modern magyar egyetemi antropológia története Török Aurél nevéhez kapcsolható, aki az Embertani Tanszék és hozzá tartozó múzeum igazgatói posztját töltötte be a tanszék 1881-es alapításától egészen az 1912-ben bekövetkezett haláláig.⁸⁴ Egy évvel az egyetemi tanszék létrehozása után Török a következőképpen foglalta össze a magyar antropológia feladatát az általa alapított (és összesen egy évet megélt) *Anthropologiai Füzetek* lapjain: kutatni kell az őskori és honfoglaláskori csontvázleleteket, és az eredményeket össze kell vetni a nemzet élő népességének vizsgálatával, politikai és földrajzi régiók szerint.

„E vizsgálatból ki fog derülni, hogy hazánk lakossága mennyi önállóbb és mennyi kevert anthropologiai typusból van összetéve; hogy mely typusok vannak elenyésző és mely typusok vannak elterjedő félben [...] hogy mi az igazi *magyar faj* középtypusa, miként alakult az át a többi, vele együtt és vele szomszédságban élő néptörzsekkel, népségekkel, nemzetiségekkel való sokszoros vérkeverődés következtében.”⁸⁵

Török először az ősi, tiszta típusokat akarta meghatározni, hogy aztán összevetesse azokat az élő népességgel.⁸⁶ Ehhez a régészet közeli szövetségesnek bizonyult. Az Országos Régészeti és Antropológiai Társaság 1878-as megalapítását követően az őstörténeti és honfoglaláskori leletek feltárásai gazdagon ellátták emberi csontvázakkal Törököt, aki azok alapján megpróbálta rekonstruálni a Kárpát-medencébe

⁸² Herman 1902: 138. Marius Turdának a Herman könyvéről adott értékelésével (Turda 2004: 89–90) általában nem értek egyet. Herman munkája semmiképpen sem tekinthető „a kora-huszádi századi Magyarország egyik legkifinomultabb faji értekezés[ének],” és alapjában véve munkája nem „kérdőjelezte meg azt a feltételezést, miszerint a faj fogalma kizárólagosan kulturális kategória” lett volna. Tévesnek ítélem kijelentését, miszerint „[a] biológiát és az antropológiát segítségül hívva, a néprajz a tudomány hitelével szentesítette a nemzeti felsőbbség gondolatát”. Ezen kijelentéseknek majdhogynem az ellentéte az igaz.

⁸³ Herrmann 1896: 355.

⁸⁴ Tanszéke Európában a negyedik embertani tanszék volt, és évtizedekkel megelőzte az első bécsi antropológia tanszék 1913-as alapítását. Török munkásságához és a tanszék történetéhez: Semayer 1912; Sebestyén 1912.

⁸⁵ Török 1882b: 307.

⁸⁶ Török 1882b: 305–306.

bevonuló magyar törzsek testi jellegzetességeit. Noha Török a honfoglaló magyarok két fejformatípusát is beazonosítani vélte (a dolichocephal vagy „hosszúfejű” és a brachycephal vagy „rövidfejű”),⁸⁷ 1893-ban a „magyar arc vita” során mégis beismerte, hogy az ősi magyar típusokat még mindig nem ismerjük biztosan.⁸⁸

A feladatok második részéhez a Kárpát-medencében élő népcsoportok etnikai hovatartozás szerinti antropometriai felmérésére volt szükség. Ezen a téren már voltak előzmények az 1870-es évekből. Feltehetően az első magyar nyelven kiadott, antropometriai méréseket tartalmazó munka az orvos és anatómus Lenhossék Józsefnek *Az emberi koponyaisme: Cranioscopia* (1875) című könyvecskéje volt.⁸⁹ Az orvos és amatőr antropológus Scheiber Sámuel az újoncok és az átlagos férfínépesség magasságát vizsgálta. Újoncozási és sorozási lajstromokból nyert hatalmas, majdnem 80 000 főre kiterjedő és több nemzetiséget felölelő anyaga azt bizonyította, hogy a magyarok a legalacsonyabbak a királyság területén élő nemzetiségek között.⁹⁰ Kőrösi József, a Statisztikai Hivatal vezetője, 20 667 katona magassági adatát használta fel, és hasonló eredményre jutott (bár nála a rutének még a magyaroknál is alacsonyabbnak találtattak).⁹¹ Egy másik, fontos antropometriai felmérés során Kőrösi 14 616 fővárosi iskolás gyerek szem-, haj- és bőrszínét regisztrálta 1875-ben.⁹²

Az 1880-as években úgy tűnik nem nagyon születtek érdemleges munkák,⁹³ így Török 1890-ben így panaszkodott: „A hazánk leírására vonatkozó tudományos munkálatok között hazánk embertani leírása” van leginkább elhanyagolva.⁹⁴ Az 1890-es években a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályán Jankó és Semayer végeztek jelentősebb antropológiai vizsgálatokat. Jankó például 1892-ben Erdélyben Torda-Aranyos megyében az „oláhságba ékelt magyar népszigetekről” írt néprajzi monográfiát, melyben a 29 faluban 83 egyénen saját maga végezte antropológiai mérések részletes eredményeit is közölte és összevetette azokat Scheiber és Kőrösi adataival.⁹⁵ Monografikus feldolgozásokban azonban nem csak a magyar etnikai népcsoportok részesültek. *Adatok a bács-bodroghmegyei sokaczkok antropológiájához* című munkájával Semayer Jankónak ugyanezen régió sokác⁹⁶ népcsoportján végzett néprajzi vizsgálatait

⁸⁷ Ezt Herman is megemlíti: Herman 1903b: 410.

⁸⁸ Törököt idézi Lenhossék 1915a: 206. Török nagy érdeklődéssel fordult híres történelmi és politikai személyek csontjainak és feltételezhető kinezetének vizsgálata felé is. Ő azonosította be Thököly Imre, II. Rákóczi Ferenc és III. Béla király maradványait, és az utóbbi kettő fej- és arcformájának rekonstrukcióján is dolgozott: Török 1893, 1894, 1897.

⁸⁹ Lenhossék 1875. A felmérés során vizsgált fejek és koponyák számos, a királyság területén élő népcsoporthoz tartoztak, volt köztük magyar, német, horvát, szlovák, román, szerb, cigány, és zsidó.

⁹⁰ Scheiber 1881.

⁹¹ Kőrösi adatait közli Lenhossék 1915a: 195.

⁹² Kőrösi 1875. Részletesebb elemzését lásd Lafferton 2007: 724–727.

⁹³ Lásd Semayer 1912; Sebestyén 1912; Lenhossék 1915a összefoglalásai.

⁹⁴ Törököt idézi Lenhossék 1915a: 191.

⁹⁵ Az antropológiai rész: Jankó 1893b: 76–92.

⁹⁶ Magyarországon élő, boszniai eredetű, római katolikus szerbek.

kívánta kiegészíteni, különösen azért, mert a sokácokban Semayer „kétszáz év óta egész bizonyos [...] »törzsbeli endogámiának« hódoló, „tiszta fajt” gyanított.⁹⁷ Semayer 11 oldalon, tömött táblázatokban közölt végeláthatatlan adatsorai az adatfelhalmozást és az antropológiai mérések tudományos értékének megalapozását kívánták szolgálni.⁹⁸ Jankó és Semayer⁹⁹ saját mérései szisztematikusak voltak, és az egész testre kiterjedtek, az antropológiai eredmény pedig vagy a néprajzi munka részét képezte, vagy ahhoz kötődött.

Az eddig említett méréseket összegezve kiemelném, hogy ezek számos, az országban élő népcsoportra és nemzetiségekre kiterjedtek, ám a szerzők tartózkodtak bármi olyan következtetéstől vagy értelmezéstől, ami bántó lett volna ezen népcsoportokra. A felhalmozott számok és adatok regisztráltak ugyan bizonyos különbségeket a népcsoportok magasságát vagy fejformáját illetően, de ezek, úgy tűnik, nem adtak alapot a társadalomra vonatkozó kijelentések megformálásához, nem szolgálták egy rasszista tipológia létrehozását.

A magyarországi lakosság antropológiai felmérésének Török által meghirdetett programját illetően az anatómus és antropológus Lenhossék Mihály (1863–1937) 1915-ben még mindig azon kesergett, hogy a Török-féle tanszék megalapítása óta eltelt több mint három évtized alatt „a magyar tudomány még mindig csak vajmi keveset törlesztett ebből a tartozásából”.¹⁰⁰ Ennek egyik oka Török szakmai döntéseiből fakadt: elég bizarr projektekbe bonyolódott, amelyek felemésztették idejét és energiáját, és nagy nemzetközi szakmai vitákhoz vezettek.¹⁰¹ A kraniometria volt a fizikai antropológia azon területe, ahová Török a legtöbb energiáját kanalizálta, és amely nemzetközi hírnevet hozott számára. Ez volt az a terület is, ahol már abszurd végletekig vitte a méricskélést, és így akaratlanul is részben hozzájárult a kraniometria trónfosztásához az európai fizikai antropológiában. Ezen a téren végzett munkájának betetőzéseként 1890-ben kiadta *Grundzüge einer systematischen Kraniometrie* című, 631 oldalas kézikönyvét, melyben az emberi koponyán elvégezhető 5371 mérést¹⁰² írt le, és több mint 10 000 lehetséges kapcsolatot adott meg, amelyek az általa bevezetett 178 jelzőszám és több mint 2500 szög, háromszög és sokszög alapján voltak mérhetőek.¹⁰³ Célja mindezzel az volt,

⁹⁷ Semayer 1897: 302; Jankó 1896b.

⁹⁸ Semayer 1897: 384–394.

⁹⁹ Az I. világháborúig még Bartucz Lajos ez irányú munkássága az, ami említésre méltó. Sajnos a tanulmány keretei nem teszik lehetővé ennek áttekintését.

¹⁰⁰ Lenhossék 1915a: 191. 1912-ben Bartucz Lajos így értékelte az embertan akkori állását: „ma, amikor a honi faji vizsgálatok csak éppen hogy megindultak s mindössze néhány adattal rendelkezünk [...], nem ismerjük sem a honfoglalókat, sem a hunnok, avarok s hazánkban megfordult [...] népek jellegzetes faji sajátosságait.” Az ezt követően felvázolt programja pontosan egyezik Török már tárgyalt, 1882-es programjával, mintha az eltelt harminc év alatt szinte semmi sem történt volna. Bartucz 1912: 10.

¹⁰¹ Török életéhez és munkásságához: Semayer 1912; Sebestyén 1912; Lenhossék 1915a; Massin 1996.

¹⁰² Sebestyén 1912: 271.

¹⁰³ Török kraniometriai munkásságának részletes tárgyalása: Massin 1996: 106–114.

hogy a fizikai antropológiát egzakt tudománnyá alakítsa.¹⁰⁴ Ezzel a kutatással megszolgált a „kranológia pesti reformere” címet,¹⁰⁵ és sok gúnyt és éles kritikát váltott ki szakmabéli kortársaiból.¹⁰⁶ Török becsületére váljék, hogy maga is beismerte vállalkozása hiábavalóságát, amikor 1891-ben leírta: nem tudná megmondani, ezen mérések közül mennyi bizonyult hasznosnak a koponyaforma általános kraniometriai meghatározásánál.¹⁰⁷

Töröknek egy másik tudományos vállalkozása Magyarországon váltott ki szenvedélyes kritikai támadást, rámutatva arra, hogy az antropológus kudarcot vallott eredeti célkitűzésében: a magyarországi népesség faji típusainak meghatározásában. Török hosszú időn keresztül végzett méréseket egy ajnó¹⁰⁸ koponyán, amelyet Széchenyi Béla gróf kelet-ázsiai expedíciójáról hoztak haza. Eredményeit a *Budapesti Szemle* öt egymást követő számban hozta le, terjedelmes cikkekben.¹⁰⁹ A „magyar arc vita” közepén és a Munkácsy *Honfoglalását* övező kritikai hullám idején, 1893-ban az újságíró Tóth Béla megpróbálta megszállottsága miatt nevetségessé tenni Törököt, és számon kérte rajta, miért hanyagolta el a magyar típusok antropológiai vizsgálatát. Tóth kijelentette, hogy míg a magyar antropológia apostola egyetlen ajnó koponyára vesztegette energiáit („noha még egyetlen magyar sem látott soha élő ajnót”), a magyar típusokat érintő egyetlen fontos tudományos ismeretünk az, hogy olyan nem létezik!¹¹⁰

Az európai fajok laboratóriuma vagy faji olvasztótégely?

Az ország etnikai sokszínűsége mellett a „tisza” magyar típusok meghatározása különösen nagy nehézséget jelentett az antropológia számára. Amikor 1882-ben Török kinyilvánította az antropológia feladatait, úgy hitte, a magyar „faj” csak más, vele együtt élő és keveredő fajtípusokkal összehasonlítva tanulmányozható.¹¹¹ Egy évtizeddel később már jelezte a vállalkozás lehetetlenségét, mikor így érvelt: nagy népességben sokféle típus létezik, és a keveredés miatt ezek nagy változásokon mennek keresztül. A honfoglalás óta a magyar népesség a típusok jelentős gyarapodását és diverzifikációját mutatja. Még egyes régiók „legtisztább” lakossága is csupán változatokat mutat, amelyek nem állíthatók sorrendbe a tisztaság mértéke szerint, mivel nem ismerjük az ősi típusokat.¹¹² Végkövetkeztetése

¹⁰⁴ Semayer 1912: 263; Török 1890a.

¹⁰⁵ Bartucz 1938–1939: 105.

¹⁰⁶ Kollmann például az antropológia zsákutcájának nevezte ténykedését: Bartucz 1938–1839: 106–107. Virchow az ilyen részletes és abszurd méricskélést nem tudósnak, hanem „remetéknek” valónak tartotta, idézi Semayer 1912: 262.

¹⁰⁷ Törököt idézi Massin 1996: 107.

¹⁰⁸ Az ajnók Japán őslakosai voltak.

¹⁰⁹ Török 1889.

¹¹⁰ Tóth 1893.

¹¹¹ Török 1882a: vi.

¹¹² Törököt idézi Sozan 1977: 209.

pedig így hangzik: „nincs egyetlen olyan emberi faj sem, amelyik ne keveredett volna más fajokkal, és így nem beszélhetünk ú.n. tiszta emberfajokról.”¹¹³

Nem meglepő, hogy Töröknek a fajkeveredésről vallott nézeteit sok tudóskollégája osztotta a soknemzetiségű Magyar Királyságban. Pulszky Ferenc régész és a Nemzeti Múzeum igazgatója egy parlamenti felszólalásában úgy fogalmazott 1893-ban, hogy a keveredésnek és változásnak köszönhetően az „utolsó magyar-szabású ember” is évszázadokkal ezelőtt „eltűnt a föld színéről”.¹¹⁴ A kiváló orientalista Vámbéry Ármin 1895-ben kijelentette, hogy Magyarországon a keveredés miatt lehetetlenség tiszta fajtípusokat találni: „a magyarok mai nemzedékének ereiben az ősmagyar vérnek egyetlen cseppcsekéje sincs meg”.¹¹⁵

Ilyen ellentmondásos szakmai kontextusban publikálta Jankó azon *Magyar típusok* című arcképsorozatát, amelyet a világ szakmai közönsége elé tárt az 1900-as párizsi antropológiai kongresszuson, és amely Herman Ottót 1902-es, sok port kavart könyvének megírására indította. A *Magyar típusok*hoz Jankó 1895 óta gyűjtötte az adatokat a Balaton környékén, Zala és Somogy megyékben. Mivel kutatások híján még nem mutatható be magyar típusokat az egész ország területéről, fontosnak tartotta, hogy azokat olyan „vidékek szerint mutassuk be, melyek népe történetileg, nyelvileg és ethnographiailag magában egységes”.¹¹⁶ A Jankó által feldolgozott terület 50 faluból állt, melyeknek „anthropológiájuk közös elemekből, azonos milieuban hasonló módon fejlődött”. Ezt a régiót Jankó „a legtisztább magyar területek egyikének” tekintette, ahol a népesség 99,1%-a magyar volt, s csak a 0,9%-át tették ki a „német, horváth, tót, vend és egyéb nemzetiségek”. Kiemelte még, hogy mérést csakis a magyarság képviselőin végzett, „ki az illető faluban törzsökös s már a 18. századból is kimutatható családokból való, s kiknek anyjuk is törzsökös magyar családból ered”.¹¹⁷

Elővigyázatossága ellenére Jankó vállalkozása a szakmai kritikák lavináját indította el. A folklorista Sebestyén Gyula kifogásolta, hogy a 18. századig visszamenő falusi anyakönyvek használata mellett, melyek ugyan nagy segítséget nyújtanak „az újabban már nagyon keveredő népesség tisztább típusainak kiválogatásánál”, Jankó elmulasztotta a vezetékneveket is figyelembe venni, mint „a nép egy másik, még messzebbre visszamenő anyakönyvét”. Így kerülhetett a soro-

¹¹³ Török 1890b: 375. Itt a „faj” „faji típusokat” jelent.

¹¹⁴ Pulszkyt idézi Tóth: 1893.

¹¹⁵ Vámbéry 1895: 369. A sok keveredés kapcsán Vámbéry kijelenti: „ha fel is teszünk bizonyos különös magyar típust, az fajok kereszteződéséből támadt [...]. Ősmagyar, a ki e jogcímrre hivatkozhatott, már a 12. században is nagy ritkaság számba mehetett, a történelem későbbi folyamatában pedig felettébb illusorikusnak kell olyannak létezését tekintenünk. A mai Magyarország ethnikai alakulata bizony olyan évszázadokon át húzódo történeti események terméke, amelyek alatt [...] a népesség zöme azonban szakadatlan és hatalmas változásoknak volt kitéve.” Vámbéry 1895: 368–369.

¹¹⁶ Jankó 1900: 7.

¹¹⁷ A megvizsgált 327 egyénen egyenként 55 mérést végzett, és „en face” és profil fényképeket is készített. A fényképekhez mellékelte az illető család- és keresztnévét, születési és tartózkodási helyét, foglalkozását, korát, hajának, bajuszának, szemének színét, orrának alakját, magasságát, fej kerületét és a „cephalindexet.” Jankó 1900: 8.

zatba három „Tót” és egy „Német”, mely nevek a „családalapító ős nemzetiségi bélyegének tekintendők”. Sebestyén ugyanilyen jegynek találta a „Matyinkó” és „Sziver” neveket is. Kifogásolta a „helységnevekből képzett személyneveket” is (Kónyi, Komáromi, Dankházi, Mányóki), „melyek azt bizonyítják, hogy viselőik a megjelölt községből szakadtak a rájuk nézve idegen Balaton-mellékre”.¹¹⁸

Több külföldi szakember is reflektált Jankó munkájára, amit az 1900-as párizsi konferencia után kaptak kézhez.¹¹⁹ Az angol antropológus, John Beddoe Sebestyénhez hasonlóan megkérdőjelezte Jankó magyar típusainak tisztaságát azáltal, hogy „fajilag” a következő elemeket, illetve „keverékeket” vélte felfedezni Jankó magyarjai közt: „11 többé-kevésbé magyar; 4 finn; 6 talán szláv keverék; 5 német keverék; 1 cigány (idegen típus); 1 zsidó; 1 arc szerint még magyar; 1 mint előző, de neve – Bogdán – szláv.” Beddoe tehát „vegyes elemekből alakult keveréket” látott Jankó magyar típusaiban.¹²⁰ Míg Herman Ottó boldogan használta fel Beddoe észrevételét Jankó elleni támadásában, Semayer ellene fordította a fegyvert, és sorolta a Herman „igaz magyarjai” közt kifogásolható neveket, mint: „Zupor-Laki György”, a „Majlát familiája, [...] Fáró János, sőt Kún Ferencz, Csupor András, Kelemen János”, a Sebestyének, „Pati-Nagy Pál, Mórocza és az Öreg Rác”, akik „a magyarok sorából irgalmatlanul törlendők”.¹²¹

Kiadványában Jankó maga is kijelentette, hogy

„már a fényképek megtekintése meggyőz minket arról, hogy ebben a magyarságban különböző időkben idegen, nem magyar elemek olvadtak bele [...]. Ez Magyarországon egyáltalában nem magában álló jelenség; országunkat a tatár- majd törökjárás annyira kipusztította, elnéptelenítette, a megmaradt népességet annyira összerázta, majd szétszórta, s az idegen telepésekkel összekeverte, hogy aligha van a magyarságnak egy olyan töredéke is, amely keverődéstől érintetlen volna; mindössze a felvett idegen elemek mennyisége lehet a kérdéses.”¹²²

A faji keveredés kérdésében Herman maga is ellentmondásba keveredett az 1902-ben publikált, *A magyar nép arcza és jelleme* című könyvében. Kimondta ugyan, hogy a keveredés szinte lehetetlenné tette a magyarok antropológiai meghatározását, mégis kutatott valamiféle egységesítő elv után, melyet – mint láttuk – végül a szem kisugárzásában vélte felfedezni.¹²³

Semayer Vilibáld, ekkor már a Néprajzi Múzeum igazgatójaként és a menдели törvények megkésett, 1900-as „újralfedezésének”¹²⁴ ismeretében kritizálta Herman könyvét 1903-ban, amikor kijelentette, hogy nem létezett fajkeveredés

¹¹⁸ Sebestyén 1901: 91.

¹¹⁹ Ezeket közli Semayer 1903: 83–84, 114–116.

¹²⁰ Beddoe-t idézik Herman 1903b: 412–413; Semayer 1903: 114–116.

¹²¹ Semayer 1903: 103.

¹²² Jankó 1900: 9.

¹²³ Herman 1902.

¹²⁴ Gregor Mendel 1866-os örökléstan törvényeinek 1900-as felfedezése.

(„a fajok teljes keveredése”), mert a különböző fajok egyedei pár generáción belül visszaütöttek az őseikre. Úgy érvelt, hogy a faji jelleg nem veszett el, és hogy még senki sem látta új (ember)fajok megjelenését, csak kevert egyedek születését. Következtetése szerint „tehát a magyar faj ugyanaz, mint ami volt akkor, amikor a Tisza-Duna területére költözött”.¹²⁵ Amellett, hogy beazonosított két „magyar antropológiai típust”: az ugor és török típusokat (ezzel támogatva meg a tételét, hogy a magyarság két antropológiai „fajból alakult össze a finn-ugorságból és a törökségből”),¹²⁶ be kellett vallania, hogy továbbra is a magyar antropológia fontos feladata volt, hogy „az etnikai magyarságot alkotó antropológiai faji típusokat” kutassa.¹²⁷ És míg Semayer még a magyarságon belül sem talált faji egységet (ezért hangoztatta, hogy csak magyar faji típusokról beszélhetünk), a korabeli néprajz szellemében az egységesítő elemet az „etnoszban”, a népben találta meg.¹²⁸

Semayer a fajkeveredés tézisének tagadásakor Julius Kollmann Svájcban működő antropológus fajok állandóságát („persistentitáját”) hirdető elméletére támaszkodott (miszerint a fajok olyan állandó típusok voltak, amelyeket sem a környezet, sem a keresztezés nem befolyásolt; mely elméletet Virchow és német kortársai közül többen is osztottak).¹²⁹ Jellemző módon Török éppen a tiszta fajok létezésének és keveredésének kérdésében folytatott elmérgesedő harcot Kollmann-nal az 1890-es évektől kezdve.¹³⁰

Töröknek a kraniometria területén kifejtett munkássága idővel hozzájárult a fizikai antropológia bizonyos alapvetéseinek aláaknázásához és a kraniometria általános hanyatlásához. Nemzetközi fórumokon tett kijelentéseivel – mint például: „a cephalic index alkalmatlannak bizonyult a faji megkülönböztetésre”, és a „kraniometria [...] nem nyújt elegendő alapot a faji rendszerezésre”¹³¹ – a kraniometria koporsójába verte a szegeket. Mint azt Massin megállapította, a huszadik század első évtizedeire a kraniometria már a régiebb, „empirikus” megközelítést példázta a közép-európai antropológián belül. Németországban ekkor már színre lépett egy új, darwinista tudós generáció, melynek képviselői a kraniometriát „statikusnak és sterilnek” tartották, és egy újabb, dinamikusabb biológiai megközelítés hívei lettek, ami kedvezett bizonyos evolucionista faji hierarchiák felállításának. „Egy eféle evolúciós gondolkodás megnehezítette a dolgát azok-

¹²⁵ Semayer 1903: 93–94.

¹²⁶ Semayer 1903: 112.

¹²⁷ Semayer 1903: 95, 103.

¹²⁸ Semayer 1903: 95.

¹²⁹ Semayer 1903: 89–90, 94–95; Zimmerman 1999: 427.

¹³⁰ Török álláspontja szerint a fizikai antropológia zsákutcába jutott hibás premisszái miatt: különösen mert sokan az antropometriai mérések mértani közepétől várták a faj vagy a típus meghatározását (illetve a faji tisztaság vagy keveredés mértékének megállapítását). Török szerint azonban az antropológusok itt előre feltételezték azt, amit bizonyítani akartak, tudniillik a tiszta faj létét – amelyet szerinte még senki sem bizonyított. Massin 1996: 108–110. Török véleményét nyilván meghatározták magyarországi tapasztalatai.

¹³¹ Massin 1996: 110–111.

nak, akik harcoltak az árja és teuton rasszizmus ellen, hogy elkerüljék a hierarchikus szemléletmódot.”¹³²

Az I. világháborút megelőző években a tárgyalt magyar tudósok közül, úgy tűnik, Semayer képviselte ezt a dinamikusabb biológiai megközelítést. Hozzá kell tennünk azonban, hogy az idős Virchow-val és kollégáival ellentétben a magyar antropológusok és néprajztudósok „nagy öregjei”, Török, Hunfalvy, Herman és mások, mind már eleve az evolúciós doktrína követői voltak, és ez esetükben nem vezetett el a vulgáris rasszista gondolkodáshoz. A Semayer által is propagált modernebb, a mendeli törvényeken nyugvó megközelítések¹³³ azonban nem feltétlenül nyertek azonnal teret a magyar „fajkutatásban.” Az idős generáció tagjai csak a világháború előtti években hunytak el (Török 1912-ben, Vámbéry 1913-ban, Herman pedig 1914-ben). S mint azt Lenhossék Mihály 1915-ben összegezte: noha többen vallják Mendelt követve, hogy „az emberi fajok változhatatlanok [...], vannak sokan, akik még ma is hisznek a fajkeveredésnek új fajokat termelő hatásában s éppígy a külviszonyoknak a fajokat az idők során szomatikai tekintetben átalakító szereplésében”.¹³⁴

A századfordulón Európában talán Magyarország volt a legjobb bizonyítéka Virchow 1877-es meglátásának, miszerint a faj és a nemzet nincsenek átfedésben: a különböző fajtípusok nem esnek egybe a meglévő politikai és nyelvi határokkal, és ily módon az európai nemzeteknek nincs biológiai alapjuk.¹³⁵ 1915-ben Lenhossék számba vette azokat az adatokat, amelyeket a magyar „faj antropológusok” addig felhalmoztak, azonban túl „kevésnek” és „elégtelennek” találta őket ahhoz, hogy bármilyen átfogó képet alkothasson a magyarországi népességről.¹³⁶ A magyarok „faji eredetét” még 1918-ban is igen „vitatott kérdésnek” találta, és a jövőre bízta annak megfejtését. Jellemző módon hozzátette: „Ami a magyarság faji eredetét illeti, az elégtelen tudásunknak köszönhetően annak megállapításához még mindig a nyelv kínálja a legfontosabb alapot.”¹³⁷

Összefoglalásképpen kijelenthetjük, hogy ami a tudósok eredeti szándékát, a magyar faji típusok beazonosítását illeti, a magyar antropológia áthághatatlanak tűnő akadályba ütközött. Más szemszögből tekintve viszont sikeresen részt vett a soknemzetiségű Királyság néprajzi és antropológiai megerősítésében. Másként fogalmazva: a magyar típusok meghatározásának (vagy a tiszta faji formák felkutatásának) nacionalista programja sikertelenségbe fulladt, amely azonban kedvezett a faji/etnikai sokszínűséget hirdető, a „belső másságot” integráló „birodalmi” programnak, és nyitva hagyta az ajtót az asszimiláció előtt.¹³⁸

¹³² Massin 1996: 99–100.

¹³³ Semayer elméleti felkészültségéhez és eszköztárához: Semayer 1899, 1905.

¹³⁴ Lenhossék 1915a: 210.

¹³⁵ Virchow-t (Virchow 1877) idézi Massin 1996: 100–101.

¹³⁶ Lenhossék 1915b, különösen 757–762.

¹³⁷ Lenhossék 1918: 284.

¹³⁸ Itt visszautalok a bevezetőben Stocking által felvetett nemzeti és imperialista kontextusok távolságának, illetve esetleges összeegyeztetésének a kérdésére.

A fizikai antropológia és a néprajz eleinte talán gyümölcsözőnek ígérkező kapcsolata 1903-ra, a „magyar arc vita” időszakára már igencsak megromlott. A Magyar Néprajzi Társaság alapításakor, 1889-ben az antropológus Török Aurélt még a Társaság alelnökének választották, és az antropológiai szekció vezetésével is megbízták.¹³⁹ Pár éven belül azonban a Társaság több tagjával is megromlott a viszonya; eltávolodott kollégáitól, és a néprajzos körökben meggyengült a pozíciója.¹⁴⁰ Szakmai szempontból a probléma az volt, hogy anatómiai háttérével Török a fizikai antropológia túlságosan szűkre szabott nyomvonalát követte, ami a legtöbb néprajzos kollégája számára elfogadhatatlan volt. A már sokat emlegetett Herman-könyv kapcsán 1903-ban kirobbant vitában is jelentős szakadék tátongott a fizikai antropológiának a szóma iránti kizárólagos érdeklődése és az emberi lényt holisztikusan megközelítő néprajzi látásmód között. A Török oldalán az Embertani Tanszéken dolgozó Dobsa László azzal támadt Herman Ottóra, hogy a faji típusok meghatározásánál a szóma sokkal fontosabbnak bizonyult, mint a psziché, mert az mutatott „állandóbb sajátságok[at].”¹⁴¹ S mivel egyedi testek vagy testrészek nem tudták magukba zárni a faj vagy a nemzet minden jellegzetességét, ezért a fizikai antropológiának szisztematikusan, több testrészre és sok emberre kiterjedően kellett tanulmányoznia az állandó testi jegyeket. Dobsa így a bőr, a haj, a testalkat, a koponya és a csontváz fontosságát hangsúlyozta a magyarság faji meghatározásában.¹⁴² A korosodó Herman Dobsát „csupán csak mérő csontanthropologus”-nak nevezte, és még azt a tréfát is megengedte magának, hogy felvetette: ha neki Dobsát magát kéne tüzetesebben meghatározni, „akkor szerinte nem azon kellene kezdenem, hogy többek között a szeméből kisugárzó lényét is vegyem zsinórmértékül, hanem azon, hogy üssem agyon, preparáljam ki, és csontján mérjem ki a »typusát«”.¹⁴³ A néprajzkutató Herman számára a testi aspektusokra való kizárólagos összpontosítás egy olyan holisztikusabb perspektíva feladását jelentette volna, amely egyesítette a szómát a pszichével, a fizikait az etikaival, a csontokat a történelemmel.¹⁴⁴

ÖSSZEGZÉS

Az antropológia, néprajz és etnológia történetének nyugat-európai és német fejlődésével szemben a magyar esetben azt látjuk, hogy az 1900 körüli évtizedekben a nemzet etnikai közösségei felé mutatott, meghatározóan pluralista és integratív hozzáállás volt a domináns, és nem történt jelentős elmozdulás egy biologizáló,

¹³⁹ A Magyarországi Néprajzi Társaság Szervezete 1890: 60.

¹⁴⁰ Sebestyén 1912: 271.

¹⁴¹ Dobsa 1903: 309.

¹⁴² Dobsa 1903: 304–306, 310.

¹⁴³ Herman 1903a: 464, 461.

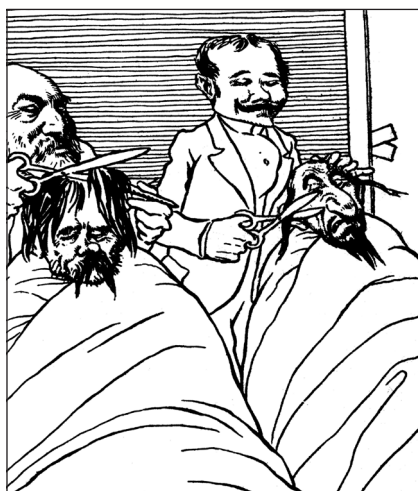
¹⁴⁴ Vö. Marius Turda érvelésével, aki egyenesen azt állítja, hogy a Herman által „beazonosított” magyar testi típusok bizonyítják, milyen „tisztelet övezte az antropológiát Magyarországon a századfordulón” (Turda 2004: 89–90).

hierarchikus és rasszista gondolkodásmód felé. Ami nemzetközi összehasonlításban szembeötlő e tudományterületeken, az nem a nacionalizmus jelenléte (hiszen az munkálkodott minden nemzeti környezetben), hanem a biológiai megalapozottságú fajmeghatározás és a rasszizmus látványos hiánya. Ennek oka pedig nem pusztán a liberalizmus hagyományában keresendő, hanem, többek között, a soknemzetiségű Magyarország „birodalmi” jellegének sajátosságaiban. A brit, francia és amerikai birodalmi törekvések behatárolták a nyugati antropológia lehetőségeit, és azt részben a gyarmatosító célok szolgálatába állították. A századfordulóra a nyugati antropológia és etnológia a kolonizált „másikat” biológiai faji alapokon nyugvó elméletek segítségével helyezte egy hierarchia alsóbb fokára. Az, hogy Magyarországon ezekben a tudományokban effajta stratégiák – úgy tűnik – nem működtek és nem működhetek, nem magyarázható mindössze a liberális hagyományokkal.

Az etnikai kisebbségeknek a kiegyezést követő liberális emancipációja után Magyarországon a meghatározó politikai törekvések a nemzetiségek kulturális és társadalmi asszimilációját célozták. Akkor úgy tűnhetett, ez az egyetlen módja a magyarok kulturális és gazdasági téren betöltött domináns pozíciója megteremtésének, illetve megtartásának. A belső gyarmatosításhoz azonban a nyugati birodalmak rasszista és részben kirekesztő technikái, úgy tűnik, nem feleltek meg. A századfordulóra a soknemzetiségű Magyar Királyság töredező struktúrájának egyben tartása érdekében asszimiláló és integráló stratégiákra, nem pedig stigmatizáló és kirekesztő eszközökre volt szükség.

A kettős cél, hogy egyrészt a Királyság etnikailag sokszínű természetét hangsúlyozzák, másrészt legitimálják a magyarok vezető szerepét, látszólag ellentmondásos tendenciákban nyilvánult meg ezen diszciplínákban, melyek a nemzet lényegét és jelentését voltak hivatva tudományosan megmagyarázni. Láthatjuk a nemzet multietnikus és soknemzetiségi modelljének továbbélését és meghatározó szerepét e korszak néprajztudományában, és mellette észlelhetjük az időről időre hallható (és az 1890-es évek közepétől felerősödő) nacionalista hangokat, melyek kulturális és történeti érvekkel próbálták alátámasztani a magyar igényt a kulturális dominanciára. Az ország etnikai-faji összetettségének elismerése a fizikai antropológiában is tetten érhető (például az antropometriai felmérésekben), amely diszciplína képviselői azonban az általuk gyűjtött adatok értelmezése terén jelentős visszafogottságot mutattak. Továbbá a magyar antropológián belül meghatározónak számító tendencia, hogy a tiszta fajok létezésének doktrínája helyett a faji keveredés gondolatával azonosuljanak, elvezetett a faji összetettség olyan értelmezéséhez, amely kizárta a felsőbb- és alsóbbrendűség gondolatainak alkalmazását a különböző etnikai csoportok összehasonlításakor.

A fentebb említett kettős cél magyarázatot ad arra is, miért nem egy biológiai megalapozottságú fajfogalmat karoltak fel e tudósok, noha a választás rendelkezésükre állt. A magyar nemzet mint integráló egység felfogása kizárta a faji vagy etnikai különbségek tudományos biologizálását, és ezzel elejét

4. kép. Náczi bácsi a csoda-fodrász (Borsszem Jankó 1900. február 25.)

vette a hierarchián és kizáráson alapuló rasszista érvelés térnyerésének. De még a nacionalistább és sovínisztább asszimilációs törekvések követelése is kizárta ezt a logikát. Az asszimiláció gondolata ugyanis szembement a faji tisztaság mítoszának elveivel, amelyek a keveredést a faji degeneráció forrásának tekintették, és így a nemzetre veszélyesnek találták.

Herman Ottó „dilettáns” antropológiája talán nem is annyira képtelen, mint amilyenek elsőre tűnik. A magyarságot nem a fej formájában vagy a csontokban, nem a biológikumban kereste, hanem valami másban: a szem kisugárzásában, vagy éppen a magyar bajuszban. Míg a biológiailag meghatározott faji

hovatartozás ellehetetlenítette volna az asszimilációt, a kulturális fajdefiníció határozottan megkönnyítette azt. Végso soron a fejformájától vagy csontozatától az ember nem szabadulhat, a bajszától viszont annál könnyebben.

Úgy tűnik, magyarnak lenni (magyarrá válni) inkább állt ebből a metaforikus értelemben használt borbély-nyisszantásból, mint a faji meghatározottságokból (lásd a *Borsszem Jankó* népszerű politikai élclapban 1900-ban megjelent karikatúrát, 4. kép).¹⁴⁵ A történelem fintora, hogy a tanulmányomban felbukkanó, a magyarság lényegét meghatározni szándékozó tudósok maguk is mind, egytől egyig megtették e szimbolikus bajuszvágást, hisz maguk is az asszimilált kisebbségeket reprezentáltak: például a szlovák környezetben élő szepesi német családban nevelkedett (és születési helyéről rendszeresen valótlanságot állító) Herman Ottó, vagy a német paraszti családban született Hunsdorfer, alias Hunfalvy Pál, aki, noha a korszak legnagyobb magyar nyelvészévé vált, 17 évesen meg nem beszélt magyarul. Vagy gondoljunk a magyar nyelv eredete felett vívott harcban ellenfelére: a szegény zsidó család sarjára, Bamberger Hermann, alias Vámbéry Árminra. Úgy tűnik, Herman választása, hogy a kiegyezés egyik fő tervezőjének, Deák Ferencnek az arcszörzetén mutassa be a magyar bajuszban meglévő „ropant alakító erő” tökéletes – noha feltehetően nem szándékos – szimbolikus utalás a magyar nemzet dualizmus kori természetének politikai következményeire.

FORRÁSOK

- A Magyarországi Néprajzi Társaság Szervezete 1890: *Ethnographia* (1.) 59–60.
 Bartucz Lajos 1912: Göcsej és Hetés népének anthropológiájáról. *Ethnographia* (23.) 9–19.
 Csaplovics János 1822: Ethnographiai Értekezés Magyar Országról. *Tudományos Gyűjtemény* (3.) 37–65, (4.) 3–50, (6.) 79–92.
 Csaplovics, Johann 1829: *Gemälde von Ungern I–II*. Pesth.
 Dobsa László 1903: Észrevételek a magyar arcz kérdéséhez. *Budapesti Szemle* (28.) 114. köt. 317. 301–311.
 Herman Ottó 1902: *A magyar nép arcza és jelleme*. Budapest.
 Herman Ottó 1903a: A magyar arcz ügyéhez (vizonzás). *Budapesti Szemle* (28.) 114. köt. 318. 458–465.
 Herman Ottó 1903b: A magyarság arczáról. *Ethnographia* (14.) 409–418.

¹⁴⁵ A kép alatti versike a csodafodrász, „Náczi bácsi” csodás művészetét dicséri: 1. Kép: „Tessék besétálni kérem / Szépek lesznek – azt ígérem. / Én s legényem Egan (Igen) / Úgy nyírnunk, hogy az Vergnüen!” 2. Kép: „Belép ruthén, meg a gácsi – / Tettnek ered Náczi bácsi. / Egan (Igen) hú legénye / A világért sem henyélne.” 3. Kép: „Olló csattog, b’retva serczeg, / Múlnak szépülési perczek. / Legény tulbuzg s Náczi bácsi / Ajkán kél egy játszi ’ács!” 4. Kép: „Náczi bácsi műve készen: / Ruthén s gácsi más egészen. / Magyaros már a pofája... / Mily mávészlet! ’láz’ szolgája!” *Borsszem Jankó* 1900. február 25. 8–9. A „Náczi” név feltehetően az Ignác beceneve volt és – a korabeli viccek alapján – erősen zsidó áthallással bírt.

- Herrmann Antal 1896: A népesség ethnographiája. In: Jékelfalussy József (szerk.): *Az ezredéves magyar állam és népe*. Budapest, 350–367.
- Herrmann Antal – Hunfalvy Pál 1889: *A magyarországi Néprajzi Társaság alapszabályai*. Budapest.
- Hunfalvy Pál 1876: *Magyarország ethnographiája*. Budapest.
- Jancsó Benedek 1900: Az újabb román ethnographiai mozgalmak hazánkban. *Ethnographia* (11.) 11–18, 63–71.
- Jankó János 1893a: *Dr. Jankó János bizottsági tag javaslata a néprajzi kiállítás ügyében*. Budapest.
- Jankó János 1893b: *Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe. Néprajzi tanulmány*. Budapest.
- Jankó János 1896a: *Levél a Magyar Nemzeti Múzeum Igazgatójának*. Kézirat. (Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára, NMI 61/1896.)
- Jankó János 1896b: Adatok a Bács-Bodrogh megyei sokaczkok néprajzához. *Ethnographia* (7.) 34–64.
- Jankó János 1897: *Az ezredéves országos kiállítás néprajzi faluja*. Különlenyomat Matlekovits Sándor: »Magyarország az ezredik évben« című kiállítási főjelentéséből. Budapest.
- Jankó János 1900: *Magyar typusok. 1. sorozat: A Balaton mellékéről*. Budapest.
- Jankó János 1902: *A Balaton-melléki lakosság néprajza*. Budapest.
- Jankó János 1989: *A milleneumi falú*. (Facsimile kiadás). Budapest.
- Jékelfalussy József 1896: Nemzetiségi viszonyok. In: Jékelfalussy József (szerk.): *Az ezredéves magyar állam és népe*. Budapest, 368–378.
- Kovács Gyula 1896: A néprajzi kiállítás. *Ethnographia* (7.) 253–272.
- Kőrösi József 1875: Anthropologiai adatok a budapesti iskolás gyermekekről. *A Hon*, 1875. október 20. 2.
- Lenhossék József 1875: *Az emberi koponyaisme: Cranioscopia*. Budapest.
- Lenhossék Mihály 1915a: Teendők az antropológia terén. *Ethnographia* (26.) 185–215.
- Lenhossék Mihály 1915b: A magyarság anthropológiai vizsgálata. *Természettudományi Közöny* (47.) 757–783.
- Lenhossék Mihály 1918: Európa lakosságának eredete és fajbéli összetétele. *Természettudományi Közöny* (50.) 269–293.
- Monsieur Arpad. A párisi honfoglaló 1893. *Magyar Hírlap* 1893. április 24. 5–6.
- Scheiber, Sámuel 1881: Untersuchungen über den mittleren Wuchs der Menschen in Ungarn. *Archive für Anthropologie* (13.) 233–267.
- Sebestyén Gyula 1901: Dr. Jankó János: Magyar typusok. *Ethnographia* (12.) 81–91.
- Sebestyén Gyula 1912: Anthropológia és ethnographia. *Ethnographia* (23.) 268–276.
- Semayer Vilibáld 1897: Adatok a bács-bodroghmegyei sokaczkok anthropológiájához. *Ethnographia* (8.) 299–311, 382–395.
- Semayer Vilibáld 1899: A szlávság eredetének Niederle-féle elmélete. *Ethnographia* (10.) 185–199.
- Semayer Vilibáld 1903: A magyarság anthropológiai típusai. *Ethnographia* (14.) 81–118.
- Semayer Vilibáld 1905: *Az ember faji sajátossága*. Budapest.
- Semayer Vilibáld 1912: Dr. Török Aurél emlékezete. *Ethnographia* (23.) 257–267.
- Tóth Béla 1893: Magyar típus. *Magyar Hírlap*, 1893. április 22. 1–2.

- Török Aurél 1882a: Előszó. *Anthropologiai Füzetek* (1.) 1. v–viii.
- Török Aurél 1882b: A Budapesten felállítandó Anthropológiai Múzeum és Intézet tárgyában. *Anthropologiai Füzetek* (1.) 1. 300–308.
- Török Aurél 1889: Egy ősi emberfajtról Ázsia keleti szélén. *Anthropogeographiai tanulmány. Budapesti Szemle* (17.) 57. köt. 146. 176–201, 147. 358–383; 58. köt. 148. 13–41, 149. 212–244, 150. 340–386.
- Török Aurél 1890a: *Grundzüge einer systematischen Kraniometrie*. Stuttgart.
- Török Aurél 1890b: A mai emberbúvárlatról, 2. rész. *Budapesti Szemle* (18.) 61. köt. 159. 363–379.
- Török Aurél 1892: Az emberbúvárlat a néprajzban. *Ethnographia* (3.) 262–270.
- Török Aurél 1893: *Jelentés III. Béla király és neje testereklyéiről*. Budapest.
- Török Aurél 1894: Adatok az Árpádok testereklyéinek embertani búvárlatához. *Értekezések a természettudományok köréből* (23.) 9. 1–66.
- Török Aurél 1897: *Esdő szó a magyar nemzethez a honalapító királyok emléke iránt való kegyelet ügyében III. Béla király halálának 701.-ik évfordulója alkalmából*. Budapest.
- Vámbéry Ármin 1895: *A magyarság keletkezése és gyarapodása*. Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Avrutin, Eugene M. 2007: Racial Categories and the Politics of (Jewish) Difference in Late Imperial Russia. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* (8.) 1. 13–40.
- Baker, Lee 1998: *From Savage to Negro: Anthropology and the Construction of Race, 1896–1954*. Berkeley – Los Angeles.
- Bartucz Lajos 1938–1939: *A magyar ember. A magyarság antropológiája*. Budapest.
- Bartucz Lajos 1957: A magyar antropológia múltja és szakosztályunk jövő feladatai. *Anthropológiai Közlemények* (2.) 4. 1–13.
- Berner, Margit 2010: Race and Physical Anthropology in Interwar Austria. *Focaal – Journal of Global and Historical Anthropology* (58.) 16–31.
- Brain, Robert 1993: *Going to the Fair: Readings in the Culture of Nineteenth-Century Exhibitions*. Cambridge.
- Cieger András 2015: Árpád a Parlamentben: A festőművészet esete a tudománnyal és a politikával. In: Lajtai Mátyás – Varga Bálint (szerk.): *Tény és fikció: Tudomány és művészet a nemzetépítés buvőkörében a 19. századi Magyarországon*. Budapest, 25–48.
- Cooper, Frederick – Stoler, Ann Laura (eds.) 1997: *Tensions of Empire. Colonial Cultures in a Bourgeois World*. Berkeley.
- Domokos Péter – Paládi-Kovács Attila 1986: *Hunfalvy Pál (A múlt magyar tudósai)*. Budapest.
- Erdődy Gábor 1984: *Herman Ottó és a társadalmi-nemzeti felemelkedés ügye*. Budapest.
- Farkas Gyula 1971: Herman Ottó antropológiai és régészeti tevékenysége. In: Kósa László – Keve András – Farkas Gyula (szerk.): *Herman Ottó*. Budapest, 125–171.
- Freifeld, Alice 2000: *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848–1914*. Baltimore.

- Fuchs, Brigitte 2003: 'Rasse,' 'Volk,' 'Geschlecht': *Anthropologische Diskurse in Österreich, 1850–1960*. Frankfurt am Main.
- Fuchs, Brigitte 2011: Orientalizing Disease. Austro-Hungarian Policies of 'Race,' Gender, and Hygiene in Bosnia and Herzegovina, 1874–1914. In: Promitzer, Christian – Trubeta, Sevasti – Turda, Marius (eds.): *Health, Hygiene and Eugenics in Southeastern Europe to 1945*. Budapest – New York, 57–85.
- Goody, Jack 1995: *The Expansive Moment: Anthropology in Britain and Africa*. Cambridge.
- Greenhalgh, Paul 1988: *Ephemeral Vistas. The Exposition Universelles, Great Exhibitions and World's Fairs, 1851–1939*. Manchester.
- Hinsley, Curtis M. Jr. 1981: *Savages and Scientists: The Smithsonian Institution and the Development of American Anthropology, 1846–1910*. Washington, D.C.
- Hofer, Tamás 1991: Construction of the "Folk Cultural Heritage" in Hungary and Rival Versions of National Identity. *Ethnologia Europaea* (21.) 145–170.
- Hoffenberg, Peter 2001: *An Empire on Display. English, Indian and Australian Exhibitions from the Crystal Palace to the Great War*. Berkeley.
- Keve András 1971: Herman Ottó természettudományos pályafutása. In: Kósa László – Keve András – Farkas Gyula (szerk.): *Herman Ottó*. Budapest, 74–125.
- Knight, Nathaniel 2008: Nikolai Kharuzin and the Quest for a Universal Human Science. Anthropological Evolutionism and the Russian Ethnographic Tradition, 1885–1900. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* (9.) 1. 83–111.
- Kósa László 1971: Az etnográfus Herman Ottó. In: Kósa László – Keve András – Farkas Gyula (szerk.): *Herman Ottó*. Budapest, 7–74.
- Kósa László 1989a: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest.
- Kósa László 1989b: *A Magyar Néprajzi Társaság története 1889–1989*. Budapest.
- Lafferton, Emese 2007: The Magyar Moustache: The Faces of Hungarian State Formation, 1867–1918. *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences* (38.) 706–732.
- Marchland, Suzanne 2006: Priests among the Pygmies: Wilhelm Schmidt and the Counterreformation in Austrian Ethnology. In: Penny, H. Glenn – Bunzl, Matti (eds.): *Worldly Provincialism. German Anthropology in the Age of Empire*. Ann Arbor, 283–316.
- Marosi Ernő 2003: „A tudományos ikonográfiai kutatásnak nagy művészi eredménye”: Fadrusz János Mátyás-arcáról. *Korunk* (14.) 12. 20–24.
- Massin, Benoit 1996: From Virchow to Fischer. Physical Anthropology and 'Modern Race Theories' in Wilhelmine Germany. In: Stocking, George W. (eds.): *Volkgeist as Method and Ethic. Essays on Boasian Ethnography and the German Anthropological Tradition*. Madison, 79–155.
- Maxwell, Anne 1999: *Colonial Photography and Exhibitions. Representations of the 'Native' and the Making of European Identities*. London.
- McClintock, Anne 1995: *Imperial Leather: Race, Gender and Sexuality in the Colonial Contest*. New York.
- Mehta, Uday S. 1997: Liberal Strategies of Exclusion. In: Cooper, Frederick – Stoler, Ann Laura (eds.) 1997: *Tensions of Empire. Colonial Cultures in a Bourgeois World*. Berkeley, 59–86.

- Mehta, Uday S. 1999: *Liberalism and Empire: A Study in Nineteenth-Century British Liberal Thought*. Chicago.
- Mogilner, Marina 2013: *Homo Imperii. A History of Physical Anthropology in Russia*. Lincoln.
- Pels, Peter – Salemink, Oscar (eds.) 1999: *Colonial Subjects: Essays on the Practical History of Anthropology*. Ann Arbor.
- Penny, H. Glenn 2002: *Objects of Culture: Ethnology and Ethnographic Museums in Imperial Germany*. Chapel Hill.
- Penny, H. Glenn – Bunzl, Matti 2006: Introduction: Rethinking German Anthropology, Colonialism, and Race. In: Penny, H. Glenn – Bunzl, Matti (eds.): *Worldly Provincialism. German Anthropology in the Age of Empire*. Ann Arbor, 1–30.
- Penny, H. Glenn – Bunzl, Matti (eds.) 2006: *Worldly Provincialism. German Anthropology in the Age of Empire*. Ann Arbor.
- Proctor, Robert 1988: From *Anthropologie* to *Rassenkunde* in the German Anthropological Tradition. In: Stocking, George W. (ed.): *Bones, Bodies, Behaviour. Essays on Biological Anthropology*. Madison, 138–179.
- Qureshi, Sadiya 2011: *Peoples on Parade. Exhibitions, Empire, and Anthropology in Nineteenth-Century Britain*. Chicago.
- Sozan, Mihály 1977: *The History of Hungarian Ethnography*. Washington, D.C.
- Stepan, Nancy 1982: *The Idea of Race in Science. Great Britain 1800–1960*. London.
- Stocking, George W. 1968: *Race, Culture, and Evolution: Essays in the History of Anthropology*. Chicago.
- Stocking, George W. 1987: *Victorian Anthropology*. New York.
- Stocking, George W. 2001: *Delimiting Anthropology: Occasional Essays and Reflections*. Wisconsin.
- Stuchtey, Benedikt (ed.) 2005: *Science across the European Empires, 1800–1950*. Oxford.
- Trencsényi Balázs 2011: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Budapest.
- Turda, Marius 2004: *The Idea of National Superiority in Central Europe, 1880–1918*. Lewiston.
- Varga Bálint 2012: *Árpád above the City. National Integration Processes and Symbolic Politics in Fin-de-Siècle Hungary*. Dr. Phil. Dissertation. Mainz.
- Zimmerman, Andrew 1999: Anti-Semitism as Skill: Rudolf Virchow's *Schulstatistik* and the Racial Composition of Germany. *Central European History* (32.) 409–429.
- Zimmerman, Andrew 2001: *Anthropology and Antihumanism in Imperial Germany*. Chicago.
- Zsigmond Gábor 1979: Hunfalvy Pál. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon. F–Ka*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 597–598.

Varga Bálint

Nemzeti és regionális történelem egy sokszínű térségben: a bánsági történetírás a hosszú 19. században*

A 19. század során, a historizmus felfogásának megfelelően a múlt minden korábbinál fontosabbá vált. Az ekkor megszülető szakszerű történettudomány képviselőitől kezdve a helytörténeti egyletekbe tömörült amatőrökig számos ember ragadott tollat, hogy egy-egy számára értékes téma történetét megírja. A születőben levő és egyre nagyobb közönséghez eljutó nemzeti történeti nagyelbeszélés mellett így számos kisebb téma története is érdekessé vált. E kisebb témák közül ebben a tanulmányban a régióra fogok koncentrálni. Egy korábbi írásomban a Magyarországon a 19. század közepén megjelenő regionális történetírás kontúrjait mutattam ki, és amellett érveltem, hogy Dél-Magyarországon az átlagnál jóval nagyobb számban és magasabb minőségben jelent meg a helyi/regionális történetírás.¹ Ebben a tanulmányban a Bánság (azaz az 1881 és 1918 között fennálló három vármegye, Torontál, Temes és Krassó-Szörény) területén keletkezett, átfogó igényű (azaz legalább egy vármegye történetét vagy a régió egy nagyobb korszakát áttekintő) művek elemzésén keresztül arra teszek kísérletet, hogy elhelyezzem a dél-magyarországi regionális historiográfiát a versengő nemzeti elbeszélések kontextusában.

Az újkori bánsági történetírás legalább két oknál fogva érdemel figyelmet. Egyrészt egy felekezeti és nyelvi megkülönböztetésű történeti Magyarország mércéjével nézve is különösen sokszínű térségről van szó, ahol számos érdekcsoport, nemzeti és felekezeti elit élt egymás mellett.

1. táblázat

A három bánsági vármegye lakosságának anyanyelv szerinti aránya 1900-ban²

Vármegye	teljes lakosság	anyanyelvűek aránya (%)						
		román	német	szerb	magyar	szlovák	horvát	egyéb
Torontál	609 362	14,4	30,2	31,5	18,8	2,5	0,7	1,9
Temes	476 242	35,2	35,9	13,6	12,2	0,6	0,1	2,4
Krassó-Szörény	443 001	74,1	12,5	3,0	4,8	0,9	0,1	4,7
Összesen	1 528 605	38,2	17,7	26,8	12,7	1,4	0,3	2,8

* A tanulmány az NKFI K 108670. számú, „Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon” című kutatási projekt keretében készült.

¹ Varga 2014.

² *Népszámlálás 1902*: 355, 363, 371.

2. táblázat
A három bánsági vármegye lakosságának felekezet szerinti aránya 1900-ban³

Vármegye	teljes lakosság	római	görög	ortodox	evangé-	refor-	zsidó	egyéb
		katolikus	katolikus		likus	mátus		
		felekezetűek aránya (%)						
Torontál	609 362	46,7	0,6	45,5	3,7	2,0	1,1	0,3
Temes	476 242	44,0	2,6	46,9	2,5	1,8	2,0	0,1
Krassó-Szörény	443 001	19,1	4,1	73,5	0,5	1,8	1,0	0,0
Összesen	1 528 605	37,9	2,2	54,1	2,4	1,9	1,4	0,2

Az 1–2. táblázatban bemutatott sokszínű népesség egy dinamikusan változó közigazgatással rendelkező területen élt. Az Oszmán Birodalomtól 1718-ban visszafoglalt terület 1779-ig közvetlen császári kormányzás alatt állt Temesi Bánság néven. 1779-ben három vármegye, Torontál, Temes és Krassó jött létre immár a Magyar Királyságon belül, míg a terület déli sávja a Katonai Határőrvidék része maradt. 1849 és 1860 között a régió a Temesvár központú Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság nevű koronatarományhoz tartozott. Ennek felosztása után az 1849 előtti rendszer állt vissza, de már 1873-ban ismét komoly változás állt be: a Határőrvidéket felszámolták, és beolvastották a már meglévő megyerendszerbe, illetve az újonnan létrehozott Szörény vármegyébe. Ez utóbbi csupán nyolc évet élt meg, 1881-ban egyesült Krassóval. A vármegyei, városi és határőrvidéki elitek nyilvánvalóan számos partikuláris érdekléssel és céllal rendelkeztek, ami pedig ezek történeti legitimitációjára is hatott.

A másik ok, amiért a Bánság történetírása érdekes, az a módszertani kihívás, amellyel a térségben alkotó szerzőknek szembe kellett nézniük. A 19. századi historiográfia számára a legfontosabb korszak a középkor volt, ám az oszmán hódítás következtében ebből az időszakból gyakorlatilag teljesen elpusztultak a régió írásos forrásai és épített öröksége. Ennek a hiátusnak a pótlása különös kreativitást igénylő feladatnak bizonyult.

A BÁNSÁG ÉS A NEMZETI KÁNONOK

Mivel a 19. században születő nemzeti történettudományok számára a nemzet egysége kulcsfontosságú momentum volt, ezért azok első hulláma a század derekán nem igazán foglalkozott regionális történelemmel. Román szerzők voltak az elsők, akiknek a régió a látókörébe került. A román történelem nemzeti elbeszélésének első nagy romantikus mesterét, a moldvai Mihail Kogălniceanút (1817–1891) nem foglalkoztatta a Bánság; 1837-ben megjelent francia nyelvű könyvében, amely a román történelem első átfogó összefoglalója volt, a térség

³ *Népszámlálás 1902*: 355, 363, 371.

történetére szinte egyáltalán nem tért ki.⁴ A változást az tette lehetővé, hogy erdélyi, illetve bánági értelmiségiek költöztek Bukarestbe; ők emelték be a kevésbé ismert területet a román nemzeti diskurzusba. Az erdélyi származású, de Bukarestben professzorral, illetve a Román Akadémia alapító tagjává és később elnökévé lett August Treboniu Laurian (1810–1881) 1848-ban adta ki a *Temisiana, avagy a Temesi Bánóság rövid története* címet viselő könyvét. Laurian a latinista iskola elkötelezett képviselője volt, és meggyőződéssel hirdette a románok tiszta római eredetét. A Bánóság azért volt számára kiemelten fontos, mert a rómaiak először ezt a régiót foglalták el, ezért szerinte az Erdélynél mélyebben romanizálódott. Anonymus *Gesta Hungarorum*ára alapozva Laurian azt is állította, hogy a 9. században létezett a Bánóság területén egy keresztény román állam egy bizonyos Glád vezér uralma alatt, amely ugyan vereséget szenvedett Árpád magyarjaitól, de csak Szent István idejében lett Magyarország része. A régióban a késő középkorban Laurian újra autonóm román közigazgatást tétélezett fel.⁵

Hasonló megközelítést alkalmazott a lugosi születésű, de szintén Havasalföldön karriert befutott Vasile Maniu (1824–1901). Maniu a latinista iskola híveként szintén a románok tiszta római eredete mellett érvelt az 1857-ben megjelent *Történeti-kritikai értekezés* című munkájában. Két fontos elemmel gazdagította a román nemzeti elképzelést a Bánágról: egyrészt úgy gondolta, hogy a késő középkorban létezett „vlach kerületek”⁶ fenntartották a bánági román autonómiát; másrészt pedig a 18. századi szerb bevándorlásban a román nemzetet fenyegető veszélyt fedezett fel, amely megszüntette a térség „etnikai tisztaságát.”⁷

A következő évtizedek román szerzői ezekre az alapokra építkeztek. Alexandru Dimitrie Xenopol (1847–1920), a 19. század végi román történetírás legfontosabb alakja szerint a Bánóság jelentősége abban állt, hogy a római korszak óta fenntartotta a román népességet, a népvándorlások korában a román államiságot, majd autonóm politikai egységet alkotott Magyarországon belül.⁸ Xenopol azt is hangsúlyozta, hogy a Bánóság közvetlen földrajzi kapcsolatban áll Havasalfölddel.⁹ Ez utóbbi érvet a nagy hatású nyelvész, Bogdan Hasdeu (1838–1907) is átvette: „Az összes régió közül, melyeket románok laknak a Dunától északra, a Bánóság és Olténia (a Hátszegi nyúlvánnyal) az egyetlenek, amelyek a román nép megszakítatlan földrajzi-történeti kontinuitását reprezentálják; egy olyan fészket, ahonnan a romanizáció fokozatosan elterjedt nyugatra, északra és keletre.”¹⁰

Akárcsak a román historiográfia első szakaszának képviselői, az első magyar nemzeti történetírók sem foglalkoztak egyes régiókkal. Az első országos jelentő-

⁴ Kogălniceanu 1837.

⁵ Laurian 1848: 32. Laurian munkásságához általában lásd Roșu 2008.

⁶ Temes és Szörény megye területén Nagy Lajos uralkodásától kezdve kiváltságolt román népesség élt. Ennek a népességnek a helyzetét a „vlach jog” (*ius valachicum*) szabályozta. Petrovics 2003: 143.

⁷ Maniu 1857: 533–545; Neumann 1984: 65–75.

⁸ Xenopol 1885: 118–119, 134, 149, 194.

⁹ Xenopol 1896: 1. 85–86.

¹⁰ Hasdeu 1896: 2.

ségű szerző, aki a Bánság történetét kutatta, a temesvári születésű, de az 1860-as évektől a főváros szellemi életében aktív Pesty Frigyes volt. Dél-Magyarország története Pesty munkásságának egyik súlypontját képezte. Fő állítása az volt, hogy a Bánság a magyar nemzeti múlt és nemzeti tér integráns része. Pesty eleve úgy gondolta, hogy a Bánság és a Bánát szavak helytelenek, mert a középkorban ilyen megnevezés nem volt, és ezeket a kifejezéseket csak a térséget nem ismerő, a magyar nemzeti célokat pedig direkt szabotáló osztrák hivatalnokok találták ki, hogy a területet Magyarországtól külön kormányozzák.¹¹ Glád vezér történetét Pesty megkerülni nem tudta (mivel a *Gesta Hungarorum* hitelességét ekkor a magyar történetírás még nem kérdőjelezte meg), de „etnikai” hovatartozására egyáltalán nem tért ki, és a román szerzőkkel ellentétben a honfoglalás után azonnal magyar uralmat vizionált a későbbi Bánság területén.¹² A román historiográfiával vitatkozva Pesty továbbá azt is állította, hogy a „vlach kerületek” nem autonóm körzetek, hanem a magyar királyi közigazgatás részei voltak, továbbá nem is volt román jellegük: ritkán hívták ezeket „vlach”-nak, nemességük magyarul beszélt, és román lakosságuk is tudott magyarul.¹³ Pesty szerint a Szörényi Bánság is magyar fennhatóság alatt állt, így bármilyen középkori román államiságról beszélni értelmetlen.¹⁴

Az 1870-es évektől kezdve a magyar és a román történetírás közötti különbségek egy igencsak jelentős dimenzióval bővültek. Robert Rösler grazi nyelvészprofesszor 1871-ben úttörő munkában érvelt amellett, hogy a román nép etnogenezise nem a román nép modern lakóhelyén, hanem a Dunától délre történt meg, és a románok csak a 12. századtól bukkantak fel a Dunától északra.¹⁵ A magyar történetírás azonnal átvette Rösler okfejtését, így már nemcsak a Bánság román államiságát, román karakterét, hanem a románok ottani elsőségét is meg lehetett kérdőjelezni.

A szerb nemzeti történetírás ekkoriban még kevésbé foglalkozott Dél-Magyarország történetével, inkább azokra a területekre koncentrált, amelyek a középkorban valamilyen formában a szerb államhoz tartoztak; a Bánság azonban soha nem volt Szerbia része. Amennyiben a szerb szerzők mégis kitértek Dél-Magyarországgal kapcsolatos témákra, akkor jellemzően a középkori szerb népességet, illetve az ortodox egyház I. Lipóttól kapott privilégiumait tárgyalták.¹⁶

¹¹ Pesty 1868.

¹² Pesty 1877: 12–13.

¹³ Pesty 1876.

¹⁴ Pesty 1877.

¹⁵ Rösler 1871.

¹⁶ A korszak szerbiai történetírásáról áttekintést ad Höpken 2005.

A HELYI TÖRTÉNETÍRÁS ÉS A *HUNGARUS* PATRIOTIZMUS

A fent tárgyalt szerzők intézményi hátterét, függetlenül attól, hogy a régióból származtak-e, az ekkor létrejövő nemzeti tudományos intézményrendszer adta. Mindannyian egy adott nemzeti diskurzusban vettek részt, a régió történetét tehát kívülről-felülről, a nemzet felől értelmezték. A regionális nézőpontú történetírás a Bánságban 1861-ban kezdődött el, bár egyes hagyományokkal rendelkezett már a felvilágosodás korából. Amikor 1718-ban a Habsburg Birodalom megszerezte a Bánságot, a központi adminisztráció csak igen korlátozott ismeretekkel bírt a térségről. A régióba küldött hivatalnokok ezért különböző tanulmányokat készítettek, amelyek időnként kitértek a tartomány múltjára is. A legjobb ilyen szöveget Jakob Ehrler revizor írta 1774-ben.¹⁷ Ehrler szövege elsősorban a tartomány gazdasági viszonyait tárgyalta. Történeti áttekintésében párhuzamot vont a terület római uralom alatti virágzása és annak jelen állapota között, így legitimálva a Habsburg uralmat.¹⁸

Mivel Ehrler műve kéziratban maradt, a regionális történetírást Francesco Grisellini (1717–1787) 1780-as könyve, a *Kísérlet a Temesvári Bánság politikai és természeti történetére* alapozta meg.¹⁹ Grisellini itáliai születésű tudós és osztrák szolgálatban álló hivatalnok volt, aki három évet töltött Temesváron. Könyvének megírásával szándéka az volt, hogy bemutasson Európának egy szinte teljesen ismeretlen, de római eredete, sokszínűsége és rohamos fejlődése miatt különösen érdekes területet. Grisellini műve természetesen a Habsburg-uralom dicsérete is, mivel nézete szerint az oszmán barbárságot, illetve zsarnokságot Bécs helyes kormányzata váltotta fel, ami felvirágoztatta a tartományt.²⁰ A következő mintegy nyolc évtizedben Grisellini munkája maradt az egyetlen, az egész Bánságot tárgyaló mű.²¹

1861-ben aztán egymástól függetlenül két fiatal szerző is jelentkezett átfogó, német nyelven írt Bánság-történettel. Az egyik Johann Heinrich Schwicker (1839–1902), aki ekkor Nagybecskerekén volt tanító.²² A *Temesi Bánság története* cím alatt megjelenő munka előszavában joggal panaszkodhatna, hogy a magyar történelemtől írt számos átfogó munka megjelenése ellenére a Bánság történetét ezekből jól megismerni nem lehet. Márpedig a régió (*Heimat*) ismerete minden művelt

¹⁷ Feneşan 2000: 153–155.

¹⁸ Ehrler 2000: 175–178.

¹⁹ Krischan 1999: 21–82.

²⁰ Grisellini 1779. Tartalmi összefoglalója: Marjanucz 2013.

²¹ 1826–27-ben egy ortodox pap és tisztviselő, Nicolae Stoica de Haţeg (1751–1833) írt egy *Bánsági krónikát* (Stoica de Haţeg 1981). Ez a szöveg azonban teljesen korszerűtlen volt: felépítésében a középkori krónikákat követte, valamennyi felvilágosodás kori irodalommal fűszerezve. Stoica könyve a teremtéstörténettel indul (!), és aztán egy inkoherens, a középkori évkönyvekhez hasonló szövegen keresztül, amely a bizánci, magyar, erdélyi, havasalföldi és moldvai történelmet tárgyalja, eljut a Bánság újkori történetéhez, amit viszont nagyrészt Griselininitől vesz át. Stoica nemcsak a korszak európai történetíróihoz, de saját korának román tudományosságához képest is nagyon le volt maradva. A mű kéziratban maradt, így a helyi román tudományosságra már csak ezért sem tudott nagy hatást gyakorolni.

²² Krischan 1999: 190–208.

ember számára szükséges, hiszen csak így lehetséges az egész hazát (*Vaterland*) szeretni.²³ A másik szerző a fehértemplomi Leonhard Böhm (1833–1924), aki az 1848–1849-es forradalom és polgárháború miatt nem tudta befejezni középiskolai tanulmányait, és kovácsként dolgozott szülővárosában.²⁴ Böhm könyve szintén *A Temesi Bánság története* címet viseli, és születésének motivációja is hasonló volt Schwickeréhez: a haza (*Vaterland*) ismerete minden polgár kötelessége.²⁵

A két mű nemcsak azonos évben, azonos címmel jelent meg, de szerzőik alkotói módszere is erősen hasonlított. Egyikük sem tudott eredeti forrásokra támaszkodni, hanem Griselinít kombinálták az általános magyar történelmi narratívákkal; igazán korszerű szakirodalmat azonban egyikük sem használt. Módszertani fejletlenségük nem meglepő: sem Schwicker, sem Böhm nem rendelkezett szakszerű képzettséggel, de még csak érettségijük sem volt, és vidéki kisvárosokban élve nem is lehetett hozzáférésük a friss tudományos eredményekhez. A módszertan gyengesége miatt mindkét mű negatív fogadtatásban részesült. A részletes recenziót író Pesty Frigyes – amellet, hogy eleve szakszerűtlennek találta a Bánság szó használatát – rámutatott a két könyv számos tárgyi tévedésére, metodológiai hiányaira is. „Nem állnak a magyar történetírás színvonalán” – összegezte lesújtó ítéletét.²⁶ A neoabszolutizmus korában írt szövegeket a már korlátozott mértékben liberális jegyeket felmutató korszakban bíráló Pesty azonban nemcsak szakmai, hanem politikai kritikát is megfogalmazott: Schwickert katolikus elfogultsággal vádolta, Böhmöt pedig azzal, hogy „pártemberré szegődött”, azaz hogy az osztrák neoabszolutizmusnak szolgáltató ideológiai alapot.²⁷ Schwicker 1780-ban, a Bánság Magyarországhoz való csatolásával fejezte be szövegét, Böhm viszont olyan bátor volt, hogy egészen saját koráig tárgyalta a régió történetét. Valóban nagyon dicsérte Ausztriát az 1718 utáni fejlődésért, 1848-ról szólva pedig Kossuthot diktatórikus hajlamokkal vádolta. Ugyanakkor Böhm egyértelműen pozitívan írt a régió Magyarországhoz (a *Vaterlandhoz*) csatolásáról 1779-ben, dicsérte a nemes magyar nemzetet is, a Katonai Határőrvidéket viszont anakronisztikusnak és felszámolandónak ítélte.²⁸ Nézetei tehát számos ponton megegyeztek a magyar liberális elképzelésekkel. Valójában Böhm egyszerre volt magyarországi patrióta és lojális a Habsburgokhoz. Könyve alapján Schwicker is hasonló identitással bírt, bár nála a magyarországi patriotizmus valamennyivel gyengébben mutatható ki.²⁹

A kritikákra és vélhetően a politikai helyzet változására reagálva Böhm 1868-ban másodszor is megjelentette könyvét.³⁰ A második kiadás jelentősen különbözött az elsőtől. Német helyett nyelve immár magyar volt, a Pesty által

²³ Schwicker 1861: 1.

²⁴ Krischan 1999: 209–223.

²⁵ Böhm 1861: IX.

²⁶ Pesty 1862: 222.

²⁷ Pesty 1862: 223. Vö. Gräf 2000.

²⁸ Böhm 1861: 280, 284, 324–330.

²⁹ Gräf 2000: 61–65.

³⁰ Böhm 1867.

kritizált helyett új címet kapott: *Dél-Magyarország vagy az ugynevezett Bánság külön történelme*. Böhm ezenkívül kijavított számos hibát, és a könyvet lezárta 1718-ban, kikerülve ezzel minden politikailag kényes témát. Ugyanakkor a szerző sokkal egyértelműbben foglalt állást a liberális értékek mellett. Munkájának fogadtatása bár még mindig nem volt tökéletes (ezúttal Thaly Kálmán azt tette szóvá, hogy a Bánság és Dél-Magyarország egymást nem tökéletesen átfedő fogalmak), de a kritika elismerte a mű hazafias jellegét.³¹

Böhm „hazafiassága” későbbi pályafutásában is megmutatkozott. Autodidakta tudósként több helytörténeti könyvet és tanulmányt is írt. Fehértemplomról és Pancsováról szóló munkáihoz a helyi levéltárakat használta, ezek már a kor színvonalához sokkal jobban közelítő művek lettek. Többször megválasztották szülővárosa polgármesterének is a Szabadelvű Párt támogatásával.³² Schwicker ezzel szemben különleges mobilitásról tanúságot téve Budapesten lett középiskolai tanár, és germanisztikából habilitált a Műegyetemen. Több könyvet is publikált Dél-Magyaroszágról, annak szerb és német történelméről, valamint a magyar irodalomtörténetről; külső tagja lett a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémiának. Segesvár, illetve a Szeged megyei Kereszténysziget többször is képviselővé választotta szabadelvű programmal, a Parlamentben és az általa szervezett kulturális egyesületekben a magyarországi németek védelmében tevékenykedett.³³ Mind Böhmnél, mind Schwickernél erős regionális kötődést, hungarus patriotizmust és liberális meggyőződést tudunk tehát kimutatni.³⁴ Horst Haselsteiner leírása tökéletesen illeszkedik mindkettőjükre: a hungarus-identitásuk „fenn akarták tartani a különbséget az új nacionalizmus (amelynek túlzó formáját elutasították), illetve az általuk képviselt egészséges patriotizmus között, amelynek tisztaságát megőrizték és olyan, Magyarországot szolgáló polgári célként tűzték ki, amelyért érdemes küzdeni.”³⁵

³¹ Krischan 1999: 214.

³² Krischan 1999: 210–211, 214–215.

³³ Krischan 1999: 192–193, 197–200.

³⁴ Böhm és Schwicker munkáihoz módszertanában és szemléletében is hasonló Temesvár polgármestere, Johann Nepomuk Preyer (1805–1888) 1853-ban kiadott városi monográfiája (Preyer 1853). Preyer szintén nem alkotott kiemelkedőt: könyve a már létező szakirodalom Temesvárra vonatkozó részeinek kompilációja. A neoabszolútizmus korában írt mű a Habsburg *Kaisertreue* és a magyarországi *Landespatriotismus* között ingadozott. Annak érdekében, hogy a cenzúra ne találjon rajta fogást, a politikailag kényes eseményeket, mint például a Temesvárt különösen brutálisan érintő 1848–1849-es forradalmat és polgárháborút, nem említette. Preyer munkájának értelmezését lásd: Täuber 1977.

³⁵ Haselsteiner 2001: 158.

A MAGYAR NEMZETI ELBESZÉLÉS KERETEI KÖZÖTT

A hungarus elbeszélési módot az 1870-es évektől egyre erőteljesebben váltották fel a különböző nemzeti narratívák helyi adaptációi. A dualizmus korában domináns magyar nemzeti elbeszélés csírája azonban már a reformkorban megjelent Bárány Ágoston (1798–1849) Torontál megyei aljegyző és levéltáros, a Magyar Tudományos Akadémia tagja révén.³⁶ A reformkor végén Bárány Torontál³⁷ és Temes³⁸ megyéről is közzétett egy-egy monográfiát. Ezek a munkák módszertanukban gyenge alkotások, és messze elmaradnak a kortárs magyar történetírás, így például Horváth Mihály munkáitól. Bárány ugyanis mindenfajta forráskritika nélkül kimásolta a Torontál, illetve Temes megyére vonatkozó adatokat a magyar történelmet tárgyaló munkákból, és ezeket kiegészítette Grisellini szövegével. Művei azonban egy fontos újdonsággal mégis bírtak: elsőként ő helyezte el Dél-Magyarországot a magyar nemzeti történelem keretei között.

A liberális magyar nemzetállam megszilárdulása az 1860-as évektől az 1880-asokig (a kiegyezés, illetve a Határőrvidék megszüntetése, a Tisza Kálmán-féle stabilitás között) azzal a következménnyel járt a Bánság szellemi életére, hogy abban immár megkérdőjelezhetetlenül a magyar nemzeti eszme vált irányadóvá. Ezt azonban nagyban korlátozta, hogy kulturális intézményrendszere elmaradt a magyarországi átlagtól, felsőfokú tanintézménnyel a dualista korszakban a térség egyáltalán nem rendelkezett (leszámítva a római katolikus és ortodox szemináriumokat). Ezt az intézményi hiátust volt hivatva pótolni az 1872-ben Ormós Zsigmond temesi főispán, autodidakta művészettörténész kezdeményezésére létrehozott Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat (DTRT). A DTRT az egyik legkorábban alapított és legsikeresebb történelmi társulat volt. Tagságát jellemzően a temesvári középosztály tagjai (földbirtokosok, tisztviselők, szellemi szabadfoglalkozásúak) alkották.³⁹ 1875-től a DTRT *Történelmi és Régészeti Értesítő* címmel évente négyszer megjelenő folyóiratot adott ki, 1891-ben pedig Temesváron megalapította a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeumot.⁴⁰ A korabeli magyarországi környezetben ezek az eredmények kimagaslónak számítottak: a DTRT az egyik első és legaktívabb vidéki történelmi társulat volt, a *Történelmi és Régészeti Értesítő* a regionális folyóiratok között az egyik legjobbnak számított, a múzeum pedig a vidékiek sorában az első volt, amely saját épülettel rendelkezett. A DTRT egyértelműen uralta a Bánság szellemi életét: a verseci, a fehértemplomi, a nagybecskereki és a lugosi múzeum a temesvári példát követte, igazgatóik mindannyian a DTRT tagjai voltak. A társulat mintaként szolgált több magyarországi egyesületnek is.

³⁶ Szentkláray 1914.

³⁷ Bárány 1845.

³⁸ Bárány 1848.

³⁹ Balla 2008.

⁴⁰ Berkeszi 1908.

Bár a DTRT tagságában a sokszínű Bánság minden felekezeti és nyelvi csoportja megtalálható volt, az egyesület egyértelműen a magyar állameszmét támogatta. A társulat és a múzeum neve jól mutatja a magyar állameszme elfogadását: a regionális különállást sugalló Bánság szó nem szerepelt benne, a „délmagyarországi” jelző viszont egyértelműen a régió Magyarországhoz való integráns tartozását mutatta.

A DTRT teljes működésének áttekintése meghaladja egy tanulmány kerekeit – csak a *Történelmi és Régészeti Értesítő* több mint négy évtizeden át jelent meg, azaz összesített terjedelme több ezer oldalra rúg. A társulat működését így legtermékenyebb tagjának, Szentkláray Jenőnek (1843–1925) munkásságán keresztül mutatjuk be. Szentkláray katolikus pap, tanár és újságíró volt; eredeti bunyevác családnevét (Nedits) 1867-ben, felszentelésekor magyarosította.⁴¹ Munkássága egyértelműen a magyar állameszme talaján áll. Fő műve, a *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből* a Bánság 18. századi történetét tárgyalja.⁴² Pesty Friggyessel egyetértve értelmetlennek tartotta a Bánság kifejezést, annak közvetlenül Bécsből való kormányzását 1718 és 1779 között pedig törvénytelennek és méltánytalannak ítélte. A régió nagyobb részének visszacsatolása Magyarországhoz akkora örömmel töltötte el Szentklárayt, hogy könyvének főhőséül Mária Teréziát választotta, akinek még azt is megbocsátotta, hogy a visszacsatolást csak uralkodásának 39. évében rendelte el. A királynő másik érdemének azt tekintette, hogy kormányzati tevékenysége a „polgárosodást” segítette elő (az iskoláztatás, az egyházi viszonyok javítása és az infrastruktúra-fejlesztés révén), és elnézte neki, hogy mindez „német stýlben” történt.⁴³ A régió felekezeti és nyelvi sokszínűségét Szentkláray jobbra kárhoztatta: többször is igen negatívan írt a szerb és a román határőrökről, akik kiváltságaikat a magyar alkotmányt megsértve kapták, Magyarországgal szemben pedig ellenségesek voltak. A kormányzati németesítést is ostorozta, bár elismerte a német betelepülők érdemeit a régió fejlesztésében.

Szentkláray a régió egészének újkori története mellett Krassó, illetve Temes megye történetével is foglalkozott.⁴⁴ Mindkét megye római történetét csak röviden tárgyalta, nagyra becsülte viszont a magyarok rokonainak tekintett hunok és avarok kultúráját. Amellett érvelt, hogy Krassó területén a Magyar Királyság uralma egészen a török korig megszakítás nélküli volt, és egyértelműen elutasította a román historiográfia román autonóm kerületekről szóló elképzeléseit. A krassói románokat ráadásul a magyar állam egységének veszélyeztetésével is megvádolta. A román bevándorlást a területre – bár elismerte annak középkori eredetét – nagyrészt újkori fejleménynek tartotta.⁴⁵ Temes megyéről szólva Szent István tevékenységének különös figyelmet szentelt: az ő uralkodása alatt lett a terület végleg Magyarország része, ő állította fel Temes vármegyét és a csanádi

⁴¹ Karácsonyi 1926.

⁴² Szentkláray 1879.

⁴³ Szentkláray 1879: 249.

⁴⁴ Szentkláray 1900, 1912.

⁴⁵ Szentkláray 1891.

püspökséget – azaz megszervezte a régióban a keresztény magyar államiságot. Szentkláray innentől fogva természetesen semmilyen autonómiáról nem tud: a megye egészen a török foglalásig Magyarország közvetlen része volt. A török uralmat a legsötétebb hanyatlásként írta le. Akárcsak a *Száz évben*, a Temes megyét bemutató tanulmányában is elismerte a Habsburg Birodalom érdemeit a régió visszafoglalásában és 1718 utáni fejlesztéseiben, de élesen kritizálta azt a szerinte törvénytelen kormányzási mód miatt. A vármegye etnikai sokszínűségének kialakulását úgy magyarázta, hogy a térségben román és szerb lakosság csak a 13., illetve a 14. században települt le, de nagyobb számban csak a 17. és 18. században jelentek meg. Szentkláray a szerb és a román lakosságnak nem tulajdonított különös érdemeket, inkább erőszakos, a magasabb kultúrára nem túl fogékony népeknek jellemezte őket.

Szentkláray tehát a magyar állameszme és a magyar kultúra elsőbbségének híve volt. A haladás zálogának az államot tartotta, az egyetlen államalkotásra képes nemzetnek pedig a magyart.⁴⁶ Minden bizonnyal ez állt nevének önkéntes megmagyarosításának hátterében is. Ez azonban nem jelenti azt, hogy munkássága kizárólag a magyar nemzet helyi történetére korlátozódott volna. Szentkláray a dél-magyarországi szerb történelemben is elmélyedt, sőt: őt tekintetjük a szerb ortodox egyháztörténet első magyar művelőjének. Bebocsátást nyert a karlócai érseki levéltárba, és az ottani források felhasználásával írta meg a témában fő művének számító *A szerb monostoregyházak történeti emlékei Dél-magyarországon*.⁴⁷ Könyvének motivációját itt az adta, hogy nézete szerint az ortodox egyház ősi keresztény örökséget őriz, és kulcsfontosságú szerepet játszott az erkölcs terjesztésében a szerbek között. Ezt a művet szerb kortársai olyan nagyra értékelték, hogy a belgrádi Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia és az újvidéki Matica Srpska is tiszteletbeli tagjává választotta Szentklárayt.⁴⁸ Alapos forrásfeltáró tevékenységével és a régió egészét átfogó munkáival egyértelműen kiemelkedett a DTRT átlagából. Narrációja, azaz a Magyarországhoz való lojalitás és a magyar állameszme elfogadása azonban a DTRT egészére jellemző volt.⁴⁹

⁴⁶ Politikai nézeteiről lásd: Szentkláray 1897.

⁴⁷ Szentkláray 1908.

⁴⁸ Karácsonyi 1926: 12.

⁴⁹ Csupán néhány példa: A Borovszky-féle sorozat Torontál megyei kötetének történeti részét megíró Reiszig Ede nagy részben Szentklárayra alapozva mutatta be a megye 18. századi történetét (Reiszig–Alexich–Haraszthy 1911). Száamek György temesvári piarista tanár véleménye a bánági szerbekről is Szentklárayra rezonál: „szép szolgálatot tevének a civilisatiónak” a török elleni háborúk idején, ugyanakkor Dél-Magyarország „legrégebb birtokosa a magyar faj, s neki van itt az uralkodásra a legtöbb joga” (Száamek 1889: 167, 170). A szerbekkel és a románokkal ellentétben az 1900-as évek közepéig politikai mozgalommal nem rendelkező bánági németek általában pozitív megítélés alá estek (Szentkláray is elismerte szerepüket a térség „civilizálásában”). A német családnevét (Grün) megmagyarosító Baróti Lajos hasonló módon vélekedett: a bánági németek „jóravaló, munkás emberek voltak, kik a bennszülött lakosoknak erkölcsi tekintetben is például szolgálhattak” (Baróti 1892: 32).

VERSENGŐ VÍZIÓK

A bánági történetírásban tehát domináns pozíciót töltöttek be a magyar államszme talaján álló szerzők, értelmezésük azonban nem talált teljes körű elfogadásra. Román, szerb és német nyelvű, a magyarral versenyző nemzeti kánonok alapján megírt történelmi víziók is megjelentek a korszakban. Akárcsak a magyar történetírás esetében, ezek a művek is direkt politikai céllal, illetve hatásra készültek.

Hasonlóan a nemzeti kánonok kidolgozásának dinamikájához, ismét román szerzők voltak a legelsőek. A verseci ortodox szeminárium professzora, Nicolae Tincu-Velea (1814–1867)⁵⁰ 1865-ben publikált *Politikai-nemzeti egyháztörténet* című könyvével az ekkor folyó szerb–román egyházi vitában foglalt állást. A vita arról szólt, hogy a román lakosságú ortodox egyházmegyék szerettek volna kiszakadni a karlócai érsekség, azaz a szerb dominanciájú ortodox egyház kebeléből, és saját ortodox egyházat akartak alakítani. Tincu-Velea önálló „bánátizmus”-ról írt, azaz a bánági autonómiát és a régió román kultúráját hangsúlyozza. Amellett érvelt, hogy a románok autochtonok a Bánságban, és a szerb ortodox egyház soha nem kapott jogot arra, hogy magába olvassza a román ortodoxokat. Ezáltal a szerb irányítású ortodox egyház illegitim és erkölcstelen volta mellett foglalt állást.⁵¹ 1864-ben, illetve 1868-ban létrejött a külön román és szerb ortodox egyház, ezért a román–szerb ellentét jelentősége a regionális historiográfiában a továbbiakban csökkent.

Az erőforrások hiánya, illetve a román értelmiség számára kedvezőtlen kormányzati politika miatt a román szellemi élet intézményesülése igencsak vontatottan haladt a Bánságban. Mivel a régióban nem volt román nyelvű gimnázium (ilyenek kizárólag Erdélyben működtek), a román szellemi élet intézményes központja Karánsebesre került, ahol az ortodox püspökség tanítóképzőt tartott fenn, illetve papi szemináriummal rendelkezett.⁵²

Az előbbi intézmény földrajztanára, Patriciu Drăgălina⁵³ (1849–1917) 1899-ben közölte *A Szörényi Bánság történetéből* című munkáját. Ugyan Drăgălina azt állította, hogy a modern történettudomány ellenséges a románokkal szemben, ő maga ezt nem ellensúlyozta önálló kutatással, hanem a már létező irodalmat „románosította”, azaz elhelyezte a Szörényi Bánságot a román nemzeti narratívában, annak széles körű autonómiáját és román jellegét hangsúlyozva. Könyvét egyébként Drăgălina a 13. román-bánági határőrezred, azaz egy modern kori román nyelvű adminisztratív egység emlékének ajánlotta, ahonnan ő maga is származott.⁵⁴

Hasonló módszert követett a karánsebesi szemináriumi tanár, majd később lugosi esperes Gheorghe Popovici (1862–1927), akinek *A bánági románok tör-*

⁵⁰ Suciu 1945: 95–122, 133–142.

⁵¹ Tincu-Velea 1865.

⁵² Veritas [Gagy] 1908.

⁵³ Ștefănescu 1978: 131.

⁵⁴ Drăgălina 1899; Ciobanu 2008: 12.

ténete című munkája a helyben, román nyelven kiadott művek közül egyértelműen kiemelkedik.⁵⁵ Popovici Czernowitzban és Bécsben tanult, 1905-ben, illetve 1906-ban a Román Nemzeti Párt színeiben Lugoson parlamenti mandátumot nyert, azaz képzettségét és karrierjét tekintve is a román társadalom elitjéhez tartozott. Művének előszavában egyértelművé tette, hogy célja a bán-sági románok számára a saját történelmük megírása volt, hogy ne a rosszindulatú külföldi (azaz magyar) irodalomból kelljen tájékozódniuk. Popovici a legfrissebb magyar és román szakirodalmat felhasználva érvelt a római–román kontinuitás és a római kor óta a térséget benépesítő román lakosság mellett. A megszakítás nélküli román autonómia koncepcióját azonban elvetette. Popovici monográfiája minden korábbinál jobb színvonalú, a korszak tudományos mércéjét elérő tanulmány volt. Művének elismerése gyanánt Popovici-ot a Román Akadémia 1909-ben levelező tagjának választotta.

A bán-sági szerb történetírás a 19. század végén jelent meg, és leginkább az ortodox egyház és iskolák történetére koncentrált, szerzői is többnyire egyháziak voltak. Tudományos igényvel a bán-sági szerb szerzők szövegei azonban általában nem bírtak. A szerb szövegekre jellemző volt a polemikus hangnem: román szerzőkkel vitatkoztak az ortodox egyházi intézmények „nemzetiségéről”.⁵⁶

A térségben élő német nyelvű lakosság nagy száma ellenére a német nemzet-építés csak a századfordulón jelent meg sporadikusan, és csak az 1920-as években ért el számottevő sikert.⁵⁷ Német nyelvű, akár csak amatőr jellegű tudományos-ságot bátorító intézményrendszer egyáltalán nem létezett a dualista korszakban. A Bán-ság történetét német nemzeti keretben elmondó, átfogó elbeszélést így nem is dolgozott ki senki. Csupán a szakszerű történettudományi képzettséggel nem rendelkező, Versecen és Temesváron könyvkereskedő és újságíró, illetve a Temes megyei Balázsdon földbirtokos Franz Wetzel (1854–1938) közölt egy *Életrajzi vázlatok: Adalékok a Temesi Bán-ság történetéhez* című munkát. Az *Életrajzi vázlatok* bevezetője szerint: „[a]rra törekedtünk, hogy nevezetes, a Bán-ságnak szolgálatot tevő férfiak emlékét megújítsuk – a nagy és nemes emberek ismertetése nagy és nemes kedélyeket hív elő, már amennyiben ezekből még van – és ezáltal a haza [*Heimat*] szeretetét ébresztjük fel és tartjuk meg.”⁵⁸ Valójában azonban Wetzel a Habsburg szolgálatban álló Griselini és Radoslav Edler von Radić ortodox pap kivételével csupán németekről írt. Koncepciója szerint a Bán-ság modern történetében a német hatás volt az egyetlen pozitív elem. A Mercy tábornokot tárgyaló életrajzban Wetzel szerint a tartomány az Oszmán Birodalomtól való visszafoglaláskor általános nyomorúságban volt, földjét a rómaiak óta nem szántotta eke.⁵⁹ A Bán-ságba érkező német, olasz és spanyol telepések közül csak a németek tartottak ki (szerbekről, románokról, magyarokról Wetzel

⁵⁵ Popovici 1904; Ciobanu 2008: 12–13.

⁵⁶ Bocşan 1999: 86–87.

⁵⁷ Schüller 2009.

⁵⁸ Wetzel 1908: oldalszám nélküli bevezető.

⁵⁹ Wetzel 1908: 27.

nem ejt szót), és ezek a németek hozták magukkal az európai kultúrát és civilizációt. A többi életrajz is hasonló szellemben mutatja be a Bánságban működő, vagy onnan elszármazó németeket. Önálló kutatások híján Wetzel szövegének tehát nem módszertana vagy forrásbázisa, hanem a Bánság múltját mint német történetet bemutató elbeszélése az újdonsága. A könyv magyar visszhangja így természetesen a lehető legnegatívabb volt: a kritika szakmailag értéktelen, pán-germán sovén műnek tartotta Wetzel alkotását.⁶⁰ Mivel a szerző tevékenyen részt vett az 1900-as évek közepén megalakuló német nemzeti párt, a Magyarországi Német Néppárt alapításában, ezen kritikák nem is voltak alaptalanok – nyilvánvaló volt, hogy Wetzel könyvét a magyarországi német nacionalista politika ideológiai alátámasztásaként képzelte el.⁶¹

KONKLÚZIÓ

A felvilágosodás előzményeire alapozva a 19. század derekán a Bánságban két kísérlet is történt egy *sui generis* regionális történelem megírására. A következő évtizedekben létrejövő virágzó regionális történetírás azonban sokkal inkább a nemzeti nagyelbeszélések függvényeként értelmezhető. Ez a viszony több, egymásba fonódó okkal magyarázható. A magyar, román és szerb nemzeti nagyelbeszélések hamarabb jöttek létre (leginkább a század közepén),⁶² mint ahogy a regionális történetírás keretei kialakultak a Bánságban (a század utolsó harmadában). A sokszínű Bánságban egymás mellett, egymással versenyezve több nemzeti elitcsoport is megjelent, amelyek a múlt számukra „megfelelő” képét keresték és alkották meg. A magyar állameszmével azonosuló szerzők így jellemzően az állami folytonosságnak és az állam egységének szenteltek nagyobb teret, kárhözátva a magyar rendek követeléseit ignoráló Habsburg-kormányzatot, és ünneplve az ezeket végül teljesítő Mária Teréziát. A román szerzők a románok római származását, a térségben megszakadás nélküli jelenlétét, illetve a román tartalommal megtöltött közigazgatási keretek létét hangsúlyozták. A szerb szerzők a szerb privilégiumokra és a szerb ortodox egyház intézményeinek történetére voltak leginkább kíváncsiak. Végül pedig az egyetlen német szerző érdeklődésének középpontjában a német kolonizáció, a kultúrjavak német importja állt. Azaz a nemzeti politika egyértelműen befolyásolta a múltképeket. Ennek következménye pedig az volt, hogy a forráshiányból adódó módszertani nehézségeket mindenki a nemzeti nagyelbeszéléssel vélte megoldhatónak.⁶³ A múltról alkotott kép tehát azonos volt Budapesten és Temesváron, illetve Bukarestben és Karánsebesen.

⁶⁰ Krischan 1999: 228–231.

⁶¹ Krischan 1999: 227; Hausleitner 2014: 51.

⁶² Baár 2010.

⁶³ Erre a legjobb példát a torontáli megyemonográfia középkort tárgyaló fejezeteiben találjuk: Reiszig–Alexich–Haraszthy 1911.

Az Alsó-Fehér megyei történetírást vizsgáló Erdősi Péter, illetve az erdélyi honismereti egyesületeket tanulmányozó Török Borbála Zsuzsanna hasonló eredményre jutott. Erdősi szerint az Alsófehérmegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Társulat „szerzőinek tollát kevésbé a nemzeti történelem alatti regionális (vármegyei) vagy lokális történelem és identitás megalkotásának célja vezette, inkább a nagy történelem, Róma, a magyar középkor, a fejedelemség története kínálkozott számukra olyan evidens keretként, melyben nekik is el kellett helyezni magukat.”⁶⁴ Török pedig a Verein für Siebenbürgische Landeskundéről (az erdélyi szász honismereti egyesületről) mutatta ki, hogy elsősorban a nemzeti közösség tudományos alapjait akarta lefektetni (még akkor is, ha az erdélyi szász nemzetépítés csupán komoly megszorításokkal helyezhető el a kor-szak nacionalizmustörténetében).⁶⁵

A német és olasz történeti egyesületeket vizsgáló Gabriele B. Clemens ezzel szemben arra az eredményre jutott, hogy ott a régió és a nemzet konstrukciója alapvetően párhuzamosan zajlott egymással, a regionális történetírás képviselői pedig éppen azért törekedtek a regionális múlt megalkotására, hogy ezzel ellensúlyozzák a kialakuló német és olasz nemzetállam homogenizáló kísérleteit. A regionális és a nemzeti történetírások csak a nemzetállamok magját jelentő Poroszországban, illetve Savoyában fedték át egymást.⁶⁶ A franciaországi lokális emlékezeteket tanulmányozó Stéphane Gerson viszont azt mutatta ki, hogy a hosszú 19. század során a nemzet és a régió konstrukciója Franciaországban egymást kiegészítette és kölcsönösen segítette.⁶⁷ A két modell közötti különbség minden bizonnyal annak köszönhető, hogy a német és az olasz régiók évszázadokon keresztül komoly autonómiát élveztek, és a régiók betagozása a nemzetállamba jóval több konfliktussal járt, mint Franciaországban.

Erdély 1867-ig különálló volt, a Bánság teljes területe pedig csak 1881-ben lett Magyarország része, és egyik terület magyarországi integrációja sem zajlott konfliktusmentesen. Az erdélyi és a bánsági regionális történetírás tehát akár a német és az olasz régiók múlt-konstrukciójára is hasonlíthatott volna. Mégsem így történt: Dél- és Kelet-Magyarországon a múlt helyben megkonstruált képe a francia modellhez volt hasonlatos. A regionális múltképek szigorúan kompatibilisek volt a nemzetivel, mivel a verseny nem a régió és a nemzet, hanem a konkurens nemzetek között jött létre.

⁶⁴ Erdősi 2010: 173.

⁶⁵ Török 2008, 2009.

⁶⁶ Clemens 2004.

⁶⁷ „[T]he field of local memories had helped fashion a working synthesis of local and national sentiments.” Gerson 2003: 230.

FORRÁSOK

- Bárány Ágoston 1845: *Torontálvármegye hajnala*. Buda.
- Bárány Ágoston 1848: *Temesvármegye emléke*. Nagy-Becskerek.
- Böhm, Leonhard 1861: *Geschichte des Temeser Banats*. Leipzig.
- Böhm Lénárt 1867: *Dél-Magyarország vagy az ugynevezett Bánság külön történelme*. Pest.
- Drăgălina, Patriciu 1899: *Din istoria Banatului Severin*. Caransebeș.
- Ehrler, Johann Jakob 2000: *Banatul de la origini pâna Acum (1774) / Das Banat vom Ursprung bis jetzo (1774)*. Timișoara.
- Griselini, Franz 1779: *Versuch einer politischen und naturlichen Geschichte des temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte*. Wien.
- Hasdeu, Bogdan Petriceicu 1896: *Româniii bănățeni din punctual de vedere al conservativismului dialectal și teritorial*. București.
- Kogălniceanu, Mihail 1837: *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens: Tome premier, Histoire de la Dacie, des Valaques transdanubiens et de la Valachie (1241–1792)*. Berlin.
- Laurian, August Treboniu 1848: *Temisiana sau scurtă istorie a Banatului Temisianu*. București.
- Maniu, Basiliu 1857: *Disertatiune istorico-critica si literara tractanda despre originea Romanilor din Dacia-Trajana*. Timisiora.
- Népszámlálás 1902: *A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. A népesség általános leírása községenként*. Budapest.
- Pesty Frigyes 1862: A Temesi Bánság monographiái. *Budapesti Szemle* (44–45.) 220–243.
- Pesty Frigyes 1868: *A Temesi Bánság elnevezésének jogosulatlansága*. Pest.
- Pesty Frigyes 1876: *A Szörényi vármegyei hajdani oláh kerületek*. Budapest.
- Pesty Frigyes 1877: *A Szörényi Bánság és Szörényi vármegye története*. Budapest.
- Popoviciu, George 1904: *Istoria Românilor Bănățeni*. Lugoj.
- Preyer, Johann Nepomuk 1853: *Monographie der königlichen Freistadt Temesvár*. Temesvár.
- Reiszig Ede – Alexich Bogolyub – Haraszthy Lajos 1911: *Torontál vármegye története*. In: Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Torontál vármegye*. Budapest, 311–518.
- Schwicker, Johann Heinrich 1861: *Geschichte des Temeser Banats: Historische Bilder und Skizzen*. Grosz-Becskerek.
- Stoica de Hațeg, Nicolae 1981: *Cronica Banatului*. (Ed. Damaschin Mioc.) Timișoara.
- Számek György 1889: Szerb telepítvények Délmagyarországon. *Történelmi és Régészeti Értesítő* (5.) 4. 163–170.
- Szentkláray Jenő 1879: *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből (1779-től napjainkig). Tekintettel a III. Károly és Mária Terézia korabeli előzményekre*. Temesvár.
- Szentkláray Jenő 1891: *Oláhok költöztetése Délmagyarországon a múlt században*. (Értekezések a történeti tudományok köréből 15/2.) Budapest.
- Szentkláray Jenő 1897: *A társadalom nemzeti feladatai Délmagyarországon*. Temesvár.
- Szentkláray Jenő 1900: *Krassó vármegye őshajdana*. Budapest.

- Szentkláray Jenő 1908: *A szerb monostoregyházak történeti emlékei Délmagyarországon*. Budapest.
- Szentkláray Jenő 1912: Temes vármegye története. In: Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Temes vármegye és Temesvár*. Budapest, 225–392.
- Tincu-Velea, Nicolau 1865: *Istioria bisericească politico-națională a Românilor preste totu, maș alesu a celor ortodocși-orientali din Austria și cu distincțiunea Bănățeniloru, față cu pretensiunile ierarhice și politice ale colonilor serbecși din Austria*. Sibiiu.
- Wettel, Franz 1908: *Biographische Skizzen: Beiträge zur Geschichte des Temeser Banates*. Temesvar.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Baár, Monika 2010: *Historians and Nationalism: East-Central Europe in the Nineteenth Century*. Oxford.
- Balla Loránd 2008: A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat. *Levéltári Közlemények* (79.) 171–195.
- Berkeszi István 1908: *A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum Temesvárott*. Budapest.
- Bocșan, Nicolae 1999: Die Banater Geschichtsschreibung zwischen multikulturellem Anspruch und nationalem Identitätsverständnis. In: Fassel, Horst – Förster, Horst (Hgg.): *Kulturdialog und akzeptierte Vielfalt? Rumänien und rumänische Sprachgebiete nach 1918*. Stuttgart, 81–100.
- Ciobanu, Tiberiu 2008: Romanian Historiography of the 19th and of the First Half of the 20th Century about Medieval Banat. *Transylvanian Review* (17.) 3. 3–28.
- Clemens, Gabriele B. 2004: *Sanctus Amor Patriae: Eine vergleichende Studie zu deutschen und italienischen Geschichtsvereinen im 19. Jahrhundert*. Tübingen.
- Erdősi Péter 2010. Egy gyulafehérvári történeti egyesület képe a nemzeti múlttól a 19–20. század fordulóján. In: Albert Réka – Czoch Gábor – Erdősi Péter (szerk.): *Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon: 19. századi magyar nemzetépítő diskurzusok*. Budapest, 139–178.
- Feneșan, Costin 2000: Johann Jakob Ehrler – ein Banater Grisellini aus dem zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: Ehrler, Johann Jakob: *Banatul de la origini până Acum (1774) / Das Banat vom Ursprung bis jetzo (1774)*. Timișoara, 151–169.
- Gerson, Stéphane 2003: *The Pride of Place. Local Memories and Political Culture in Nineteenth-Century France*. Ithaca – London.
- Gräf, Robert 2000: Über die Anfänge der deutschen Geschichtsschreibung des Banats im 19. Jh. *Transylvanian Review* (9.) 2. 58–65.
- Haselsteiner, Horst 2001: Comment. *Austrian History Yearbook* (31.) 157–164.
- Hausleitner, Maria 2014: *Die Donauschwaben 1868–1948. Ihre Rolle im rumänischen und serbischen Banat*. Stuttgart.
- Höpken, Wolfgang 2005: Zwischen nationaler Sinnstiftung, Jugoslawismus und „Erinnerungschaos.“ Geschichtswissenschaft und Geschichtskultur in Serbien im 19. und 20. Jahrhundert. *Österreichische Osthefte* (47.) 345–391.

- Karácsonyi János 1926: *Szentkláray Jenő l. tag emlékezete*. Budapest.
- Krischan, Alexander 1999: *Banatsforschung als Aufgabe: Auszug aus dem Gesamtwerk*. München.
- Marjanucz László 2013: Franz Grisellini Bánság-képe. *Aetas* (28.) 3. 24–43.
- Neumann, Victor 1984: *Vasile Maniu: Monografie istorică*. Timișoara.
- Petrovics István 2003: Módszertani problémák a középkori Temesvár történetének kutatása kapcsán. *Tanulmányok Pécs történetéből* (14.) 143–160.
- Roșu, Victor-Tudor 2008: *August Treboniu Laurian (1810–1881). Discurs istoric romantic*. Cluj.
- Scherer, Anton 1983: *Felix Milleker (1858–1942). Persönlichkeit und Werk des Archäologen, Polyhistor und Schöpfers des Städtischen Museums zu Werschetz (Banat)*. München.
- Schüller, Stephan Olaf 2009: *Für Glaube, Führer, Volk, Vater- oder Mutterland? Die Kämpfe um die deutsche Jugend im rumänischen Banat (1918–1944)*. Berlin.
- Ștefănescu, Ștefan (ed.) 1978: *Enciclopedia istoriografiei românești*. București.
- Suciu, Ioan Dimitrie 1945: *Nicolae Tincu Velia (1816–1867): Viața și opera lui*. București.
- Szentkláray Jenő 1914: *Debreczeni Bárány Ágoston élete és munkái*. Budapest.
- Täuber, Radegunde 1977: *Johann Nepomuk Preyer. Sein Leben und Werk in Wort und Bild*. Bukarest.
- Török, Borbála Zsuzsanna 2008: The Ethnic Design of Scholarship: Learned Societies and State Intervention in 19th Century Transylvania. In: Karady, Victor – Török, Borbála Zsuzsanna (eds.): *Cultural Dimensions of Elite Formation in Transylvania (1770–1950)*. Cluj-Napoca, 115–137.
- Török, Borbála Zsuzsanna 2009: Learned Societies and Academic Sociability in Nineteenth-Century Transylvania. *East Central Europe* (36.) 2. 200–224.
- Varga Bálint 2014: Vármegyék és történettudományi reprezentáció a dualizmus kori Magyarországon. *Történelmi Szemle* (56.) 2. 179–202.
- Veritas [Gagyí Jenő] 1908: *A magyarországi románok egyházi, iskolai, közművelődési, közgazdasági intézményeinek és mozgalmainak ismertetése*. Budapest.
- Xenopol, Alexandru Dimitrie 1885: *Une énigme historique: les Roumains au moyen-âge*. Paris.
- Xenopol, Alexandru Dimitrie 1896: *Histoire des Roumains de la Dacie trajane, depuis les origines, jusqu'à l'union des principautés en 1859*. Paris.

Papp Gábor György

„Vezessük be minél előbb nemzeti hagyományainkat a modern világba”

*A nemzeti építészet fogalmának változásai az építészeti szakirodalomban Magyarországon**

„Ha [...] megismételni akarnók a múlt századok építészeti történetét, hamisítást követünk el a jövővel szemközt.”

(Lechner Ödön, 1906: 9–10)

A nemzeti építészet fogalma a 19. század közepső harmadának szüleménye. Ez volt az a kor, amelyben az önazonosság, a nemzeti identitás megalkotásának alapvető része volt mind a tudományosság, mind a művészetek területén a nemzeti jelleg, a nemzeti sajátosságok meghatározása. Az építészet sajátos helyet foglalt el a nemzeti jellegről való beszédben. Technikai háttere és konstruktív látásmódja kapcsán a műszaki tudományok felől számíthatott figyelemre. Ugyanakkor esztétikai megközelítései okán – valamint azért, mert egy-egy építészeti alkotás sokszor különböző művészeti ágak együttműködésének a terepe volt – kérdésfelvetései a képzőművészetek más művelői számára is relevánsak voltak. Ezen túlmenően, mivel a szakma elsajátításának – hasonlóképpen egy történeti stúdiumhoz – egy több évezredes formakincs ismerete és alkalmazása is részét képezte, az építészek érvrendszerében a múlt emlékei viszonyítási alapként szolgáltak, a múlthoz való viszony meghatározó volt a 19. század folyamán. Így az sem tűnik meglepőnek, hogy a nemzeti építészetről szóló diskurzus nem egy esetben mérnökök, műszaki szakemberek, építészek, valamint szobrászok, festőtanárok, művészeti írók és történészek között folyt. Írásomban ennek a bőséges forrásanyagot hozó kérdéskörnek néhány példáját szeretném közelebbről bemutatni. Azt gondolom, hogy ezen keresztül láthatóvá tudom tenni, miként változott a nemzeti építészetről való gondolkodás a 19. század közepétől az első világháborúig.

Theoretikus, értelmező írásokat fogok bemutatni. Ezek közül kettő egy-egy, a nemzeti önazonosság megalkotásának folyamatában igen fontos szerepet játszó középület tervpályázata során íródott, jellemzően összefoglaló célzattal. Mások kortárs elméleti írásokra adott theoretikus válaszokként készültek, ugyanakkor nem mentesek a jelen idejű utalásoktól sem. Külön figyelemre méltó, hogy több

* A tanulmány az NKFI K 108670. számú, „Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon” című kutatási projekt keretében készült.

szövegbe a modern építészeti törekvések és a historikus építészet konfliktusaiból leszűrt tapasztalatok is beépültek.

HENSZLMANN IMRE ÉS A GÓTIKA

1860 augusztusában Henszlmann Imre művészettörténész, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, a tudós társaság titkára, Toldy Ferenc felkérésére (mely minden bizonnyal Dessewffy Emil elnök és Eötvös József alelnök javaslatára történt) hazajött Párizsból, hogy elkészítse az Akadémia palotájának építési programját.¹ Ekkor már több mint egy évtizede folytatta a francia fővárosban a gótikus építészet szabályszerűségeinek megfejtésére irányuló arányelméleti tanulmányait.² Henszlmann 1860 októberére elkészítette a részletekre is kiterjedő programot, melyben meghatározta nemcsak a tervezendő épület konfigurációját, beosztását, de termeinek elrendezését, arányait, azok egymáshoz képesti elhelyezkedését is. Tervei szerint az épületben az Akadémia saját gyűjteményeit (könyvtár, kéziratár, levéltár, pecsét- és éremgyűjtemény) helyezte volna el, a palotához csatlakozó bérházban pedig különböző országos egyesületeket („hangász-”egylet, tehát konzervatórium; Képzőművészeti Társulat, orvosegylet). A palotában kívánta bemutatni a pesti közönség számára a nemzetközi hírű Esterházy Képtárat is.³ Henszlmann számára, akit a kezdetektől fogva foglalkoztatott az építendő palota stílusa, egyértelmű volt, hogy az Akadémia otthona kizárólag gótikus stílusban készülhet el. Minthogy azonban az előkészületeket irányító háromtagú építési bizottság (Dessewffy, Eötvös és Károlyi György) nem osztotta Henszlmann stílust érintő nézeteit, a középkor – és azon belül különösen a gótika – iránt elkötelezett művészettörténész a pályakiírás elkészítésével párhuzamosan és az azt követő pályázati szakasz folyamán előadásokon és elméleti írásokon keresztül igyekezett meggyőzni akadémiai kollégáit és a szélesebb érdeklődő hazai közvéleményt a gótikának a feladathoz leginkább illő voltáról. Ezeknek az adekvát stílusról szóló megnyilatkozásoknak mintegy konklúzióját adja a *Minő stýlben építsük a M. Tud. Akadémia épületét?* című előadása.⁴

A szöveg abba, a 19. századon végighúzóó diskurzusba illeszkedik, mely különböző építészeti tervek, pályázatok, ikonikus épületek kapcsán az egyes alkotásokhoz leginkább illő stílusokról szolt.⁵ Jelen esetben azonban olyan szimbolikus jelentőségű épületről volt szó, melynek stíluskérdései a nemzeti identitás kérdésével is összekapcsolódtak. Az Akadémia ugyanis alapításától kezdve független nemzeti intézményként létezett. Épületének anyagi alapját szintén köz-

¹ Kemény 1996: 8–9.

² Szentési 2013.

³ Az Esterházy Képtár történetéről: Meller 1915. A Képtárnak az Akadémiára költöztetéséről: Szabó 1992: 15.

⁴ Henszlmann 1861.

⁵ Ennek a szemléletnek egyik legelső megnyilatkozása: Hübsch 1828.

adakozás teremtette meg, ezért Henszlmann és társai számára magától értetődő volt egy olyan mű létrehozása, mely stílusában, monumentalitásával megfelel az épület jelentőségének, ugyanakkor nemzeti konnotációkat is magában foglal.

Az akadémikus művészettörténész, érvelését gondosan felépítve, azt vette sorra, alkalmasak-e az európai építészeti hagyomány fő stílusainak (klasszikus görög és római, bizánci és román, valamint gótikus) formái és struktúrája éghajlati és/vagy funkcionális szempontból arra, hogy az Akadémia pesti palotájának építészeti egységét hitelesen megjelenítsék. Ebből a megközelítésből egyfelől az a bizonyosság (illetve meggyőződés) látszik, hogy az épületnek magának stílusosan egységesnek és az alkalmazott struktúrával harmóniában állónak kell lennie. Ez néhány évtizeddel később, a stíluselőírást kerülő pályázatoknál már nem volt magától értetődő. Ezen túl Henszlmann írásában helyet kapott az az európai romantikából származó nézet, miszerint egy népre jellemző művészetet (építészetet) a szokások, az életmód és az éghajlat tesznek sajátossá, egyedivé. Ez a megközelítés már Henszlmann 1841-es *Párhuzam az ó- és újkor művészeti nézetei és nevelés közt* című munkájába is bekerült.⁶ A nézet szerint – mely aztán különböző építészettelméleti munkákban a 19. század egészében megmaradt – a nevezett három szempont figyelembevétele nélkül nem is alkotható hiteles nemzeti építészeti.

Írásában Henszlmann részletesen indokolja, miért nem alkalmasak az antik és az azt követő további építészeti stílusok arra, hogy az Akadémia számára megfelelő épület jellemző formáit adják. Először is, mint mondja, a mi éghajlatunkra nem való a görögök építészete.

„A görög közéletének megfelel a köz, magánéletének a belépítészet, mindketteje az éghajlat szelídsége miatt csak kevés őtalmit kívánván, sőt ellenkezőleg a légnak nyitva és csak a nagy hőség ellen levén védve. A külépítészetnek megfelel a külső, a belépítészetnek a belső oszlopcsarnok.”⁷ Majd így folytatja: „Ellenben változékony, szeles és esős éghajlatunk még nyáron is mind köz, mind magán foglalkozásunk számára tökéletesen védett helyiséget kíván. Szigorúan véve tehát az oszlopcsarnok nálunk nem volna helyén [...]. A görög fődél megint az éghajlat szelídsége és a téli hó hiánya miatt csekély és alacsony lehetett, míg az északi fődél nagyobb magasságot kíván. [...] A tágas védett helyiségek, mikre éghajlatunk alatt, közgyűléseink miatt szükségünk van, kizárják az oszlopok hordta görög lapos fődélzetet. Míg tehát a görög középületnek ismertető jele a külső, fekirányosan fődött csarnok, nálunk ezen ismertető jel az ablakos, tágas és boltozott terem, és míg a görög magán épületének ismertető jele a benső csarnok, nálunk azt ablakos lakszobáinkban találjuk.”

Majd miután kifejti, hogy a római építészeti a görögnek csak egy szegényes mása, ahol ráadásul az oszlopot elkorcsosították, megállapítja, hogy a boltozatot, melyet a rómaiak találtak fel, a bordák révén a román korban tökéletesítették.

⁶ A szöveg későbbi kiadása: Henszlmann 1990.

⁷ Az idézetek forrása itt és a továbbiakban: Henszlmann 1861.

Mint írja: „Korunkban a boltozatos építészet az, a mire minden köz, minden monumental épületben elkerülhetlenül szükségünk van.” Nem teszi kérdésessé azonban, hogy ehhez honnan kell vennünk a mintát:

„Ha azonban bolthajtásos építészetre szorulunk, természetesen ott kell azt keresnünk, a hol a legtökéletesebben ki van fejlesztve. A kúpra nézve első helyen áll a byzanti építészet, de a keresztbolt kimívelése már a román építészetben előhaladván, tetőpontját csak a csúcsíves vagyis francia stylben érte el.”

És itt következik Henszlmann érvelésének hangsúlyos része, melyben bizonyítani igyekszik a francia gótikából származó stílusformáknak az Akadémiához leginkább alkalmas voltát.

„E stylben mindazt feltaláljuk a mire szükségünk van; feltaláljuk a legtökéletesebb boltozat-rendszert, a legtökéletesebb emeletrendszert, a legtökéletesebb világítási rendszert, s a legnagyobb szabadságot valamint az elrendezésben, úgy a csoportozatban és az alakzatban.”

Ez utóbbit igen fontosnak tartja, mert, mint mondja: „Az akadémiai palotának bérházzali összekötése csak akkor létesíthető czélszerűen, ha az építésznek a legnagyobb szabadság engedtetik az elrendezésben, a csoportozásban és az idomzatban.”

Abból, hogy Henszlmannak a középkori (gótikus) stílus alkalmazása mellett erősen érvelnie kellett, látható: az 1860-as évek elején Magyarországon egyáltalán nem volt magától értetődő, hogy a historikus stílusok között a világi középépítészetben a középkori építészet (azon belül a gótika) formái egyáltalán helyet kell, hogy kapjanak. Ennek oka mindenekelőtt az volt, hogy a stílust magát német eredetűnek tartották és az abszolutizmus ideje alatt a német orientációnak még csak a gyanúja is ellenérzést váltott volna ki – kivált egy nemzeti intézmény épületénél. Éppen ezért Henszlmann különösen nagy hangsúlyt fektetett arra (nemcsak itt, de más írásaiban is), hogy a gótikus stílus francia eredetét igazolja: „E styl egész századdal volt elébb használatban a francziáknál, mint a németeknél.” Tételének bizonyításához a kortárs francia és német szakirodalomra, valamint saját kutatásaira is hivatkozik.⁸ Érveit kiegészíti az e stílusban épült angol tudományos intézetek példájával is.

A középkori, pontosabban gótikus (Henszlmannál: csúcsíves) stílus propagálása mellett írásának másik fő témája a helyi, nemzeti jelleg kérdése. Itt a fő kérdés számára az, mi módon lehet az épületet olyan jellegzetességekkel ellátni, melyek „életviszonyainkról, nézeteinkről” adnak hírt, más szóval „nemzeti magyar

⁸ A kortárs francia építészeti elméleti szakirodalomban Henszlmann számára az elsődleges referencia Eugène Viollet-le-Duc (1814–1879) volt. Művére, mely a francia középkori építészet formatanának tekinthető, a gótika ideális voltáról szóló előadásai során többször hivatkozott. (Eredeti címe: *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*. 1854 és 1868 között kilenc kötetben jelent meg Párizsban.)

stylt” jelenthetnek.⁹ Mint mondja, ehhez szükséges „némi nemzeti elemek létezése, melyből a stylt kifejlészhetni”. Ám ilyenek nincsenek, mert

„[a] magyar nemzet mint nomád nép telepedvén le hazánkban házáat, templomát, még későbbben palotáját is idegen minták után építé. [...] így rögtönzött magyar stylről szó sem lehet. Nem kell továbbá elfelejtenünk – teszi hozzá később Henszlmann – hogy nemzeti történetünk fénykorai karöltve jártak a gótikus styllel. [...] IV-ik Béla és családja a francia építészetet honosítá nálunk; a XIV. században Róbert Károly Visegrád várát csúcsíves stylben építé, e stylt használta Lajos, s végre Mátyás budai várában.”

Utóbbi megállapítása azért is figyelemre méltó, mert noha Mátyás uralkodásának a gótika stílusával való összekapcsolása az 1860-as években (részint Vajdahunyad ekkor zajló helyreállítása miatt is) érthető, ez az asszociáció a következő évtizedekben gyökeresen és hosszú időre megváltozott. Az 1880-as években Mátyás művészeti pártolásához már nem a gótikus, hanem a reneszánsz stílust kötötték. Ezt mutatja egyebek mellett az az Akadémia dísztermébe készült falkép, amely a tudományok és a művészetek pártolásának különböző, jeles uralkodókhoz és történelmi személyiségekhez köthető korszakait ábrázolja. Lotz Károly alkotásán Mátyás mint humanista uralkodó jelenik meg, tudósok társaságában, reneszánsz építészeti háttér előtt.¹⁰ Az 1890-es évek reprezentatív építkezésén, a budai királyi palota Hauszmann Alajos tervei szerinti megújítása során a magyar uralkodók nevére keresztelt termek közül a Mátyásnak dedikált helyiség neoreneszánsz stílusban készült el.¹¹ Annak érdekében, hogy a gótikus stílus legideálisabb voltáról meggyőzze olvasóit, Henszlmann nemcsak jeles történelmi korszakokkal állítja párhuzamba a gótikát, hanem bizonyítani igyekszik annak a hazai ízléshez, valamely sajátos magyar jelleghez tartozását is. Ehhez 16. századi ábrázolásokon (például Hans Burgkmair 1519 után készült, Miksa császár diadalmenetét ábrázoló fametszetén)¹² feltűnő figurák magyaros öltözetének gótikus díszítését hozza fel példaként.

„A XVI. század kezdetén nemzeti öltönyünk e styl szellemében megállapodik, mit a magyarok, kiket Burgmaier, Miksa császár díszmenetében lerajzol, tanúsítanak. [...] Burgmaier magyarjainak bő köntösei csúcsíves stylü virágokkal díszesítvék, csatokkal, övekkel és gombokkal tartatnak össze, a fővegek közt ráismerhetni a kanászkalapokra és prémes sapkára. Múzeumunkban szintén díszítményekkel találkozunk, melyek e stylnek köszönik eredetöket, s melyek ma is gombok, övek stb. mintájául joggal szolgálnak.”

⁹ Henszlmann 1861: 370, 371, 375.

¹⁰ Bojtos 2012.

¹¹ Rostás 2001.

¹² <https://art.famsf.org/hans-burgkmair-elder/five-men-hungarian-shields-triumph-maximilian-i-19633035788> (utolsó letöltés: 2015. november 17.).

Meglátását arról, hogy a hazai jellegű építészet leginkább gótikus stílusú lehet, azzal is alátámasztja, hogy a magyarországi romantikus építészet középkorias vonulatára utal. Felhívja a figyelmet a szakszerű megközelítés szükségességére. Ezzel összefüggésben (gondosan kerülve azt, hogy konkrét példákat említsen) szól arról is, hogy a szakszerűség hiánya kontár megoldásokat eredményez, amely elriasztja az esztétikai érzékkel bíró, igényes polgárt az adott stílusiránytól, ám, mint mondja, hozzá nem értők tevékenységétől a historizálás más irányai sem mentesek – sőt:

„Volt idő, mikor mint ma e minták után készített díszítményt, csúcsíves stylbe épített házakat kívántunk; ez ízlés 15 év előtt uralkodott. Azóta, igaz, nem keveset kontárkodtak nálunk e stylben; de ha ezen kontárkodás visszajeszt bennünket, miért nem ijedünk meg más építő modorokban tett kontárkodástól is, hisz itten a »mementó mori-k« még sokkal számosabbak.”

Összességében Henszlmann írásának célja az amelletti érvelés volt, hogy a nemzeti jelentőségű középület a meglévő európai építészeti stílusok közül a gótikusban épüljön fel. A magyar történelemből hozott példái ebbe az irányba mutattak.

Noha Henszlmann nézeteit a középkori stílusok hazai alkalmazásáról az építészet iránt fogékony közönség – köztük akadémikusok is – osztották, az Akadémia palotájának stílusáról való döntéskor az igazgatótanács tagjaiból álló építőbizottság preferenciái döntöttek: végül egy neoreneszánsz palota épült fel a berlini Friedrich August Stüler tervei alapján. A magyar tudományosság egy elsőrangú import épületet kapott, mely struktúrájában az építés korábbi műveinek megoldásait követi, és díszítőelemei szintén Berlinből származnak.¹³

NEY BÉLA ÉS A „JELLEMZETES” ÉPÍTÉSZEZET

Pár évvel később egy jeles építész, Ney Béla újra felvetette a nemzeti építészet megteremtésének lehetőségét. Írásának apropója azonban egészen más volt. 1878-ban részletes ismertetést adott a párizsi világkiállításról, amely két évvel később önálló füzetben is megjelent.¹⁴ A nemzeti pavilonok bemutatása mellett a szöveg fontos részét képezte a magyarok, azon belül az építészek szereplésének gondos ismertetése. A hazai építészet párizsi szereplésével Ney finoman szólva nem volt elégedett, ezért született meg és került be a megjelent szövegbe az az eszmefuttatás, amelyben a szerző a hazai építészet megformálásának lehetőségeiről és külföldi megjelenésének szükségességéről gondolkodik. Bizonyos értelemben programszövegnek tekinthetjük, még ha Ney Béla nem is kifejezetten annak szánta.

¹³ Börsch-Supan–Müller-Stüler 1997; Papp 2006.

¹⁴ Ney 1880. Ez a munka a következő idézetek forrása is.

Mint láttuk, Henszlmann egy építészeti pályázat kapcsán egy tágabb nézőpontból érvelt a nemzeti művészet ideális (gótikus) formája mellett. Ezzel szemben Ney kizárólag az építészetben belül kereste a nemzeti jelleg megjelenítésének lehetőségeit. Három egymással összefüggő gondolat köré csoportosította nézeteit. Egyfelől felhívta a figyelmet arra, hogy a jeles középkori épületek intézményes keretek között zajló feltárása, részletes felmérése (korabeli kifejezéssel élve archeológiai felvételek) során közkinccsé váló motívumok milyen inspiráló hatással lehetnek a jelen építészetére.

„Visszatérve a műrégészeti felvételek főntebb már említett tárgyaira, örömmel konstatálható, hogy az e téren mutatkozó mozgalom építőművészetünk önállóbb fejlődésének termékenyítő mozzanatául ígérkezik. A Steindl-féle felvételek teljes mértékben bírnak a technikai ilyenmű felvételek minden kellékével [...]. Ezek [...] kétségtelenül számos oly motívumot ismertetnek meg, melyek közkinccsé válva termékenyítő hatásukat el nem téveszthetik, a független fejlődés némi reményére jogosítanak. Ez a tér az, a melyen minél bokrosabb működést kellene kifejtenünk, miután az ez úton nyerhető idomkincseket kellőképpen értékesítve és fölhasználva azok az önálló lendület eszközeivé válhatnak.”

Azonban óva intett a szigorú másolástól éppúgy, mint a mesterséges stílusalkotástól: „Semmit sem óhajtok kevésbé, minthogy a ’stylkészítés’, ’stylfaragás’ buzdítójaul tekintessem, minthogy senki sincs, aki nálamnál jobban meg volna győződve az ilyenféle kísérlet hiábavalóságáról.”

Ney írásának másik fő gondolata az volt, hogy stílusok másolása helyett az épület egésze kell, hogy egy helyi, originális és ezáltal egyedi szellemiséget hordozzon. Mint mondta, építészetünk „jellemzetessé”, azaz a nemzetre jellemző különböző elemek intuitív kombinálása révén válhat. Példaként a tornácos udvarházat, valamint a felvidéki városok jellegzetes építészetét hozta fel. Úgy vélte, hogy e kettő felhasználásával szokásainknak, életmódunknak megfelelő építészet hozható létre. Ezzel a lehetőséggel állította szembe kora építészeti gyakorlatát, mely, mint mondta, „kölcsonvett” épületeket alkot.

„De másoldalról kétség sem szenved, hogyha azon eszmét, mely a magyar »udvarház« beosztásában, tornácában föltalálható, kellőleg kihasználónk, és cultiválnók s építéseinkben ama gyakran igen jellemző motívumokat, melyek különösen a fölvidék nem egy fa-, sőt kőépület művén is fölfedezhetők, illő tanulmánnyal fölhasználni igyekeznők, sikerülhetne legalább lakóházainknak oly jellemzetet adni, a mely szokásainknak, életmódunknak, éghajlati viszonyainknak sokkal jobban megfelelné, mint mai »kölcsonvett« épületeink, és legalább – a mienk volna!”

A tornácos „ámbitusos” udvarház mint jellegzetes magyar építészeti típus állítólag Feszl Frigyesztől származó ideáját (amely Feszl egy nemzeti építőstílus kialakítására való törekvésének meghatározó része lett volna) épp Ney Béla

vezette be az építészeti köztudatba.¹⁵ Végül Ney a hazai építészet megteremtésére való törekvésnek nemzetközi keretet adott. A sajátos építészeti jelleg létrehozását a nemzeti önállósodás szempontjából is fontosnak tartotta, a nemzeti arculatteremtés eszközének tekintette, és ilyenformán a világ nemzetei közti helyünk biztosításának zálogát látta benne.¹⁶

„Az építőművészet terén való önálló térfoglalás nem csak művészeti, hanem nemzeti szempontból is életkérdés reánk nézve, [...] hajlandó vagyok elvül elfogadni, hogy csináljunk inkább (a művészet szigorú szempontjából) kevésbé jót, de eredetit, mint pompás – utánzatot! mert mindaddig míg a »nemzetek utcájába« nem tudunk minket jelentő és jellemző homlokzatot állítani, [...] alig fog a világ tudomást venni önálló létünkéről s a művelt nemzetek alig fognak helyet engedni saját soraik közt.”

Ney szerint a nemzeti önképzalkotásra az építészet mellett csak a költészet és a zene alkalmas – de míg a magyar költészetet és zenét kezdi elismerni a külföld, addig az építészeztől nem is tudnak.

Ney Béla számára tehát a nemzetit a hazai építészettörténet pontosan nem körülhatárolt emlékei („a fölvidék nem egy fa- és kő épületműve”) jelentik, ezek jellegzetességeinek felhasználása teheti építészetünket egyénivé és éghajlati viszonyainknak megfelelővé. Emellett fontos nívum az archeológiai felmérések kortárs építészeti kontextusba helyezése, valamint annak hangoztatása, hogy azok a nemzeti jellegű építészet megteremtésénél inspirációs forrásként szolgálhatnak. Az ilyen jellegű (akkor már Magyarországon szervezett keretek között bő tíz éve folyó) régészeti munka értékelése részint az építész szemléletéből fakadt, részint tükrözi az archeológiának a hazai közvélemény körében kimutatható felértékelődését. Mindemellett találkozunk Ney szövegében is a (Henszlmannál már látott) romantikus, tájhoz és éghajlathoz kötött nemzet- és művészetképpel.

Összességében Ney egy modern, a nemzetközi irányzatokra is reflektáló (és meglévő építészeti formákat is felhasználó), ugyanakkor egyéni, hazai jellegzetességeket mutató építészeztől gondolkodott. Ez az elképzelés a 19. század végének építészetelméleti írásai felé mutat, amelyek szerzői a képzőművészet analógiájára a nemzeti–európai kettős kötődést igyekeztek az építészetben megragadni.

AZ ORSZÁGHÁZ STÍLUSA – AZ ÉPÍTÉSZ SZABADSÁGA VAGY A POLITIKUS DÖNTÉSE

1882 egy újabb nemzeti jelentőségű épülethez kapcsolódó építészeti pályázat kiírásának az éve volt. Bár az Országház pályázata kapcsán a stíluskérdések hul-

¹⁵ Ney 1884.

¹⁶ Az építészeti önképzalkotáshoz: Papp 2014.

lámái nem csaptak olyan magasra, mint az Akadémia palotája esetében, de az ekkor megfogalmazott megállapítások jól tükrözik a hazai építészeti stílusról való gondolkodásban lezajlott változásokat.

Az épület jelentősége és a korabeli gyakorlat azt kívánta, hogy az Országház megépítésére nemzetközi pályázatot írjanak ki, ám az építési bizottság többek között azzal biztosította a hazai résztvevők fölényét, hogy a pályázati kiírást csak pesti lapokban jelentette meg. Ezek között két német nyelvű sajtótermék volt: a *Pester Lloyd*, mely jellemzően a pesti német polgárság lapja volt és a *Bauzeitung für Ungarn*, mely az egyetlen hazai német nyelvű szaklapként külföldre is eljutott. A bécsi résztvevők a pályázatról minden bizonnyal ez utóbbi helyről értesülhettek.¹⁷ A részvétel messze elmaradt a hasonló európai pályázatokon megszokottól: mindösszesen húsz tervet nyújtottak be. A stílus kérdésében nem alakult ki polémia, és nem jöttek létre egymásnak feszülő táborok. Ennek egyik oka az volt, hogy a pályázat stílus tekintetében a választást az építészekre bízta. Ennek megfelelően a szakmai bírálók döntésében a választott építészeti stílus nem játszott szerepet,¹⁸ sokkal inkább az, hogy az adott pályázat mennyiben felelt meg az építési követelményeknek – jelen esetben, hogy miként oldja meg a helyiségek közti közlekedést, miként aránylanak egymáshoz a különböző funkciójú terek, illetve hogy statikai szempontból kivitelezhető-e. Esztétikai szempontokat annyiban vettek figyelembe, hogy mennyiben látszik a terveken a konstrukció kiegyenlítetttsége, a terek arányossága és harmóniája. Emellett még a finansiális szempontok határozták meg, hogy a bizottság melyik terv mellett tette le a voksát. A jelek szerint azonban a bizottság értékelésébe szakmán kívüli szempontok is belejátszottak: az anonimitás ellenére, úgy tűnik, a bírálók számára nem volt ismeretlen, kik állnak a jeligék mögött, és valószínű, hogy döntésüket ehhez (is) igazították.¹⁹

Nézzük, hogyan fogalmazta meg a stílus kérdését – a pályázati programot az úgynevezett kis-, vagy albizottság javaslata alapján – összeállító, az Országház építésével foglalkozó parlamenti országos bizottság:

„Az épület építőművészeti stíljére nézve megjegyztetik, hogy tekintettel az építési telek fekvése s környezetére s tekintettel hazánk történelmi múltja- s alkotmányának ősi időből származó fejlődésére, legmegfelelőbbnek látszik: a byzanti, román, csúcsíves (góth) stíly, vagy a renaissance valamelyik válfaja. A pályázatból azonban azért egyetlen stílyfaj sincs kizárva.”²⁰

¹⁷ Gábor–Verő (szerk.) 2000: 145.

¹⁸ Más kérdés, hogy a végső döntést erősen befolyásolták Andrássy Gyula miniszterelnök stíláriis szimpátiái.

¹⁹ Hasonló pályázatok esetében a stílusválasztás szabadsága a 19. század utolsó harmadában Európa más országaiban magától értetődő volt. Példaként a berlini Reichstag palotájára (1882), illetve a bécsi Rathaus épületére kiírt pályázatot (1868–1869) említem: Haiko (Hg.) 1991; Hoffmann 2000.

²⁰ A budapesti Tömő téren építendő állandó országház tervezési programja. Gábor–Verő (szerk.) 2000: 145, 168, 180.

Noha az alkalmazott stílust a pályatervek bírálatánál nem vették figyelembe, a döntésnél már úgy tűnik, volt szerepe. A különböző stílusoknak a nemzeti jelleggel való összekapcsolását és ezek változékonyságát szépen láthatjuk az országos bizottság nem szakmabeli tagjainak stílusról alkotott véleményében, miként abban is, mennyiben és milyen kontextusban szólnak a stílusválasztásról az egyes szak- és hírlapok írásai. Az 1883. május 27-i bizottsági ülésen eldőlt, hogy Steindl gótikus terve kapja a pálmát. Az erről szóló határozat így hangzik:

„A styl dolgában, ismét beható tanácskozás után határozottatott, hogy az állandó országház csúcsives (góth) stylben építtessék, úgy azonban, hogy a belső beosztás, nevezetesen a kényelem, világítás stb. érdekei a stylnek ne rendeltessenek alá, továbbá, hogy az épület külseje inkább a tömegek és arányok valamint megfelelő magasság által legyen hatásos s végre hogy a szigorú csúcsives stylt illető stylbeli módosítások a román styl szellemében eszközöltessenek.”²¹

Az országos bizottságban az építésztagek (Weber Antal, Ybl Miklós és Ney Béla) számára a plánum az alapkoncepció változatlanul hagyása mellett a belső elrendezés átdolgozásának lehetőségét hordozta magában. Nem a neoreneszánsz stílusban tervező három építész, hanem Andrassy Gyula volt az, aki a legelszántabban ragaszkodott Steindl Imre gótikus tervéhez. Számára a Duna partjára tervezett gótikus stílusú épület a londoni parlamentet és ezen keresztül az angol parlamentáris hagyományokat idézte meg. A pályázat kapcsán a szaklapok közül *Az Építési Iparban* jelent meg egy hosszabb írás a stílusról, illetve a nemzeti stílus megteremtésének kérdéséről. Az *ó – s* álnévvel szereplő cikkíró²² arról írt, hogy egy sajátos, nemzeti építészeti stílus megalkotásának nincs realitása. Mint írta (és ebben Henszlmann 1861-es gondolatához kapcsolódott), „hazánk a béke magasztos áldásaiban nem részesülhetett oly mértékben”, hogy a nemzeti szellem az építészetnek „magyaros jelleget kölcsönözhetett volna”. Ezt a gondolatot azzal a szintén nem újszerű megállapítással folytatta, hogy saját nemzeti stílusunk nem létezik, tudományunk és művészetünk külföldi minták alapján alakult. Mint írta, a külföldi művészek, „ha alkottak is valamit nálunk, tették ezt ép úgy mint hazájukban, tekintet nélkül a magyar nép szellemére, melyet nem ismertek”; régi műemlékeinken tehát hiába keresünk nemzeti motívumokat. Úgy vélte, hogy egy nemzeti stílus létrejöttét üdvözlőné a szakma, ám óva intett annak mesterséges erőltetésétől.

Tanulságos mindezek mellett azt megnézni, hogy az Országház építőjének milyen gondolatai voltak az általa választott stílus nemzeti konnotációjáról, illetve, hogy véleménye miként módosult az építés folyamán. 1882-ben a pályázatához mellékelte műleírásában Steindl Imre így írt a gótikus stílusnak az épülethez illő voltáról:

²¹ Jegyzőkönyv az állandó országház építése érdekében működő országos bizottság 1883. május 27-i (XI.) üléséből. Gábor–Verő (szerk.) 2000: 150.

²² Feltehetően azonos id. Bobula János építészeti szakíróval (1844–1905), aki 1892 és 1899 között az *Építészeti Szemle* című folyóiratot szerkesztette.

„ha van stylus, mely a hazai történelemmel némileg is kapcsolatban van, akkor minden esetre e stylus az, mely a nemzet eseménydús multjával a legszorosabban összefügg, melyben építvék legnagyobb számú és legtöbb műbeccsel bíró emlékei. Másrészt szépészeti s szerkezeti bevégeztsége, nyugodt komolysága tökéletesen hozzá illenek e nagy kérdés méltóságához.”²³

1899-es akadémiai székfoglalójában az Országház palotájának díszítéséről ekképpen értekezett:

„Én az új országháznál új stílust nem akartam teremteni, mert kőbe alkalmazható építészeti formáink nemzeti jellegének nyoma sincs sehol s egy ilyen századokra szóló monumentális épületet ephemer részletekkel kezelhettem, hanem igenis arra törekedtem, hogy a középkornak a remek stílusába szerény módon, óvatosan, mint azt a művészet mindenkor okvetlenül megkívánja, nemzeti és egyéni szellemet hozzak be. E célból eddig létező síkdíszítményeink összes motívumait, falfelületek, boltfelületek, stb díszítésére a góth stílus szellemében használtam fel, hazánk flóráját, mezőink, erdőink és rónáink növényzetét, annak formáit pedig többé kevésbé stilizálva alkalmaztam, így például építészeti tagozatoknál, mint amilyenek a fejezetek, eltértem a góth stílus szigorú modorától, nevezetesen az építészetben annyiszor alkalmazott acanthus levelet saját felfogásom szerint kezeltem a szobrász által a kivel felfogásomat szerencsésen megértetnem sikerült is.”²⁴

Azt láthatjuk, hogy Steindl – függetlenül a hangsúlyváltozásoktól – sokat átvett Henszlmann nemzeti művészetképéből. Többek között azokat a patenteket használta, amelyekkel az Akadémia palotájának stílusáról szóló szövegben találkozhatunk. A gótikának a magyar történelemmel és „legtöbb műbeccsel bíró” emlékekkel való összekapcsolása nyilvánvalóan Henszlmanntól ered. Hasonlóképpen a jeles műtörténész felfogását ismételte Steindl, amikor az Országház-terv kapcsán a gótika esztétikai értékeit és szerkezeti előnyeit hangsúlyozta. Több mint tíz évvel később azonban nem a gótika mint választott stílus adekvát volta mellett érvelt, amikor a magyar Országház stílusáról beszélt: 1899-ben már a historizmus szemléletének megkérdőjelezése és a nemzeti formáknak a népi és a keleti motívumokban való keresése volt napirenden. Ennél fogva érthető, hogy Steindl előadásában az épület magyaros jellegzetességeire helyezte a hangsúlyt, a gótikus formáknak „szerény módon” „síkdíszítményeink összes motívumai”-val és „hazánk flórája”-nak stilizált megjelenítésével kívánt nemzeti jelleget adni.

²³ Gábor–Veró (szerk.) 2000: 158–159.

²⁴ Steindl 1899.

A „HŰ UTÁNZATOK” NYÚJTOTTA BIZTONSÁGTÓL A „NÉP FIAI” ÁLTAL KÍNÁLT ÚJ MINTÁKIG: A MILLENNIUM

A különböző történelmi építészeti emlékek a részletes archeológiai felmérések és az azok alapján készült „stílusvizsga” helyreállítások nyomán váltak mintaadóvá. Ezt a szemléletváltást mutatják az 1890-es évek nagy építészeti pályázatai (közük a millenniumi kiállításához kapcsolódóak). A kereskedelemügyi miniszter 1893 februárjában pályázatot írt ki áprilisi határidővel a millenniumi kiállítás történelmi és jelenkori részének épületeire. Ebben az épületegyüttes stílusáról a következőképpen szólt.

„Minthogy a tervezett kiállítás a honfoglalás és a magyar állam ezredik évfordulója alkalmából rendeztetik, ennél fogva különös gondot kívánok fordítani arra, hogy a kiállítás e jellege kellően kidomborodjék és hogy különösen az az építmény, amelyben a kiállítás történelmi része lesz elhelyezendő, külső kiképzésre nézve is az említett jellegnek és céljának megfelelő és ahhoz méltó legyen.”²⁵

A pályázati program maga a választandó stílusról így szólt: „az építés stílját a tervező tetszésére bízatik, kívánatos azonban, hogy a magyar történelem, vagy régi magyar építmények motívumai lehetőleg felhasználtassanak”.²⁶ A tizenegy pályaterv közül négyet díjaztak: Alpár Ignác, Pfaff Ferenc, Schickedanz Albert és Tandor Ottó terveit. Ezek sorában Schickedanzé volt az egyetlen, amely különböző helyekről és korokból származó épületek kombinálásából létrehozott együttesel számolt.

A tervek készítői közül végül egy sem kapott kivitelezési megbízást, hanem 1893 októberében új pályázatot írtak ki decemberi határidővel, amelyre a négy díjazott pályázót hívták meg, hogy munkáikat átdolgozzák. Ehhez a második pályázathoz az előzőnél jóval részletesebb, az építészeti stílust is érintő, továbbá az egyes kiállítási helyiségek funkcióját, jellegét és elfoglalt területük méretét is meghatározó program készült. Megalkotásához Schickedanz fél évvel korábbi pályázati anyaga jelentette a kiindulópontot.²⁷

„architektúrája úgy tervezendő, hogy az a hazánkban eddig dívott főbb építészeti stílusokat – tehát a románt, a csúcsíveset, a renaissanceot és ez utóbbinak válfajait a barokkot és a rokokót – egészében véve szellemükben, részleteiben pedig nevezetesebb hazai műemlékeink hű utánzataiban tüntesse fel, minek folytán az épületnek egyes részei, p.o. egész épületszárnyak – vagy csak egyes részletek p.o. kapuk, ablakok, kandallók, stb. maguk is mint az építészeti csoport kiállítási tárgyai fognak szerepelni. Az épület egyes részeinek csoportosítása lehetőleg festői legyen és a különböző építé-

²⁵ Sterk 1894: 3.

²⁶ Sterk 1894: 5.

²⁷ Gábor 1996: 123–128.

szeti stílusokban tervezett főbb épületcsoportokat alkalmas átmenetek kössék össze egymással a nélkül, hogy az összbnyomást színpadiassá tennék.”²⁸

A három elkészült tervezet (Tandor Ottó ekkor már nem vett részt a pályázatban) értékelése során végül kompromisszum született. Az épületegyüttes építészeti kialakítását Alpár Ignácra, a belső tervek elkészítését Schickedanzra bízta.

Látható, hogy a stílusátvételnél/stíluskölcsonzésnek az a formája, amely a programban szerepel, távol áll Henszlmann Imre és Ney Béla képzetétől, a múlt emlékeinek inventív, újraértelmezett felhasználásától és ezáltal „jellemzetessé” tételtől. A pályázati programban a nemzeti jelleget olyan módon kívánták biztosítani, amelytől Ney óva intett: a jeles emlékek szolgai másolásától. A millenniumi kiállítás ugyanis nem a kortárs építészet önmeghatározásának lett a terepe, hanem a 19. század végi történelemkép panorámáját kínálta – a képzőművészetek és az építészet eszközeivel. Ebben a visszatekintő panorámában a hazai archeológiának és művészettörténetnek jutott a vezető szerep, ezért nem meglepő, hogy a történelmi kiállításon a nemzeti múlt tárgyainak és épületeinek kópiáival kívánták a magyar múltból szóló kiállítás díszletét megteremteni. Ehhez a prezentációhoz az egyre nagyobb számú és egyre inkább a tudományosság igényével fellépő épület-helyreállításokból nem csupán ihletet, de konkrét muníciót is nyertek. Ezeket a már-már etalonná váló épület-helyreállításokat az egyre nagyobb respektust szerzett, a hazai intézményes műemlékvédelem kezdeténél kulcsszerepet játszó archeológia legfőbb szervezete, az Akadémia Archeológiai Bizottmánya és utóda, a Műemlékek Országos Bizottsága irányította.²⁹ A két egymást követő pályázati program szövegéből az is látható, hogyan formálódott az egyes motívumok felhasználására vonatkozó kívánság konkrét másolásra való felhívássá. Ebből a felhívásból egy olyan építésztörténeti struktúra nyomai bontakoznak ki, amelyben a reneszánszt követő korszakok az előbbinek módosulataiként értelmeződnek.³⁰

A részletes, stílust érintő kitételeket tartalmazó szöveg kapcsán érdemes felgyelni arra, miként tükröződik ebben a megfogalmazásban a historizmus 19. század végi szemlélete. Az a meggyőződés sugárzik belőle, hogy a múlt különböző stílusában fogant épületek szellemisége visszaadható, éppenséggel a részletes és hű másolás által. Feltűnő ez a bizonyosság a pár évtizeddel korábbi, fent említett szövegek megfogalmazásához képest. Az 1860-as, ‘70-es és ‘80-as években használt „jellemzetes” kifejezésen keresztül a nemzet (a szokások, az életmód és az éghajlat által) egy többnézetű és tágabb asszociációs rendszerbe került, mint amelyet a művészeti produktumokon keresztül megragadható nemzetkép kínált.

Ugyanakkor ahhoz, hogy a nemzeti építészetéről való gondolkodás történetét folyamatában és a maga kontextusában lássuk, ki kell emelni, hogy a millenniumi

²⁸ Sterk 1894: 14.

²⁹ Bardoly–Haris (szerk.) 1996.

³⁰ Pár évvel később Alois Riegl (1858–1905) és Cornelius Gurlitt (1850–1938) nyomán már megindult a barokk elfogulatlan értékelése. Riegl 1893; Gurlitt 1889.

kiállítás idején a múlt emlékeiből nyert inspiráció, illetve azok másolása mellett létezett egy másik törekvés is, amely a már említett, az életmódban és szokásokban megfogható nemzetképzetből kiindulva keresett ihletet az építészet számára. A népművészet vidéke, a paraszti világ építészeti struktúrái, motívumai jelentették az inspirációt a nemzeti építészet lehetőségeit kereső építészek számára. Ennél fogva érthető, hogy a népi ornamentika szisztematikus kutatójának, Huszka Józsefnek a vizsgálatai és publikációi miért kaptak körükben figyelmet.

Huszka neve egyfelől ma onnan ismert, hogy rajztanárként a Műemlékek Országos Bizottsága megbízásból jobbra erdélyi és felvidéki templomok falképeiről készített másolatokat. Másfelől paraszti tárgyak motívumkincsének szisztematikus rendszerezőjeként és feldolgozójaként a formakincs forrásai izgatták. 1882-től megjelent publikációiban a motívumok eredetéről alkotott rendszereinek változásait követhetjük nyomon. Első írásaiban a magyar népi motívumkincset európai stílusok összefüggésében vizsgálta, és a magyar ornamentika forrásait a reneszánszban látta meg. Ezt érdemes együtt látni az 1870-es és 1880-as évek német nemzeti kiállításainak önreprezentációs törekvéseivel, e kiállítások ugyanis fontos szerepet játszottak abban, hogy a német reneszánsz a korabeli német enteriőrművészet inspirációs forrásává vált.³¹ Későbbi írásaiban Huszka véleménye némiképp módosult: úgy gondolta, a magyar népművészeti tárgyaknak létezik egy olyan csoportja is, amely az ornamentika ősi eredetét mutatja. Ezzel a megállapításával Gottfried Sempernek az ősi kézműves technikákról és a nemzetekre jellemző ornamentikának egy egyetemes kezdetleges formákból való kifejlődéséről szóló elméletéhez kapcsolódott.³²

Azzal, hogy Huszka a népművészet forrásai kapcsán annak ősi (keleti) eredetét kezdte hangsúlyozni, elfogadhatóvá és integrálhatóvá tette azt a hazai közvélemény számára.³³ Ugyanakkor nézetei a társtudományok kortárs művelői közt nem minden esetben arattak osztatlan sikert. Hampel József régész 1899-ben a *Magyar Iparművészet* hasábjain vitázott Huszka nézeteivel, a népi ornamentika forrásait inkább egyetemesnek, semmint ősi magyarnak tartva.³⁴ Huszka megállapításai az építészek egy része számára minden bizonnyal inspirációt jelentettek, amennyiben azok hozzájárultak a népművészet formakincsének elterjesztéséhez. Ebben kétségekívül annak is szerepe volt, hogy a nemzeti építészet megteremtésének örökzöld kérdését Huszka egy saját tapasztalataiból leszűrt gondolattal egészítette ki. 1892-ben a *Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönyében* publikált írásában arra tett javaslatot, hogy kora építészetének a hagyományosnak és beváltak tekintett alaprajz, illetve a struktúra megőrzése mellett a homlokzatok magyaros motívumokkal történő díszítésével adjanak nemzeti jelleget.

³¹ Wieber 2005, 2007.

³² Semper 1860–1863.

³³ Lóvei 2006; Sinkó 2002.

³⁴ Hampel 1899; Huszka 1899.

„Belső berendezés tekintetében [...] maradjunk a régiben, de a ház karakterét adó homlokzatot tegyük nemzetivé. [...] a magyar nemzeti stílus megteremtése csak azon múlik, hogy a régi alaprajzot új köntösbe öltöztessük. [...] Modern európai maradna építészetünk, de mégis magán hordozná annak a nemzetnek a keze nyomát, melynek földén ennek fiai építették. Itt azután méltán felvethető az a kérdés, vajon érdemes-e új stílus megteremtésének reménye és szándéka nélkül, pusztán a külszín, a látszat kedvéért megkísérteni a régi megszokott és kedvelt sablonok elhagyását? Feltéve, hogy nemzetibb lesz építészetünk, vajon nyernek-e utcánk esztétikai hatás tekintetében? Feleletünk esztétikai szempontból csak igenlő lehet, mert az olasz és német renaissance minden képzelhető alkalmazását kimerítettük már. A formák csereberélése és változtatása nem képes az unalmat elől, mely az ezer meg ezer ismétlődő termelés nyomában jár. [...] Egy kis új, egy kis szokatlan elkelne már boulevardjainkon. Ha tehát a sok új díszítés előállításának pénzügyi nehézségeivel be tudunk számolni: vezessük be minél előbb nemzeti hagyományainkat a modern világba. [...] A magyar építő stílus alkalmazására, mondhatnók megalapítására kiváló alkalmat nyújt a jövő milleniumi kiállítás, melynek történelmi és retrospektív iránya miatt az emelendő épületekre nemzeti génuszunk erősebb érvényesítése nemcsak kívánatos, de kötelesség is.”³⁵

Mint látható a szövegből, Huszka az iparművészet (hímzések, rátétek, faragások) megoldásaiból kiindulva látta lehetségesnek az építészet nemzeti jellegének megalkotását. Jellemzően a síkművészet látásmódját ültette át az építészetre, különválasztva az épület külső burkolatát az épület tömegétől, szerkezetétől, alaprajzától, belső kialakításától. Ez az építésztől alapvetően idegen megközelítés, úgy tűnik, nem aratott osztatlan sikert: a millenniumi kiállítás épületeinek megformálására vonatkozó javaslata nem valósult meg. Az építészek ifjabb nemzedékének egy csoportja azonban nem vetette el a népművészet motívumainak építészetben való felhasználásának ideáját.

A „MŰVÉSZI LÉGKÖR HATÁRA” ÉS A NEMZETI FORMANYELV: HAUSZMANN ÉS LECHNER

Az 1890-es évek elejétől láthatók olyan kezdeményezések, melyek a népi motívumok kortárs építészetben való alkalmazhatóságáról szóltak. Itt mindenekelőtt a Lechner Ödön környezetében dolgozó építészekre érdemes gondolni, akik 1904-ben egy építészeti mesteriskola megalapításáért is szót emeltek. Hiába. A Műegyetem professzorai számára nem volt kívánatos, hogy egy független és a hagyományostól eltérő ideák mentén formálódó csoportosulás működésének formalizált keretet teremtsenek.³⁶

³⁵ Huszka 1892.

³⁶ Pusztai–Hadik (szerk.) 1985; Gerle 2003; Sisa 2014; Salamon 2014.

Bizonyos mértékig az új építészet körüli polémiaakra való reflektálás is felbukkan Hauszmann Alajosnak, a Műegyetem professzorának és frissen megválasztott rektorának 1903-as székfoglaló beszédében. Ebben egy építészet-, illetőleg stílustörténeti áttekintést követően némiképp fenntartásokkal szolt a magyar építő stílus megalkotására irányuló újabb törekvésről, melyet

„minden magyar építésznek nemcsak örömmel fogadni, szimpátiával kísélni, hanem képességének teljes odaadásával előmozdítani kellene akkor, ha a legkisebb remény is kecsegtetne arra, hogy azt a célt a kitűzött úton és a rendelkezésre álló elemek és eszközök segítségével elérni lehetne”.³⁷

Hauszmann részben ugyanoda tér vissza, mint Ney, amikor 1880-ban megjelent írásában azt állította, hogy egy emberöltő egy új stílus megalkotására nem elegendő. Véleménye szerint mindazon törekvés, amely addig egy nemzeti építészet megteremtésére irányult, „többé-kevésbé sikerült kísérlet és tapogatódzás volt, mert hazánkban építőművészeti múltja nincsen”. Lechnerről magáról és építészeti stíluskereséséről (az építész kolléga nevének említése nélkül), illetve a nemzeti formanyelv megteremtésére irányuló kísérletéről is szolt, gyakorlatilag marginalizálva és relativizálva annak stílussteremtő tevékenységét:

„maga a mozgalmat vezető nagytehetségű mester is ingadozott annak a művészi alaknak a megválasztásában, melyből kiindulhatott volna, hol egyik, hol másik stílrányt használván átdominálásra. Azt, amit létesített elismerésre méltó tanulmányképpen elfogadhatjuk ugyan, a mely a mester személyiségét, gazdag fantáziáját és tehetségét kifejezésre juttatja: de megállapodott magyar stílusnak kvalifikálni nem lehet.”

Hauszmann szerint magyaros, modern építészetet oly módon lehet teremteni, ha az építész szakma „a meglevő stílusoknak korunk szellemében való további kiépítését, azoknak magyar motívumokkal való gazdagítását” tűzi ki célul. Vagyis úgy, ahogy Steindl az Országház esetében, magyaros díszítményekkel képzelte el „építészetünk magyar irányú kidomborítását”.

Figyelemre méltó a reneszánsz iránt vonzódó Hauszmannak az a törekvése, hogy a századfordulón zajló, nemzeti építészet megteremtését célzó törekvésekhez a maga módján kapcsolódjon. Azt javasolta, hogy ki kell küszöbölni „a sablonossá vált régi ornamentikát”. Ezzel szemben, mint mondta, ki kell aknázni „és értékesíteni azt a gazdag kincset, a melyet népies művészetünk tárházában találunk”. Hauszmann nem rátétekben gondolkodott, hanem ezeknek a forrásoknak a modern építészeti feldolgozásában, integrálásában – ahogy ő mondta, a cél „azt a gazdag kincset [...] építészetünkbe beolvasztani”. Ebben az áttekintő célzatú beszédben a népi motívumok integrálásán túl a historizmus építészetén végig húzódozó kérdésre, az új szerkezetekhez illő formák megmutatásának problémájára

³⁷ Az idézetek forrása itt és a továbbiakban: Hauszmann 1903.

is kitért: „újabb szerkezeteknek tektonikus formát keresni, az anyagot természetének megfelelő módon feldolgozni, valamint a konstrukció és művészi alakban igaznak lenni”. Ez a javaslata Gottfried Semper építészeti anyagokra vonatkozó nézeteinek ismeretéről (és integrálásáról) tanúskodik.³⁸

Mindeközben Hauszmann ízig-vérig historikus építészként mutat irányt a jövő generációnak:

„a historikus stílusok beható ismertetése, alapos tanulmányozása és minden irányban való kifejlesztésével, a magyar jellegnek érvényt szerzése lehet a műegyetem építőművészeti oktatásának vezérelve a jövőben is, mert egyedül ez helyes és ez vezet a haladás felé. Ez állapítja meg ama művészi légkör határát, amelynek keretein belül mindenkinek jut levegő és viláosság, hogy talentumát és individualitását érvényesíthesse.”

Ez az állítás határozott állásfoglalás nemcsak a Műegyetemnek a magyar építészet, úgymond, fejlődésében elfoglalt vezető helyéről, de ezzel összefüggésben afelől sem hagy kétséget, hogy a művészetről, illetve az építészetről való beszéd az egyetem által megteremtett diskurzuson és szellemiségén belül képzelhető csak el – a szabadság, amely mindenkinek megadatik tehetségének és egyéniségének kiteljesítésére, e kereteken belül érvényes. Határozott üzenet ez a Lechner és a körülötte működő, a Műegyetemtől független építészeti mesteriskoláért küzdő fiatal építészek felé.

Összességében Hauszmannnak az előadásában részletesen kifejtett víziójában az építész azon törekvése láthatunk rá, hogy egyértelmű választ adjon a századforduló építészetének meghatározó stílári dilemmajára (tudniillik, hogy a historikus formák helyébe állítható, nemzeti jelentésréteget hordozó építészeti megjelenést találjon), és eközben kitért a modern építészeti konstrukciók kérdésére is. Végezetül az építészek előtt álló kihívásokra adott válaszok mellett nem mulasztotta el, hogy a hazai építészet jövőjében az általa vezetett oktatási intézmény (és ezen keresztül a saját) irányító szerepét hangsúlyozza.

A szakmai közéletben csak igen mérsékelt jelen lévő Lechner számára mind az 1904-es mesteriskola-alapítási fiaskó, és ezzel kapcsolatban a Műegyetem tanári karának összezárása éppúgy jelzés lehetett, mint Hauszmann előbbi székfoglalójának hangvétele. Nem meglepő, hogy 1906-ban addigi tapasztalatait összegezve megírta sokat idézett, programbeszédnek tekinthető írását *Magyar formanyelv nem volt, hanem lesz* címmel.³⁹ Ebben a korábbi megközelítésektől eltérő módon szólt a („stílus” értelemben vett) sajátos magyar formanyelv szükségességéről. A történeti stílusokat általában elvetette, hiteltelennek nevezve azokat. Úgy fogalmazott, hogy egy-egy történeti stílus csak ott fejlődhetett tovább, ahol az adott stílusnak a sajátos nemzeti jellege a maga korában kialakult.

³⁸ Semper 1860–1863.

³⁹ Lechner 1906. A következő idézetek innen származnak.

Az összes többi esetben ez másolás, és ennél fogva hamis. „Ha megismételni akarnók a múlt századok építészeti történetét, hamisítást követünk el a jövővel szemközt” – mondta. Ez történt, tette hozzá, a budapesti Rákóczi-síremlék pályázatánál, amelynél barokk stílusú tervet fogadtak el kivitelezésre.⁴⁰ Anakronisztikusnak tartotta korának azt az igyekezetét, hogy a klasszikus építészeti szerkezeteket megtartva préselnek bele egy-egy építészeti feladat kapcsán az adott stílusba nemzeti motívumokat. Nem próbáljuk – mondta párhuzamként – a latint, hébert, görögöt sem mai szükségleteink szerint továbbfejleszteni, élővé tenni. A nemzeti építészeti stílus hiányát – nevezetesen, hogy a gótikának, a reneszánsznak és a barokknak magyar változata nem alakult ki – részint történelmi okokra (így a török hódoltságra) vezette vissza. Miként azt is, hogy az ígéretesen fejlődő Mátyás-kori reneszánsz megszakadt.

Írásának második részében beszélt a létrehozandó nemzeti formanyelv forrásáról, a népművészetről, amelyet egy régről megőrződött kifejező eszköznek tekintett. Ennyiből kapcsolódott Huszka József említett nézetéhez, amely szerint a népművészet motívumai ősi, keleti forrásból táplálkoznak. Ez a vélemény Lechnernél azzal a megállapítással egészült ki, hogy a népművészet más műfajokba való integrálása legtermészetesebben az építészetben keresztül valósulhatna meg. A népi formanyelv kortárs műveken való felhasználása során megfigyelhető sikyszerűséget nem a motívumok eredeti helyzetének (rátétek, varrottasok, faragások) síkjellegéből, hanem az integrálás kezdeti stádiumából eredeztette. A szövegben többször hivatkozott az Európa-szerte népszerű magyar díszöltözetre is, minthogy motívumait az is alkalmazott népi motívumokból nyerte.

A nemzeti építészet megalkotásának párhuzamai Lechner számára az angol és a finn építészet voltak, melyek expanziója más művészeti ágak számára is inspiratív lett. Ezzel szemben a hazai szakmai közösség minden újtól való elzárkózásáról beszélt, és arról, hogy miben látja annak okait:

„Az aggodalom a rég használt formák elértéktelenedése miatt, az ezzel járó morális és üzleti veszteség miatt egyesül a minden újtásnak örökös ellenségével: a gondolkozási röstséggel. [...] Ami új az mind rossz, vad, durva, éretlen, idegenszerű, a régi pedig íme, milyen szép, nyugodt, biztos és ismeretes! Tehát le az újjal, a szecesszióval!” Az új stílus ellen fellépőknek azt üzentte: „[M]indaz, ami most klasszikus, vagy legalábbis történelmi, és ami előtt most ők dogmatikus hittel meghajolnak, valaha modern volt és szecesszióból származott [...]. Csak a szó nem volt meg, de a szecesszió fogalma igen. Ennek a folytonos művészi újjászületésnek, újjáfejlődésnek és kialakulásnak – mert ez a szecesszió – köszönhetjük a régi stílusokat, és az újat is, az eljövendőt is. Mert az az őserő, amely minden kornak megadta a maga stílusát, lehetetlen, hogy elveszett volna az emberiség számára.”

⁴⁰ A pályázatot II. Rákóczi Ferenc újratemetése alkalmából írta ki a Műemlékek Országos Bizottsága 1905 júniusában, 500 000 korona összköltséggel. Miután ez eredménytelenül zárult, 1906 augusztusában új pályázatot írtak ki, már csak 250–300 000 korona értékben: Kincses 2003.

A kortárs építészet aktuális kérdéseire, az új lehetőségekre és kihívásokra is kitért. Külön kiemelte, hogy ezek a változások újfajta (jelesül magyaros) építészeti formálásra adnak lehetőséget: „a technika szédületes fejlődése, bámulatos vívmányai, a cement és vaskonstrukciók előtérbe való nyomulása természetszerűen forrongást idéztek elő az építészetben. Az új szerkezetek lehetősége új formákat fejleszt.”

Írásának további részében egy építészeti mesteriskola alapításának elengedhetetlen szükségességéről értekezett. Mint mondta, miként a szobrászoknak és a festőknek, úgy az építészeknek is szükségük van egy művészeti szemléletű mesteriskolára.

„[E]bben az új evolúcióban idő és alkalom kínálkozik, hogy nemzeti egyéniségünket belevigyük az új formanyelv megalkotásába, s első sorban az építészetbe, abba a művészetbe, amelybe ez ideig mindent a másokéból adtunk, de a magunkéból semmit se. [...] Nálunk ma – folytatta – a legfőbb építészeti tanfórum a Műgyetem, tehát olyan főiskolai fakultás, amely tisztán tudományos jellegű. Ezért az építészetnek tudományos és történelmi részét kultiválja elsősorban. Annak művészeti részével csak annyiban foglalkozik, amennyire azt egy ilyen intézmény szelleme megkívánja. Ahol azonban igazán művészi élet folyik és céltudatos művészi törekvés uralkodik, ott mindenütt művészi, nem pedig tudományos fórumra van bízva az építészet vezetése.”

Éz utóbbi miatt tartotta Lechner fontosnak, hogy a mesteriskola ne a Műgyetemen legyen. Példaként itt a bécsi Polytechnikum technikai ismereteket nyújtó szerepét és az ottani Képzőművészeti Akadémia oktatási rendszerét hozta fel, ahol az 1870-es években Theophil Hansen és Friedrich Schmidt professzorok építészeti mesteriskolákat alapítottak.⁴¹ Lechner mindezek után egy konkrét, a kultuszminiszterhez címzett javaslattal is előállt. Kérése az volt, hogy az állami építkezések közül minden évben az egyiket az iskolájának diákjaival maga végezhesse. Végezetül egy nyelvi hasonlattal zárja írását: „A magyar formanyelv ma ott tart, ahol százötven év előtt tulajdon édes anyanyelvünk. El volt hanyagolva, elhagyatva, főuraink megvetették, és németül beszéltek, nemeseink és az országgyűlés nyelve latin volt.”

Miként Hauszmann és Lechner szövegéből kiderül, a 20. század elején a Műgyetem világa és az azon kívül rekedt építészeti élesen elvált egymástól. Az, hogy Lechner Ödön számára a formális iskola megteremtése csupán illúzió maradt, azt jelentette, hogy a modern építészetéről vallott ideája szűkebb körben hathatott, és sokkal kevesebbekhez juthatott el, mint bécsi kollégájának, Otto Wagnernek a nézetei, aki a bécsi Képzőművészeti Akadémia professzoraként azokat szélesebb körnek tudta átadni.⁴²

⁴¹ Haiko (Hg.) 1991; Reiter–Stalla (Hgg.) 2013.

⁴² Zednicek 2008; Kerékyártó 2012.

Ezzel szemben a hivatalos építészet képviselői a Műegyetemen a saját maguk alkotta értelmezési kereten belül reflektáltak koruk építészetének aktuális problémáira (lakáshelyzet, új építőanyagok, stílus kérdése stb.). Ez pedig azt jelentette, hogy az intézmény révén a historikus stílusban történő tervezés, minden anakronizmusa dacára, még hosszú évekig meghatározó maradt Magyarországon.⁴³ Ebben az ízléskonzerválásban az állami építkezéseknek fontos szerep jutott, miként ezt a kultuszminisztérium pályázata (1905) is mutatta, ahol Alpár Ignác konzervatív hangvételű terének juttatták az első díjat Lechner és Kőrösi Albert Kálmán közös tervével szemben.⁴⁴ Ettől nem függetlenül a nemzeti építészetről való beszéd szintén sokak számára relevánsnak tűnt az 1910-es, de az 1920-as, sőt bizonyos mértékben egészen az 1930-as évekig. Elsősorban az emlékművek (Erzsébet királyné-emlékmű, 1913, 1916) és a szimbolikus jelentőségű építkezések esetén volt jelentőségük a nemzeti konnotációkkal rendelkező díszítményeknek.

* * *

A fentiekben azt próbáltam láthatóvá tenni, hogyan változott a nemzeti építészet szerepe, helye és ennek megfelelően a róla való beszéd intenzitása a 19. század középső harmadának végétől a 20. század első évtizedének végéig tartó időszakban. A vizsgált korszak elején a nemzeti művészet és építészet megteremtése szorosan összefüggött a nemzeti identitás és szuverenitás fogalmaival. Az Akadémia stílusának kérdése ezért egy a szélesebb közvéleményt érintő diskurzushoz kapcsolódott. Ebben a polémiában született meg Henszlmann Imrétől az a sokáig ható nézet, hogy (mivel hazánk múltjához konkrét történeti építészeti stílus nem köthető) különböző források invenciózus felhasználásával meg kell konstruálni a nemzetre jellemző építészetet.

A következő évtizedek bizonyos mértékig a *hogyanról* szóltak, különböző megoldásokat kínálva rá. A század utolsó negyedében az építészek releváns és kurrens szakmai kérdésként tekintettek a nemzeti építészet problémájára. Ney Béla írása arra példa, miként próbálták a nemzeti fogalmának az építészet egészét érintő komplex leiratát adni: az ő szövegében ez a törekvés egy tudatos önképalkotás kontextusában jelenik meg. Ennek az önreflexiónak a nemzeti jelleg megalkotásának folyamatában van jelentősége, a későbbiekben már nem játszik szerepet. Amikor az identitásalkotás már nem volt többé nemzeti ügy, a történeti stílusokat építészeti feladatokhoz, funkciókhoz választották, és nem szimbolikus üzenetek megjelenítőiként tekintettek rájuk. Erre példa az Országház tervpályázata, ahol a stíluszabadság jegyében (összhangban a kortárs európai építészet-

⁴³ Az irányzat fontosabb képviselői. Hüttl Dezső (Hauszmann veje), Wälder Gyula, Kertész K. Róbert, Wellisch Andor, Sándy Gyula, Fábíán Gáspár. Ferkaei 1995, 2001; Pamer 2001; Sándy 2005.

⁴⁴ A Széchenyi rakpart Balaton és Markó utca közötti szakaszára tervezett monumentális épület végül nem valósult meg. A bíráló bizottság döntése nyomán heves sajtóvita alakult ki: *Magyar Pályázatok* (3.) 1905. 7–8. (október–november).

tel) a történeti formáknak másodlagos szerepet szántak. Az a politikusi gesztus, amely tulajdonképpen felülírta ezt az elvet, egy régiesebb, stílusformákhoz mint mintákhoz kötött gondolkodást tükröz. A Millennium építkezései a másolás és formaátvétel egyre merevedő szemléletét mutatták. A konkrét emlékek formáinak kölcsönzése a századvég építészetében egyes esetekben invenciódeficithez vezetett. A mintákhoz való ragaszkodás mögött bizonyos mértékű elbizonytalanodást lehet sejteni. Erre mutatnak (az Európában zajló, hasonló irányú törekvésekkel összhangban) az európai építészet történeti tradícióitól ellépő, formakereső törekvések. A népi formakincshez, mint inspiráló forráshoz forduló Huszka és Lechner tevékenysége így kapcsolódik össze Semper munkásságával.

Láttuk, hogy a historikus hagyomány képviselői is reflektáltak az új törekvésekre, és annak szemléletét bizonyos mértékig beépítették a maguk gyakorlatába. A magyarországi példák ugyanakkor azt mutatták, hogy ez a reflexió nem volt konfliktusmentes. Minthogy hazánkban a 20. század első felében is befogadóképes kereslet volt a tradicionális, történeti stílusokban fogalmazó építészetre, annak képviselői (miközben fontos szerepet töltöttek be a szakmai közéletben) nem elhanyagolható szerepet játszottak az építészeti ízlés konzerválásában. Ám ez már átvezet minket az első világháború és az azt követő évek különböző, új típusú törekvésekkel és frusztrációkkal megterhelt időszakába.

FORRÁSOK

- Gurlitt, Cornelius 1889: *Das Barock- und Rokoko-Ornament Deutschlands*. Berlin.
- Hampel József 1899: A régi hazai ornamentikáról. *Magyar Iparművészet* (2.) 3. 98–105.
- Hauszmann Alajos 1903: *Székefoglaló beszéd, melyet Hauszmann Alajos ny. r. tanár, mint a kir. József-műegyetem választott rektora MDCCCXCIII. évi szeptember hó 16-án tartott*. Budapest.
- Henszlmann Imre 1861: Minő stílusban építsük a M. Tud. Akadémia épületét? *Budapesti Szemle* (12.) 40. 370–379.
- Henszlmann Imre 1990: *Párhuzam az ó- és újkor művészeti nézetek és nevelés közt*. In: Henszlmann Imre: *Válogatott képzőművészeti írások*. (Szerk. Tímár Árpád). Budapest, 7–146.
- Huszka József 1892: Nemzeti építészetünk múltja és jelene. *Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye* (26.) 1–12. 201–207.
- Huszka József 1899: A régi hazai ornamentika. *Magyar Iparművészet* (2.) 4. 149–157.
- Hübsch, Heinrich 1828: *Im welchem Style sollen wir bauen*. Karlsruhe.
- Lechner Ödön 1906: Magyar formanyelv nem volt, hanem lesz. *Művészet* (5.) 1. 1–18.
- Ney Béla 1880: *Jelentés a Párisi 1878-iki kiállításról építészeti szempontból*. Budapest.
- Ney Béla 1884: Feszl Frigyes meghalt. *Az Építési Ipar* 1884. augusztus 3. 309.
- Riegl, Alois 1893: *Stilfragen. Grundlegungen zu einer Geschichte der Ornamentik*. Berlin.

Semper, Gottfried 1860–1863: *Der Stil in der technischen und tektonischen Künsten oder die praktische Aesthetik*. Frankfurt.

Steindl Imre 1899: Az új országházról. Akadémiai székfoglaló. *Akadémiai Értesítő* (10.) 13. 117–125.

Sterk Izidor 1894: *Magyar építőművészeti pályázatok*. I. Budapest.

Magyar Pályázatok, 1905.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bardoly István – Haris Andrea (szerk.) 1996: *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok*. Budapest.

Bojtos Anikó 2012: Lotz Károly seccói a Magyar Tudományos Akadémia nagytermében. *Tanulmányok Budapest Múltjából* (37.) 125–160.

Börsch-Supan, Eva – Müller-Stüler, Dietrich 1997: *Friedrich August Stüler 1800–1865*. Berlin.

Ferkai András 1995: *Buda építészete a két világháború között. Művészeti emlékek*. Budapest.

Ferkai András 2001: *Pest építészete a két világháború között*. Budapest.

Gábor Eszter 1996: *Schickedanz Albert (1846–1915): Ezredévi emlékművek múltnak és jövőnek*. Budapest.

Gábor Eszter – Verő Mária (szerk.) 2000: *Az ország háza. Buda-pesti országháza-tervek 1784–1884*. Budapest.

Gerle János 2003: *Lechner Ödön*. Budapest.

Haiko, Peter (Hg.) 1991: *Friedrich von Schmidt (1825–1891): Ein gotischer Rationalist*. Wien.

Hoffmann, Godehard 2000: *Architektur für die Nation? Der Reichstag und die Staatsbauten des Deutschen Kaiserreichs 1871–1918*. Köln.

Kemény Mária 1996: A Magyar Tudományos Akadémia Palotájának 1861-es építési tervpályázata. In: Szabó Júlia (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia palotájának pályázati tervei 1861. Katalógus és források*. Budapest, 7–20.

Kerékgyártó Béla (szerk.) 2012: *Otto Wagner. Írások, tervek, épületek*. Budapest.

Kincses Katalin Mária 2003: „Minden különös ceremonia nélkül.” A Rákóczi-kultusz és a fejedelem hamvainak hazahozatala. *Hadtörténelmi Közlemények* (116.) 1. 46–76.

Lövei Pál 2006: Huszka József, a rajzoló gyűjtő. *Holmi* (18.) 8. 1110–1114.

Meller Simon 1915: *Az Esterházy képtár története*. Budapest.

Pamer Nóra 2001: *Magyar építészet a két világháború között*. Budapest.

Papp Gábor György 2006: A berlini magyar „aranyifjak” ismeretlen építészeti tervei. *Magyar Műemlékvédelem* (13.) 255–266.

Papp Gábor György 2014: Önképpalkotás és régiótudat. Magyarország, az európai építészeti diskurzus és a 19. századi szaksajtó. *Képes világ. Tanulmányok Budapest múltjából* (39.) 305–316.

Pusztai László – Hadik András (szerk.) 1985: *Lechner Ödön 1845–1914. Emlékkiállítás a művész születésének 140. évfordulójára*. Budapest.

- Reiter, Cornelia – Stalla, Robert (Hgg.) 2013: *Theophil Hansen – Architekt und Designer: Ausstellung anlässlich des 200. Geburtstages*. Wien.
- Rostás Péter 2001: Egy helyiség helye. A budavári palota Hunyadi Mátyás-termének története. *Tanulmányok Budapest Múltjából* (29.) 487–538.
- Salamon Gáspár 2014: „Aztán vigyázzon, el ne csússzék...” Elmélet, gyakorlat és fontolva haladás a műegyetemi Schulek-tanszéken. *Ars Hungarica* (40.) 3. 338–350.
- Sándy Gyula 2005: *Hogyan lettem és hogyan voltam én templom-építő, -tervező és művezető építész?* (Lapis Angularis: Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből, 6.) Budapest.
- Sinkó Katalin 2002: Tudománytörténeti megjegyzések a nemzeti „forma-nyelv” kérdéséhez. In: A. Gergely András (szerk.): *A nemzet antropológiája (Hofer Tamás köszöntése)*. Budapest, 287–303.
- Sisa József 2014: *Lechner az alkotó géniusz*. Budapest.
- Szabó Júlia 1992: Minerva és Pannónia. In: Szabó Júlia – Majoros Valéria (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia és a művészetek a XIX. században*. Budapest, 12–19.
- Szentesi Edit 2013: Arányelmélet. In: Bubryák Orsolya (szerk.): *Henszlmann Imre (1813–1888). Kiállítás születésének 200. évfordulója alkalmából*. Budapest, 30–34.
- Wieber, Sabine 2005: *Designing the Nation. Neo-Northern Renaissance Interiors and the Politics of Identity in Late 19th Century Germany 1876–1888*. Dissertation, University of Chicago.
- Wieber, Sabine 2007: Eduard Grützner’s Munich Villa and the German Renaissance. *Intellectual History Review* (17.) 2. 153–174.
- Zednicek, Walter 2008: *Otto Wagner und seine Schule*. Wien.

Sonkoly Gábor

Mennyiben bécsi a Bécsi Memorandum?

*A városi örökség meghatározásában bekövetkező változások történeti értelmezése**

A kulturális örökség a világörökségtől az Európa Parlament közös európai örökségfelfogást célzó idei határozatán át¹ a hungarikumtörvénye(ke)n keresztül a gomba módra szaporodó helyi hagyományteremtő fesztiválokig nemcsak a kortárs identitáskonstrukciónak vált elengedhetetlen elemévé, de nem ritkán a múlt innovatív, jórészt kritikátlan, ha úgy tetszik, történetietlen felhasználására szolgál számtalan példával. A történészek leggyakrabban zavartan elfordulnak, vagy illetékesség híján csak legyintenek a múltértelmezések kontrollálatlan burjánzása láttán, ami részben azzal is magyarázható, hogy a kulturális örökség túlságosan kortárs ahhoz, hogy a történettudomány kutatásának tárgyává váljon, hiszen magyar, illetve közép-európai kontextusban alig néhány évtizedes múlttal rendelkezik. Ez a magatartás ugyanakkor nem indokolt, ha figyelembe vesszük, hogy a társadalom egyre intenzívebb kortársiasságot, azaz kutatói tevékenységének egyre felhasználóbarátabb aktualizálását várja el a történettől, ami a történetírás elméleti vitáira is visszahat.² A történészek kulturális örökséggel szembeni gyakori prűdériájának másik oka valószínűleg az, hogy a kulturális örökség alapvetően nem tudományos fogalom, azaz nem a bölcsész- és társadalomtudományok belső fogalmi fejlődésének a szükségszerű következménye. Ugyanakkor a kulturális örökség már csak azért is számot tarthat a történeti kutatás érdeklődésére, mivel az a kortárs, igencsak tagolt társadalom, amelyhez a történész maga is tartozik, egyre inkább a kulturális örökséghez kapcsolható populáris – vagy ha úgy tetszik, participatív – múltértelemezésekben keresi identitásának elemeit, referenciáit. Ha pedig a történész figyelmen kívül hagy egy ilyen nyilvánvaló változást, akkor könnyen juthat abba a helyzetbe, amikor anélkül lesz kénytelen elszenvedni annak következményeit, hogy érdemben kifejtette volna róla a véleményét. Ahogyan Fernand Braudel fogalmaz: „Gyakran megtörténik, hogy erős

* Jelen tanulmány a MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport és az Universität Wien „Krisen, Staat und Gesellschaft. Lösungsversuche und Transformationen in Österreich und Ungarn im 19–21. Jh.” című közös projektje keretében készült, az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány támogatásával.

¹ European Parliament 2015.

² François Hartog a történelem jelen társadalmi szerepéről, megítéléséről szóló könyvében mutatja be, hogyan „vált a jelen nevében a kortársi(asság) (*le contemporain*) társadalmi (*sociétal*) és politikai imperatívusszá, megkérdőjelezhetetlen evidenciává”, és ebből következően hogyan lesz a történelemből az „emlékezet szakembere”, akitől azt várják, hogy megmondja, „valójában mi is történt”. Hartog 2013: 46–49.

és gazdag hagyományok befolyása alatt egy teljes nemzedék anélkül halad át egy szellemi forradalom korszakán, hogy részt venne benne.”³

Ahhoz, hogy a kulturális örökség formátlan tömegéből a kutatás számára alkalmas tárgyakat határozzunk meg, természetesen problematizálni kell a fogalom fejlődését, és ezáltal önkényesen le kell határolnunk a kulturális örökségnek a kutatás számára értelmezhető elemeit. Jelen tanulmány erre tesz kísérletet egy néhány évig tartó, alig egy évtizeddel ezelőtt történt, a városi örökség meghatározásának, illetve kezelésének problémája kapcsán tetet öltött konfliktus elemzése kapcsán. Ez a konfliktus nemcsak a résztvevők, azaz a helyi (bécsi), illetve nemzetközi (UNESCO, ICOMOS stb.) szereplők elemzése szempontjából tanulságos, hanem azért is, mert hozzájárult egy új fogalom megfogalmazásához; vizsgálata lehetőséget teremt magának a kulturális örökségnek, illetve egy szeletének, a városi örökségnek a kritikai fogalomelemzésére. A tanulmányban vizsgált 2000 és 2005 között lezajlott bécsi események, és főleg a 2005-ös bécsi konferencia jellegéből adódóan egy hosszabb, az Athéni Kartáig visszavezethető értelmezési keretet kínál, amennyiben arra kérdezzük rá, vajon a városról elnevezett nemzetközi örökségvédelmi dokumentumok mennyiben kapcsolódnak ahhoz a helyszínhez, ahol megfogalmazásra kerültek, illetve amelynek a nevét viselik. Annak ellenére, hogy mindhárom eseményt rendezője más szervezet volt, a nemzetközi városi örökségvédelem szempontjából az 1933-as athéni konferencia,⁴ az 1964-es velencei kongresszus, illetve a 2005-ös bécsi konferencia egyaránt kiemelkedő jelentőségű, mivel az ott elfogadott dokumentumok a nemzetközi örökségvédelem egységes narratívájába illeszkednek, és annak paradigmatisz állomásait jelölik ki. Ebben a történetben a három városnak az eseményben, illetve a megszülető dokumentumban játszott szerepe is jelentősen módosul. Szerepüket némileg leegyszerűsítve úgy is fogalmazhatunk, hogy Athén jobbára dekoráció volt, míg – a vérszesen süllyedő – Velence apropó, Bécs azonban már aktív résztvevő. Ez utóbbi elvezet bennünket tanulmányunk kezdő kérdéséhez: mivel magyarázható ez a Bécs szerepében megfigyelhető számottevő változás a korábbi helyszínekhez képest?

Az 1964-es Velencei Karta arról a városról nyerte a nevét, amely az örökségvédelemnek az adott korszakra vonatkozó paradigmáját szimbolizálta. Az 1960-as évekre nyilvánvalóvá vált, hogy Velence védelme nem rekedhet meg a velencei műemlékek védelmének szintjén, hanem a város egészét kell megőrizni az épületekkel, csatornákkal, morfológiai jellegzetességekkel együtt. Az ilyen méretű védelemhez azonban nem elegendő a város, de még Olaszország anyagi ereje sem: az egész emberiséget kell mozgósítani, amely e csodálatos város sikeres védelmének katarziséban az összetartozás örömét is megélheti, és ünnepelheti a (természetes) elmúlás felett aratott (technikai) győzelmet.⁵ Az ezredfordulóra

³ Braudel 1969: 32.

⁴ A CIAM 4. konferenciájára valójában csak részben került sor Athén városában, mivel a konferencia résztvevői az esemény előtt és után a Patris nevű hajón is tanácskoztak, amíg az Marseille és Athén között oda, majd vissza közlekedett. Lásd Mumford 2000: 73–94.

⁵ The Venice Charter 1964: 1.

azonban a városi örökségvédelem már nem tud a korábbi paradigma mentén működni. Velence nem süllyedt ugyan a tengerbe, de az 1960-as és a 2000-es évek között eltelt négy évtized alatt elvesztette lakóinak több mint a felét,⁶ és immár egyre kevésbé az emberiség hősi összefogásának szimbólumaként, sokkal inkább a társadalmi szempontból érzéketlen városvédelem kudarcának egyetemes példajaként jelenik meg.⁷ Az időközben elfogadottá vált globális felmelegedés tétele és az ezzel együtt járó tengerszint-emelkedés pedig újra ikonná tette a vízben álló várost, amely immár olyan természeti veszélyeknek van kitéve, amelyek nem a természet és a civilizáció konfliktusából származnak, hanem a civilizáció által legyűrt természet szabályozhatatlanságának eredményei.

Ebben a helyzetben született meg egy, az 1960-as évek óta eltelt időszak örökségvédelmének fogalmi fejlődésén alapuló új paradigma igénye. Ez alkalmas arra, hogy a világörökség időközben kialakult fogalma és gyakorlata mentén kiválasztott több mint háromszáz város számára garantálhatja, hogy a védelem és a fejlődés egyensúlyát biztosítva elkerülje mind a műemlékesült Velence, mind pedig a kontrollálatlan globális folyamatokkal (urbanizációval, industrializációval, klímaváltozással, vagy akár a dzsentifikációval) szemben védelem nélkül maradt és sokszor elpusztult történeti városok, városrészek sorsát. Ennek az új paradigmának a kidolgozására hívták össze 2005-ben a bécsi konferenciát, ahol megfogalmazták azt a Bécsi Memorandumot, amely a városi örökségvédelem számára új keretet biztosító történeti városi táj⁸ fogalmának és gyakorlatának első meghatározását is jelenti.

Bécs óvárosa a konferencia előtt négy évvel lett a világörökség része, majd rá egy-két évvel majdnem el is veszítette ezt a frissen szerzett elismerést egy, az óváros közelében tervezett, magasházépítéssel járó beruházás miatt. Ez a rövid, alig kétéves válság végül mind Bécs, mind az UNESCO Világörökség Központ (World Heritage Centre, WHC) számára kedvező megoldással zárult: a város megtarthatta világörökségi címét, az UNESCO pedig nemcsak egy sikeres inter-

⁶ Mazarolli 2008: 9.

⁷ Bandarin–van Oers 2012: 74.

⁸ Az UNESCO hivatalos nyelvein történeti városi tájként (*Historic Urban Landscape, Paysage urbain historique*) megfogalmazott kifejezés 2009 óta történeti települési tájként is szerepel a magyar tudományos nyelvben (Meggyesi 2009: 1). Ekkor ugyanis a 42. Savaria Urbanisztikai Nyári Egyetem így módosította Román András első, 2005-ös „történeti városkép” fordítását. A 2005-ös fordítás nem szerencsés, hiszen nem jelenik meg benne a *town*tól, illetve a *cityscape*-től való elmozdulás, holott a tájkép fogalmának bevezetésével épp egy új örökségvédelmi paradigmát és gyakorlatot kívántak meghirdetni. A „történeti települési táj”-fordítás figyelembe veszi e fogalmi változást, ám az *urban/urbain* kifejezés „települési”-ként való fordítása nem problémamentes. A magától értetődő „városi” kifejezéssel kimaradna ugyan a népi (falusi) tárgyi örökség, ami magyar, illetve közép-európai szempontból különösen jelentős, ám a „városi” jelző elhagyásával az eredeti kifejezés megfogalmazóinak az a szándéka tompul, hogy a korunkat jellemző, mindent elsöprő urbanizáció viszonylatában értelmezzék és kezeljék a városi örökséget. Nem véletlen, hogy a történeti települési táj első angol nyelvű szakkönyvének alcíme: *Örökségkezelés egy városi évszázadban*, eredeti címen *Managing Heritage in an Urban Century* (lásd Bandarin–van Oers 2012). Mindezek alapján én magam szerencsésebbnek találok a történeti városi táj kifejezést, és a tanulmányban ezt fogom használni.

venciót tudhatott magáénak, de egy olyan lelkes partnert is kapott a bécsi városvezetés személyében, amely Bécs példájával – és infrastruktúrájával – részt vett az új paradigma kidolgozásában. A 2005-ös bécsi konferencia tehát egy különlegesen jó példa arra, hogy megvizsgáljuk a kulturális örökség fogalmának alakulását egy olyan pillanatban, amikor a fogalom elterjedésének szintjei (globális, kontinentális, nemzeti, regionális, helyi) közül⁹ a két legtávolabbi (a globális és a helyi) összeér, és kölcsönösen hat egymásra. Ez a kölcsönhatás nem egyenlő felek között történik, hiszen az UNESCO normaadó nemzetközi szervként „helytelen viselkedés”¹⁰ esetén visszavonhatja, és ezzel presztízsveszítéssel sújthatja a helyszínt. Ennél komolyabb eszköz azonban nem áll a rendelkezésére, és ezzel is csak igen ritkán él, mivel célja az örökség védelme az általa lefektetett elvek szerint, és a cím megvonásával a helyszín kikerül a hatóköréből. Bécs esetében pedig igen erős a helyi szint, hiszen a város történetéből következően egy olyan településről van szó, amely központi funkcióihoz kapcsolódó identitását több szinten (nemzetközi, közép-európai regionális, nemzeti, tartományi) fogalmazza meg, és amely igen gazdag és összetett örökségvédelmi, városfejlesztési és szociális hagyománnyal, szabályozással és gyakorlattal rendelkezik. Ezek alapján tehát ideális helyszín az új városi örökségvédelmi paradigma megfogalmazásához különösen úgy, hogy ezzel együtt sikeresen oldja meg a WHC-nek a városi örökség kezelésében leggyakoribb problémáját jelentő magasház-építési konfliktust is.

Bécs és a Bécsi Memorandum kapcsolatának elemzése a két érintett szint részletes vizsgálatát igényelné, ám jelen tanulmányban csak a helyi szint, azaz Bécs város szerepének megértésére szorítkozunk. Ez egyrészt önmagában is egy igen összetett feladat, másrészt a városi örökség fogalomtörténeti vizsgálatát a nemzetközi szervezetek vonatkozásában már korábban elvégeztük,¹¹ így erre a kutatásra tudunk hagyatkozni az UNESCO-nak a konfliktusban, illetve a konferencián játszott szerepének az értelmezésénél. Az elemzés két probléma párhuzamos figyelembevételével történik. Az első Bécs kortárs, pontosabban 2000 és 2005 közötti önreprezentációjára kérdez rá, amelyben a(z) (ó)városnak, mint kulturális (világ)örökségnek egyre fontosabb szerep jut – igaz, ennek a szerepnek a jelentősége erősen kontextusfüggő. A második a válság és a megoldás történetét taglalja úgy, hogy a bécsi eseményeket a város identitása szempontjából fontos, a már említett szintekre való hatásával együtt próbálja meg értelmezni. Reményeink szerint a két kérdéskör segít megérteni a városi örökség kezelésének konkrét példáján keresztül a kulturális örökség fogalmában ekkor bekövetkezett változásokat, illetve azok következményeit.

⁹ Sankoly 2000.

¹⁰ Ez a kifejezés természetesen nem hivatalos dokumentumból, hanem egy világörökség-szkeptikus osztrák építész tanulmányából származik. Mindazonáltal véleményem szerint jól kifejezi a világörökségben a fogalom kialakulásától kezdve megfigyelhető didaktikus tartalmat. Achleitner 2005: 15.

¹¹ Sankoly 2015.

A BÉCSI ÓVÁROS ÚTJA A VILÁGÖRÖKSÉGI HELYSZÍNKÉNT VALÓ ELISMERÉSIG

Bécs óvárosának jelölése viszonylag megkésett más európai - vagy akár közép-európai - fővárosok világörökségi helyszíneként való elismertetéséhez képest. Amikor a bécsi óváros felkerült a világörökségi listára, már tizennégy európai főváros valamely történeti városrésze – többnyire a központja – rajta volt a listán. A közép-európai fővárosok közül ott volt Budapest (1987) és Prága (1992), de már az osztrák városok közül is szerepelt Salzburg (1996) és Graz (1999). Ez a megkésetttség részben azzal is magyarázható, hogy Ausztria – annak ellenére, hogy az ENSZ egyik hivatalos székvárosa – csak 1992 decemberében, harmincadik európai államként ratifikálta a Világörökség Egyezményt. A legtöbb nyugati államhoz hasonlóan ugyanakkor néhány évvel a nemzeti ratifikálást követően, 1996-tól kezdve ismertette el a legtöbb helyszínt, melyek sorában ugyan rögtön az első kettő között szerepelt a szintén Bécsben álló schönbrunni kastély, de a bécsi óváros csak a hetedik, illetve nyolcadik¹² – ebben a sorozatban az utolsó – volt, 2001-ben. Ezt követően már csak egyetlen, az Alpok hat országát (főleg Svájcot) érintő közös régészeti emlékhellyel gazdagodott az osztrák helyszínek száma. Ez utóbbit nem számítva elmondható tehát, hogy az osztrák világörökségi helyszínek mindössze hat év alatt, 1996 és 2001 között kerültek elismertetésre. Ez az időszak egyébként egybeesik azzal a néhány évvel, amikor a „nyugati” (azaz az UNESCO regionális felosztásában az európai és az észak-amerikai országokat jelentő egységbeli) helyszínek legnagyobb számban kerültek fel a listára (*1. ábra*).

A bécsi óváros (Wiener Altstadt, Historisches Zentrum; Historic Centre) világörökségi jelölésének folyamata 2000 januárjában indult meg az Osztrák Műemlékvédelmi Hivatal (Bundesdenkmalamt), a bécsi városháza megfelelő hivatalai, valamint a városi levéltár és a várostörténeti múzeum együttműködésével. A felterjesztés koordinátora Manfred Wehdorn,¹³ elismert bécsi építész és egyetemi tanár volt. A javasolt és végül az UNESCO által is elfogadott területet a – a Ringhez kapcsolódó középületekkel kibővített – Ringstrasse és a Duna-csatorna határolta be,¹⁴ a Belvedere-palotával kiegészítve. A védett városrész így 3,7 km² területű, amelyet egy 4,6 km² nagyságú pufferezóna egésszít ki.

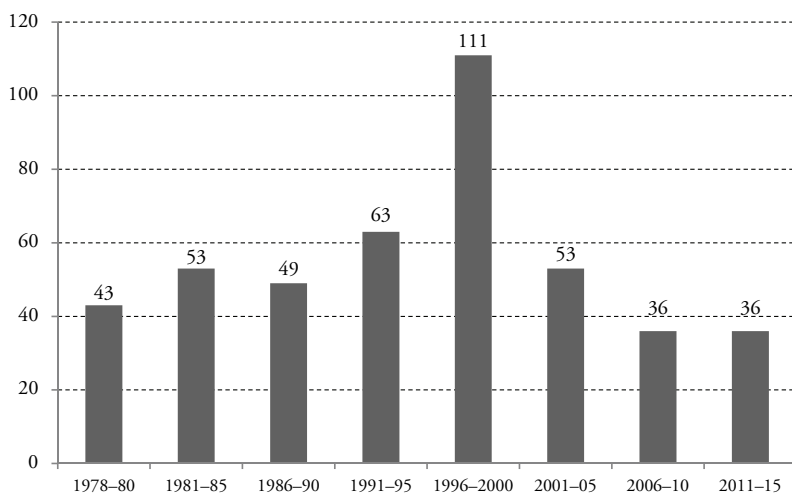
¹² 2001-ben a bécsi óváros mellett a Fertő tó kultúrtáj került még fel a világörökségi listára, osztrák és magyar közös helyszínként. A korábban elfogadott osztrák világörökségi helyszínek a következők: Schönbrunn, illetve Salzburg óvárosa (1996), hallstatt-dachsteini kultúrtáj (1997), semmeringi vasút (1998), Graz óvárosa és az Eggerberg-kastély (1999), wachau kultúrtáj (2000).

¹³ Manfred Wehdorn (szül. 1942) a mai napig a bécsi óváros világörökségi helyszínének legelismerettebb és a témáról legtöbbet publikáló kutatója, aki 1988 óta több osztrák és bécsi örökségvédelmi intézmény vezetője, illetve vezetőségi tagja.

¹⁴ A világörökségi terület illetően kijelölése így akár a Bécs szerkezetében a Ring kijelölésével és megvalósításával létrejövő folytonosságra is utalhat, hiszen a Ring építését, amely a közlekedés szempontjából az óváros körbezárásával járt együtt, már a 19. században is azzal a kritikával illették, hogy múzeumá tette a bécsi óvárost. Vö. Schorske 1998: 42.

1. ábra

Az UNESCO „Nyugati Régiója” (Európa és Észak-Amerika) államainak új világörökségi helyszínei öt éves bontásban

Mindez együtt Bécs területének 2%-át jelenti. A bécsi óváros könnyedén, egy évvel a kérelem beadása után megkapta a világörökségi elismerést, ami a város igen jelentős kulturális és politikai múltjának, illetve gazdag műemlék- és örökségvédelmi hagyományának ismeretében nem volt meglepő.

Más európai városokhoz hasonlóan a műemlékvédelem Bécsben is a második világháborút követően vált központi kérdéssé, azután a harcok során a város épületállományának negyede jelentősen megsérült vagy elpusztult. Az óvárosban, illetve annak közelében a legsúlyosabb veszteségeket a Szent István-székesegyház környéke, valamint a Duna-csatornától délre fekvő részek (Leopoldstadt) szenvedte el.¹⁵ A város újjáépítésének bő négy évtizedét (1945–1986) három időszakra bonthatjuk. Először a városi közösséget kellett újjászervezni 1945 és 1950 között úgy, hogy közben a várost a szövetséges hatalmak által megszállt kerületekre osztották. A következő évek (1950–1965) a belváros újjáépítésével teltek, melynek során a városi lakosság bekegyezésével és hathatós támogatásával a legfontosabb műemlékek helyreállítása megelőzte a lakóingatlanok újjáépítését. Ennek köszönhetően az osztrák semlegességet garantáló 1955-ös államszerződés aláírását követően nem sokkal már a felújított Burgtheaterben és Staatsoperben ünnepelhettek a bécsi polgárok.¹⁶ Bár Bécs szimbólumát és egyben az óváros legmagasabb épületét, a súlyosan sérült Szent István-székesegyházat már 1952-ben megnyitották, a teljes felújítás csak 1986-ra

¹⁵ Wehdorn 2004: 40.

¹⁶ Wehdorn 2004: 63.

fejeződött be az északi torony homlokzatának helyreállításával, ami egyben a székesegyház hosszú felújításának hatodik szakaszát is lezárta.¹⁷ Ezzel a háborús pusztításokat követő rehabilitáció korszaka szimbolikusan is lezárult, és ennek eredményeképp befejeződött a bécsi óváros helyreállítása.

A felújítás évtizedei számos olyan kérdést vetettek fel, amelyek alapjaiban kérdőjelezték meg az ausztriai városi műemlékvédelem hagyományát. A felmerült problémák közül az egyik legfontosabb kétségkívül az volt, hogy a műemléki védelem alatt álló épületeket milyen fogalmak és építészeti technikák mentén integrálják a környezetükbe. A műemléki városi környezet értelmezésének és kezelésének változásai, illetve az ezekben tetten érhető osztrák és bécsi jellegzetességek együttesen rajzolják meg azt a folyamatot, amelynek dokumentálása és elemzése elvezet a 2001–2003 közötti válság megoldásainak (a Wien Mitte-projekt átalakítása, a bécsi óváros világörökségi elismerésének megtartása és végső soron a Bécsi Memorandum megfogalmazása) megértéséhez. Ebben a folyamatban egyrészt a városfejlesztés módosulásaihoz illeszkedő városrehabilitáció területfelfogásának paradigmaváltásai jelölnék ki korszakokat, másrészt az örökség-fogalom fokozatos bővülése újabb jelenségek (ipari örökség, kortárs építészeti, parkok stb.) védelmének territorializációját vonja maga után. Az 1990-es évekre mind a városvédelem, mind a városi örökség kezelésének területi kulcsfogalmává a városi (kultur)táj válik, ami arra hivatott, hogy kifejezze és integrálja a védelem tárgyának egyre bővülő komplexitását.

A bécsi óváros esetében a második világháborús károkat felszámoló felújítási munkák tehát egy új korszakot jelölnek ki. A városi épített örökség védelme továbbra is a műemlékvédelem fogalmai szerint történik, de a felújítás volumene feszegetni kezdi ennek kereteit. A műemlékvédelem Ausztriában a háborút követő évekre mintegy évszázados intézménytörténettel rendelkezik, hiszen az első állami szakhivatal, a K. und K. Zentralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale megalapítására már 1850-ben sor került.¹⁸ Az örökségvédelem előtörténetét kutatva ugyanakkor azt is megállapíthatjuk, hogy a német nyelvterületen a kezdetektől fogva tudományos igénnyel fellépő, egyre kiterjedtebb intézményi, tudományos és törvényi elismerést kivívó műemlékvédelem mellett a 20. század elejétől megjelenik egy ikerfogalom, a nyilvánvalóan területi jelentéstartalmat is hordozó *Heimat(schutz)*. Ez utóbbi a területiség kifejezésére – városi közegre vonatkozóan is – a táj (*Landschaft*), illetve a hely (*Ort*) kifejezéseket használja már az 1910-es években.¹⁹ Míg az angol és a francia nyelv esetében az örökség fogalma egyetlen kifejezés (*heritage*, illetve *patrimoine*) formájában fejlődik a 18–19. század fordulójától kezdve, addig német nyelvte-

¹⁷ Wehdorn 2005: 24.

¹⁸ Wehdorn 2005: 15.

¹⁹ Az 1912-es hamburgi épületvédelmi törvény használja elsőként a városi tájképet hivatalos formában, amikor előírja a *Strassen-, Orts-, und Landschaftsbild* védelmét (Wehdorn 2005: 33). Hugo Hassinger pedig „[...] *Kunst- und Naturdenkmale des Wiener Ortsbildes*” elnevezés alatt jelenteti meg a bécsi városi emlékek inventáriumát (Hassinger 1916).

rületen a *Denkmal*- és a *Heimatschutz* együttesen, de egymástól részben eltérő tartalommal fejezi ki a múlt felhasználásának a szándékát. A három nyelv közötti fogalmi bizonytalankodásokat Astrid Swenson meggyőzően mutatta be az első világháborút megelőző korszakra vonatkozóan.²⁰ Ugyanakkor az is külön elemzést érdemelne, hogy a német nyelvterületen korszaktól és tartománytól függően hogyan változott e fogalmak használata.²¹ A bécsi világörökség szempontjából ugyanakkor ehelyütt elég arra felhívni a figyelmet, hogy az örökségvédelem német nyelvterületre jellemző, a kezdetektől fogva megfigyelhető erős területi (és nem csak tárgyként felfogott) vonatkozásának köszönhetően az örökségvédelemhez kapcsolódó kultúrtáj itt nem annyira újdonságként, mint inkább egy korábban használatos fogalom reneszánszaként²² is értelmezhető.²³

A bécsi óváros második világháború utáni újjáépítése – más osztrák városokéhoz hasonlóan – a műemlékvédelemből az örökségvédelem felé való elmozdulást is jelenti, különösképpen a felújítás utolsó szakaszában (1965–1986), illetve azt követően egészen napjainkig. Ennek a folyamatnak az értelmezésében leginkább a védendő terület fogalmi fejlődése nyújt támpontot. A két első látványos változást az 1972-es óvárosvédelmi törvénymódosítás (*Altstadterhaltungsnovelle*)²⁴ és az ehhez kapcsolódó Bécsi Óvárosmegőrzési Alap (Wiener Altstadterhaltungsfonds),²⁵ illetve a Bécsi Telekelőkészítési és Városmegújítási Alapot (Wiener Bodenbereitstellung- und Stadterneuerungsfonds, WBTS) létrehozó 1984-es bécsi lakóházfelújítási törvény (*Wiener Wohnhaussanierungs-Gesetz*)²⁶ jelenti. Az 1972-es törvénymódosításnak köszönhetően az épületalapú műemlékvédelmi megközelítést felváltotta az épületegyüttes-alapú (*Ensembleschutz*) védelem, melynek eredményeként a védett területek felkerültek Bécs zónásított fejlesztési térképére, ez pedig megteremtette az óváros egységes védelmének keretét. Bécs

²⁰ Astrid Swenson szerint: „both English and French have generic, albeit non congruent terms [...] there is no corresponding single word in German. In addition to *Kulturerbe* a variety of expressions are needed such as *Kulturgüter* (cultural property), *Denkmal* (monument) or *Heimat* (nominally ‘homeland’, but carrying implications that translations are not quite able to provide).” Swenson 2013: 9.

²¹ Érdekes lenne megvizsgálni például, hogy Alsó-Ausztria esetében az 1864-ben alapított Verein für Landeskunde von Niederösterreich a Verein für Heimatschutz und Denkmalpflegevel való 1925-ös egyesülése során előbb miért éppen a *Denkmalpflege* kifejezést hagyta el az újonnan létrejövő szövetség nevéből (Verein für Landeskunde und Heimatschutz von Niederösterreich), majd 1939-ben miért érezte szükségét, hogy a *Heimatschutz* is kikerüljön a hivatalos elnevezésből (Verein für Landeskunde von Niederdonau und Wien), hogy aztán napjainkig ne is kerüljön vissza. Wien Geschichte 2015.

²² A *Heimat* fogalmának a német identitásban betöltött szerepének részletes kutatását Celia Applegate végezte el Pfalzra vonatkozóan. Ebből az derül ki, hogy a *Heimat*-fogalom éppen abban segített a második világháborút követően, hogy a helyi identitás kontinuitását állítsa szembe egyfajta *revival* formájában a központi identitás épphogy meghaladt „örületével”. A fogalom első reneszánsza tehát az 1940-es évek végére, illetve az 1950-es évekre tehető. Applegate 1990: 230–244.

²³ Wehdorn 2005: 33–34.

²⁴ *Altstadterhaltungsnovelle*, 1972: 43–46.

²⁵ Wehdorn 2004: 96.

²⁶ *Wiener Wohnhaussanierungs-Gesetz*, 1984: 2353–2382.

világörökségi elfogadásának idejére a városi épületállomány mintegy 8%-a került ily módon védelem alá a 115 védett körzetben.²⁷ A WBTS Alap működése húsz év alatt 4555 épületben több mint 222 000 lakás tatarozását tette lehetővé, ami a Bécs egyik jellegzetességévé vált „finom városmegújítás” (*sanfte Stadterneuerung*) kialakulását eredményezte.²⁸

Az 1980-as évekre kialakuló „finom városmegújítás” gyökerei az újjáépítés második korszakának tömbfelújításaiig nyúlnak vissza. A bécsi óvárosban az 1950-es évektől kezdve egyre erősebben jelentkező tömb-, illetve negyedfelújítási igény egységes stratégia vagy elv híján különböző megoldásokat eredményezett. A Blutgassenviertel felújítása (1956–1965) jól mutatja azokat az elképzeléseket, illetve a megvalósulással kapcsolatos kritikákat, amelyek – Európa más városaihoz hasonlóan – a bécsi óvárost ekkor jellemezték. A projekt eleinte lakóközpont (*Wohnzentrum*) kialakításként indult, majd ennek továbbfejlesztését jelentette a lakófunkciót az üzleti tevékenységgel ötvöző felújítás a Nikolaigässén, amelyvel szemben új elvárásként fogalmazódott meg, hogy őrizze meg az óvárosi hangulatot, és emellett az üzleti bevételekből származó jövedelemmel is csökkentse a felújítás költségeit. A megvalósult rehabilitációt azonban számos kritika érte. Legnagyobb hibájának azt tartották, hogy a negyed eredeti társadalmi összetételét megbontva dzsentrifikációt indított el a környéken.²⁹ Az 1972-es törvénymódosítást követő védett zónák felújítása már jobban ügyelt az adott városrészre jellemző társadalomszerkezetre. Az első példa, az eltérő építéstörténeti korszakokból származó és nem különösebben exkluzív épületegyüttessel rendelkező Spittelberg felújítása volt, amely a bécsi óváros egyik városvédelmi sikertörténetévé nőtte ki magát³⁰ úgy, hogy példaadóan ötvözte a bécsi „finom városmegújítás” három kulcselemét: a fenntartható fejlődés kritériumainak érvényesítését, a lakossági részvétel elvének alkalmazását a fennálló társadalmi szerkezet megóvása végett, valamint a pályázati rendszerű közfinanszírozást. Az így fokozatosan kialakuló városfelújítási modell mindinkább holisztikus igénnyel lépett fel, különösen azután, hogy az új, 1998-as természetvédelmi törvény (*Wiener Naturschutzgesetz*) immár azokat a rendelkezéseket is tartalmazta, amelyek a városnak, mint ökológiai egységnek a funkcionális fenntartását célozták.³¹ A „finom városmegújítás” gyakorlata, kiegészülve a természeti fenntarthatóság törvényi szabályozásával, lehetővé tette, hogy Bécs az óváros világörökségi elismerésének időpontjára készen álljon arra, hogy városi tájként, azaz a holisztikus megközelítésnek leginkább megfelelő területként kerüljön meghatározásra.

A „finom városmegújítás” elmélete és gyakorlata mellett a városi történeti környezet jogi védelme is kialakult, ami szintén kedvezett a városvédelem holisztikus megközelítésének. A városi örökség területiségének fogalomfejlődése során

²⁷ Wehdorn 2004: 93.

²⁸ Wehdorn 2005: 40.

²⁹ A *Nobelghetto* kifejezés ekkor vált széles körben ismertté Bécsben. Wehdorn 2005: 38.

³⁰ Wehdorn 2005: 39.

³¹ *Wiener Naturschutzgesetz*, 1998: 175–199.

már korán, a századfordulón megjelenik a hely(kép) (*Orts/bildl*), amely a műemléki reprezentációba beemeli az épített környezetet is, valamint utal a műemlék identitáshordozó szerepére. Az újjáépítés során pedig már az 1950-es évek közepén megfigyelhető a nagyobb összefüggő kezelési egységek (*größere Zusammenhänge*) iránti igény,³² ami az 1970-es évekre az épületegyüttes (*Ensemble*) fogalma alatt intézményesül, és mint ilyen, egyfajta identitáshordozóként is fellép, mivel az épületegyütteshez kapcsolódó érték (*Ensemblewert*) az, amely az adott városrész védelmét az osztrák műemlékvédelmi törvény 1978-as kiegészítése óta lehetővé teszi.³³ Az 1990-es években kiteljesedő, immár a város ökológiáját is magában foglaló megközelítés ugyanakkor még nem rendelkezik önálló területi fogalommal, mivel egészen az ezredfordulóig a kultúrtáj kifejezést a törvényhozók kizárólag a természetvédelem esetében alkalmazzák.³⁴

Bécs óvárosa világörökséggé válásának éveire az osztrák/bécsi örökségvédelem számára egy különösen gazdag, sok forrásból táplálkozó eszközkészlet állt a rendelkezésére, melynek elemei több mint másfél évszázad során fejlődtek ki, és annak ellenére, hogy sokszor nemzetközi hatásra jöttek létre, megtartották helyi értelmezési keretüket, jellegzetességüket. Az alábbi, örökségvédelmi hagyományhoz sorolható eszközök, bár eltérő jelentőséggel, de mind hozzájárultak ahhoz, hogy a bécsi óváros a 2000-es évekre városi tájként váljon értelmezhetővé:

- A már említett másfél évszázados műemlékvédelmi hagyomány az 1950-es évektől a történeti városok, városrészek koordinált homlokzatfelújítási programjaival nyitott a területi egységek megőrzése felé. Ez lehetővé tette, hogy a városkép védelme az eredeti szubsztancia helyreállítását célzó megközelítéstől elmozduljon az egységes szerkezeti megjelenítés irányába,³⁵ ami egyébként a helyi közösség széles körű mozgósításával valósult meg.
- Az 1907-től megjelent *Osztrák művészeti topográfia*³⁶ táji bontásban, műemlékvédelmi tudományos igénnyel készítette el Ausztria művészeti inventáriumát. Ennek első kötete éppen Krems környékét, benne azt a Wachaut dolgozza fel, amely 2000-ben világörökségi kultúrtájként kerül elfogadásra.
- A 20. század elején intézményesült *Heimatschutz* kezdeményezések a városi területek megőrzésénél is hangsúlyozták az épített és a természeti környezet kapcsolatát, amelynek fogalmi leírására a *Heimat* mellett a *táj (Landschaft)* is szolgált.
- Az 1960-as évek végén nemzetközi szinten is intézményesülő tájépítészet Bécsben is egyre nagyobb hatással volt, így fokozatosan lehetővé vált

³² Demus 1955: 41.

³³ Wehdorn 2005: 47.

³⁴ Wehdorn 2005: 87.

³⁵ Wehdorn 2005: 49.

³⁶ Tietze 1907.

- a parkok és kertek felvétele a műemlékek közé,³⁷ azaz a védett városrészben az ezredfordulóra az épített és a természeti környezet egysége fejeződött ki.
- Az 1960-as évektől induló falusi épített örökségvédelem (*bäuerliche Erbe*) az 1980-as évekre eljutott oda, hogy az épített és a természeti környezet együttes, évszázados fejlődése eredményeként létrejött településkép olyan értékévé vált, amit a műemlékvédelemnek is figyelembe kellett vennie.
 - Az újjáépítés első évtizedeinek kritikája alapján az 1970-es évekre kialakult, majd törvényi elismerést is kapott az épületegyüttes (*Ensemble*) mint a védelmet motiváló érték. Ez a fogalmi fejlődés biztosította a műemlékvédelem és a városi örökségvédelem közötti folytonosságot, mivel ugyan az épített örökségből indult ki, de az örökségvédelem bővülésével a törvényi szabályozás során annak újabb elemeit is beillesztette, sőt idővel prioritásként kezelte.
 - Bécs valószínűleg nemcsak világelső az ipari örökség elemei felmérésének szándéka tekintetében,³⁸ de később azok felújításában is nemzetközi hírnevet vívott ki, különösképpen a Gasometer, a hajdan volt legnagyobb európai városi gázmű városi kultúr- és lakónegyed-jellegű felújításával. Az ipari örökség hasznosítása az épületegyüttesek természetéből következően az 1980-as évektől kezdve felerősíti a városmegújítás esetében a városnegyedben, az épületsziluettnben és a történeti épületek újrahasznosításában való gondolkodást.
 - Az 1980-as években intézményesült a kortárs építészet örökségvédelme, amelyben Bécs szintén úttörő szerepet vállalt, és ezzel nyitottabbá vált a különböző korszakokból származó épületek együttes védelmére is.³⁹

A bécsi műemlék- és örökségvédelem rövid összefoglalója alapján megállapítható, hogy a város – sokszor a világelsőik között – sajátos keretei között alkalmazva végigjárta a kulturális örökségvédelem fogalmi fejlődésének azt az útját, amelyet a nemzetközi normaadó dokumentumok alapján korábban megrajzoltunk.⁴⁰ 2001-re a „finom városmegújítás” modellje immár csaknem negyedszázados múlttal rendelkezett, ami feltételezhetően a város vezetőit, az örökségvédelmi szakembereket és magukat a városlakókat is különösen érzékennyé tette az idővel a városi táj fogalma alatt kidolgozásra kerülő paradigmaváltás okai és következményei iránt. A „finom városmegújítás” évtizedei lassan feloldották a műemlékvédelem fogalmi alapját képező régi és új közötti következetes megkülönböztetést, és ennek köszönhetően mind a városi örökség tere, mind az örökségesítésre méltó városi objektumok kora kontinuumként jelent meg úgy, hogy ez a jelentős változás

³⁷ *Änderung des Denkmalschutzgesetzes* 1999: 1335–1361. A törvény módosítás 56 ausztriai parkot és kertet von védelem alá, amelyből a 9 osztrák tartományból a második legtöbb, 11 található Bécsben.

³⁸ Swittalek 1982: 43–49. Mindössze két évvel az 1925-ös műemlékvédelmi törvény után született meg annak igénye, hogy összeírják a bécsi ipari és technikai műemlékeket.

³⁹ Wehdorn 2005: 65.

⁴⁰ Sonkoly 2015.

nem számolta fel a hagyományos műemlékvédelem intézményi kereteit. A városi örökségi tér kitágulásának köszönhetően már nemcsak az óváros kerülhetett védelem alá, hanem egyre több későbbi, akár kortárs korszakból származó városnegyed is; a kontinuus időfelfogás hatására pedig megengedőbb lett a város a kortárs építészeti örökségi környezetben való megjelenése iránt, ahogyan azt a Haas-házak⁴¹ fogadtatása is bizonyítja. Mindezek következtében a műemlékvédelemre jellemző hitelességfogalom is átalakult úgy, hogy immár a városi szerkezet és épületállomány egymásra rakódott szintjeinek folytonosságát testesíti meg, és ezen értelmezés mentén biztosítja, hogy a történetileg kialakult városkép tovább fejlődhesen.⁴²

A BÉCSI ÓVÁROS MINT VILÁGÖRÖKSÉGI HELYSZÍN (2001)

Bécs óvárosának némileg megkésett felterjesztése a világörökségi címre azt is eredményezte, hogy az indoklásban ekkor már szerencsés volt szerepeltetni a kulturális örökség fogalmában az ezredfordulóra bekövetkezett változásokat. A két legfontosabb újítás ekkorra a kultúrtáj fogalmának egy évtizede folyó intézményesülése, illetve a szellemi örökség mind jelentősebb szerepe volt. Ez utóbbi fogalom egyébként éppen a vizsgált konfliktus megoldásának évében, 2003-ban kapott önálló UNESCO-egyezményt. A bécsi felterjesztés készítői minden bizonnyal figyelemmel kísérték ezeket az újdonságokat. A dokumentumban Bécsset egyrészt olyan városi kultúrtájként mutatják be, amely nemcsak két évezredes városfejlődés réteges lenyomata, hanem az emberi és a természeti viszonyok kifejeződése is.⁴³ Másrészt – a szellemi örökség ekkor még nem teljesen kanonizált fogalmát kerülve – hangsúlyozzák a város egyedülállóan hosszú „zenei fővárosi” hagyományát. A világörökségi indoklás átveszi mindkét megközelítést: egyrészt szintén városi tájként definiálja a bécsi óvárost,⁴⁴ másrészt a Bécsnek javasolt és megítélt három világörökségi kritérium közül az utolsót éppen az említett zenei hagyomány okán határozza meg.⁴⁵ A bécsi óváros felterjesztése tehát jól előkészített,

⁴¹ A Haas-házak újjáépítésére 1985 és 1990 között került sor Hans Hollein (1934–2014) bécsi sztárépítész posztmodern tervei alapján. Bár az épületegyüttes szándékosan eltér a környezettől, és központi helyzetéből adódóan (a Szent István-székesegyházzal szemben helyezkedik el) még inkább problematikus, a bécsi közönség mégis elég gyorsan elfogadta, többek között annak köszönhetően, hogy a vizuális média előszeretettel használja helyszínként.

⁴² Wehdorn 2004: 99.

⁴³ A Bécs város által készített felterjesztés szerint: „The centre of Vienna is to be seen as a historically grown *urban landscape* where not only the individual historical epochs are equally represented one beside the other, but where also the *manmade structures* are to be seen on an equal footing with the *natural context*.” (Kiemelés tőlem.) UNESCO 2001a: 8.

⁴⁴ „The historic town of Vienna, like an urban cultural landscape, integrates a complex stratigraphy of historic layers from the ancient Celtic and Roman times onwards.” UNESCO 2001b: 3.

⁴⁵ A VI. – általában önállóan nem alkalmazott – kritérium meghatározása: „to be directly or tangibly associated with events or living traditions, with ideas, or with beliefs, with artistic and literary works of outstanding universal significance”. A tanulmányban Béccsel

Bécs örökségi szempontból kiváló adottságait meggyőzően bemutató anyag, amit mi sem bizonyít jobban, minthogy a felterjesztés alapján készült ICOMOS-véleményezés, majd a Világörökségi Bizottság hivatalos indoklása csaknem teljes egészében átveszi a dokumentum legfőbb elemeit. A világörökségi elismerés annak rendje és módja szerint, gond nélkül meg is történt, még 2001-ben. A kedvező döntés ugyanakkor tartalmazott egy olyan kitéletet, amely kétségessé tette a cím végleges megtartását: a Stadtpark mellett található, ekkor még meg nem nevezett beruházás kapcsán felhívta a figyelmet arra, hogy az új építési projektek megzavarhatják az óváros vizuális integritását, illetve jelezte, hogy a későbbiekben ellenőrizni fogják, tiszteletben tartja-e utóbbit a város.⁴⁶

A frissen megszerzett világörökségi címet ez a projekt, a Wien Mitte-fejlesztés sodorta veszélybe rövid időre. A világörökségi döntés már megelőlegezte, hogy a dinamikusan fejlődő Bécs – amely 2001-től két kiterjedt és egymástól városi léptékben távolabb elhelyezkedő világörökségi helyszínnel rendelkezik – folyamatos konfliktussorozat elé néz, ami nem a nagy múltú hagyományos műemlékvédelem szempontjából veszélyezteti a helyszínek világörökségi státuszát, hanem a vizuális integritás pontosan meg nem határozott fogalma alapján. A döntésben megnyilvánuló kettősségnek köszönhetően a bécsi óváros világörökségi elismerésének története kétféleképpen írható meg. Egyrészt olyan sikertörténetként, amely azt meséli el, miként növelte a városvezetés elvárásainak megfelelően a világörökségi cím a város presztízsét és a turisták számát; másrészt egy konfliktussorozatként, amelynek során az UNESCO WHC és a város között folyamatos egyeztetés folyt arra vonatkozóan, hogy a világörökségi pufferzónában, illetve az azon kívül megvalósítandó nagyberuházások sértik-e, és ha igen, milyen mértékben a védett terület vizuális integritását. Utóbbi narratíva azzal a Wien Mitte-projekthez kapcsolódó válsággal kezdődik, amely felvetette a világörökségi cím elvesztésének lehetőségét, ami különösen nagy presztízsvesztés lett volna a város számára közvetlenül annak előkészítése és megítélése után. A címmegvonás (*delisting*) fegyvere mindvégig megmaradt az UNESCO kezében, így a város – amennyiben el akarta ezt kerülni – állandó egyeztetésre

összehasonlításképpen vizsgált hat közép-európai város esetében Prágánál és Salzburgnál találjuk meg ezt a kritériumot. Prága esetében a Károly Egyetem alapításával kezdődő oktatási hagyomány, illetve Mozart és Kafka nevesül, míg Salzburgnál a zenei hagyomány, és mindezekelőtt szintén Mozart, aki egyébként – a többi bécsi klasszikussal együtt – a bécsi óváros részletes indoklásában is megjelenik. E kritérium esetlegességét jelzi, hogy a Bécsi Egyetem nem kerül említésre, holott mindössze 17 évvel a Károly Egyetem után alapították, és nagyobb is, mint az előbbi. Más igen jelentős kulturális fővárosok – például Párizs vagy akár Budapest – esetében ugyanakkor egyáltalán nem szerepel ez a kritérium az indoklásban.

⁴⁶ A pontos megfogalmazás így szólt: „The Committee recommended that the State Party undertake the necessary measures to review the height and volume of the proposed new development near the Stadtpark, east of the Ringstrasse, so as not to impair the visual integrity of the historic town. Furthermore, the Committee recommended that special attention be given to continuous monitoring and control of any changes to the morphology of the historic building stock.” UNESCO 2001c: I.A.

kényszerült. A bécsi világörökségek története máig tehát egy egyeztetési sorozatból áll, amelynek az elmúlt tizenöt év alatt immár kilenc szakasza volt (2. ábra).

Azt, hogy a bécsi világörökség sorsa nem egyedülálló, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a világörökségi veszélyeztetettség azoknál a közép-európai városoknál (Budapest és Prága) is rendszeresen felmerül, amelyek a bécsi felterjesztésben összehasonlítási példaként szerepelnek, de a másik két osztrák világörökségi város (Graz és Salzburg) esetében is.⁴⁷ Emellett figyelmet érdemel a 2000-es évek két – Bécs mellett leggyakrabban hivatkozott, egyébként szintén közép-európai – világörökségi városi konfliktusa: a kölni katedrális és a drezdai Elba-völgy sorsa. E hét világörökségi város veszélyeztetettségű dokumentációja már olyan adatbázist jelent, amely a konfliktusok alapján kirajzolódó folyamatok összehasonlítását is lehetővé teszi. A konfliktusok története alapján megállapítható, hogy a városfejlesztés szempontjából a nagyobb városok esetében a világörökségi elismerés folyamatos kihívást jelent. 2000 és 2015 között a hét város esetében mindössze két olyan évvel találkozunk, amikor egyetlen várossal kapcsolatban sem jelenik meg veszélyeztetettségű jelentés; ezzel szemben öt olyan év van, amikor legalább négy várossal kapcsolatban születik ilyen jelentés (3. ábra). Az évek során a veszélyeztetettség-elemzés megindult a tudományos intézményesülés útján úgy, hogy a természetvédelem szempontrendszeréből merített. Ez az UNESCO-jelentések esetében azt jelenti, hogy az eredetileg a természeti környezetre kialakított szempontok kiegészítésre kerültek a városi környezetre vonatkozó ismervekkel.⁴⁸ Az így figyelembe vett, hetvenötféle lehetséges veszélyeztetettségűből azonban csak tíz jelent meg a hét város esetében, és ezek is igen eltérő gyakorisággal (3. ábra). A problémák csaknem fele nagyberuházásokkal volt kapcsolatos (a hétből hat városnál), emellett az UNESCO a kezelési tervek (hat város), illetve a felszíni közlekedés infrastruktúrája (négy város) kapcsán látott jelentősebb problémát.

A különböző jelentések, illetve problémák természetesen nem egyazon szinten kezelendők, együttes értelmezésük inkább a tendenciák megragadására, mintsem komolyabb statisztikai elemzésre alkalmas. Mindez leginkább talán az összehasonlításnál használt két német városi világörökségi helyszín, Köln és Drezda példájával illusztrálható. Drezda esetében csak egyetlen, a felszíni közlekedéssel kapcsolatos probléma jelenik meg, nevezetesen az Elbán építendő új közlekedési kapocs, a Waldschlösschen-híd felépítése, amire végül az UNESCO WHC többszöri tiltó rendelkezése ellenére is sor került. Ez – Európában eddig egyedülálló módon – a helyszín 2004-ben elnyert világörökségi státuszának megvonását eredményezte 2009-ben.⁴⁹ Ezzel szemben világörökségi szempontból

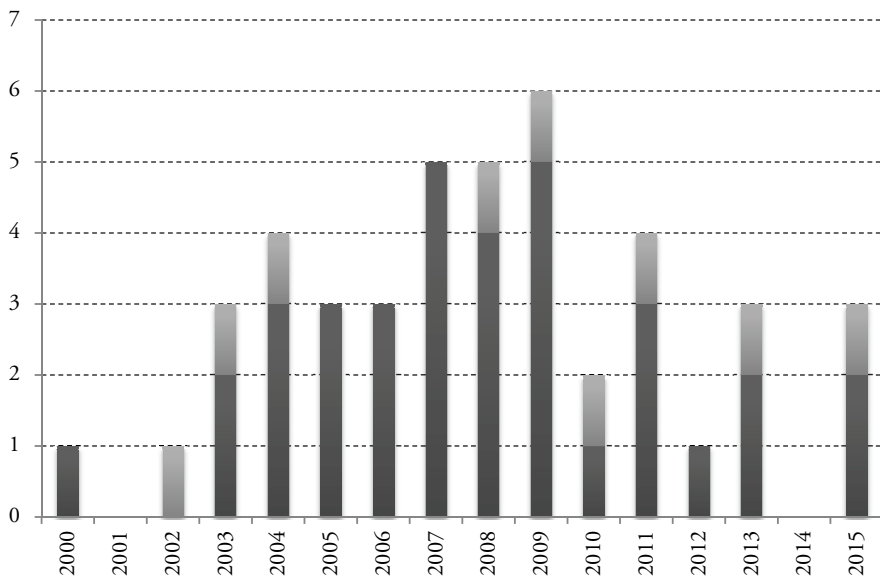
⁴⁷ A bécsi felterjesztési dokumentáció Budapestet és Prágát javasolja összevetni Bécsnél, a hasonló méret és történelem okán. A felterjesztés részletesen kitért Bécs „modell” szerepére (UNESCO 2001a: 7), ám ez az indoklásban már nem jelenik meg (UNESCO 2001b).

⁴⁸ A veszélyeztetettségű mutatók értelmezésének referenciájaként az UNESCO honlapja egy a természet, és azon belül is az erdővédelem szempontrendszerét kidolgozó tanulmányt használ. Patry–Bessett–Leclercq 2005.

⁴⁹ A drezdai Elba-völgy világörökségi dokumentációjára: UNESCO Dresden.

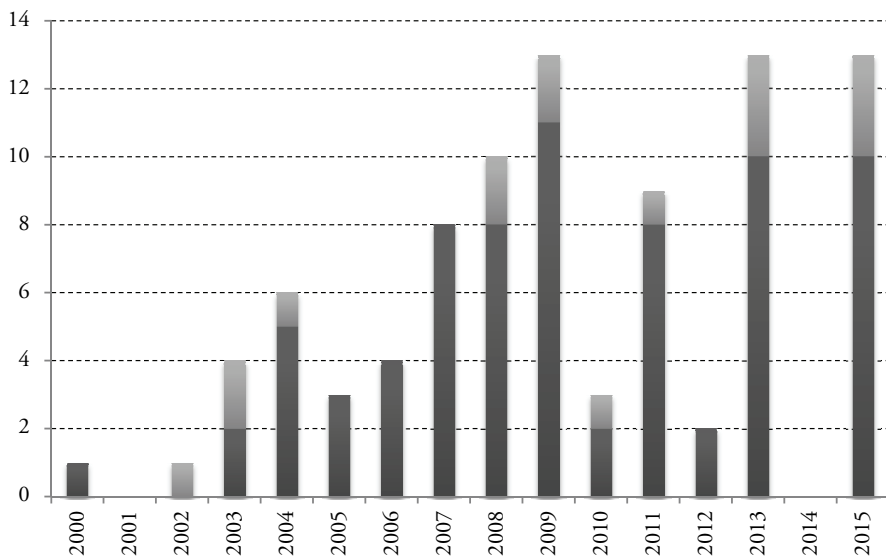
2. ábra

*Az UNESCO WHC által elkészített jelentések száma a hét város esetében
(világosszürkével a Bécsre vonatkozó jelentések)*

3. ábra

*Az UNESCO WHC által megfogalmazott veszélyek száma a hét város esetében
(világosszürkével a Bécsre vonatkozó jelentések)*

sikertörténet a kölni katedrális esete, amely – a többi vizsgált várossal ellentétben – önálló műemlékként, pufferzóna nélkül került elismerésre.⁵⁰ 2003-ban a katedrálisról távolabb fekvő Deutz-negyed fejlesztése olyan magas (100–149 méter közötti) toronyházak építésével járt volna, ami – Bécshez hasonlóan – felvetette a vizuális integritás problémáját. Ennek eredményeként 2004-ben a kölni katedrális felkerült a veszélyeztetett helyszínek listájára, de 2006-ban már arról számoltak be, hogy a Wien Mitte kezelésének mintájára kidolgoztak egy programot, amellyel meghatározzák a pufferzónát, és az ahhoz kapcsolódó szabályozást.⁵¹ A konfliktus végül 2008-ra rendeződött: a tervezett épületek helyett alacsonyabbak épültek, Köln városa pedig kialakított egy pufferzónát, amelyet az UNESCO is elismert, és levette a helyszínt a veszélyeztetett világörökségek listájáról.⁵² A cím visszavonásának lehetőségével – ami Drezda esetében megvalósult, Bécs esetében pedig 2002-ben felmerült – a többi közép-európai várossal kapcsolatos WHC-döntések esetében nem találkozunk.

A kisebb városok esetében, mint Graz és Salzburg, főleg a belváros történeti karakterének megtartása, míg a nagyobbaknál a pufferzóna fejlesztései, vagy akár a külső kerületekben tervezett magasházas nagyberuházások jelentenek problémát. A veszélyeztetettségi jelentések közé a hét város közül Salzburg (az első osztrák világörökségi város) került fel a legtöbb alkalommal. Esetében a belváros integritását veszélyeztető sportcentrum, a közelben tervezett toronyházak, egy vízmű vagy éppen egy viadukt készítette az UNESCO WHC-t arra, hogy többször is felszólítsa a várost egy olyan fejlesztési terv létrehozására, amely tiszteletben tartja a világörökségi helyszínt. 2015-ig ez mégsem valósult meg.⁵³ Graz kapcsán szintén az új beruházások veszélyeztetik a védett területet (a Kommod-Haus lebontása és tervezett pótlása egy Zaha Hadid által megtervezett épülettel, a túl-méretezettnek ítélt Kastner & Öhler áruház stb.), ám itt a tervek finomításával, egy általános kezelési terv elkészítésével és a pufferzóna növelésével sikerült kompromisszumra jutni, így 2009 óta nem is készült jelentés a grazi világörökségről.⁵⁴ Prága esetében a számos vitát kiváltó, mostoha sorsú Blanka-alagút,⁵⁵ míg Budapestnél a belső-erzsébetvárosi pufferzóna („zsidónegyed”), a védett

⁵⁰ A kölni székesegyház világörökségi dokumentációjára: UNESCO Cologne.

⁵¹ Wehdorn (Hg.) 2006: 37.

⁵² Érdemes megemlíteni, hogy a kölni katedrális vitája során merül fel a 2004-es WHC-ülésen, hogy minél gyorsabban meg kell szervezni azt a konferenciát, amelyet a 2003-as WHC-ülés előírányzott a Wien Mitte kapcsán, és amelytől azt várják, hogy elősegíti a magasépületek, illetve a kortárs építészeti történeti városrészekre gyakorolt hatásának kezelését. UNESCO WHC 2004: 266–267.

⁵³ A salzburgi történeti belváros világörökségi dokumentációjára: UNESCO Salzburg, különösen a 2015. évi jelentés.

⁵⁴ Graz városának világörökségi dokumentációjára: UNESCO Graz, különösen a 2009. évi jelentés.

⁵⁵ A prágai történeti belváros világörökségi dokumentációjára: UNESCO Prague, különösen a 2009., 2010. és 2011. évi jelentések.

részek épületállományának elhanyagolása, vagy az új projektekkel kapcsolatos információk hiánya vezet újabb és újabb ellenőrzésekhez, jelentésekhez.⁵⁶

A veszélyeztetettségi jelentések összehasonlítása (2–3. ábra) jól mutatja, hogy a 2002-es Wien Mitte-projekt óta napjainkig Béccsel szemben is számos kifogás fogalmazódott meg a WHC részéről. Az első, 2003-tól kezdve újra és újra visszatérő elvárás, hogy a város fejlessze a történeti épületek megőrzéséhez szükséges technikai felkészültségét.⁵⁷ Még ha Bécs eleget is tesz ennek, a jelentések szerint nem megfelelően használja ki azt a vizuális integritás fokozatosan fejlődő mérésének érdekében.⁵⁸ A Wien Mitte-válság megoldása után egy újabb vasútállomás, a főpályaudvar (Hauptbahnhof) fejlesztése kapcsán merült fel bécsi világörökségi helyszín – ezúttal a schönbrunni palotaegyüttes – vizuális veszélyeztetettsége,⁵⁹ mivel itt egy 100 méter magas toronyház építését tervezték, ami – más hasonló projektekkel, mint például a meidlingi Kometgründe áruház tervezett tornyával együtt – egy hatéves polémiához vezetett a WHC és a bécsi városháza között. Ennek során a WHC többször sajnálatát fejezte ki, amiért nem kap elég információt az új beruházásokkal kapcsolatban, illetve azért, hogy a város által felajánlott tervmódosítások nem elegendőek a fennálló vizuális integritás megtartására. Bár Bécs időközben birtokába jutott olyan technikának, amely lehetővé tette a szükséges vizuális hatástanulmányok elkészítését, ezeket a WHC jelentései szerint nem a valós helyzet felmérésével készítették el.⁶⁰ Ezt az újabb polémiát egy 2012-es UNESCO WHC – ICOMOS -vizsgálat zárta le, amely az addigi kritikákat megerősítve elfogadhatónak ítélte a beruházások tervezését. Ezt az értékelést lényegében a 2013-as WHC-döntés is megerősítette azzal a kitételrel, hogy a főpályaudvar több éves fejlesztési menetéről a későbbiekben is információt kell kapnia. 2015-ben aztán egy újabb projekt, az Intercontinental Hotelhez kapcsolódó fejlesztés kapcsán fogalmazódott meg a WHC részéről újra az a kritika, hogy a 2012 óta kifejlesztett új technikákat és intézkedéseket nem alkalmazzák a világörökségi helyszín fenntartható fejlődésének a biztosítására.⁶¹ Az egyik legjelentősebb, a WHC által is üdvözölt újítás ugyanakkor a 2014-es Magasház Koncepció, amely amellet, hogy különös figyelmet szentel a két bécsi világörökségi helyszín vizuális integritása védelmének, megszünteti a korábbi, 2002-es rendelkezés által a magasépítési korlátozás alól kivett, a második világháborúban leginkább elpusztult területek különállását. Ezek a városrészek egyébként részben egybeesnek az óváros pufferrónájával.⁶²

⁵⁶ Budapest világörökségi dokumentációjára: UNESCO Budapest, különösen a 2008., 2011., 2013. és 2015. évi jelentések.

⁵⁷ UNESCO 2002.

⁵⁸ UNESCO WHC 2013: 20.

⁵⁹ UNESCO Vienna 2008.

⁶⁰ Az egyik UNESCO-jelentés például sérelmezi, hogy 1,6 méter magas gyalogosokkal számolt a vizuális hatástanulmány. UNESCO Vienna 2010.

⁶¹ UNESCO Vienna 2015a.

⁶² UNESCO Vienna 2015b: 7–8.

A bécsi világörökségi veszélyek 2002 és 2015 közötti története alapján megfigyelhető, hogy a helyszínek működésére vonatkozó irányelvek (*Operational Guidelines*)⁶³ két alapelve – a hitelesség és az integritás – közül hogyan válik az utóbbi kiemelkedő jelentőségűvé, illetve ez hogyan feleltetődik meg a vizuális integritás elvének, amelynek meghatározását, illetve szabályozását ugyanakkor az irányelvek nem tartalmazzák. A WHC-döntésekben a 2012-es vizsgálati jelentés kapcsán jelent meg először a fenntartható fejlődés fogalma, amely ekkortól rendszeres hivatkozási szemponttá vált – ennek megfelelő alkalmazását a városi örökség esetében szintén a vizuális integritás helyes fenntartása jelenti.

A vizsgált időszakban az örökség területe is kiterjed: egyrészt megszűnik azon városrészeknek a védelem alól való kiemelése, amelyek intenzív fejlesztését a háborús pusztítások indokolták, másrészt a pufferzónára, sőt a külső kerületek fejlesztésére is mind szigorúbban hat a védett területek jelenléte a vizuális integritás elvének alkalmazása révén. Ebben a történetben modellértékű szerepet játszik a Wien Mitte-projekt kezelése, hiszen a városi világörökségi konfliktusok során megfigyelt elvek gyakorlati alkalmazásának első példáját jelenti. Ez az első válság lényegében nemcsak magában foglalja mindazokat a jellemzőket, amelyek az UNESCO WHC és a helyi szervek közötti konfliktusok sajátjai, hanem a későbbiekben is referenciaként szolgál az ilyen jellegű polémiáknál.

AZ ELSŐ VESZÉLYFORRÁS: A WIEN MITTE-PROJEKT ÉS ENNEK KÖVETKEZMÉNYEI

A Wien Mitte-projekt referenciahelyzete⁶⁴ többek között abból a véletlen egybeesésből ered, hogy az egyszerre futó több magasházprojekt közül ez volt az, amely számos módosítást követően éppen azután kapott építési engedélyt, hogy Bécs felterjesztette óvárosát a világörökségi címre. Az alig másfél évig tartó, a cím elvesztésének rémével fenyegető konfliktus csupán egy rövid szakaszt jelent a Wien Mitte pályaudvar felújításának több mint húszéves történetében. Ez az Ortner & Ortner építészstúdió első, 1991-es nyertes pályázatával kezdődött, és ugyanennek a cégnek egy másik, 2007-ben elnyert pályázatának 2013-as befejezésével ért véget.⁶⁵ A világörökségi elvárásoknak megfelelően kiírt 2003-as, sebtében elbírált pályázatot nem az Ortner & Ortner, hanem a Henke Schreieck építésziroda nyerte el, ám ez utóbbi végül nem tudott megegyezni a befektetővel, így nem is

⁶³ “Integrity is a measure of the wholeness and intactness of the natural and/or cultural heritage and its attributes.” UNESCO 2015: 18.

⁶⁴ A 2005-ös konferencia anyaga háromszor említi a Wien Mitte-projektet, ezen felül a konferenciához kapcsolódó kiállítás részeként részletesen beszámol a nyertes pályázatról mint a történeti városi táj alkalmazásának követendő példájáról. City of Vienna 2005: 36, 40, 74, 103.

⁶⁵ Az Ortner & Ortner építészstúdió nem egyedül a Wien Mitte kapcsán kapott megrendelést a várostól. Ez a cég tervezte a bécsi múzeumnegyed olyan emblematis korárs épületeit, mint a Leopold Múzeum, a Modern Művészeti Múzeum vagy a kibővített Múcsarnok (Kunsthalle).

valósult meg a nyertes pályázatuk.⁶⁶ Mindez jól mutatja, hogy a Wien Mitte-projekt szempontjából a világörökség nem végleges megoldást jelentett, hanem csak kijelölte azokat a határokat, amelyeket a fejlesztési projekt nem hághat át.

A pályaudvar és a bécsi óváros eredetileg nem jelentett szerves egységet. Közös történetük akkor kezdődött, amikor a világörökségi cím elnyerésével a Wien Mitte bekerül az óvárosi helyszín pufferzónájába. Az így kialakuló rövid válság három szakaszra bontható: az előtörténet, azaz az elismerések időszakára (2000–2001); a válság (2002); valamint a megoldás éveire (2003). A megoldás természetesen csak a két területi egység kapcsolatának rendezését jelentette, hiszen a beruházás szempontjából nem vezetett a tervek megvalósításához, az óváros szempontjából pedig nem eredményezte a magasépítésű fejlesztések átfogó rendezését.

Az UNESCO WHC különösen nagy figyelmet fordított a 2002-es évben az új helyszín státuszának a tisztázására: márciusban ICOMOS-, májusban pedig WHC-küldöttség érkezett a városba, amely a WHC dinamikus, másfél évvel korábban megválasztott elnökének, Francesco Bandarinnak a vezetésével körültekintően tájékozódott a projektről. A WHC soros ülésére ráadásul igen közel, Budapesten került sor, ami még inkább előtérbe helyezte Bécs problémáját. Az ülés olyan határozatot fogadott el, amely a világörökségi cím elvesztését is lehetővé tette, amennyiben a Wien Mitte-projekt kérdése nem rendeződik megnyugtatóan.

A konfliktus a városi tanácsot sem kerülte el: 2000 és 2015 között egyetlen évben sem szerepelt a tanácsi jegyzőkönyvekben⁶⁷ olyan sokszor a világörökség kérdése, mint éppen 2002-ben. Ez ráadásul az előrehozott novemberi parlamenti választások éve is volt, politikai szempontból tehát különösen érzékeny időszak. Az első félévben az FPÖ (Freiheitliche Partei Österreichs, azaz Osztrák Szabadságpárt) kétszer fordult hivatalos kérdéssel Rudolf Schickerhez, a Városi Tanács Városfejlesztési és Közlekedési Hivatalvezetőjéhez a Wien Mitte-projekttel kapcsolatban.⁶⁸ A Városi Tanács szintén két alkalommal (március 1-jén és szeptember 25-én)⁶⁹ tárgyalt a válságos helyzetről. Az FPÖ első, februári megkeresésében arra kérdezett rá, hogyan tervezik elvégezni a világörökségi helyszín zónásítását, különösképpen a magasépítésű fejlesztések engedélyezése szempontjából; valamint arra, hogyan fogják megoldani a világörökségi helyszín kezelését.⁷⁰ A második, májusi megkeresés már jóval több politikai tartalommal bírt. Ebben Heinz-Christian Strache, az FPÖ későbbi elnöke egyenesen csalással és elhallgatással vádolta meg a szociáldemokrata városvezetést.⁷¹ A kérdések és a válaszok

⁶⁶ Henke Schrieck 2003.

⁶⁷ *Informationsdatenbank des Wiener Landtages und Gemeinderates* (IWLG), 2000–2015.

⁶⁸ IWLG PGL/00690/2002/0012-KFP/GAT; PGL/02633/2002/0001-KFP/GE.

⁶⁹ IWLG FSP/01093/2002/0005-KFP/GM; IWLG AST/04086/2002/0002-KFP/AL.

⁷⁰ A kérdésre adott válaszban jelenik meg Arnold Klotz (szül. 1940) osztrák építész és bécsi városfejlesztési osztályvezető (1991–2005) neve, aki 2002–2004 között a Bécsi Világörökség megbízott vezetője (*Weltkulturerbebeauftragter*), illetve a 2005-ös bécsi konferencia projektmenedzsere is volt. IWLG Id (29003).

⁷¹ IWLG PGL/02633/2002/0001-KFP/GE.

tartalma és hangvétele jól mutatja, hogy az eleinte szakmainak tűnő probléma hogyan vált a napi politikai ellentétek tárgyává.

Hasonló tendencia figyelhető meg a Városi Tanács tematikus vitanapjain is. Korábbi politikai csatározások heveségére következtethetünk abból, hogy a március 1-ji vitanapon Schicker arra kérte a városi ellenzéket, hogy a világörökségi cím elnyerése után immár ne tekintsek szocialista „rablótanyának” a Wien Mittét,⁷² ám maga a vita gyorsan a metróhálózat fejlesztése felé fordult. Ez mutatja, hogy ekkor a képviselők számára sem a kérdéses beruházás, sem pedig a világörökségi kérdés nem jelentett prioritást. Szeptemberben ezzel szemben – a budapesti WHC-ülés elmarasztaló döntése után és a választások közeledtével – a képviselők már jóval hosszabban időznek a Wien Mitte-projekt kérdésénél; igaz, itt is előkerültek egyéb – sokszor a témához egyáltalán nem kapcsolódó, de politikai mozgósításra alkalmas – örökségi problémák.⁷³ Az FPÖ (személy szerint ismét Strache) főleg azt sérelmezte, hogy a városvezetés két éven keresztül félretájékoztatta az UNESCO-t, illetve a lakosságot, amivel veszélyeztették a város presztízsét, és az Alkotmánybírósághoz kényszerítették a polgárokat.⁷⁴ A Zöldek (Grünen) a Hans Hollein által uralt pályázatadási rendszert és az átláthatóság hiányát emelték ki a problémák között, míg az ÖVP (Österreichische Volkspartei, Osztrák Néppárt) a városi esztétikai egységét féltette.⁷⁵ A megoldások között Strache részéről a maximum 65 méteres toronyok, a Zöldek részéről az átláthatóság, az ÖVP részéről pedig a „Holleintelenítés” szükségessége hangzott el, és mindannyian hangsúlyozták a lakossági részvétel fontosságát. Jól kitapintható tehát, hogy az örökség hogyan jelent mást és mást az adott politikai formáció szempontjából. A szocialista városvezetés természetesen kiállt amellett, hogy átláthatóan készítette elő a projektet, illetve, hogy mindent elkövet a világörökségi cím és a Wien Mitte-projekt együttes megtartása érdekében. És valóban, a kialakult helyzet szabályozások sorát hívja életre: áprilisban megszületik a magasépületekre vonatkozó zónásított szabályozás, júniusban véglegesítik a bécsi világörökségi helyszínek kezelési tervét, októberben pedig – egy későbbi rendelet előmunkálataként – az óváros vonatkozásában elkészül egy általános tetőszint-szabályozási tanulmány.

2003 februárjában Bécs, Ausztria, az ICOMOS és az UNESCO WHC képviselői megbeszélést tartottak Párizsban, ahol az osztrák résztvevők biztosították a nemzetközi szervezetek képviselőit arról, hogy a továbbiakban is mindent elkövetnek a világörökségi cím megtartásáért. Mivel az WHC ragaszkodott ahhoz, hogy ne épüljön újabb 60–70 méteresnél magasabb toronyház a projekt területén,⁷⁶ márciusban érvénytelenítették a korábban nyertes pályázatot, és ennek alapján készítették el áprilisban a WHC által kért jelentést. Innentől kezdve

⁷² IWLG FSP/01093/2002/0005-KFP/GM.

⁷³ IWLG AST/04086/2002/0002-KFP/AL.

⁷⁴ IWLG AST/04086/2002/0002-KFP/AL: 13–15.

⁷⁵ IWLG AST/04086/2002/0002-KFP/AL: 15–18, 18–19.

⁷⁶ Ekkorra elkészül a 87 méter magas Vienna City Tower, amit már nem lehet lebontani.

egyenes volt az út az októberi ünnepélyes világörökségi elismerésig: májusban kiírták az új pályázatot, amelyen októberben egy, a korábbinál jóval szerényebb léptékű, egyébként – mint már említettük – soha meg nem valósult terv nyert, amelyet a pályázat értékelői egyébként éppen az egyszerűsége miatt dicsértek.⁷⁷

A fenti megoldás nemcsak a két évvel későbbi bécsi konferencián fog majd követendő példaként szerepelni, de Salzburg hasonló problémájának megoldásánál is ezt idézik 2003-ban.⁷⁸ Bécs esetében pedig – amely, mint láthattuk újra és újra szembetalálkozik a vizuális integritás hasonló fenyegetettségével – 2015-ben jelenik majd meg ismét hivatalosan referenciaként a Wien Mitte közvetlen közelében található Intercontinental Hotel-fejlesztés kapcsán. Mindkét esetben a város és a nemzetközi szervek közötti „intenzív finomhangolás” eredményeként létrejött, a 70 méteres magasságot meg nem haladó toronyházak követendő kompromisszumának példajaként hivatkoznak rá.⁷⁹ A Wien Mittéhez kapcsolódó rövid válság története tehát éppúgy a finomhangolásként értelmezhető, mint a bécsi városvédelemre jellemző „finom városmegújítás”. Elemei egyrészt következnek a városi kulturális örökség természetéből, másrészt Bécs különleges helyzetéből, amely különösképp alkalmassá teszi ezt a várost arra, hogy a Wien Mitte-projekt-hez kapcsolódó válság megoldását példaértékűvé tegye. Bécs esetében jól megfigyelhető a készség és a képesség a kompromisszumra, ami ahhoz vezetett, hogy felépült ugyan egy, az UNESCO tűrészatárát meghaladó toronyépület, de a többi magasházat a kívánt nagyjából 65 méteren belül tartják. Így mind a nemzetközi szervezetek, mind a befektető úgy érzi, hogy részben elérte a célját. A „finom” jelző tehát mindkét meghatározás – mind a városmegújítás, mind a hangolás – esetében azt jelenti, hogy együttesen jelennek meg a megőrzés és a fejlesztés elvei.

Ezen elvek együttes érvényesítésénél szerepet játszik több Bécsre jellemző városi hagyomány. A lakossági részvétel, azaz esetünkben a városlakók közösség- és identitástudatának mozgósítása az örökség veszélyeztetettsége kapcsán⁸⁰ a helyi bő egy évszázados, épített környezet iránti – alkalmanként épp a territorializált *Heimatschutz* mentén intézményesült – érzékenységnak köszönhetően válik tényezővé. A bécsi városvezetésre jellemző, az európai fővárosok között szinte egyedülállóan hosszú politikai kontinuitás különösen kedvező az olyan hosszú távú fejlesztések kezelése szempontjából, mint a Wien Mitte. A nemzetközi szervezetekkel való tárgyalási készséget és képességet pedig erősíti Bécs nemzetközi jellege, ami nemcsak abban nyilvánul meg, hogy a város hivatalosan is ENSZ-székhely, hanem abban is, hogy a világ egyik leggyakrabban idézett példája a progresszív városfejlesztési gyakorlatok kapcsán. Ez pedig ékesen bizonyítja, hogy Bécs az önreprezentációját a kurrens nemzetközi trendek figyelem-

⁷⁷ Wehdorn 2014: 105.

⁷⁸ UNESCO Salzburg 2003.

⁷⁹ UNESCO Vienna 2015a.

⁸⁰ A Városi Tanács 2002. szeptember 29-i vitanapján említik, hogy civil kezdeményezés keretében az Alkotmánybírósághoz fordultak a Wien Mitte-projekt magasházaival kapcsolatban. IWLG AST/04086/2002/0002-KFP/AL: 14.

bevételeivel, illetve azoknak a belső szociális igényekkel való megfeleltetésével alakítja. Sőt, nem ritkán maga válik e trendek úttörőjévé. Ebben a konstellációban a világörökségi cím is olyan eszköz, amit a város – némi bizonytalankodás után – képes volt gyorsan a saját fejlődése érdekében felhasználni.⁸¹

BÉCS, A NEMZETKÖZI VÁROS

Jacques le Rider szerint az Ausztriában (és Bécsben) 1955-től beköszöntő békés konszolidáció időszakát az osztrák identitás szempontjából kulcsfontosságú Közép-Európa drasztikus 1989–1990-es geopolitikai átalakulása, illetve a 2000-es válság zavarta meg; olyannyira, hogy az emlékezet helyeinek elrendeződése is megváltozott.⁸² Bécs számára az immár nyitott Közép-Európa egyszerre jelentette a kínálkozó lehetőségek és az új versenyhelyzetek tárházát. Az 1990-es évekre a több évtizedes, igen jelentős nemzetközi szereppel rendelkező Bécs újra megfogalmazhatja a regionális központtá válás iránti igényét, ugyanakkor számolnia kell a néhai vasfüggönyön túlról érkező hasonló törekvésekkel Budapest, Pozsony vagy Prága részéről. Hírneve és infrastruktúrája alapján Bécs természetesen komoly előnnyel bír, de ebben a helyzetben nem engedheti meg, hogy ne kapja meg, illetve elveszítse azt a világörökségi címet, amivel Budapest és Prága is rendelkezik.

Az első világháborút követően a közép-európai nagyvárosok közül az egykori birodalmi székesfőváros (Haupt- und Residenzstadt), Bécs volt kénytelen elkönyvelni központi funkcióinak legjelentősebb visszaszorulását. Nemcsak Európa második legnagyobb birodalmának szűnt meg a székhelye lenni, de egy kisebb állam fővárosának helyzetében találta magát, mint Prága vagy akár Budapest, az Anschluss után pedig még fővárosi státuszát is elvesztette. 1955-öt követően ugyanakkor egy egyre sikeresebb stratégia mentén vált olyan nemzetközi várossá, amely szerencsésen használta ki azokat az előnyöket, amelyek birodalmi múltjából, Ausztria semlegességéből, illetve geopolitikai helyzetéből származtak.⁸³ Az ehhez kapcsolódóan újraírt, saját magáról szóló narratívájában Bécs csaknem ötszáz éves nemzetközi városként jelenik meg, amely az 1515-ös Habsburg-Jagelló-találkozótól számítja azt a hagyományt, ahol különösen fontos mérföldkő az 1814–1815-ös nemzetközi kongresszus, és ami az osztrák semlegesség éveiben újra erőre kap, amikor 1961-ben, illetve 1979-ben a város két amerikai–szovjet csúcstalálkozóinak is otthon ad.

⁸¹ A világörökség ilyen módon való alkalmazását így foglalja össze Rudolf Schicker: „Ich möchte jedoch ausdrücklich darauf hinweisen, dass die Sicherung des Weltkulturerbes aber nur durch eine vitale und lebendige Stadtstruktur (gemischte Nutzung durch Wohnen, Arbeiten und Kleinbetriebe) gewährleistet werden kann.” IWLG Id(30568): 2.

⁸² Le Rider 2001: 144.

⁸³ Ez az év nemcsak az Ausztria szuverenitását garantáló Államszerződés éve, hanem az ország ENSZ-be való felvételéé is.

1979-ben nyílt meg a Bécsi Nemzetközi Központ (Vienna International Centre, VIC, az „ENSZ-város”)⁸⁴ – a folyamat betetőződésének megtestesülése, melynek során Bécs egy, a második világháborúban győztes nagyhatalmak között felosztott városból (New York és Genf után) az ENSZ harmadik hivatalos központja lett. ENSZ-központként négy jelentős (IAEA /1957/, UNIDO /1966/, CTBTO /1996/, UNODC /1997/), majd a 2000-es évekre még nyolc kisebb ENSZ-szervezet székhelyévé vált. 1999-től itt működik a Legjobb Gyakorlatok Központja (Best Practices Hub) is, amely arra hivatott, hogy az ENSZ Habitat által 1996-tól díjazott vagy elismert különféle városfejlesztési programokat („gyakorlatokat”) közvetítse a közép- és kelet-európai települések felé.⁸⁵ Bécs az ENSZ Habitat Ügynöksége által elismert tevékenységében mindenképp tetten érhető az a szociális érzékenység, ami a várost a 20. század elejétől fogva általában jellemezte. Ez nemcsak az itt felállított központ munkájában nyilvánul meg, hanem az általa elnyert különböző ENSZ Habitat elismerések igencsak kiugró számában is.⁸⁶ Bécs egyedül több ilyen elismert programmal rendelkezik, mint – Spanyolország kivételével – az Európai Unió bármely más tagállama. Még a két legelismertebb spanyolországi városnál (Madridnál és Barcelonánál) is mintegy két, illetve három tucatnyival több, az ENSZ Habitat által díjazott programot működtet.⁸⁷ A programok döntő többségének elismerésére – más európai településekhez hasonlóan – 1998 és 2006 között került sor, tehát abban a nyolc évben, amikor az ENSZ Habitat díjazási rendszere elindult (4. ábra).

A vizsgált, 2001 és 2003 közötti világörökségi konfliktus tehát épp egybeesett azzal az időszakkal, amikor Bécs a legtöbb városfejlesztési programért kapott elismerést az ENSZ ügynökségtől, illetve azokkal az évekkkel, amikor a bécsi székhelyű Legjobb Gyakorlatok Központja megkezdte a tevékenységét. Csak 2002-ben, tehát az elmarasztaló WHC-határozat évében, Bécs egy „legjobb” és tizenegy „jó gyakorlatért” járó elismerésben részesült, kétszer annyiban, mint Budapest, Pozsony és Prága együtt a díj alapítása óta eltelt tizenhét évben összesen.

⁸⁴ Az 1973 és 1979 között kivitelezett építkezés 8,8 milliárd schillingbe került, amit 65%-ban az osztrák állam, 35%-ban Bécs városa finanszírozott. City of Vienna 2008: 10.

⁸⁵ Az ENSZ Habitat Ügynökség 1978-ban jött létre azzal a céllal, hogy példaadó gyakorlatokon, illetve szakmai tanácsadással segítse az egyre erősödő urbanizációval szembekerülő társadalmakat. A szervezet működése igazából az 1996-os isztambuli Habitat II konferenciával, illetve a Dubai Nemzetközi Díjjal válik kézzelfoghatóvá. A központ közép-európai szerepére vonatkozóan: <http://bestpractices.at/main.php?page=hub/about&lang=en> (Utolsó letöltés: 2015. augusztus 12.)

⁸⁶ Az ENSZ Habitat 1996-tól két évente ismer el programokat négyféle címmel: díj, legjobb gyakorlat, jó gyakorlat, ígéretes gyakorlat. 1996 és 2014 között mintegy 4000 program nyert valamilyen elismerést a világban.

⁸⁷ Az ENSZ Habitat Programjának nyilvántartott településfejlesztési gyakorlatainak száma az EU három legtöbb ilyen programmal rendelkező városában, illetve a három említett közép-európai fővárosban: Bécs – 66, Madrid – 46, Barcelona – 36; Pozsony – 3, Budapest – 1, Prága – 1. Az összehasonlító elemzést az alábbi adatbázis alapján végeztük el: Mirror.unhabitat.org 2015.

4. ábra

Az ENSZ Habitat-program által Bécs számára megítélt elismerések (Díj, Legjobb gyakorlat, Jó gyakorlat, Ígéretes gyakorlat) száma éves bontásban

E 2002-es tizenkét program közül két „jó gyakorlat” vonatkozott közvetlenül az óvárosra, míg a többi vagy Bécs egészére terjedt ki, vagy a bécsi „Zöldövezet” fejlesztését célozta. A két óvárosi gyakorlat egyike, a SYLVIE-program a belvárosi zajszökkenést célozza úgy, hogy azt társadalmi problémaként értelmezve közvetít a zaj okozói és elszennvedői között.⁸⁸ A másik a már többször említett bécsi „finom városmegújítás”, amelyet már 1998-ban is „legjobb gyakorlatként” ismertek el.⁸⁹ A lakóközponitú felújítással (*tenant oriented renewal*) jellemzett megközelítés a leírás szerint főleg az óvárost szegélyező kerületek történeti lakásállományát érinti, ahol a szegregáció és a dzsentifikáció elkerülése érdekében a társadalmi problémák (bűnözés, munkanélküliség stb.) figyelembevételével valósítják meg a városrehabilitációt úgy, hogy a beavatkozás mikro- (lakás, ház) vagy mezo- (negyed) szinten történik, jellemzően kisberuházási keretek között. Ezekre a felújítási programokra tehát jórészt éppen abban a világörökségi pufferzónában került sor, ahol a Wien Mitte-projekt is található. Bécs nemzetközi városi múltja és jelentősége, valamint az ENSZ Habitat Ügynökség által elismert, példaértékű városfejlesztési szerepe alapján előre sejteni lehetett, hogy a Wien Mitte kapcsán kialakult krízis nem vezethet a világörökségi cím tényleges megvonásához. Ugyanakkor megelőlegezte annak a lehetőségét is, hogy a világörökségi városok történetében kivételesnek egyáltalán nem tekinthető konfliktus

⁸⁸ A program leírására: http://mirror.unhabitat.org/bp/bp.list.details.aspx?bp_id=2800 (Utolsó letöltés: 2015. augusztus 12.).

⁸⁹ A program leírására: http://mirror.unhabitat.org/bp/bp.list.details.aspx?bp_id=2798 (Utolsó letöltés: 2015. augusztus 12.).

az eredeti résztvevőknél szélesebb kört von be egy olyan megoldáshoz, amelynek a léptéke is átfogóbb lesz. Mint láttuk, az elsődleges konfliktus 2003-ban megoldást nyert, ám az ellentét globális tartalma, illetve a szereplők – főként Bécs – részletesen bemutatott jellemzői az ünnepségek után alig másfél évvel elvezettek ahhoz a konferenciához, amely céljaként a városi örökség világszintű kezelésének paradigmaváltását határozta meg.

BÉCS ÉS A BÉCSI MEMORANDUM

A már ismertetett 2003 tavaszi események – főként az érvényes építési engedéllyel rendelkező Wien Mitte-projekt visszavonása – eredményeként a WHC 2003-as párizsi ülése kedvező döntést hozott a bécsi óváros világörökségi státuszát illetően. Emellett – azt elismerendő, hogy a magasházépítés immár általános és akut problémává vált az ekkor már több mint háromszáz városi világörökségi helyszín számára – arról is döntött, hogy 2004-ig a WHC Titkárság és az ICOMOS „szervezen szimpóziumot a világörökségi történeti városokban megjelenő magasházakról és kortárs építészetéről azért, hogy ezek szabályozásának és kezelésének kritériumai kidolgozásra kerüljenek”.⁹⁰ A 2004-es WHC-ülésem a problémás helyszínek vitája alkalmával, a már említett kölni katedrális kapcsán kérdezett rá a brit delegáció tagja arra, mikor kerül sor az előző évben elhatározott konferenciára, mivel „a magasházak és a vizuális integritás” kérdése Nagy-Britannia esetében is egyre égetőbb problémát jelent. Francesco Bandarin, a WHC igazgatója válaszában jelentette be a 2005-ös bécsi konferenciát, amelynek témája a világörökségi helyszínekben történő kortárs beavatkozás (*contemporary intervention*) problémája, és célja a történeti városi táj fogalmának kidolgozása.⁹¹ Természetesen nem véletlen, hogy a vizuális integritás kodifikálására vonatkozó kérdésre a történeti városi táj kezelése volt a válasz, ám ennek a fogalmi csúszásnak a részletes elemzésére jelen tanulmány keretében nem vállalkozhatunk, csak annyiban, amennyiben Bécs példája ennek a problémának az értelmezéséhez hozzájárul.⁹²

Bandarin válasza kapcsán mindenesetre rögtön felmerül két fogalmi probléma. Egyrészt: miért van szükség a „történeti városi táj” új fogalmára, hiszen a 2003-as döntés csak a történeti várost, a magasházakat és a kortárs építészetet említi. Másrészt: mi lesz ennek az új fogalomnak a kapcsolata a vizuális integritás már ekkor széles körben elterjedt, de pontos meghatározással nem bíró fogalmával. A meghirdetett konferencia jóval nagyobb léptékűnek ígérkezett, mint a problémás helyszínek esetében általában rendezett megbeszélések,⁹³ mivel

⁹⁰ UNESCO WHC 2003: 96.

⁹¹ UNESCO WHC 2004: 1450–1452.

⁹² A probléma részletes elemzésére: Sonkoly 2015.

⁹³ 2003-ban Köln városa is szimpóziumot rendezett a veszélyeztetettség elemzése és a megoldások feltérképezése céljából, de az csak a helyi probléma feldolgozására szorítkozott. UNESCO WHC 2004: 1449–1450.

a négy fő szervező (az UNESCO WHC, az ICOMOS, az Osztrák Oktatási, Tudományos és Kulturális Minisztérium, valamint Bécs városa) mellett további öt nemzetközi szakmai szervezet is az előkészítők között szerepelt.⁹⁴ Az először nyilvánosan a konferenciafelhívásban szereplő „történeti városi táj” fogalom rövid funkcionális meghatározást is kapott, amely szerint „míg a kulturális műemlékek, természeti helyszínek, és 1992 óta a kultúrtájuk megőrzése és kezelése [...] megfelelő meghatározással és irányelvekkel rendelkeznek, ezek hiányoznak a történeti városi tájakra vonatkozóan”, és a konferencia „ezt a hiányt” hivatott kitölteni. A történeti városi táj fogalma tehát azzal a céllal kerül megfogalmazásra, hogy „a történeti város karakterének és identitásának sérülése nélkül feleltesse meg a várost a modernizáció és a befektetők igényeinek, illetve úgy jelölje ki az elfogadható változás határait, hogy egyúttal a felmérés és értékelés ismérveit is meghatározza”.⁹⁵ Azaz Bécsset egy normaadó konferencia színhelyéül választották – erre pedig azért volt alkalmas, mert sikeresen oldott meg a WHC szempontjából egy olyan problémát, ami általánossá vált a városi világörökségi helyszínek kezelésénél.

Bécs jelentősége tagadhatatlan a konferencia megszervezésében és lebonyolításában. Azt, hogy több nemzetközi normaadó dokumentumhoz a nevét adó várossal ellentétben a Bécsi Memorandum esetében a város nem pusztán protokolláris helyszínt jelentett, a konferencia dokumentációja jól bizonyítja.⁹⁶ Eszerint a – négy eredeti szervezőből kiválasztódott – két főszervező egyike Bécs városa, a másik az UNESCO WHC. Nemcsak a konferencia végrehajtó testülete áll kizárólag bécsi-ekből, de a Bécsi Memorandum vázlatának szerzői között is öt bécsi szerepel,⁹⁷ míg a WHC-t négyen, Ausztriát ketten, a hat meghívott szakmai szervezetet – a leginkább mértékadó ICOMOS-szal együtt – pedig összesen tízen képviselik. Az előadók között szintén öt bécsit találunk, és a mintegy 670 résztvevő majdnem fele szintén osztrák, javarészt bécsi. Emellett külön a konferenciához kapcsolódó kiállítás (*Bécs: Világörökség és kortárs művészet* címmel) mutatja be azt a bő tucatnyi építészeti projektet, amelyek a bécsi szervezők szerint a konferencia által tárgyalt

⁹⁴ *International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property (ICCROM), International Federation of Housing and Planning (IFHP), International Federation of Landscape Architects (IFLA), Organization of World Heritage Cities (OWHC), International Union of Architects (UIA).*

⁹⁵ UNESCO 2005a.

⁹⁶ The City of Vienna 2005.

⁹⁷ A Bécsi Memorandum első hivatalos verziójának végén szerepelnek a szöveg elkészítésében közreműködő szervek, intézmények képviselői. Bécsset a világörökségi helyszín felelőse (Arnold Klotz) és a világörökség legismertebb szakértője (Manfred Wehdorn) mellett az 1996-ban létrejött városi tanácsadó ügynökség, az *Europaforum Wien* három tagja képviseli. Számos urbanisztikai jellegű feladata mellette ez az ügynökség látja el a világörökségi helyszínek kezelésével kapcsolatos, nem bürokratikus jellegű feladatokat is. Míg a világörökség adminisztratív kezelését főként építészek végzik, addig az ügynökség tagjainak képzettsége inkább társadalomtudományos. Az *Europaforum* leírására: http://www.europaforum.or.at/index.php?id=3&lang_id=de (Utolsó letöltés: 2015. augusztus 15.).

problémák sikeres helyi kezelését mutatják.⁹⁸ Ezek között természetesen ott találjuk a Wien Mitte fejlesztési projektet is a 2003-ban nyertes pályázattal.⁹⁹ A bécsi hozzászólók, a megnyitót tartó Michael Häupl polgármestertől a kiállításért felelős Manfred Wehdornig ugyanazt hangsúlyozzák: a legfőbb cél az örökségvédelem és a városfejlesztés egyensúlyban tartása holisztikus szemlélettel (a város, mint *Gesamtkunstwerk*),¹⁰⁰ elsősorban azért, hogy folyamatosan javuljon az a polgári életminőség, amelyre a bécsiek olyannyira büszkék.¹⁰¹

A védelem és a fejlesztés egyensúlyának, valamint a holisztikus megközelítésnek az elvei megjelennek a Bécsi Memorandum szövegében is, amely átdolgozott formában az UNESCO 2005-ös Történeti Városi Táj című nyilatkozatának, illetve 2011-es hasonló tematikájú ajánlásának az alapjául szolgált. A veszélyeztetettség szempontjából vizsgált városaink esetében szintén többször találkozunk a Bécsi Memorandum ezen elveire, mint iránymutatásokra való hivatkozással a WHC 2005 és 2007 közötti üléseinek döntéseiben.¹⁰² A bécsi konferenciát követő évek történéseinek ismeretében tehát az esemény és a szöveg recepciója nyomán arra lehet következtetni, hogy a Wien Mitte-projekt körüli konfliktus sikeres megoldásával Bécs nemcsak óvárosának világörökségi státuszát őrizte meg, hanem saját gyakorlatának egyetemessé emelésével a városi örökség territorializációja általános problémájának a kezeléséhez is hozzájárult.

A bécsi – és közép-európai városi – világörökség veszélyeztetettségének későbbi történeténél ugyanakkor láttuk, hogy a vizuális integritás fogalma továbbra is önálló, sőt a leggyakrabban hivatkozott kritériumként került be a WHC gyakorlatába. A történeti városi táj fogalmának egyik értelmi szerzője, Ron van Oers a bécsi konferencián tartott előadásában a vizuális integritást a történeti városi táj három legfontosabb eleme közül ugyan elsőként említi,¹⁰³ ám az effajta megközelítés, amely a történeti városi táj fogalma által kifejezett holisztikus megközelítés fontos, de nem feltétlenül döntő jelentőségű ismérveként tekint a vizuális integritásra, korántsem vált egyedülállónvá a bécsi konferenciát követő évtizedben. Ebből következően pedig a városi (világ)örökség kezelésének irányelvei sem egységesültek a fogalomhoz kapcsolódó elképzelések mentén. Helyi szinten, Bécs esetében a világörökséget értékelő, 2005 utáni városi kiadvá-

⁹⁸ A kiadvány szerint a kiállítás „nem feltétlenül fejezi ki az UNESCO véleményét”, ami szintén arra utal, hogy Bécs nem pusztán végrehajtóként, hanem aktív kezdeményezőként vett részt a konferencián. *The City of Vienna*: 75.

⁹⁹ Itt a felépült Vienna City Tower is említésre kerül, mint a projekt megvalósulási történetének része. *The City of Vienna*: 103.

¹⁰⁰ *The City of Vienna*: 16.

¹⁰¹ *The City of Vienna*: 4, 74.

¹⁰² A veszélyeztetettség jelentésekben a vizsgált városainknál ötször hivatkoznak a bécsi konferenciára, illetve a történeti táj fogalmára: 2005-ben Köln, 2006-ban Graz és Köln, 2007-ben pedig Graz és Salzburg esetében. 2008-tól kezdve nem jelenik meg a fogalom a vizsgált jelentésekben. UNESCO Cologne; UNESCO Graz; UNESCO Salzburg.

¹⁰³ A másik két elem a kortárs építészet beillesztése a történeti városba, illetve a történeti városok térbeli-társadalmi morfológiájának fellazulása, pusztulása a fejlődés hatására. *The City of Vienna 2005*: 36.

nyok elméleti fejezetei ugyanazokat a kételyeket fogalmazták meg a világörökség kapcsán, amelyeket a Wien Mitte-vita során is láthattunk. A történeti városi táj fogalma szerinti megközelítés központja pedig idővel Ázsiába tette át a székhelyét, ahol Sanghaj székhellyel külön központ foglalkozik a fogalom alkalmazásának terjesztésével, főként Ázsiában.¹⁰⁴

KÖVETKEZTETÉSEK

Mint láttuk, a bécsi óváros világörökségi meghatározásával óhatatlanul együtt járt a történeti városrész belső zónára és pufferzónára való felosztása, és a vizsgált konfliktus – az örökség territorializációja szempontjából – e kettő viszonyáról szólt. A világörökségesítés kritikusa, a 2005-ös bécsi konferencia szakmai tanácsadó csoportjának egyik tagja, Friedrich Achleitner¹⁰⁵ szerint a világörökségesítéshez kapcsolódó zónásítás térképen való megjelenítése, annak színezése olyan, mint amikor egy „bombatámadás ér egy várost”: a belső zóna már elveszett (vörös), a pufferzónában még van némi élet (kék), míg a védelem alá nem esett területek virulnak színezetlen szabadságukban.¹⁰⁶ Ha a valóságban nem is ennyire drámai a helyzet, a világörökség kétségtelenül rövid idő alatt jelentős változásokat hozott a védetté vált városrészek életében: a világörökségi kérelem benyújtásakor az óváros épületállományának 8%-a állt védelem alatt, ami a jogi szabályozások változásával a konferencia évére, azaz mindössze négy év alatt 80%-ra nőtt.¹⁰⁷ A Wien Mitte, majd a későbbi magasház-építési konfliktusok pedig fokozatosan elmosták a határt az örökségesítés szempontjából a belső zóna és a pufferzóna között. A korábban megfigyelhető, a kulturális örökség terjeszkedésének logikáját követő, a műemlék és környezete, szomszédsága közötti összeolvadáshoz¹⁰⁸ hasonló folyamat során feloldódtak a régít (azaz korából kifolyólag védendőt) és az újat elválasztó területi határok a történeti városrész és annak környezete között. Az azonban nem dőlt el, hogy az örökség területének kiterjesztése a vizuális integritás vagy a történeti városi táj fogalma mentén történik-e meg.

E két fogalom a nemzetközi szervezetek dokumentumaiban természetesen nem rendeződik egymáshoz képest ellentétes fogalompárba, hiszen – mint láttuk a történeti városi táj meghatározásánál az imént – akár egymás részei is lehetnek. A 2005 utáni gyakorlat mégis azt mutatja, hogy a városi örökség területének kiterjesztésére nem sikerült egységes fogalmat és irányelveket kialakítani.

¹⁰⁴ Mivel a *World Heritage Institute of Training and Research for the Asia and the Pacific Region* (WHITRAP) regionális vokációjú UNESCO-intézet, nem meglepő, hogy a tíz *pilot city* között nincs európai város, hanem hét ázsiai, két óceániai és egy latin-amerikai szerepel: <http://www.historicurbanlandscape.com/index.php?classid=5356> (Utolsó letöltés: 2015. augusztus 12.).

¹⁰⁵ Friedrich Achleitner (szül. 1930), bécsi költő és építészeti kritikus, a Bécsi Szépművészeti Akadémia professzora.

¹⁰⁶ Achleitner 2005: 15.

¹⁰⁷ Wehdorn 2004: 107.

¹⁰⁸ Wehdorn 2004: 89–100.

A vizuális integritás veszélyeztetettségének folyamatos emlegetése alárendelheti a belső zónának a város nem védett részét, különösen az akár pejoratívan is felfogható pufferzónának nevezett részeket. Ennek eszköze a városnak egy olyan vitatott vizualizációja (*polemische Visualisierung*),¹⁰⁹ ami nem a városhasználat dinamikus gyakorlata és perspektívája alapján születik. Ebben az értelemben a városi táj a város merev vizuális egységét jelenti, amely felülről mossa el a védelem határait, és alkalmazza fokozatosan annak elveit az egész város területére. A bécsi konferencia ugyanakkor azért tudta a bécsi döntéshozókat mobilizálni, mert a történeti városi táj fogalma mentén ígerte az örökségi terület kiterjesztését. Ebben az értelemben a kortársból védendővé váló épületek, városrészek is védelmet kaphatnak, azaz ugyancsak feloldódnak a védelem határai – ám a városi táj lehetőséget teremt a város muzealizációjának elkerülésére azzal, hogy a kortárs építészettel dinamikus kapcsolatot alakít ki, vagyis nagyobb teret enged annak behatolása számára.¹¹⁰

A pusztán a vizuális integritás alapján meghatározott örökségi terület folyamatos veszélyeztetettséget eredményezhet, mivel a védelem kezdőpontjához képest annál nagyobb lesz az elmozdulás, minél nagyobb, illetve minél dinamikusabban fejlődő városról van szó. Ebben a rendszerben a védelem válságok és megoldások hullámvásaként jelenik meg. A vizuális integritás kapcsán kibontakozó viták óhatatlanul arra a bevett késleltető technikára emlékeztetik a várostörténést, amellyel a német birodalmi városok próbálták gyengíteni a kora újkori hatalom központosító törekvéseit.¹¹¹ Gondoljunk csak arra a vádra, amely szerint a bécsi szakemberek 1,6 méteres szemmagassággal számoltak a turisták esetében, ami természetesen elfogadhatatlan az ICOMOS szakemberei számára! A végleges döntés elhalasztásának vagy a várható elmarasztalás kis lépésekben való legyengítésének számos példájával találkozunk a kora újkori városok és a központi hatalom viszonyában.¹¹² A városi örökségvédelem kortárs viszonyrendszerében azonban fordított a központ és a város szerepe: a központ próbálja az állandóságot fenntartani, míg a város a fejlődés velejáróit próbálja igazolni, hitelesíteni úgy, hogy ne érje presztízsveszteség. A kora újkori folyamatokhoz hasonló az is, ahogy a központ ideológiája professzionalizálódik azáltal, hogy a veszélyeztetettség mérése és kezelése egyre szakszerűbben történik. Ez természetesen a veszélyeztetettségi jelentések számának jelentős növekedésével is együtt jár. Az európai világörökségi városok esetében az 1978–2000 közötti időszakban évente átlag-

¹⁰⁹ Wolfgang Kos azért nevezi a műemléki alapú vizuális integritást polemikusnak, mert olyan nézőpontokat választ ki (például a Szépművészeti Múzeum tetejét), amelyek nem reprodukálhatóak, illetve nem megismerhetőek a várost mozgásban használó járókelők számára. Kos 2006: 45.

¹¹⁰ Wehdorn 2014: 33.

¹¹¹ Mack Walker ezt a technikát a következőképpen írja le a német *Heimatstadt*okra vonatkozóan: „The resiliency of the system lay in its capacity to hold the state power below the threshold where the system might be overturned. It brought individual wills into its service, into the service of restraining one another.” Walker 1971: 13.

¹¹² Saját korábbi, a reformkori Kolozsvárra vonatkozó kutatásom kapcsán több olyan példát idéztem (például a kolozsvári színház finanszírozásának ügyét), amely kiválóan példázza a késleltetés technikáját: Sonkoly 2001.

ban 0,4 jelentés született, amely szám a 2000-es években már évi 9-re, 2010-től pedig 10,7-re nőtt. Ez akkor is jelentős bővülés, ha ezzel párhuzamosan a városi helyszínek száma szintén bővült, bár mint láttuk 2000-től kezdve egyre szerényebb mértékben (1. ábra).

A történeti városi táj a veszélyeztetettségből adódó válságciklusok helyett a változás kezelésének dinamikus egyensúlyát célozza a város holisztikus értelmezése alapján. Ez a megközelítés korántsem problémamentes, de az esztétikai védelem helyett a kezelhetetlen változással szembeni fenntarthatóságot tekinti céljának. Ez egy olyan professzionalizációval jár együtt, ami a városi örökség megőrzéséhez használandó globális és lokális mutatók szabadabb kidolgozására teremthet lehetőséget. Mint a 2005-ös konferencia anyagában, vagy a későbbi önkormányzati kiadványokban láthattuk, a városvezetés számára ezek közül a kortárs Bécs egyik legnagyobb büszkesége, az alkalmanként világhírséget is jelentő városi életminőség a legfontosabb. Míg a vizuális integritás az épített örökség regiszterében tartja a várost, addig a város ettől távolodni próbál, és ehhez hivatkozást keres akár a szellemi örökség, akár a történeti városi táj formájában. A német nyelvterület kettős *Denkmalschutz–Heimatschutz* hagyománya a központi hatalom mellett a kezdetektől fontos szerephez juttatta a polgárságot is az örökségvédelemben, ami a városok esetében nemcsak a helyi hagyományok megőrzését, hanem a központtal való polémia kora újkori technikájának a továbbélését is jelenthette. Ez a technika pedig nemcsak a nemzetállami, hanem minden más felsőbb hatalommal szemben is hasznosnak bizonyulhat, ahogyan azt a bécsi városvezetés válságkezelése is mutatja – nemcsak a Wien Mitte-válság során, hanem a bécsi konferenciát követően is. Ezen a konferencián pedig a rendező város nemcsak saját különleges történetének köszönhetően volt igen aktív, hanem valószínűleg abból fakadóan is, hogy az 1970-es évektől kezdve – a kulturális örökséggel együtt – a városi örökség fogalma is jelentősen megváltozott úgy, hogy a történeti város immár nemcsak műemléki helyszín vagy mentésre váró épületegyüttes, hanem aktív résztvevő is, amely a társadalmi szereplők mind szélesebb spektrumán keresztül fejezi ki magát.

FORRÁSOK

Änderung des Denkmalschutzgesetzes, Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich, 1999. 170. 1335–1361. (https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/BgBlPdf/1999_170_1/1999_170_1.pdf – Letöltés: 2015. augusztus 15.)

Altstadterhaltungsnovelle, Landesgesetzblatt für Wien, 1972. 16. 43–46. (<https://www.wien.gv.at/recht/landesrecht-wien/landesgesetzblatt/jahrgang/1972/pdf/lg1972006.pdf> – Letöltés: 2015. augusztus 15.)

European Parliament resolution of 8 September 2015 towards an integrated approach to cultural heritage for Europe (2014/2149(INI)) (<http://www.europarl.europa.eu/>

- sides/getDoc.do?type=TA&reference=P8-TA-2015-0293&language=EN – Letöltés: 2015. október 1.)
- City of Vienna 2005: *International Conference World Heritage and Contemporary Architecture. Managing the Historic Urban Landscape*. City of Vienna, Vienna.
- City of Vienna 2008: *United Nations Vienna International Center*. City of Vienna, Vienna.
- Henke Schreieck 2003: *Wien Mitte – Henke Schreieck Architekten*. (<http://www.henkeschreieck.at/index.php/projects/mixed-use/wien-mitte/> – Letöltés: 2015. augusztus 15.)
- IWLG PGL/00690/2002/0012-KFP/GAT: *Schriftlicher Antrag* (<https://www.wien.gv.at/infodat/ergdt?detvid=28328> – Letöltés 2015. július 28.)
- IWLG PGL/02633/2002/0001-KFP/GF: *Schriftlicher Anfrage* (<https://www.wien.gv.at/ma08/infodat/2002/pgl-02633-2002-0001-kfp-gf.pdf> – Letöltés 2015. július 28.)
- IWLG FSP/01093/2002/0005-KFP/GM: *Mündliche Anfrage* (<https://www.wien.gv.at/infodat/ergdt?detvid=28993> – Letöltés 2015. július 28.)
- IWLG AST/04086/2002/0002-KFP/AL: *Aktuelle Stunde* (<https://www.wien.gv.at/infodat/ergdt?detvid=35023> – Letöltés 2015. július 28.)
- IWLG Id(29003): *Antwort* (<https://www.wien.gv.at/infodat/ergdt?detvid=29003> – Letöltés 2015. július 28.)
- IWLG Id(30568): *Antwort* (<https://www.wien.gv.at/infodat/ergdt?detvid=30568> – Letöltés 2015. július 28.)
- Mirror.unhabitat.org 2015: *UN-HABITAT Best Practices Database: Best Practices*. (<http://mirror.unhabitat.org/bp/bp.list.aspx?bpTag=Best+Practice> – Letöltés 2015. július 28.)
- The Venice Charter. International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites*, ICOMOS, 1964. (http://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf – Letöltés: 2015. augusztus 15.)
- UNESCO 2001a: *Nominations*. (<http://whc.unesco.org/uploads/nominations/1033.pdf> – Letöltés: 2015. augusztus 12.)
- UNESCO 2001b: *Advisory Body Evaluation*. (http://whc.unesco.org/archive/advisory_body_evaluation/1033.pdf. – Letöltés: 2015. augusztus 12.)
- UNESCO 2001c: *Report of the 25th session, 11–16 December 2001*. (<http://whc.unesco.org/archive/repcom01.htm#1033> – Letöltés: 2015. augusztus 12.)
- UNESCO 2002: *UNESCO World Heritage Centre – Decision – 26COM 21B.35*. (<http://whc.unesco.org/en/decisions/877> – Letöltés: 2015. augusztus 12.)
- UNESCO 2005a: *International Conference: World Heritage and Contemporary Architecture* (<http://whc.unesco.org/en/events/112/> – Letöltés: 2015. augusztus 12.)
- UNESCO 2005b: *Vienna Memorandum on World Heritage and Contemporary Architecture – Managing the Historic Urban Landscape* (whc.unesco.org/document/6814/ – Letöltés: 2015. augusztus 12.)
- UNESCO 2015: *The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, Committee Reference 39 COM 11 (<http://whc.unesco.org/en/guidelines/> – Letöltés: 2015. augusztus 12.)
- UNESCO Budapest: *Budapest, including the Banks of the Danube, the Buda Castle Quarter and Andrassy Avenue* (<http://whc.unesco.org/en/list/400/documents/> – Letöltés: 2015. augusztus 12.)

- UNESCO Cologne: *Cologne Cathedral* (<http://whc.unesco.org/en/list/292/documents> – Letöltés: 2015. augusztus 12.)
- UNESCO Dresden: *Dresden Elbe Valley* (<http://whc.unesco.org/en/list/1156/documents> – Letöltés: 2015. augusztus 12.)
- UNESCO Graz: *City of Graz – Historic Centre and Schloss Eggenberg* (<http://whc.unesco.org/en/list/931/documents/> – Letöltés: 2015. augusztus 12.)
- UNESCO Prague: *Historic Centre of Prague* (<http://whc.unesco.org/en/list/616/documents/> – Letöltés: 2015. augusztus 12.)
- UNESCO Salzburg: *Historic Centre of the City of Salzburg* (<http://whc.unesco.org/en/list/784/documents/> – Letöltés: 2015. augusztus 12.)
- UNESCO Salzburg 2003: *Historic Centre of the City of Salzburg* (<http://whc.unesco.org/en/soc/2750> – Letöltés: 2015. augusztus 12.)
- UNESCO Vienna 2008: *UNESCO World Heritage Center – State of Conservation (SOC 2008) Historic Centre of Vienna* (<http://whc.unesco.org/en/soc/915> Letöltés 2015. július 28.)
- UNESCO Vienna 2010: *UNESCO World Heritage Center – State of Conservation (SOC 2010) Historic Centre of Vienna (Austria)* (<http://whc.unesco.org/en/soc/570> – Letöltés 2015. július 28.)
- UNESCO Vienna 2015a: *UNESCO World Heritage Center – State of Conservation (SOC 2015) Historic Centre of Vienna (Austria)* (<http://whc.unesco.org/en/soc/3329> – Letöltés 2015. július 28.)
- UNESCO Vienna 2015b: *UNESCO-World Heritage; Palace and Gardens of Schönbrunn (Austria) (C 786) and Historic Centre of Vienna (Austria) (C 1033): State of Conservation Report*. Ref.: Decision 37 COM 7 B.71 (<http://whc.unesco.org/en/list/1033/documents> – Letöltés 2015. július 28.)
- UNESCO WHC 2003: *Decisions Adopted by the 27th Session of the World Heritage Committee in 2003* (<http://whc.unesco.org/archive/2003/whc03-27com-24e.pdf> – Letöltés: 2015. augusztus 12.)
- UNESCO WHC 2004: *WHC Summary Record* (<http://whc.unesco.org/archive/2004/whc04-28com-inf26e.pdf> – Letöltés: 2015. augusztus 12.)
- UNESCO WHC 2013: *Mission Report on Historic Centre of Vienna (C 1033) & Palace and Gardens of Schönbrunn (C 786) (Austria)*. Paris: UNESCO. (<http://whc.unesco.org/en/list/1033/documents/> – Letöltés: 2015. augusztus 12.)
- Wiener Naturschutzgesetz*, Landesgesetzblatt für Wien, 1998. 45. 175–199. (<https://www.wien.gv.at/recht/landesrecht-wien/landesgesetzblatt/jahrgang/1998/html/lg1998045.htm> – Letöltés: 2015. augusztus 15.)
- Wiener Wohnhaussanierungs-Gesetz*, Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich, 1984. 200. 2353–2382. (https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/BgblPdf/1984_483_0/1984_483_0.pdf – Letöltés: 2015. augusztus 15.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Achleitner, Friedrich 2005: Das Erbe und die Erben. Weltkulturerbe – Unbehagen an einem Begriff oder: einige Fragen. In: Csáky, Moritz – Sommer, Monika (Hgg.): *Kulturerbe als soziokulturelle Praxis*. Studien Verlag, Innsbruck–Wien–Bozen, 13–18.
- Applegate, Celia 1990: *A Nation of Provincials: The German Idea of Heimat*. University of California Press, Berkeley.
- Bandarin, Francesco – van Oers, Ron 2012: *The Historic Urban Landscape. Managing Heritage in an Urban Century*. Wiley–Blackwell, Oxford.
- Bandarin, Francesco – van Oers, Ron 2014: *Reconnecting the City. The Historic Urban Landscape Approach and the Future of Urban Heritage*. Wiley–Blackwell, Oxford.
- Braudel, Fernand 1969: *Écrits sur l'histoire*. Flammarion, Paris.
- Csáky, Moritz – Sommer, Monika 2005: *Kulturerbe als soziokulturelle Praxis*. Studien Verlag, Innsbruck–Wien–Bozen.
- Demus, Otto 1955: Zur Lage. Eine Mahnung. *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* (9.) 41–47.
- Hartog, François 2013: *Croire en l'histoire*. Flammarion, Paris.
- Hassinger, Hugo 1916: *Kunsthistorischer Atlas und Verzeichnis der erhaltenswerten historischen Kunst- und Naturdenkmale des Wiener Ortsbildes*. (Österreichische Kunsttopographie, 15.) Schroll, Wien.
- Kos, Wolfgang 2006: Städtische Schönheit als Leitmotiv? In: Wehdorn, Manfred (Hg.): *Wien, Weltkulturerbe. Der Stand der Dinge*. Stadtentwicklung Wien, Wien, 42–45.
- Le Rider, Jacques 2001: Mittel- bzw. Zentraleuropa und Österreich als imaginäre Gedächtnisorte der europäischen Identität. In: Csáky, Moritz – Stahel, Peter (Hgg.): *Die Verortung von Gedächtnis*. Passagen Verlag, Wien, 139–150.
- Lipp, Wilfried 2005: Welt-Kultur-Erbe: Im Konflikt der Interessen. In: Csáky, Moritz – Sommer, Monika (Hgg.): *Kulturerbe als soziokulturelle Praxis*. Studien Verlag, Innsbruck–Wien–Bozen, 19–30.
- Mazzarolli, Leopoldo 2008: Presentation. In: *A Future for Venice? Considerations 40 years after the 1966 Flood*. Umberto Allemandi, Turin–London–Venice–New York, 9–10.
- Meggyesi Tamás 2009: *A történeti települési táj* (kézirat). Országos Műemlékvédelmi Konferencia, 2009. október 3–5.
- Mumford, Eric 2000: *The CIAM Discourse on Urbanism, 1928–1960*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Passarge, Siegfried 1919: *Die Grundlagen der Landschaftskunde*. L. Griederichsen & Co., Hamburg.
- Patry, Marc – Bessett, Clare – Leclercq, Benedict 2005: *2nd World Heritage Forest Meeting*. Nancy. (<http://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-43-2.pdf> – Letöltés: 2015. augusztus 13.)
- Schorske, Carl E. 1998: *Bécsi századvég. Politika és kultúra*. Helikon, Budapest.
- Sonkoly Gábor 2000: A kulturális örökség fogalmának értelmezési és alkalmazási szintjei, *Regio* (11.) 4. 45–66.

- Sonkoly Gábor 2001: „...édes Hazánknak ezen első Magyar fővárosa...” Az átmenet problémái: Kolozsvár, 1790–1848. In: Pál Judit – Fleisz János (szerk.): *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*. Pro-Print, Csíkszereda, 119–145.
- Sonkoly Gábor 2015: The critical analysis of the concept of historic urban landscape. In: Fernandes, Ana Cristina – Lacerda, Norma – Pontual, Virgínia (eds.): *Desenvolvimento, planejamento e governança: o debate contemporâneo*. Letra Capital, ANPUR, Rio de Janeiro, 401–420.
- Swenson, Astrid 2013: *The Rise of Heritage. Preserving the Past in France, Germany and England, 1789–1914*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Swittalek, Peter 1982: Der Begriff “Technisches Denkmal” erläutert an oberösterreichischen Beispielen. *Kulturzeitschrift Oberösterreich* (32.) 3. 43–49.
- Tietze, Hans 1907: *Die Denkmale des politischen Bezirkes Krems in Niederösterreich*. Schroll, Wien.
- Von Droste, Bernd – Plachter, Harald – Rössler, Mechtild 1995: *Cultural Landscapes of Universal Value*. Gustav Fischer – UNESCO, Jena.
- Walker, Mack 1971: *German Home Towns. Community, State and General Estate, 1648–1871*. Cornell University Press, Ithaca–London.
- Wehdorn, Manfred 2004: *Vienna, a Guide to the UNESCO World Heritage Sites*. Springer, Wien–New York.
- Wehdorn, Manfred 2005: *Das kulturelle Erbe. Vom Einzeldenkmal zur Kulturlandschaft*. Studien Verlag, Innsbruck–Wien–Bozen.
- Wehdorn, Manfred (Hg.) 2006: *Wien, Weltkulturerbe. Der Stand der Dinge*. Stadtentwicklung Wien, Wien.
- Wehdorn, Manfred – Csendes, Peter – Hayder, Susanne – Schwarz, Mario (Hgg.) 2004: *Wien*. Springer, Wien.
- Wien Geschichte 2015: *Verein für Landeskunde von Niederösterreich – Wien Geschichte Wiki*. (https://www.wien.gv.at/wiki/index.php/Verein_f%C3%BCr_Landeskunde_von_Nieder%C3%B6sterreich – Letöltés: 2015. augusztus 17.)
- Zunke, Rudolf – Wehdorn, Jessica – Wehdorn, Manfred (Hgg.) 2014: *The Historic Centre of Vienna. World Cultural Heritage and Vibrant Hub*. City of Vienna, Wien.

A porcelánbolti elefánt színrevitele

Azar Gat: Nations. The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism.

Cambridge University Press, Cambridge, 2013. (Társszerző: Alexander Yakobson.)
441 oldal.

A nacionalizmuselméleti szakirodalomban jártas olvasó joggal vélhette az utóbbi három évtized fejleményei tükrében, hogy e majdhogynem parttalanul terebélyesedő kutatási területen nemigen számíthat már egyszerre innovatív, átfogó és széles körű erudícióra támaszkodó elméleti alapvetésre. A második világháború után és nyomán intézményesülő nemzet- és nacionalizmuskutatás főbb irányzatai, kutatási súlypontjai és kérdésfeltevései az 1980-as évekre ugyanis kanonikus formát öltöttek. Ekkortájt láttak szinte egyidejűleg napvilágot az úgynevezett *modernista* paradigma máig legtöbbet idézett teoretikusainak és majdani legélesebb szemű bírálójuknak iskolateremtő kulcsszövegei.¹ Mindezt a nacionalizmuskutatásban is végbemenő, jobb híján posztmodernnek nevezhető „fordulat”, leegyszerűsítve, annyiban árnyalta, hogy a nemzet kategóriáját is dekonstruálta, alapjában narratív konstrukciónak minősítette. Azar Gat alább bemutatandó könyve viszont, jellemző módon, nemhogy e legutóbbi (a *saját* ambíciói szempontjából valóban sokdrangúnak ható) kihívást hagyja lényegében figyelmen kívül, hanem – váratlan fordulattal – közel azonos vehemenciával polemizál a modernistákkal (kezdve az alapítóatyákkal, Carlton Hayesszel, Hans Kohnnal, sőt még korábbról Ernest Renannal),² mint emblematikus vitapartnerükkel, az általa a „tradicionalisták” közé sorolt Anthony D. Smithszel és a jobbára általa fémmjelzett *etnoszimbolizmus*³ szerinte felemás eredményeivel. Elfogadható arányban áll-e vajon e kutatástörténeti távlatból is szokatlan „impertinencia” a könyv bevezetője és címe által beigéert teoretikus innovációval és empirikus megalapozottsággal?

Azar Gat hadtörténészként debütált a modern európai hadviselés eszmetörténeti kontextusát és elméleti hátterét kutatva,⁴ napjainkra pedig olyan köteteket tud maga mögött, mint a *Times Literary Supplement* által az év egyik legjobb könyvének választott bő 800 oldalas opus a háborúnak az emberiség történe-

¹ Gellner 1983; Anderson 1983; Hobsbawm–Ranger (eds.) 1983 (majd monografikusan Hobsbawm 1990); Smith 1986.

² A modernista *paradigma* kialakulásáról, részletes ismertetéséről és kritikájáról mindenekelőtt Smith 1998. A kötet egyúttal a *perennialista* és *primordialista* irányzatok történetéhez is jó kiindulást nyújt. Az előbbieket, leegyszerűsítve, a nemzetek premodern létezése és hosszú *történelmi folytonossága*, az utóbbiak pedig ősisége, illetve kultúranropológiai *természetessége* mellett érvelnek. A kutatástörténetről magyarul: Lajtai 2015.

³ Guibernau–Hutchinson (eds.) 2004; Leoussi–Grosby (eds.) 2007; Smith 2009.

⁴ Fontosabb vonatkozó írásainak gyűjteménye (közel 900 oldal terjedelemben) Gat 2001.

tében játszott szerepéről⁵ vagy a modern demokrácia győzelmét és sebezhetőségét elemző monográfia.⁶ Akadémiai affiliációját tekintve a Tel-avivi Egyetem politikatudományi intézetének programvezetője, az Ezer Weitzman Nemzetbiztonsági Tanulmányok Tanszékének professzora.

Gat nacionalizmuselméleti monográfiájának ambíciója már önmagában elismerésre méltó, bár majdhogynem „ahistorikusnak” hat a tér és időbeli keretek maximumának célbavétele: a Homo sapiens megjelenésétől napjainkig tekinti át a *valamennyi* kontinensen végbemenő folyamatokat. Az efféle globális nézőpont óhatatlanul magában hordozza/hordozhatja a válogatás tendenciózusságát, miközben meggyőzően szakít a kutatástörténet mások által is gyakorta kárhozottatott *Európa-központúságával*. A vállalkozás háttérében a szerző vállalt és következetes „antimodernista” módszertani beállítottsága áll, amelynek értelmében a nemzet és a nacionalizmus jelenségét nemhogy a modernitásától függetleníti, hanem lényegében az emberi történelemmel tekinti egyidősnek! Mindezt árnyalja, hogy egyrészt elismeri a modernitás jelentőségét a nemzetek és a nacionalizmus (valamint normatív értelmezésük) *átalakulásában*, másrészt mindkét jelenséget a szélesebb értelmű *politikai etnicitás* fogalmi körébe utalja. A jelzőhasználat majdhogynem tautologikus, mivel az etnicitás Gat szemében mindig is messzemenően politikai jelenség volt az állam létrejötte óta, sőt már azt megelőzően is. Tételszerűen summázva: az etnicitás hozta/hozza létre az államot, az állam pedig az etnicitást kölcsönös és dialektikus folyamatban (3). Az etnicitás szerinte mindig is alapvető jelentőséggel bírt az államokon belüli és közötti önazonosság, összetartás és politikai szerveződés meghatározásában (5).

De mit is ért Gat valójában etnicitáson? Röviden: egymással (valós vagy érzékelt) *rokonságban* álló és közös *kultúrájú* népességet. A félreértéseket elkerülendő már a bevezetőben rögzíti, hogy az etnicitás nem homogén, világosan elkülönülő és rögzített „csomag”, hanem egy olyan, sokban heterogén és szakadozott kontinuumokból összeálló *etnikai tér*, amelyen belül közbülső, fokozatos és kevert alkotórészek jöhetnek létre, melyek hasadást és szétválást is eredményezhetnek. Noha Gat deklaráltan szkeptikus a fogalmi meghatározások relevanciáját illetően, mégis definiálja kulcsfogalmait. Elsőként az *ethnoszt* (A. D. Smithtől eltérően ő nem a szó francia verziójából gyárt terminust), amely nála – ahogy említettük – a (valós

⁵ Gat 2006. E monumentális terjedelmű és példaértékűen interdiszciplináris (etológiai, evolúciós és játékelméleti, antropológiai, régészeti, gazdaság- és társadalomtörténeti, történeti szociológiai és politológiai alapozású) kötet messze többet nyújt a címében ígértnél. Számolatlanul lehetne sorolni a példákat, amelyek révén Gat egészen új összefüggésbe helyez vagy cáfol bevett téziseket a legkülönbözőbb témákban és szakterületeken. Így a primitív és civilizáció előtti emberi közösségek erőszakossága mértékének kérdésétől a letelepedés és a korai városi erődítmények kialakulásának miertjén vagy a ló háziasítása *előtti* és *utáni* nomádok szerepén át a feudalizmus és lovas hadviselés összefüggésein keresztül a lőfegyverek viszonylagos fajsúlytalanságáig az ipari forradalom előtti korszakban egészen a demokráciák hadviselési hajlandóságának pálfordulásáig az ókorra és a 19–20. század fordulójára jellemző hozzáállásuk, illetve az 1945 utáni állapotok között – hogy csak néhányat említsék.

⁶ Gat 2010.

vagy érzékelt) rokonságban álló és közös kultúrájú népességet jelenti. Gat számára a közös *származás* önmagában nem elégséges feltétel, sokkal inkább a rokonság intézménye számít, amely egyfelől sokszor valós kötelék, hiszen széles körű csoportközi házasságon alapul miáltal a kívülről beházasodottak (*in-laws*) a csoport tagjává lesznek, másrészt ez utóbbi előfeltételét a közös kultúra *elsajátítása* jelenti; az etnicitás így voltaképp egy folytatódóan végbemenő *folyamat*. Az etnicitás/ethnosz létrejöttéhez önmagában még közös csoportnévre vagy rokonságérzetre sincs feltétlenül szükség (esetenként idegen hatás vagy gyarmati hatás ébreszti öntudatra, bár nem az „találja fel”), nem úgy, mint a fejlettebb, az előbbi és a nemzet *közötti* kategória esetén, amely már magában foglalja a közös önazonosság, történelem és sorsközösség érzetét, és amelyet Gat *népnek* (*people*) nevez.⁷ A nép pedig akkortól válik *nemzetté*, amikor politikai szuverenítésra tesz szert, akár egy államon belül domináns többséget képezve (*Staatsvolk*), akár politikai önrendelkezés vagy önkormányzat birtokában. Gat szerint definíciója nagyjából megegyezik a *közbeszédben* használatos értelmezéssel, miszerint a nemzet a közös rokonság, önazonosság és szolidaritás politikai/állami közössége, általában egy bizonyos kultúrával és rokonságérzettel definiált nép kapcsolódása egy adott államhoz. Végül nacionalizmuson olyan doktrínát vagy ideológiát ért, amely a *patriotizmus* (a saját államhoz és néphez való ragaszkodás)⁸ egyik alosztala, és ugyanolyan kevésbé tisztán modern jelenségnek tartja, mint a fentebbi értelemben definiált nemzetet.

A monográfia második fejezete a rokonsági-kulturális közösségek kialakulását vizsgálja a genomkutatás és az evolúcióelmélet eredményeire támaszkodó *szociobiológia* alapállásából. Az alapvető emberi érzések, vágyak és viselkedés evolúciós alapjait kutató és az 1970-es évek vége óta felívelő (ám máig marginális) irányzat⁹ nacionalizmuselméleti relevanciája az alábbiképp summázható: az emberek hajlamosak előnyben részesíteni a közelebbi rokonaikat, akikkel több a közös génjük távolabbi rokonaik és az idegenek rovására (27). Gat ismét hangsúlyozza, hogy az evolúciós logika *nem* jelent *normatív kényszert*, hiszen az emberi nem esetén folyamatos *interakció* és *szimbiózis* áll fenn a genetikai és kulturális fejlődés között,¹⁰ az ember genetikai hajlamai hatásaiban változatosak és

⁷ Mivel szerinte a modernista elméletek alapján nem is a premodern nemzeti lét (*nationhood*) igazolhatóságát, hanem a premodern *nép* mint olyan létezését tagadják, ezért a *peoplehood* kérdésének tisztázása – néhány kivétellel – fájdalmasan kevésbé van jelen a kurrens tudományos diskurzusban (10, 22, 381).

⁸ Gat nem ért egyet azzal a megszorítással, hogy a patriotizmus háttérben a *szabad* társadalmak állampolgári (*civic*) intézményeinek védelme állna, mivel a források bővelkednek a despotikus rezsimek ellenpéldáiban (68, 390–391: 38. j.).

⁹ Az obligát szakirodalmi referencia (van den Berghe 1981) mellett Gat jó néhány további szerzőre is hivatkozik.

¹⁰ A gyűjtőgető életmódot folytató ember nagycsaládokba/klánokba szerveződve élt, amelyek nagyobb, regionális csoportba rendeződve törzset alkottak, amely egyszerre volt endogám házassági szövetség (*marriage pool*) és kulturális/dialektális csoport, melyen kívül az egyén szocializációs bázisától megfosztva a túlélés szempontjából mérhetetlen hátrányba került. Lényegében innen eredeztethető a csoportkohéziót biztosító szimbolikus kódok, különösen is a *nyelv* mint az etnicitás/nemzetiség legfontosabb kulturális markerének evolúciós jelentősége (30, 33).

sokszor ellentmondásosak, de korántsem lebecsülendők, hiszen a földművelés és az államiság néhány ezer éves megjelenése túl kései fejlemények az emberiség biológiai jellemzőinek befolyásolása szempontjából: „biológiailag jóformán egyek vagyunk kőkori ősapáinkkal” (40). Az etnicitás maga *primordiális* jelenség, mivel az emberi faj általános meghatározó jellemzője, a nacionalizmus viszont nem az – szögezi le Gat –, mert a politikai etnicitás speciális eseteként történetileg egybefonódik a premodern és modern államalakulás jelenségével. A továbbiakban ezért „a rokonság-kultúra-identitásformálódás egymásba kapcsolódása, valamint az emberi hajlamok és történelmi fejlődés határfelületének (*interface*) feltárására” vállalkozik (43).

A harmadik fejezetben a törzsszerveződés állami struktúrává alakulását járja körül ókori források és modern (zömmel 19. századi gyarmati tapasztalatokon nyugvó) tudományos kutatások nyomán, amelyek összecsengése kapcsán arra is felhívja a figyelmet, hogy a felfedezések korának európai résztvevőit mennyire meglepte az iskolai klasszikusoknál olvasottak és a helyszínen talált társadalmi viszonyok közötti átfedés (nemzetséggé szerveződő mag- és nagycsaládok – akik valamilyen természetfeletti vagy félisteni őstől eredeztették magukat –, *frátriák* kialakulása). A *törzsek* (regionális kulturális-rokonsági csoportok) egy idő után esetenként szövetségbe tömörültek, amelyek hosszú távú nyelvi-kulturális összeolvadását gyakran kitalált közös eredetmítoszok vagy rituális intézmények erősítették (utóbbiakat az ókori görögök nyomán *amphiktüonion*ának nevezi). A törzsek máskor szétestek, vagy más törzsek kebelezték be őket, szövetkezésük pedig általában *külső* (állami vagy idegen törzsszövetségi) *nyomásra* ment végbe, melynek hatására tudatosult csak bennük a belső ellentéteiknél nyilvánvalóbb rokoni-kulturális hasonlóság. Lényeges ugyanakkor, hogy a törzsek és törzsszövetségek *szélesebb etnikai tereken belül* léteztek, amelyek önmagukban nem eredményeztek még *társadalmi* kötelékeket, mégis képesek voltak nagyarányú terjeszkedésre az *élelemtermelés* kialakulása miatt bekövetkező népességrobbanás okán. Gat több példán keresztül érzékelteti az államiság megjelenése *előtti* etnikai expanzió két fő típusát: a korai földművesekét, akik a gyűjtögető populációkat szorították ki korábbi területeikről (például szláv–finnugor relációban), majd az örökös katonai fölényt élvező (például sémi, indoeurópai, türk) állattartókat, akik különösen Euráziában játszottak alapvető szerepet (főleg az ökrösszékér megtalálása és a ló házasítása után) a nyelvileg/kulturálisan (de nem genetikailag!) homogenizált etnikai terek óriásira növelésében. Ahol nem alakultak ki állattartó társadalmak, és lassan haladt a földművelés elterjedése és az államszerveződés, ott jóval több nyelv és nyelvcsalád tudott fennmaradni (a Kolumbusz előtti amerikai kontinensen például négyszer több, mint Euráziában). Az etnikai expanzió harmadik közegét a vagyonfelhalmozódás miatt „tárgyasuló” törzsi státuskülönbségek és az intézményesített politikai hatalomkoncentráció eredményeképp kialakuló *állam* biztosította, melynek révén az addigi hatalmi és rokonsági viszonyok meglazultak, személytelenebbé váltak, miközben a korai állami vezetők *egyszerre* nyomták el és emelték maguk közé a törzsi eliteket (*overlordship*). A sikeres

állammá alakulást a *belső* ellenállás és a *külső* hatalmak támasztotta *kihívások* együttes legyőzése garantálta, ellenkező esetben a korai államok széthullása és a törzsi kötelékek (helyenként mindmáig virulens!) továbbélése következett be. Gat tézise szerint mindazonáltal a *közös etnikai szubsztrátum* tette hatékonyá és legitimmé az államépítés sztenderd technikáit.

Könyve negyedik fejezetében a fenti állítását teszteli, mégpedig, igazi nóvumként, széles globális perspektívából. Láthattuk, hogy Gat számára az állam régi, több ezer éves jelenség, amelynek modern, európai formája nem több mint egy újabb szakasz a fejlődésben. Az államiság három fő típusát különíti el, amelyeket kisállam (*petty-state*), nemzeti állam és birodalom névvel illet. A kisállamiság történelmileg legsikeresebb típusát a *városállam* képviseli,¹¹ amely alapvetően szintén átmeneti képződmény az államfejlődésben, hiszen néhány évszázadnál tovább egyik kontinensen sem tudott életben maradni (az e vonatkozásban legeredményesebb holland és svájci városállami szövetségek is elmozdultak idővel a nemzeti állam irányába). A városállamok önmagukban szintén rokonsági-kulturális közösségként működtek egy *szélesebb etnikai térhez* tartozó városállamcsoport részeként. Belülről döntően etnikailag azonos lakosságból tevődtek össze, a jelen lévő *idegenek* jogi-politikai integrációja pedig akkulturációs és asszimilációs folyamatok révén ment végbe. Bár szinte állandó konfliktusban álltak egymással, külső fenyegetés hatására jellemzően együttműködtek, és védelmi szövetségbe szerveződtek, ami esetükben is a közös etnikai identitás és szolidaritás erejét bizonyítja. Letűnésüket – a sumer városállamoktól, a Földközi-tenger melletteken át a majákig, jorubákig, malájokig stb. – döntően a két másik állam-típus felemelkedése idézte elő, mindenekelőtt a *nemzeti államé*,¹² amely Gat számára szintén egyidős az államiság létrejöttével, sőt annak legtipikusabb változata. Állítását azzal indokolja, hogy az állam egyfelől zömmel a közös rokonsági-kulturális jellemzőket felmutató etnikai terekből emelkedett ki és tudott sikeresen *fennmaradni*, másfelől a kialakuló állami fennhatóság mindig is jelentős *homo-genizáló hatást* gyakorolt és gyakorol, nemritkán etnikai egybeolvadást eredményezve (bár, jegyzi meg, a *már létező* etnikai térben végbemenő államépítés mindig sokkal könnyebben járható út, mint az etnikumépítés). A premodern államoknak a történeti szociológiában bevett „területi állam” vagy „dinasztikus királyság” elnevezését azzal veti el, hogy egyrészt minden állam rendelkezik területtel, másrészt a *nemzeti* dinasztiák uralta területek jellemzően az állam és ethnosz/nép kongruenciáját mutatták már az ókorban is, ezért per definitionem nemzeti államnak tekintendők (a gellneri meghatározás szerint legalábbis mindenképp), az állam szándékos és szándékolatlan etnikai homogenizációs és

¹¹ A másik, kevésbé közismert, mégis alapvető altípusnak, a *rurális* kisállamoknak a felemelkedéséről, a városállamtól, valamint a törzsnél bonyolultabb, de az államnál kevésbé bürokratikus, köztes politikai-társadalmi szerveződéstől (*chiefdom*) való különbségéről és letűntéről lásd: Gat 2003.

¹² Gat észrevétele szerint a szakirodalom szinte alig tesz különbséget *nemzetállam* és nemzeti állam között. Akik igen, azok általában a *népszuverenitás* meglétéhez kötik az előbbi elkülönítésének indokoltságát, amit ő elvet (4).

kollektív-identitásformáló eljárásai pedig nemzetépítésnek. Ez utóbbira kedvenc példája a 19. század folyamán végbement (tehát már a modern tudományosság által is jól dokumentált) zulu nemzet- és államépítés, amely három generáció alatt játszódott le egy írástudatlan, városiasodás előtti, „vaskori” társadalomban az etnikailag rokon nguni nyelvű bantu népesség bázisán (62–63, 84).

Az Európán kívüli nemzeti államok áttekintése nyomán (Egyiptomtól a Termékeny Félhold ókori államain keresztül Kínáig és keleti szomszédjaiig, majd Indokínáig haladva) érkezik el a harmadik államtípus, a *birodalom* és etnikai vonatkozásainak szövevényes kérdésköréhez. Birodalmon olyan hatalmasra nőtt államot ért, amely neki alávetett népek (és a szomszédjai) fölött uralkodik. Gat számára a politikai etnicitás szempontjából két ok miatt is különös figyelmet érdemelnek a birodalmak. Egyrészt, szemléletes metaforával, olyan „fekete lyuknak” tekinti őket, amelyek a történelem folyamán nemzeti államok egész sorát gyűrték magukba és tüntették el szinte nyomtalanul (nem kis részben táplálva a *retrospektív optikai illúziót*, hogy a modernitás előtt nem is léteztek nemzeti államok),¹³ miközben legalább annyira katalizáló szerepet is játszottak a környezetükben végbemenő nemzeti államépítés előmozdítójaként. Másrészt, szinte kivétel nélkül *egy* adott ethnos/nép sajátjaként működtek, akár teljesen nyilvánvalóvá tették ezt, akár igyekeztek szándékosan elkendőzni, mivel eme *birodalmi népnek/ethnosznak a katonai ereje és politikai dominanciája* volt minden birodalom sarokköve a paradigmátikus asszír példától egészen az etnikailag jóval toleránsabb indiai mogulokig.

A fejezet summázatában Gat két modernista alapvetéssel száll vitába. Egyrészt, most már kellő empirikus adatbázisra támaszkodva cáfolja a gellneri tézist, miszerint az etnikai és államhatárok hozzávetőleges egyezősége tipikusan modern jelenség volna, másrészt, hogy a premodern államképződmények alapvetően az *elitek hatalmi konstrukcióinak* tekintendők, melyekben a néptömegek etnikai identitása nem játszott lényeges szerepet. Ha ez így lett volna, érvel Gat, akkor mi a magyarázata a kezdettől fogva jelentkező (bár a birodalmi terjeszkedés által sokszor elhomályosított) evidenciának, hogy az etnikai és politikai határok jellemzően *nem véletlenszerűen* estek egybe a történelem folyamán? Ugyanebbe az irányba mutat szerinte a forrásszinten túlnyomórészt hangtalan néptömegek szintén idő- és térbeli korlátoktól függetlenül jól dokumentálható jellegzetes viselkedése *idegen* hódítás esetén, nevezetesen a spontán népfelkelések jelentősége (például a rómaiakkal szembeszálló ókori zsidóktól a dzsürcsi Csin-dinasztia ellen a 12. században fellázadó han kínaiakig). A gazdasági, társadalmi és politikai

¹³ Gat a régiók és korszakok szelektív számbavételének tudja be a közkeletű állítást, miszerint a nacionalizmus és nemzeti identitás idegen, nyugati import a Közel-Keleten (Kedourie [ed.] 1970), miközben maga is kiemeli, hogy Délnyugat-Ázsia térségét az asszírok felemelkedése óta folyamatosan a *birodalmi séma* uralta. A despotizmus, *etnikumok feletti* vallási identitás és az *állam alatti* törzsi és helyi identitások kombinációja ebben a térségben tehát évezredek óta sikerrel szorította háttérbe a nemzeti államépítés modelljét, ami szerinte a jövőre nézve is megfontolandó tanulságokkal szolgálhat (110, 125).

szempontból alávetett nép minden addigi és várhatóan továbbfolytatódó diszkriminációja ellenére idegen megszállás esetén tipikusan *saját* etnonemzeti közösségével érzett és vállalt tetteg is közösséget, következésképp a *néptömegek politizálódása* Gat értelmezésében messze nem modern „találmány” (128–130).

Miben látja Gat mindezek fényében a politikai etnicitás szempontjából Európa eddig szándékosan nem érintett jellegzetességét? Nos, mindenekelőtt *kivételességében*, amelyet három szakaszban összegez a könyv ötödik fejezetében. (I.) Ahogyan másutt, a civilizáció megjelenésével az államképződés Európában is tipikusan a nemzeti államok kialakulásával járt együtt a Mediterráneumtól északra. (II.) Bár *geopolitikai okokból* Európában világviszonylatban is *gyakoribb* volt az államképződés nemzeti változata, a feudalizálódás az államok és nemzetek kohézióját hosszú időre meggyengítette. (III.) Mivel a civilizációk közül Európa modernizálódott először, ezért gyors kilábalása a feudális széttagoltságból az állami centralizáció felé azt a csalóka látszatot keltette, hogy az európai nemzetek és nemzeti államok új jelenségek, miközben az iparosodás és kiépülő világhatalmi pozíciója révén a *modern európai nemzeti állammodell* elhomályosította a premodern nemzeti állam jelentőségét mind a kontinensen, mind világviszonylatban (132–133). Európa paradigmaticus szerepe a nacionalizmuskutatásban azért is félrevezető, mivel világtörténelmi perspektívából az európai civilizáció, állam- és nemzetépítés viszonylag *újkeletű*. Szintén atipikusak a kontinens geopolitikai adottságai, amelyek ugyanakkor nagyon is kedveztek a közepes méretű nemzeti államok megszilárdulásának és *túlélésének* a globális összehasonlításban gyengébb birodalmi kihívások miatt. Kivételt ezalól csak a közép-kelet-európai térség jelent, ahol a birodalomépítés kora újkori kibontakozása a középkorban *már létező* nemzeti államokat kebelezett magába (212–213). A szűkebb térségnél maradvá: a nemzeti államok birodalmi bekebelezésének másutt tipikus forгатókönyve itt annyival is összetettebb volt, hogy nem a régió *egyik nemzeti állama* nőtt birodalomná, és a civilizációs körön kívülről érkezett a birodalmi kihívás (oszmánok), amely ráadásul egy olyan – a nacionalizmuselméleti szakirodalomban paradigmaként kezelt – államformációt hívott életre, mely Gat szempontjából nagyon is atipikus (189). A Habsburg Birodalom ugyanis hagyományosan nem rendelkezett olyan *domináns birodalmi néppel* vagy etnikai csoporttal, amelyre támaszkodva akár számbelileg, akár katonailag uralni lehetett volna a birodalom egészét, és amelyet végső soron nem más tartott egybe, mint ami létrehozta: a térség népeinek felsorakozása a „kisebbik rossz mellett”, más szóval az Oszmán Birodalommal szembeni tartós önvédelmi szövetkezés szükségessége. Ez utóbbi megszűnésével túlélését a *két* (együttesen is kisebbségben lévő) *birodalmi nép* közös hatalomgyakorlása tudta csak biztosítani a dualizmus felbomlásáig (189–193).

Visszatérve az Európa-specifikus fő vonásokra, Gat nyomatékosan kiemeli a *földrajzi és ökológiai tényezők* (meghatározó, bár nem determinisztikus és már Montesquieu által érzékelt) szerepét, amelyek megnehezítették kontinensünkön a nagy birodalmak megszilárdulását és a törzsi társadalmak túlélését a nemzetállami szint alatt és fölött. Egyfelől tehát a mérsékelt, csapadékosabb éghajlat és

sűrűn tagolt földfelszín – a nyitott keleti végek kivételével – nem tették lehetővé a nagy kiterjedésű állattartó birodalmak létrejöttét és a velük járó autokratikus hatalomkoncentrációt. Másfelől az első, klasszikus államalakulatok, amelyek még a városállami modellt követték, nem véletlenül a földrajzilag leginkább tagolt déli félszigeteken alakultak ki (görög és itáliai városállamok), illetve nem maga a kontinens, hanem a „logisztikai főútként” fungáló Földközi-tenger tette lehetővé az első nagyméretű, inkább mediterrán, mint par excellence európai birodalom létrejöttét a városállamként indult Róma felemelkedésével (133–135). A néhai *római birodalmi határok* fontos, mondhatni vízvonalzó szerepűek Gat számára. Egyrészt, 100-200 kilométer különbséggel a mai napig tartóan „bebetonozták” a germán és neolatin *nyelvhatárt*. Másrészt alapvetően befolyásolták az etnikai-nemzeti konszolidáció és identitásformálódás folyamatait, amelyek a limestől délre a hódítók és meghódítottak *keveredésével* jóval összetettebbek voltak, és hosszabb időt vettek igénybe, mint a szakirodalom által alig tanulmányozott északi, kezdettől fogva tisztán a nemzeti államalakulást favorizáló régióban a brit szigetektől, Skandinávián át a nyugati szláv területekig és Oroszországig (kiterve közöttük a jóval összetettebb német viszonyokra is). Gat ugyanakkor nem állítja, hogy a limestől északra ne volnának ellenpéldák, ezeket (finnek, észtek, lettek és szlovákok) azonban olyan *kivételeknek* minősíti, amelyek – a Habsburg példa paradigmaticussá tétele mellett – kapóra jönnek a premodern nemzetek és nemzetállamok létezését tagadó modernistáknak, miközben utóbbiak megfelelnek a közép-kelet-európai régiót a kora újkori birodalmi expanzió és a második jobbágyság térnyerése (*deepening enserfment*) előtt jellemző korai nemzetállami fejlődésről (184).

A limestől délre végbemenő fejlődés kapcsán Gat egy másik szakirodalmi axióma érvényességét kívánja dekonstruálni, amennyiben a *francia modell* szabályszerűségét és normatív aspektusait veszi görcsö alá. Az általa ismét inkább kivételesnek, mintsem szabályszerűnek tekintett francia fejlődést az teszi egyedülivé, hogy esetében, szemben más, európai domináns nemzetekkel (mint az angollal Nagy-Britanniában vagy a kasztíliaival Spanyolországban) az országhatárokon belül *ténylegesen* sikerült szinte valamennyi etnikai csoportot kulturálisan és önazonosságában is franciává alakítani. Nemcsak a francia állam nem ismert el az ország határai között a francián kívül soha más etnikumot és nemzetet, de – ami még inkább figyelemre méltó – nagyon kevés csoport próbált meg ilyen státuszt követelni magának a történelem folyamán! A francia állam erélyes fellépése és a francia kultúra vonzereje együttesen vezetett tehát ahhoz az atipikus állapothoz, hogy hosszú távon minden potenciális nem francia identitásközösség elfogadta a francia kultúrába és nemzetbe olvadását. Jóllehet minden nagy és sikeres nemzeti kultúra hajlamos önmagát egyetemes érvényűnek láttatni, ebből még önmagában nem következik Gat szerint, hogy a francia típusú „állampolgári (*civic*) nemzet”-re az „etnikai nemzet” dichotomikus ellenpárjaként tekinthetnénk. Akkor legalábbis semmiképp, ha az etnikain nem pusztán a közös származást, hanem a *kulturális identitást* ugyanannyira értjük, hiszen a francia példa lényege épp a domináns kultúrába történő teljes körű állami beolvasztásban és minden egyéb azon kívüli

kultúra gyökeres eliminálásában áll (198–199, 210–211). A fejezet végén Gat öt olyan tényező nemzeti relevanciáját teszi mérlegre, amelyet a modernista elméletek a premodern nemzet létezése elleni fő érvként szoktak felhozni. A vallási-felekezeti és nyelvjárási megosztottság, a társadalmi-politikai egyenlőtlenség, valamint a birodalmiság és a dinasztikus királyság problémájának áttekintése után arra jut, hogy vagy maguk is nemzetépítő szereppel bírtak, illetve sokszor arra lettek felhasználva, vagy pedig nem minden régióban és periódusban voltak jelen azonos súllyal, így tévedés általánosító és túlzó következtéseket levonni belőlük.¹⁴

A könyv utolsó általa írt fejezetében Gat a *modernitásnak* a politikai etnicitásra gyakorolt összetett hatását járja körül.¹⁵ Értelmezésében a kétségtelenül mélyreható modernizációs folyamatok önmagukban nem kiváltották vagy létrehozták, hanem egyidejűleg szabadjára eresztették (*released*), átalakították és *kiterjesztették* a nacionalizmust, miközben jelentősen megnövelték annak legitimitását (249). Gat tagadja a modernista saroktételt, amely szerint a mindenki számára *egyenlő állampolgárság, népszuverenitás* és a nép tömeges politikai részvétele *előtt* nincs értelme nemzeti létről beszélni. A néptömegek politizálódásáról az idegen hódítások kapcsán már értekezett, ezért a továbbiakban a népszuverenitás kérdésére fókuszál.¹⁶ Egyetértve az iparosodás, a városiasodás és a tömegkommunikáció robbanásszerű fejlődésének modernisták által hangsúlyozott jelentőségével,¹⁷ amelyek soha korábban nem tapasztalt mértékben integrált és homogenizált társadalmakat hoztak létre, és biztosítottak a nacionalizmus formájában új identifikációs keretet a városokba tóduló, elidegenedett és traumatizált néptömegeknek, ő az érem másik oldalára is ráirányítja a figyelmet. Nevezetesen arra, ahogy *ugyan ezen* folyamatok nyitottak utat a nép *korábban lefojtott* nemzeti/nacionalista érzelmei előtt. Az instrumentalista tézis ellen, miszerint a tömegek elit általi manipulálása áll a nacionalizmus hátterében, legfőbb érvként a *birodalmak felbomlásának* csaknem univerzális folyamatát hozza fel. Amíg a modernizálódó birodalmak minden rendelkezésükre álló manipulációs eszközt a saját nemzetépítésük szolgálatába állítottak, mégsem jött létre igazán *birodalmi* nemzet sehol, addig a birodalmi elnyomás *enyhülése* azonnal felszította a nacionaliz-

¹⁴ Annál is inkább, mivel a saját szempontjukból kényelmetlen forrásokról viszont hajlamosak megfeledkezni a modernista elméletalkotók, mint amilyen például az 1415-ös konstanzi zsinaton a nemzetfogalom meghatározásáról és a nemzetenkénti politikai képviselétről folyó vita (217–220).

¹⁵ A bevezetővel együtt és a konklúzióon kívül hét fejezetből álló kötetben az állam, nemzeti identitás és etnicitás kortárs *normatív* és alkotmányos vonatkozásait elemző utolsó fejezetet tudnillik a gálánsan társszerzővé emelt Alexander Jakobson írta. Mivel e fejezet nemigen tesz hozzá Gat mondanivalójához, ezért ismertetésétől a terjedelmi korlátok miatt eltekintek.

¹⁶ A zárófejezetben szereplő tömör összegzése szerint: „bár mindig is sarkalatos volt a politikai hűség és határok kijelölésében, de másodlagos a dinasztikus alapelvhez képest és a hódító jogának legitimációs diskurzusában, a nemzeti identitás vált mindenekfelett való formális, jogi és ideológiai princípiummá, mihelyst a szuverenitás az uralkodó helyett a népre ruházódott” (383).

¹⁷ Jóllehet arra is felhívja a figyelmet, hogy a tömegoktatás és a kötelező katonai szolgálat *csak* a nemzeti államokban szolgált a nemzeti szocializáció és nemzeti ethosz ügyét, míg a multietnikus/soknemzetiségű birodalmakra ez az összefüggés aligha igaz (247).

mus és a politikai elszakadás tüzét. Bár a nacionalista érzelmek elit általi manipulációját önmagában ő sem becsüli le, arra is rámutat, hogy mennyire *gyorsan* és zökkenőmentesen jöttek létre és maradtak *életképesek* önálló állami tapasztalat híján is a birodalmi romokon egyik pillanatról a másikra megjelenő etnonemzeti államok. Tömören fogalmazva: a politikai vezetők csak azt képesek manipulálni, ami valóban *manipulálható* (257). Mindezek a megállapítások nemcsak a három klasszikus kelet-európai (Habsburg, oszmán és cári) birodalomra, hanem a nyugati országok gyarmatbirodalmaira is igazak, amelyeket a gazdasági liberalizmus, politikai liberalizáció és demokratizálódás együttesen aknázott alá és fosztott meg legitimitásától azáltal, hogy megkérdőjelezte az őslakosság beleegyezése nélküli idegen kormányzást és a politikai ellenállás tömeges elfojtásának (korábban magától értetődő, sine qua non birodalomfenntartó) gyakorlatát (258).

A következőkben a legszélesebb globális áttekintés keretében „hamis dichotómiaként” veti el a (már mások által is több helyütt kifogásolt) konceptuális különbségtételt etnikai és állampolgári (*civic*) nemzet típusok között, mivel *nem létezik* olyan nemzeti projekt, amely ne építene az etnikai kötelékek közösségi erejére (lásd fentebb a francia nemzetmodellről mondottakat).¹⁸ A kérdés számára sokkal inkább az, hogy a (még nem konszolidált) multietnikus államokban milyen tényezők segíthetik elő a nemzetépítés sikerét vagy okozhatják, hiányuk esetén, annak kudarcát. Mindenekelőtt az olyan *átfogó kulturális kötelékek*, amelyek egyrészt a közös rokonságérzet hiányában a legerősebb nemzetépítő erőt képviselik, másrészt elősegítik az azonos területen élő különböző etnikumokhoz tartozók közötti vegyes házasságot és – ezáltal, idővel – a rokonságérzet kialakulását. Eme átfogó kulturális kötelékek közül a legfontosabb a *közös nyelv* (különösen történelmi távlatból, mivel a 21. században az intézményes nyelvi asszimiláció eszköze egyre komolyabb korlátok közé szorult), másodsorban pedig a *közös vallás*, bár ez utóbbi nemzetépítő szerepe jóval kevésbé egyértelmű.¹⁹ Természetesen a történelmi hagyományok és földrajzi akadályok szintén nemzetépítő szerephez juthatnak, a lényeg mégis a közös kulturális kötelékek megléte vagy sikeres megteremtése, amelyek hiánya szinte megoldhatatlan feladat elé állítja a nemzeti közösség egyben tartására képtelen államokat. Végül a nacionalizmus jelen és jövőbeli befolyását teszi mérlegre két érzékeny területen: a *háború* és a *jóléti állam* szempontjából. Az előbbivel kapcsolatban két beszédes tényre hívja fel a figyelmet: amíg 1815 óta meredeken lecsökkent a háborús konfliktusok száma, addig az azóta kirobbant fegyveres összetűzések háttérben túlnyomóan etnikai vagy nemzeti indíttatás mutatható ki. Bő száz éven keresztül

¹⁸ Bizonyos mértékig igaz ez még a leginkább *civic* típusú Svájcra (a kantonok szintjén), sőt Szingapúrra is, bár utóbbiban jóval átteleesebben, a maláj nyelv szimbolikus „primus inter pares” helyzete okán (ahogy erre Jakobson elemzése érzékletesen rámutat: 365–366).

¹⁹ „A valláskülönbség könnyebben szakít szét egy azonos nyelvű ethnoszt vagy népet, mint ahogy az azonos vallás egyesít közös néppé különböző nyelvű embereket” (311). Szerepét különösen a *modernitás előtt* tartja alapvetőnek, mint ami – az Anderson által teljesen figyelmen kívül hagyott módon – valódi intézményes bástyája és hajtóereje az elképzelt közösségek fennmaradásának (11, 87, 223–224, 382).

nacionalizmus és liberalizmus *egymást* erősítették a népszuverenitás, kollektív szabadságjogok és nemzeti önrendelkezés kivívása érdekében, majd a nacionalizmus sötét oldalának a 19. század végétől mindinkább megmutatkozó jelei fokozatosan áthangolták a liberalizmus nemzeti kérdéshez való viszonyulását, amely a gyarmati országok tekintetében támogató, a fejlett liberális demokráciák esetében viszont elutasító lett. Ez utóbbi társadalmak nemzeti identitása fokozódó mértékben változott liberálissá, implicitté és túlnyomórészt defenzíváé. A jóléti, hosszú ideje békében élő liberális demokráciák lakossága esetén valóban elmondható, hogy egyre kevesebben volnának készek életüket áldozni a nemzetért. Mégis tévedés a liberalizmust a nacionalizmussal szembeállítani, mivel épp az előbbi, és nem önmagában a modernizáció *tette lehetővé* az utóbbi globális győzelmét. Nem szabad elfelejteni, hogy a dekolonizáció *csak* a liberális demokráciák gyarmatait érintette, míg a nem demokratikus birodalmakat nem belső ellenállás, hanem a háborús vereség (Németország, Japán) vagy a totalitárius rezsim bukása bomlasztotta fel (Szovjetunió). Ahol keménykezű autoriter rezsimek vannak hatalomban, ott a kisebbségek kollektív önrendelkezésének esélye továbbra is korlátozott. Legyen bármennyire is banális a jóléti liberális demokráciák nemzettudata, a globális összehasonlító kutatások alapján eléggé nyilvánvaló az összefüggés az etnikai homogenitás és a jóléti állam újraelosztó szerepe között, azaz hogy jellemzően az etnikai homogenitás arányában nő vagy csökken az újraelosztás mértéke. Hasonló összefüggés mutatható ki a hazai és nemzetközi segélyezés gyakorlatában is, azaz minden segélyező állam inkább a saját országa szegényeit részesíti előnyben a távolabbi országokban élőkhez képest, illetve jótékonykodását igyekszik a saját nemzeti érdekeit szolgáló politikai befolyásszerzésre fordítani. Mindezek alapján Gat arra a végkövetkeztetésre jut, hogy noha az állam és a nemzet bizonyára maguk is részleges és átmeneti jelenségnek bizonyulnak az emberiség fejlődésében, az önazonosság, rokonságerzet és összetartás rokonsági-kulturális kötelékei – amelyek a tribalizmus, etnicitás és nacionalizmus forrásai – továbbra is hathatós társadalmi erőt fognak képviselni.²⁰

A recenzió címében szereplő porcelánbolti elefánt metaforája szintén Gattól származik, aki egy ősi indiai bölcsesség nyomán egyfelől a „láthatatlan” elefántként félreismert nacionalizmusra, másrészt az azt *külön-külön* testrészei alapján leírni és megérteni próbáló vak tudósokra alkalmazza, akik – nem érzékelve és tapasztalva az *egészet egyben* – hajlamosak meglepődni valódi fizikumán, midőn időről időre megrázza vagy épp feje tetejére állítja a porcelánboltot. Gat ehelyett a perennializmus, primordializmus és modernizmus megcsontosodott kategóriáit kívánja újragondolva szintézisbe hozni, amikor a nemzetet, a nemzeti államot

²⁰ Ennek kapcsán, elegáns fordulattal, azt a Hobsbawmot idézi, aki az 1990-es évek eleji monográfiájában a nacionalizmus vélhetően közeli elmúltát prognosztizálta. Egy 2010-es lapinterjúban viszont már azt hangsúlyozta, hogy a *globalizáció* látványosan megtorpant a politika szférájában, nem igazán képes áthatolni a nyelvi/vallásfelekezeti kulturális közegeken, és napjainkban továbbra is a nemzetállamok képesek egyedül hatékony döntéseket hozni, miközben semmi sem volt képes átvállalni a társadalmi, újraelosztó és jóléti funkcióikat (326).

és a nacionalizmust az első, az emberi érzések rokonsági-kulturális dimenzióját pedig a még átfogóbb második „skatulyához” rendeli, miközben a harmadikat próbálja hegemon pozíciójából visszaszorítani a valóban érvényes (ám szerinte sokszor ad absurdum eltúlzott) megállapításai hatókörébe. Gat konklúziója szerint a nacionalizmus *kétarcú* jelenség, *emancipáló és erőszakos* is lehet. Hogy a jövőben az előbbi és ne az utóbbi aspektusa kerekedjék felül, ahhoz, véleménye szerint, legalább annyira szükség van az egyoldalú, módszertanilag téves és ideológiailag elfogult domináns elméletek dekonstruálására, mint amennyire ezek kidolgozói annak idején leszámoltak a 19. századi nacionalisták reflektálatlan és sokszor kártékony mítoszaival. Hogy Gat szándékosan provokatív, de elméleti szempontból inkoherensnek vagy empirikusan felszínesnek aligha nevezhető monográfiája²¹ milyen eredménnyel rázza fel a szakma porcelánboltját, persze nem tudható, de a már mutatkozó visszhangok alapján az esély megvan rá.²²

Lajtai L. László

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Anderson, Benedict 1983: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, London [az 1991-es, második, javított és bővített kiadásból készített magyar fordításban: 2006].
- B. Simon Krisztián 2015: Törzs és politika. Azar Gat izraeli történész a nacionalizmus két arcáról. *Magyar Narancs* (27.) 23. 19–20.
- Gat, Azar 2001: *A History of Military Thought from the Enlightenment to the Cold War*. Oxford University Press, Oxford.
- Gat, Azar 2003: Rural Petty-State and Overlordship. Missing Links in the Evolution of the Early State. *Anthropos* (98.) 1. 127–142.
- Gat, Azar 2006: *War in Human Civilization*. Oxford University Press, Oxford.
- Gat, Azar 2010: *Victorious and Vulnerable. Why Democracy Won in the 20th Century and How It Is Still Imperiled*. Rowman and Littlefield, Lanham.
- Gellner, Ernest 1983: *Nations and Nationalism*. Basil Blackwell, Oxford [a 2006-os, második kiadásból készített magyar fordításban: 2009].

²¹ Jóllehet, bár nyilván csak részben a szerző hibája, a könyv használhatóságát nagyban növelte volna, ha a hivatkozott szerzők munkáit külön bibliográfiában, és nemcsak a végjegyzetekben tüntetik fel, különösen, hogy a mutatóba csak a főszövegben szereplő nevek kerültek be, és sajnos azok sem hiánytalanul.

²² A számos már publikált recenzió helyett csupán a 2014 novemberében a nacionalizmuselméleti kutatások fellegvárának számító London School of Economicson rendezett nyilvános vitára utalnék, amelynek résztvevői legfőbb kritikaként *esszencializmusát* kérték számon Gatón. Vö. Hutchinson–Wickham–Stráth–Gat 2015. Csak remélhető, hogy ennek az A. D. Smith által is „merésznek, ambiciózusnak és fontosnak” tekintett (Smith 2013: 819) könyvnek a hazai recepciója is túllép (az egyébként már önmagában hasznos és örvendetes) publicisztikai érdeklődés keretein. Vö. B. Simon 2015.

- Guibernau, Montserrat – Hutchinson, John (eds.) 2004: *History and National Destiny. Ethnosymbolism and Its Critics*. Blackwell, Oxford.
- Hobsbawm, Eric 1990: *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*. Cambridge University Press, Cambridge [az 1992-es, második, bővített kiadásból készített magyar fordításban: 1997].
- Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence (eds.) 1983: *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hutchinson, John – Wickham, Chris – Stråth, Bo – Gat, Azar 2015: Debate on Azar Gat's 'Nations: The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism'. *Nations and Nationalism* (21.) 3. 383–402.
- Kedourie, Elie (ed.) 1970: *Nationalism in Asia and Africa*. New American Library, New York.
- Lajtai L. László 2015: Trendek és elméletek a nemzet- és nacionalizmus kutatásban. Vázlatos kutatástörténeti áttekintés. *Pro Minoritate* (24.) 3. 115–147.
- Leoussi, Athena S. – Grosby, Steven (eds.) 2007: *Nationalism and Ethnosymbolism. History, Culture and Ethnicity in the Formation of Nations*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Smith, Anthony D. 1986: *The Ethnic Origins of Nations*. Blackwell, Oxford.
- Smith, Anthony D. 1998: *Nationalism and Modernism. A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*. Routledge, London–New York.
- Smith, Anthony D. 2009: *Ethno-symbolism and Nationalism. A Cultural Approach*. Routledge, Abingdon.
- Smith, Anthony D. 2013: recenzió Azar Gat és Alexander Jakobson *Nations: The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism* című könyvéről. *Nations and Nationalism* (19.) 4. 819–820.
- van den Berghe, Pierre L. 1981: *The Ethnic Phenomenon*. Elsevier, New York–London.

Mitchell G. Ash – Jan Surman (eds.): The Nationalization of Scientific Knowledge in the Habsburg Empire, 1848–1918.

Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2012. 258 oldal.

Lassan egy évtizede, hogy Pieter M. Judson elindította kutatási projektjét, melynek célja a 19. és 20. századi Közép-Kelet-Európa történelmének kimondottan nem nemzeti alapú és nem nacionalista narratívákra alapuló megírása, a régió történetének új – depatologizált, illetve európai összehasonlító – kontextusba helyezése.¹ Judson kutatása, melynek eredménye a Harvard University Press kiadásában lesz olvasható, nem egyedülálló, amennyiben illeszkedik a Habsburg Monarchiát és Közép-Európát multietnikus, multikulturális és többnyelvű, nemzetek és nemzetiségek felett álló konstrukcióként kezelő historiográfiai irányzatba. Látványosan ezzel tökéletesen ellentétes irányban helyezkedik el a 2012-ben megjelent *The Nationalization of Scientific Knowledge in the Habsburg Empire, 1848–1918* [*A tudományos tudás nacionalizációja a Habsburg Birodalomban, 1848–1918*] című kötet, melynek szerkesztői, Mitchell G. Ash és Jan Surman, a (természet) tudományok nemzetépítő, illetve a nemzetiségi törekvések tudományépítő és -szervező szerepének vizsgálatára helyezik a hangsúlyt. A tudományos gondolkodás és gyakorlat – mint azt a kiadvány szerkesztői és számos szerzője hangsúlyozzák – legalább annyira nemzetközi, mint nemzeti irányultságú, és a kötet egyik fő érdeme, hogy megmutatja: a sokrétű és soknyelvű Monarchiában a gyakran objektív ideálként kezelt természettudományok a nemzeti és nemzetiségi törekvések hatására a nacionalizmus által befolyásolhatók és alakíthatók voltak. A természettudományok (köztük az anatómia, a geológia, a fizika, a kémia, a szeizmológia) mellett több szerző is foglalkozik a társadalom- és bölcsészettudományok (nyelvészet, jogtudomány, filozófia, néprajz) nemzetiesítésének kérdésével, így a kötet a közép-európai tudomány (*science, Wissenschaft*) és a tudás (*knowledge, Wissen*) történetének, valamint a tudomány és a nacionalizmus kapcsolatának, illetve egymásra hatásának újragondolásához is hozzájárul.

A szerkesztők bevezetésükben négy rendező elvet fejtenek ki, melyek alapján összekapcsolhatónak látják a nacionalizmus és a nemzetépítés fogalmát a tudománytörténeti kultúrák, illetve a tudományos gondolkodás és tudás kialakulásával, valamint terjesztésével. Az első a „szociokulturális differenciáció”: a nemzet mint elképzelt közösség elvének átalakulása és kisajátítása különböző társadalmi rétegek által és között (az elitektől a hétköznapi emberekig, „elit” és „populáris” diskurzusokban), vagyis a nemzeti és nemzetiségi identitás bonyolult kapcsolatrendszere multikulturális és többnyelvű terekben. A második irányelv, mellyel kapcsolatban Ash és Surman szintén az elmúlt pár évtized eredményeire hivatkozik, a regionális és határvidéki perspektívák

¹ Judson, Pieter 2016: *The Habsburg Empire: A New History*. Cambridge, MA.

fontossága a történeti nacionalizmus komplexitásának vizsgálatában, vagyis a kérdés, hogyan alakulnak át a helyi és regionális identitások a nacionalista diskurzusok elfogadása (vagy visszautasítása) során. A birodalmi hatalmi politika vizsgálatának decentralizációja a társadalmi és kulturális perspektívák javára az elmúlt évek történeti tanulmányaiban megerősíti a szerzőket a kulturális megközelítés fontosságába vetett hitükben: példa erre a *Kulturnation* és a *Staatsnation* fogalmainak konfliktusa a Monarchia szemszögéből. A harmadik vezérelné a sokat és sokak által vitatott központ-periféria modellt, mely a politikai, gazdasági és kulturális fejlődés értelmezését erre a meglehetősen egyszerű dichotómiára vezeti vissza, bár megengedve az úgynevezett periféria relativizációját a helyi, „provinciális” központok révén, melyben ezek a terek egymással és a központtal saját kapcsolati és hatalmi hálót alakítanak ki. Ash és Surman, bár elismerik a modellt illető egyes kritikák jogosságát, hangsúlyozzák annak „produktív potenciálját” is – különösen, hogy ebből az irányból vezet be a negyedik tematikus blokként szolgáló kutatási trendet, a manapság szintén meglehetősen divatos közép- és kelet-európai „posztkolonializmust”, vagyis a koloniális és posztkoloniális struktúrák alkalmazását a közép-európai régió politikai és kulturális folyamatainak vizsgálatában. A szerkesztők elismerik, hogy a tengerentúli gyarmatokkal rendelkező birodalmak és Közép-Európa közötti különbség ugyan valamivel többnek tűnik, mint a hasonlóság, ám a német nyelv szerepét a Habsburg Birodalom politikájában és „civilizációs” törekvéseiben birodalmi és regionális szinten is a kolonializáció folyamatának szerves részeként értékelik. Ennek eredményeként a birodalmi és nemzetépítő stratégiák nem feltétlenül egymás ellenében, hanem esetenként egymásba folyva működtek a századforduló környékén (2–13).

A bevezetésen átfutó szál, mely aztán több tanulmányban visszaköszön, a nemzet tudományos nyelvének, valamint a tudományok és tudományágak nemzeti nyelvének kialakulása és fejlődése (illetve kialakítása és fejlesztése) – különös tekintettel a tudomány nemzetközi karakterére – egy olyan területen és időszakban, ahol a német nyelv nemcsak a politikai és társadalmi elit, az oktatás vagy a kultúra, hanem a tudományos élet és a tudósok közötti kommunikáció nyelve is volt.

A tudományok vernakuláris nyelvének fejlődését, a nemzeti tudományok kialakulását és intézményesülésének folyamatát vizsgálja Jan Surman tanulmánya. A szerző a nyelv közvetlen és közvetítő szerepét emeli ki a nemzetiségi ideológiák, illetve a tudományos közösség nemzeti és nemzetközi elkötelezettségei között. Ezt illusztrálják a nemzeti tudományos alapszókincs kialakítására tett erőfeszítések és ezzel egyidejűleg a nemzetközi terminológia használata, valamint az idegen nyelvű publikációk fontosságának hangsúlyozása a nemzeti tudományos közegben. Surmannal párhuzamos gondolatmenetet követ Johannes Feichtinger tanulmánya, melyben a szerző az államnemzet (*Staatsnation*), kultúrnemzet (*Kulturnation*) és a nemzetállam (*Nationalstaat*) fogalmainak ki- és átalakulásán keresztül vezeti le a (nyelvi) nacionalizmus és a tudományos auto-

nómiára való törekvés közötti konfliktust az osztrák politikai és tudományos közösségben a Monarchia idején és annak összeomlása után.

A tudományos nyelvek átalakulása mellett a tudományok intézményesülése és annak nemzeti perspektívái képezik a másik szálát, mely köré a kötet szerzői építkeznek. Marianne Klemun a Habsburg Birodalom geológiai felméréseinek (1849–1867) kapcsán a Monarchia koherens egésszé való hivatalos feltérképezésének folyamatát – melynek során a Monarchia geológiai felmérése szimbolikus egésszé kapcsolja a birodalom különböző részeit – veti össze a geológiai tudás lokális és nemzeti változataival. Az 1848-as forradalmak kudarcát követően indított projekt – melynek elsődleges célja a geológiailag sokszínű birodalom tudományos szempontok alapján meghatározott egységes képének kialakítása volt – eredményeképpen a soknyelvű, soknemzetiségű Monarchia térképe a felmérést követően nemcsak földrajzilag harmonizálódott, hanem egy a politikai konszenzus kultúrájában gyökerező szimbolikus konstrukció, egységes terület képét is mutatta. Soňa Štrbaňová cseh vegyészek tudományos tevékenységén keresztül mutatja be, hogy a természettudományok lehettek éppannyira patrióták, mint nemzetköziek, amennyiben a 19. század végének cseh tudósai és a cseh tudományos intézmények egyidejűleg törekedtek a cseh tudományos terminológia és önálló tudományos intézetek, valamint (különösen szláv) nemzetközi együttműködések kialakítására. Az esettanulmányban tárgyalt vegyészek tudatában voltak a nacionalizmus és sovinizmus veszélyeinek, és gondosan ápolták nemzetközi kapcsolataikat: példaként hozza fel a szerző az ipari és alkalmazott területeken dolgozó vegyészeket, akik az együttműködés előnyeinek tudatában fenntartották kapcsolataikat német kollégáikkal, miközben más tudományágak igyekeztek teljesen elhatárolódni a német tudományos közösségtől.

A tudományok intézményesülése mellett a diszciplínák megerősödése is fontos szerepet tölt be több szerző írásában. Deborah Coen kiváló tanulmányában a szeizmológia intézményesülésének történetét írja le, a katalizátorként szolgáló 1895-ös ljubljanai földrengéstől kezdve az Osztrák Tudományos Akadémia által kezdeményezett birodalmi megfigyelési hálózat megszervezésén át a megfigyelés, elemzés és kommunikáció fontosságának hangsúlyozásáig még olyan földrengésben szegény területeken is, mint Galícia vagy Bukovina. Coen megközelítésében a Habsburg birodalmi szeizmológia decentralizált, de uniformizált tudomány, mely az osztrák geológus Eduard Suess „tektonikus” hipotézisének köszönhetően új perspektívából közelíti meg nemcsak a földrengéseket, de a régiók, illetve a birodalom határait és határvidékeit, valamint a központ és a peremterületek fogalmát is. Tatjana Buklijas az anatómia tudományának átalakulását és a bécsi anatómia krízisét politikai és társadalmi megközelítésben vizsgálja két bécsi anatómusprofesszor munkásságán keresztül, de nem a jobb- és baloldali középosztály ellentétét, hanem a bécsi urbánus Emil Zuckerkandl és a tiroli „németérzületű és szabadságszerető” (*deutschführender und freiheitsliebender*) Carl Toltd (209) konfliktusát középpontba helyezve.

A magyar tudomány a kötetben kifejezetten jól reprezentált, hiszen három tanulmány is a magyar tudományosság különböző, 19. és 20. századi aspektusaival foglalkozik. Palló Gábor témája a „tudományos nacionalizmus”, vagyis a tudományokban (Palló értelmezésében a természettudományok: fizika, kémia és biológia) felmerülő nacionalizmus és a tudományokon alapuló nacionalizmus, melyeket Ernest Gellner nacionalizmusdefinícióján keresztül vezet le. Frank Tibor Eötvös József és Loránd a tudomány oktatás(politiká)ban betöltött szerepéről ír, kiemelve, hogy a két Eötvös, apa és fia számára összeegyeztethető volt a német nyelv paradigmatisz szerepe és használata a nemzetközi (és magyar) tudományosságban, valamint a magyar nyelv használatának bevezetése és messze menő támogatása a közép- és felsőoktatásban. Marius Turda az 1910–1911-es, a Monarchiában első nyilvános eugenikavítáról szóló tanulmánya a tudományos közösség és a nyilvánosság szerepét hangsúlyozza a fajegészségtan helyi értelmezésében az egészséges magyar nemzetet illetően: a magyar tudományos közösségnek a vita során alkalma nyílt nemcsak arra, hogy a nemzetközi evolúciótudomány újabb eredményeit összekapcsolja a hazai örökléstani és fajhigiéniai kutatásokkal, hanem arra is, hogy ezeket társadalmi, illetve politikai kontextusba is helyezze. Noha a három magyar témájú tanulmány különböző szemszögből közelíti meg a nemzeti tudomány kialakulásának kérdéskörét, ezekről mondható el, hogy a legkevésbé illeszkednek a kötet bevezetőjében felvezetett témakörökhöz, annak ellenére, hogy nemcsak Frank, de Palló is kitér a német nyelv mint tudományos *lingua franca* szerepére. Különösen feltűnő, hogy bár mindhárom tanulmány kapcsolható lenne a központ-periféria modellhez és a posztkolonializmus közép-európai alkalmazása által felvetett kérdésekhez is – különösen, hogy Magyarország, Monarchián belüli helyzetét tekintve, kettős szerepben játszhatná a központot és a perifériát, a birodalmi központot és a kolóniát is –, sem a szerkesztők, sem a szerzők nem élnek különösebben a helyzet kínálta lehetőségekkel.

A tanulmányokat végigolvasva némileg megkérdőjelezhető, hogy a szerkesztői bevezetésben elővezetett négy kutatási trend és a bennük szorosán egymásra épített számos elmélet és fogalom mennyiben jelennek meg a tanulmányokban, illetve a szerzők egyéni célkitűzéseiben; és ezt kissé megszenvedti a kötet kohéziója. Különösen a bevezetésben súlyozott központ-periféria paradigma és posztkoloniális elmélet tekintetében ironikus, hogy a birodalom keleti és déli régióira (például Galícia, Bukovina, Horvátország vagy Bosznia) jóval kevesebb figyelem irányul, mint az erősen reprezentált osztrák, magyar és cseh (valamint éppenséggel a Monarchia határain kívül eső lengyel) területekre. Főként a bevezetésben feltűnő a lengyel példák sokasága, és ha ez nem is meglepő Jan Surman kutatási érdeklődésének és témáinak ismeretében, a kötetben szereplő tanulmányok és a rendkívül gazdag hivatkozott nemzetközi szakirodalom elég példát szolgáltatott volna a Monarchia határain belülről is (a bevezetésben említett kevés magyar példa között szerepel például a Magyar Tudományos Akadémia alapítása, szerencsétlen módon 1845-re datálva [10]). A posztkoloniális megközelítés által kínált birodalmi perspektívát leginkább Marianne Klemun és Deborah Coen

használják ki, és szintén ők azok, akik a birodalom déli (Dalmácia, Szlovénia) és keleti (Galícia) peremterületeire is több figyelmet fordítanak, még akkor is, ha azok inkább a tudományos megfigyelés és felmérés tárgyaiként, és kevésbé a tudományos tevékenység aktív résztvevőiként jelennek meg. Egyes tanulmányokban kiemelkedő jelentőséghez jut a városi kultúra szerepe (és nem csak a fővárosok, Bécs, Budapest és Prága esetében); ebben a kötet illeszkedik a tudománytörténet-írás közelmúltbeli törekvéseihez, hogy a városi kultúrát nemcsak a tudományos tevékenység és a tudástranszfer helyszínéként, hanem annak aktív résztvevőjeként és katalizátoraként kezelje,² viszont a kötet négy vezérelvéhez való illeszkedés – mely ígéretes összefogó irány lehetne a már említettek mellett – inkább implicit módon jelenik meg.

A kifogások ellenére persze nem tagadható, hogy a kötet nemcsak a közép-európai tudománytörténet szempontjából hiánypótló, de ajánlott mindazoknak, akiket érdekel a nacionalizmus és a (nemzeti és nemzetközi) tudomány története, illetve azok gyakran komplikált, de annál érdekesebb kapcsolata.

Stráner Katalin

² Dierig, Sven–Lachmund, Jens–Mendelsohn, J. Andrew 2003: Introduction: Toward an Urban History of Science. *Osiris* (18.) Science and the City. 1–19.

A magyar politikai eszmetörténet változó látképe

*Takáts József: A megfelelő ötvözet.
Politikai eszmetörténeti tanulmányok.*
Osiris, Budapest, 2014. 284 oldal.

„Abban az *Umwertung aller Werte*-ben, mely ma folyik, voltaképpen minden fontos könyvet újra át kellene tanulmányozni, mivel bizonyos, hogy egészen más dolgokat látnánk bennük, mint egy negyedszázaddal ezelőtt” (214) – idézi Takáts József az emigráns Jászi Oszkár 1935-ben Braun Róberthez írt levelét. A 20. század nagy magyar politikai gondolkodójának e megjegyzése akár mottója is lehetne a Pécsi Tudományegyetem adjunktusaként tevékenykedő szerző tanulmánykötetének, melyben a politikai eszmetörténet-írás módszertani megújulásának áttekintésére és néhány fontos szöveg új szempontokat követő értelmezésére vállalkozik. Szükségesnek tűnik az összegzés és újraolvasás, mivel az utóbbi húsz-huszonöt év során a magyar politikai eszmék kutatása eszközeit és látásmódját tekintve alapvetően átalakult. A historiográfia terén a rendszerváltás után hazánkban is lezajlott nyelvi fordulat mindenekelőtt a szövegek megalkotottságát – diszkurzív szituáltságát, narratív sémáit és retorikai sajátosságait, illetve az egyes társadalmi csoportok nyelvhasználatának kérdéseit – állította az érdeklődés homlokterébe. Mindezek nyomán pedig – nem kis részben a könyv szerzőjének munkássága révén – a magyar politikai eszmetörténet látképe is változóban van.

Takáts József korábbi tankönyvének nyíltan megfogalmazott kanonizációs törekvéseivel¹ szemben ezúttal a felvázolt eszmetörténeti horizont egyéni színeinek kidolgozása, azaz a részmegfigyelések és az egyes írásművek szoros olvasása kerül előtérbe. A tudományterület hazai megújulásának legfontosabb fejleményeit a szerző könyve első tematikus egységében (*Módszertan*) foglalja össze; közülük mindenekelőtt a kora újkori politikai beszédmódokat vizsgáló cambridge-i eszmetörténészek (elsősorban John G. A. Pocock és Quentin Skinner), illetve a Reinhart Koselleck nevéhez kapcsolódó német fogalomtörténeti iskola hatását emelve ki. Az áttekintés során a szerző preferenciái is kirajzolódnak: Takáts a cambridge-iekkel egybehangzó kiindulópontja szerint egy társadalmi jelenség politikaiként való érzékelése nézőpont kérdése, ezért a politika tárgya időben változó. A családon belüli vagy a társadalmi nemek közti hatalmi viszonyok például az utóbbi évtizedek során váltak politikai kérdéssé a nyugati világban, miközben számos más dolog kikerült a politikai érzékelés köréből. A perspektíva azonban az általa meghatározott nyelvhasználattal, retorikai készlettel, elbeszélésformákkal együtt min-

¹ Takáts 2007: 10.

den korban valamely értelmező közösség sajátja. Ahogy Mannheim írja: „Nem pusztán azért tartozunk valamely csoporthoz, mert beleszülettünk, [...] hanem legfőképp azért, mert a világot és a világ meghatározott dolgait ugyanúgy, tehát a kérdéses csoport értelmezésmódjain keresztül látjuk. Minden fogalomban, minden konkrét értelemadásban egy bizonyos csoport tapasztalatai kristályosodnak ki.”² Takáts vizsgálatainak homlokerébe ennek megfelelően a politikai élet résztvevőinek nyelvhasználata által felépített világ kerül, viszonylag állandó témáival, érvelésmódjaival, értékeivel és előítéleteivel, aminek háttérében mindig közösségi tapasztalatok húzódnak. A szerző a politikai diskurzusok textus és kontextus kölcsönhatásaként kibontakozó működését Gérard Genette transztextuális irodalomelméleti modelljének felhasználásával szemlélteti, az egyes szövegek retorikai-naratológiai megalapozottságú szoros olvasását a bennük felbukkanó intertextuális jelentéssűrítmények, toposzok, felidézett műfaji kódok, politikai nyelvek és hiperszövegek vizsgálatával egészítve ki.³ A nagy egyéni teljesítmények helyett inkább a politikai beszédmódokra mint társasnyelvészeti formációkra koncentrálog a megközelítés eredményeként a szerző számára olyan, az irodalom- és eszmetörténet által hagyományosan peremszöveggként kezelt írásművek is fontos belátások hordozói lehetnek, mint a naplók vagy a magánlevelek.

A szerző irodalomtörténet-elméleti munkáihoz hasonlóan a jelen érdekével a múltba tekintő értelmező prezentizmusa helyett az eszmetörténet-írás terén is az elsődleges kontextus fontosságát hangsúlyozza: „egy adott kijelentést/cselekvést ugyanazon keretben kell megérteni, amelyben működött” (26) – írja Peter Burke-kel, Quentin Skinnerrel egyetértésben; elhatárolva magát a foucault-i genealógia, illetve a fogalomtörténeti kutatások mindenkorai jelenből kiinduló szemléletmódjától. Manapság, amikor – akár a politikai döntéshozók részéről is – mind élesebben merül fel a társadalomtudományi kutatások napi hasznossága iránti igény, szinte provokatívan hat a szerző vállalt *korszerűtlensége*: „Nem azért foglalkozom egy-egy szerzővel, írásművel, politikai nyelvvel, mert a híve vagyok, vagy mert a politikai jelent magyarázónak, aktualizálhatónak, felelevenítendőnek látom őket – ez a kérdés kutatómunkám során nemigen érdekel –, hanem mert érdekes szellemi viszonyokat, dilemmákat tanulmányozhatok általuk” (280) – szögezi le utószavában.

A szerző mindeközben törekvéseinek körülhatárolására is nagy hangsúlyt helyez. Bence György életművét méltatva a politikai filozófia és a megújult eszmetörténet különbségeiről, illetve kapcsolódási pontjairól értekezik (*Politikai filozófia kontra eszmetörténet-írás*). „Nem egyszerűen eltérő műfajoknak, hanem eltérő szemlélet- és eljárás módoknak tűnnek itt politikai filozófia és eszmetörténet” (34) – állapítja meg, mivel az előbbi a jelen dilemmáival fordul a múlt jelentős politikai gondolkodói teljesítményei felé, míg az utóbbi a múltra vonatkozó kérdéseinek értelmét önmagában keresi egy-egy korszak különböző eredetű

² Mannheim 1996: 32.

³ Genette 1996: 82–90.

szövegeinek értelmezése során. Mindezek alapján vonja le a szerző azt a következtetést, mely szerint Bence egyfajta „katalizátor” szerepet töltött be a hazai politikai eszmetörténeti kutatások megújulásában, hiszen az általa meghirdetett kutatási programok révén – jóllehet maga nem volt e diszciplína művelője – kezdeményezője volt a változásnak. A kötetet bevezető elméleti alapvetés (*Eszmék, beszédmódok vagy szövegek? Előadás a politikai eszmetörténet-írás módszertanáról*) eredeti változata is egy Bence György által szervezett műhelykonferencián hangzott el még 2001-ben. Takáts korábbi eszmetörténeti könyvének recenziái közül többen is túlzónak érezték a szerző megjegyzéseit a modern magyar politikai gondolkodás történetének megíratlanságáról, s – e sorok íróját is beleértve – kívánatosnak tartották volna, ha a szerző tisztázza viszonyát a korábbi, illetve párhuzamos hazai törekvésekhez.⁴ A kritikai megjegyzésekre reflektálva Takáts nem mulasztotta el felvenni újabb kötetébe Schlett István politikai gondolkodástörténeti munkásságát értékelő írását (*Schlett István műve és az „új eszmetörténet-írás”*), melynek legfőbb tétjét a nyelvi fordulat utáni „új eszmetörténet” elhatárolása jelenti Schlett „rég”i módszerétől. A szerző – egyszersmind tudás-szociológiai indíttatását sem meghazudtolva – nemzedéki csoportjelenségként tekint a cambridge-iek, illetve a kosellecki fogalomtörténet-kutatás inspirációjára a hazai politikai eszmetörténet-írásban: „a ma nagyjából ötvenéves korosztályhoz tartoznak azok az eszmetörténészek, akik számára fiatal kutatóként a kilencvenes évek közepe táján nagy szellemi élményt jelentett a politikai eszmetörténet-írás ezen irányával való találkozás” (40–41) – állapítja meg; míg az ekkorra már beérkezett tudósok, köztük Schlett, számára már legfeljebb csak kiegészítő vizsgálati szempontokat nyújthattak az új megközelítésmódok. Régi és új eszmetörténészek másra kíváncsiak, s így más eredményekhez jutnak, de „[i]lyen vagy olyan elméleti bázison vagy módszerrel lehet kiváló és érdektelen értelmezéseket is írni” (49) – összegez a szerző, némiképp tompítva korábbi kijelentéseit.

Könyve további részében Takáts a magyar politikai eszmetörténet két jelentős korszakára összpontosít: a *19. század* címet viselő fejezet elsősorban a századelő és a reformkor politikai nyelveit, illetve azok átalakulását vizsgálja; míg a *Jászi*-fejezet fókuszában a két világháború közötti időszak áll, egy jelentős, de a hazai eseményeket ekkor már kívülről szemlélő politikai gondolkodó, Jászi Oszkár nézőpontjából. Különböző műfajú és terjedelmű, kanonikus és alkalmi szövegek egyaránt szerepelnek a könyvben: szépirodalmi művek (mint Vitkovics Mihály és Berzsenyi Dániel episztolái vagy Kemény Zsigmond *A rajongók* című regénye); értekezések (például Kölcsey Ferenc *Nemzeti hagyományok* és *Mohács* című művei); beszédek (Csengery Antal és Jászi előadása); valamint naplófeljegyzések és magánlevelek (Lesznai Anna naplója és az emigráns Jászi levelezése). Takáts eszmetörténeti tablójának főszereplői azonban mégis jellemzően olyan tudatos nyelvhasználók, akik politikai gondolkodók és gyakorlati alkalmazói is voltak egyszerre a politika nyelveinek: teoretikusok és hosszabb-rövidebb ideig

⁴ Cieger 2008; Bodnár–Király–Nagy 2008; Németh 2010.

gyakorló politikusok egyaránt, mint Széchenyi István, Kölcsey vagy Kemény a 19., Jászi Oszkár pedig a 20. században.

A 19. század című fejezet élén a szerző újraközli a 90-es évek végén írt, s ma már alapműnek számító nagy tanulmányát, melyben a cambridge-iek nyomdokain haladva a század első évtizedeinek magyarországi politikai diskurzusát meghatározó főbb „nyelvek” feltérképezésére vállalkozik (*Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején*). A republikanizmus, az ősi alkotmányra hivatkozás, a felvilágosult kormányzás és a kulturális nacionalizmus politikai nyelvének mindegyike egy-egy „szótárát”, tematikát, érvkészletet, elbeszélési modellt testesít meg, melyet a korszak politikai írásműveit elemezve rekonstruál a szerző. A Takáts által korábban leírt, nemzetközi eszmetörténeti háttérrel is rendelkező négy alapnyelvhez csatlakozott a szerző újabb kutatásai során a „csinosodás” – vagy „csiszoltság”, „pallérozdás” – nyelve (*A csinosodás politikai nyelve*), melynek rövid jellemzésére elsőként 2007-es könyvében kerített sort.⁵ Ami igazán izgalmassá teszi e kutatásokat, az a nyelvek keveredésének, „átírásának”, nyomaik továbbélésének kérdése, mely, úgy tűnik, mindinkább előtérbe került a szerző társasnyelvészeti vizsgálataiban; a 19. század eleji alapnyelvek átalakulásait nyomon követve pedig felsejlik a század második felére dominánssá váló liberális és konzervatív beszédmodok formálódása. A szoros szövegelemzések arra is alkalmasak lehetnek, hogy rávilágítsanak a magyar történet-, illetve irodalomtörténet-írás gyakran évtizedek óta rögzült koncepcióiban, kanonikus értelmezési modelljeiben rejlő tévedésekre és a mögöttük álló, gyakran ideologikus motivációkra.

A politikai nyelvek Takáts által feltárt metamorfózisai közül itt csak három különösen fontos példát emelnék ki. „Számos, a 18–19. század fordulóján írott műben vált a magyar történelem értelmező keretelbeszélésévé a »vadságból a csinosodottságba« narratíva” (92) – állapítja meg a szerző (*A csinosodás politikai nyelve*). Takáts meggyőzően érvel amellett, hogy a *Hitel* jellemző metaforáit („polc”, „lépcső”, „út”) meghatározó képi sémák (felemelkedés–alásüllyedés; előrelépés–hátramaradás) is abba a keretnarratívába illeszkednek, mely a 18. század utolsó két évtizede során, többek között Bessenyei György és Kármán József munkássága révén honosodott meg a magyar politikai beszédben (*Metaforák, elbeszéléssémák és politikai nyelvek a Hitelben*). A csinosodás diskurzusához kapcsolódó eszmények pedig ezen túlmenően Széchenyi egész politikai habitusát meghatározták, középpontban a mintakövető modernizáció nagy narratívájával. A magyar történeti tudatban hagyományosan paradigmaváltó műként értékelt *Hitel* így Takáts elemzése szerint jóval közelebb áll a korábbi évtizedek csinosodás-diskurzusához, mint ahogy azt korábbi méltatói feltételezték. Azt is hangsúlyozni kell azonban, hogy Széchenyi munkásságától és – máskülönben szintén vizsgálatra érdemes – közéleti imázsától mégsem lehet független, hogy e nyelv az 1830-as évektől fokozatosan „felszívódott” a liberális diskurzusban, hiszen

⁵ Takáts 2007: 19–21.

a korabeli reformifjúság számos tagja tekintett példaképként a művelt, világot látott angломán főúrra.⁶

A csizoltság politikai nyelvének központi elbeszélése Kölcsey *Nemzeti hagyományok* (1826) című értekezésében is fontos szerepet játszik, de a szerző eltérő értékrendszere alapján más értelmezést nyer: a nemzet félvad ifjúkora a hősi tettek és a költői alkotóerő, valamint a puritán republikánus erények korszakát is jelenti egyszersmind, szemben a művelt, megállapodott férfikorral. Takáts reflektál arra, hogy a nemzeti eredetiség normáját megfogalmazó szöveget hagyományosan herderiánus műként és a magyar népiesség kezdőpontjaként kezeli a magyar irodalomtörténet-írás, mivel „[a] szövegben ott a normatív, majdnem autark görög kultúramodell, s ott a »saját pórdalokból kell kifejleszteni a nemzeti költészetet« normája is. Valóban, logikailag akár ott lehetne az az állítás is, hogy ez legyen a magyar költészet/kultúra fejlesztésének az útja. Ám ilyen állítás nincs a szövegben” (147) – szögezi le (*Politikai nyelvek a Nemzeti hagyományokban*). Mindez nem véletlen, hanem logikus következménye Kölcsey érvelésének, aki rezignáltan nyugtázza a magyar népköltészeti hagyomány mennyiségi és minőségi hiányosságait: „saját nemzeti hagyományunk oly parányi s egymástól oly messze fekvő töredékeken fundáltatik”.⁷ Amit ezzel szemben a nagy költő javasol, az a nemesség rendi történelmi tudatának közös nemzeti emlékezetté való szélesítése az eredendően republikánus hagyományú közösségi költészet segítségével. A rendi nemzet kulturális közösségként való újrafogalmazásának célkitűzése a *Mohácsban* (1833) szintén kulcsszerepet játszik (*A nemzet: költői utópia. A „nagyiség” fogalma Kölcsey Mohácsában*). A szerző az értekezés megírásának Kölcsey által elbeszélte pillanatában a nacionalista költő színre lépésének metaforáját véli megpillantani: „Magányos pillanat ez, mert maga körül nem nemzetet lát, hanem csak társadalmat. S nemcsak magányos, de paradox pillanat is: a közös nemzeti szellemet *csak saját magában* találja meg.” (162) Az utóbbi mű Takáts értékelése szerint „rousseau-i dilemmákat tükröz, s talán rousseau-i szövegeket is” (160). Érdemes megjegyezni, hogy az értekezés általa önéletrajziként azonosított dialogikus szerkezetének (a haszonelvűség nyelvét beszélő, jelenközpontú „hideg vizsgáló” és a dicső múltba tekintő republikánus-patrióta „ábrándozó”) is lehet rousseau-i mintája, ez pedig a *Rousseau juge de Jean-Jacques* című szöveg, melyben az elbeszélő saját hangját kölcsönzi a vitatkozó feleknek.⁸

A kötet Kemény Zsigmond-tanulmányában Takáts az író 1850-es években született regényét kortárs politikai publicisztikájának kontextusában olvassa, a rajongás vallási fogalmának aktualizáló politikai átértelmezését fedezve fel benne (*Kemény Zsigmond és a rajongás politikai fogalma*). Érvelése szerint a harmincéves háború idején játszódó regényben megjelenített vallási fanatizmus magatartásformáiban Kemény a kortárs forradalmi szélsőségesek analógiáját

⁶ Fenyő 1968: 109–110.

⁷ Kölcsey 2002: 243.

⁸ Lejeune 2003: 125.

teremtette meg, aminek nyomán *A rajongók* politikai parabolaként volt olvasható a kortársak számára, az író burke-i töprengéseit visszhangozva.

A könyv harmadik tematikus egysége, illetve a tőle független utolsó tanulmány a 20. századi magyar politikai gondolkodás valószínűleg legfontosabb két szerzőjével foglalkozik. Jászi Oszkár és Bibó István életműve különösen hálás kutatási témát jelent a diszkurzív politikatudomány kutatója számára, hiszen mindketten különböző politikai nyelvek változó arányú vegyítésével alakították ki saját ötvözeteiket. A századelő társadalomtudós nemzedékének sorsára, pályaképeire nézve skizmatikus jelentőségű volt az a törés, mely a Társadalomtudományi Társaságban radikálisok és liberálisok közt 1906 nyarán bekövetkezett. A radikálisok élén álló Jászi Oszkár életművében ugyanakkor nem került sor olyan gyökeres szakításra a 19. század szabadelvű-humanista örökségével, mint a marxista-leninista dogmatikát választó Lukács György esetében 1918–19-ben; s csak alapos szövegelemzések mutathatják ki a barát és eszmetárs Ady Endre által „Jásziságnak” nevezett ideológiai ötvözet szocialista és liberális összetevőinek időben is jelentősen változó arányait.

A Takáts által részletesen vázolt módszert „működésében” teszi láthatóvá, így alighanem a kötet egyik legérdekesebb írását jelenti a Lesznai Anna naplószövegének szoros olvasásán alapuló elemzés (*Jóság vagy igazságosság? Jászi és Lukács vitája Lesznai Anna naplójában*). A századelő ellenkultúrájának közegében mozgó költő és képzőművész – s nem mellékesen Jászi Oszkár első felesége – 1920-as naplófeljegyzéseiben szabad függő beszéd segítségével viszi színre Jászi és Lukács, a század eleji progresszió két meghatározó, mégis markánsan különböző szellemi utat bejáró képviselőjének a valóságban soha le nem zajlott vitáját jog és erkölcs viszonyáról. A naplóíró prozopopeikus gesztussal hangját kölcsönözve mintegy életre kelti a vitatkozó feleket, két teljesen különböző beszédmódot, érvelést rekonstruálva. A két megidézett hang közül ugyanakkor – mint Takáts megjegyzi – Lukácsé állhat közelebb saját világképéhez. Az elemző tanulmányában eredeti Lukács-, illetve Jászi-szövegekkel kontextualizálja a napló által közvetített érveléseket. Kettőjük motivációit illetően a közös pontot – a megidézett vitát továbbgondolva – a „jó politikát” szavatoló abszolútum keresése jelentheti. Ilyen Lukács számára a „2. etika”, a krisztusi megváltástan szekularizált utópiája, melynek jegyében az állam és társadalom (jogot is magában foglaló) „1. etikája” meghaladható és elvethető. Jászi számára ezzel szemben a 10-es évektől a természetjog kerül központi szerepbe, mely jog és erkölcs szembeállításával nélkül képes megszabni a „jó politika” irányát, egyúttal mindvégig magában hordozva és lehetővé téve Jászi számára a polgári demokrácia kereteinek elfogadását is.

A fejezet további tanulmányaiban a szerző az emigráns Jászi útkeresését rekonstruálja, 30-as évekbeli levelezését, egyebek között számos kiadatlan levelet is olvasva és ismertetve. Jászi ekkori gondolkodásán mély nyomot hagytak az 1918–19-es magyarországi forradalmak tanulságai, s egy „liberális, antietatikus, kooperatív szocializmus” (217) lehetőségét keresve naivitással vádolja kora Szovjetunió felé tájékozódó nyugati „progresszív” értelmiségét. Ebbe a gondolati

ívbe illeszkedik önkritikája Eötvös József *Uralkodó eszméi* kapcsán: a liberális gondolkodó művét közel negyedszázad után újraolvasva szinte látnokinak érzi a szabadság és egyenlőség eszméinek szükségszerű összeütközésére vonatkozó állítását (*Eötvös-revízió. Jászi Oszkár levele az Uralkodó eszmékről 1935-ben*). Jászi az általa egykor vitatott érvelésben ezúttal saját álláspontját ismeri fel, miszerint a diktatúra a kommunizmus alapfeltétele. De az emigráns gondolkodó ennél is továbbmegy, s az állami gazdaságirányítást hirdető roosevelti New Deal „a bolsevizmus amerikai kiadásának” (216) titulálva átmenetileg a 19. századi „laissez faire” liberálisával kerül egy oldalra – miközben ekkoriban itthon olyan, szocialista rokonszenvennel aligha vádolható híve is akad Rooseveltnak és a tervgazdaságnak, mint a gazdaságtörténész-esszéista Cs. Szabó László.⁹ Jászi ekkori szövetségkeresését dokumentálja levelezése a liberalizmus és a jóléti állam kapcsolatát újragondoló Walter Lippmann-nel (*Jászi és A jó társadalom. A Lippmann-felfedezés és -csalódás története*). Útjaik azonban hamar elváltak, mivel Jászi törekvései egy, a liberális politikai eszméket is magában foglaló, kiteljesítő szocializmusra irányultak, míg Lippmann számára a liberalizmus megújítása jelentette a célt.

Takáts Jászi-elemzéseiből egy nagy formátumú politikai gondolkodó szellemi portréja rajzolódik ki, aki képes volt szemlélete kereteinek újragondolására. Az ezzel járó szembenézés talán legmeggrázóbb pillanatát az utoljára hazatérő idős emigráns 1947-ben tartott, politikai testamentumszerű előadása jelentheti (*Fömmű helyett. Jászi Oszkár utolsó budapesti előadása*).

A kötetben publikált utolsó, címadó írás (*A megfelelő ötvözet: Konzervatív összetevők a Bibó-életműben*) tanúsága szerint Jászihoz hasonlóan Bibó István szemléletétől is távol állt a lukácsi miszticizmus; ő azonban a tömegtársadalom korában mindenekelőtt a „társadalmi értékelés” válságát érezte központi problémának. Ezt jelzi, hogy esszéiben, tanulmányaiban évtizedeken át vissza-visszatérő jelleggel egy értékörző és szabályozó szerepet betöltő, de közelebből meg nem határozott szellemi elit szükségessége mellett érvel. Míg Lukácsnál a „2. etika” messianizmusa jelenti a végső tájékozódási pontot. Jászi számára pedig a természetjogi hagyomány ókori görög–római gyökerekre visszavezethető európai öröksége. addig Bibó egy – talán némiképp bendai módon értelmezett – szellemi elit irányadó szerepét hangsúlyozza, melynek őstípusa a francia filozófushoz hasonlóan nála is a középkori papi rend.¹⁰ E gondolat legtisztább kifejtése azonban paradox módon *Uchronia* (1968) című történelmi gondolat kísérletében maradt fenn, melynek ironikus tónusa jelezheti, hogy a szellemi tekintély egyház által szentesített központi szerepének helyreállítását a 20. században maga is megvalósíthatatlannak érezte. A nem demokratikus kiválasztás alapján létrejövő iránymutató szellemi elit szükségességének hangoztatása ugyanakkor határozott konzervatív vonása Bibó döntően szocialista és liberális elemekből felépülő életművének.

⁹ Cs. Szabó 1937: 141; Cs. Szabó 1985.

¹⁰ Benda 1997: 120.

Takáts József könyvében politikai nyelveket ír le, a homogenitás ideáltipikus eseteivel szemben azonban a gyakorlatban mindvégig az egyes politikai szereplők nyelvhasználatának kevert jellegét hangsúlyozza. A szerző eszmetörténeti írásai így segítenek tudatosítani, hogy a politikai diskurzusok világa sohasem fekete-fehér: az akár rejtegetéseken is továbbélő narratív sémák, érvelésmódok, értékek nyomon követésével feltárhatók a közös pontok, a közös indíttatás jelei a látszólag különböző gondolatrendszerek, illetve merőben különböző ideológiai töltetű politikusi megnyilvánulások háttérében. A politikai nyelvek analízise segíthet abban, hogy a minket körülvevő politikai diskurzusok tudatos „fogyasztói” lehessünk, ezáltal pedig – kutatásai közvetlen hasznosságát elutasító állásfoglalása ellenére is – fontos ügyet szolgál.

Németh Ákos

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Benda, Julien 1997: *Az írástudók árulása*. Fekete Sas, Budapest.
- Bodnár-Király Tibor – Nagy Ágoston 2008: Egy különös eszmetörténeti kiméra. *Politikatudományi Szemle* (17.) 4. 183–191.
- Cieger András 2008: Takáts József: Modern magyar politikai eszmetörténet. *Budapesti Könyvszemle* (20.) 1. 54–57.
- Cs. Szabó László 1937: *Doveri átkelés*. Cserépfalvi, Budapest.
- Cs. Szabó László 1985: *Franklin Delano Roosevel*t. Magvető, Budapest.
- Fenyő István 1968: A polgárosodás eszmevilága útirajzainkban 1848 előtt. In: Fenyő István: *Két évtized. Tanulmányok és kritikák*. Magvető, Budapest, 109–129.
- Genette, Gérard 1996: Transztextualitás. *Helikon* (42.) 1–2. 82–90.
- Kölcsey Ferenc 2002: Nemzeti hagyományok. In: Gy. Horváth László (szerk.): *Berzsenyi Dániel és Kölcsey Ferenc válogatott művei*. Európa, Budapest, 226–259.
- Lejeune, Philippe 2003: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok*. L'Harmattan, Budapest.
- Mannheim Károly 1996: *Ideológia és utópia*. Atlantisz, Budapest.
- Németh Ákos 2010: Takáts József: Modern magyar politikai eszmetörténet. *Filológia.hu* (1.) 2. 140–146.
- Takáts József 2007: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Osiris, Budapest.

Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1770–1945). Texts and Commentaries. I–II–III/1,2–IV.

Central European University Press, Budapest – New York, 2006–2014. 2169 oldal.

Amíg a nemzetépítés programideológiáinak szövegei a nagy világnyelveken elérhetetlenek voltak, különböző fejlődés termékeinek, eltérő nemzeti sajátosságoknak vélhettük őket. Immár tudhatjuk, hogy a *nemzeti sajátosságok* mitizálásai – az európai szubkontinensen belül maradványok – északról délre, keletről nyugatra, Írországtól Törökorszáig, és a Baltikumtól Portugáliáig a nemzeti identitás megalkotásának részei voltak, és nagyon hasonlítottak egymásra. Abban, hogy ezt közép- és délkelet-európai vonatkozásban megalapozottan állíthatjuk, meghatározó szerepet játszik egy négy- (két alkötete miatt valójában öt-) kötetes, több mint kétezer oldalas, 2006-tól 2014-ig napvilágot látott úttörő és alapvető szellemi vállalkozás.

A *Kollektív identitásdiskurzusok Közép- és Délkelet-Európában (1770–1945): Szövegek és magyarázatok* című, angol nyelvű sorozat szerkesztői és munkatársai jól felépített csapatmunkát végeztek. Konceptuális, gondos és alapos művük felülírta a nemzeti sajátosságok kánonját a *Sonderweg*ről, a nemzeti misszióról, a centrumról és perifériáról, a lineáris fejlődésről és ciklikus haladásról, a mintakövetésről és autochtóniáról, a felvilágosodás(ok)ról, a romantikus nacionalizmusról, a nemzeti romantika(k)ról, a modernitás(ok)ról, a modernizmus(ok)ról, a modernizáció(k)ról, az antimodernitás(ok)ról és antimodernizmus(ok)ról. A közép- és délkelet-európai tematikus szöveggyűj-

temény nagyban hozzájárulhat más európai régiók nemzetépítési programjainak alapos feldolgozásához és összehasonlításához, adaptálása, közép- és délkelet-európai, így magyar nyelvű fordítása és terjesztése kívánatos.

A szerkesztők tematikus és kronológiai szempontok szerint választották ki, fordították le és látták el – a szövegek szerzőire, a művekre és a lefordított mű kontextusára vonatkozó – magyarázatokkal a kései felvilágosodás nemzeteszmeje (1. kötet [2006], 351 oldal), a nemzeti romantika jegyében kialakuló nemzeti mozgalmak (2. kötet [2007], 498 oldal), a nemzetállamok megalkotása (3/1. kötet [2010], 486 oldal), a nemzeti kultúra reprezentációinak modernista változatai (3/2. kötet [2010], 392 oldal) és a kollektív identitás gyökeres revízióit képviselő antimodernizmus (4. kötet [2014], 442 oldal) közép- és délkelet-európai programideológiai szövegeit Lengyelországtól Albániáig és Ausztriától Törökorszáig. A gondosan és jól kiválasztott értelmiségi szerzőktől igen különböző műfajú írásokat adtak közre – költeményeket, pamfleteket, politikai és erkölcsi programokat, leveleket – koncepcionális, tematikus és kronologikus csoportosításban.

Az első kötet alapvető értelmezési kategóriája a felvilágosodás. Mit jelentett a felvilágosodás Közép- és Délkelet-Európában? Milyen módosulásokkal jártak a szellemi átvételek, a kulturális

transzferek? Különböző felvilágosodásokról beszélhetünk, vagy azonos értékvilág módosulásait láthatjuk bennük? Bevezető írásaikban Kontler László és Paschalis M. Kitromilides ezeket gondolták újra. A kötet szerkesztői, Trencsényi Balázs és Michal Kopeček *A modern nemzeteszmé felbukkanását* rendezték tematikus egységekbe, s a közreadott szövegeket a következő témák szerint csoportosították: *A szimbolikus földrajz átalakulása; Kulturális és historiográfiai identitásbeszélések* (itt találjuk többek között Bessenyei György *Beszéd az országnak tárgyárul* című írását); *A felvilágosult nemzeti nyilvánosság megalkotása* (ebben az egységben Kármán József *A nemzet csinosodása* című szövegéből vett részletekre bukkanunk); *A reform és forradalom: a felvilágosult politika megformálása* (ahol például Hajnóczy József Forgách Miklóshoz írt levelét olvashatjuk).

A második kötetet ugyancsak Trencsényi Balázs és Michal Kopeček szerkesztette, akik itt a nemzeti romantika jegyében kialakuló nemzeti mozgalmak kollektív identitásprogramjainak szövegeit adták közre, szintén tematikus csoportosításban, s azokon belül kronologikus rendben. A fejezetek: *A nemzet historizálása: múltképek, folytonosságuk a jelennel* (ebben találjuk például Berzsényi Dániel *A magyarokhoz* című ódáját, s egy részletet Horváth Mihály függetlenségi harcról szóló könyvéből); *A nemzet lelke: szokások, nyelv, vallás* (ahol Kölcsey Ferenc *Nemzeti hagyományok*-részletét és a *Himnusz*t is olvashatjuk); *A tér nacionalizálása* (többek között Széchenyi István *Hunniájából* választott és Kossuth Lajos 1859-es alkotmánytervéből

vett részlettel); *A nemzet és szomszédai Európában: regionális perspektívák* (Wesselényi Miklós *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*ének ön- és ellenségképével, és néhány lapnyi szöveg Mocsáry Lajos *Nemzetiségéből*); *Nemzeti hősiesség: forradalom és ellenforradalom* (Petőfi Sándor *Nemzeti dalával* és egy részlettel Kemény Zsigmond *Forradalom utánjából*). A bevezető tanulmányban Miroslav Hroch a nacionalizmus és a romantika viszonyát, a romantikus nacionalizmust és a nemzeti romantikát értelmezte, és a kettő közül inkább az utóbbit választotta értelmezési kategóriának.

A harmadik kötet első alkotete interpretációs alapkategóriáját, a modernizmust – modernitás, modernizmus és modernizáció kapcsolatát és különbségét – Maria Todorova értelmezte. A szerkesztők, Ahmet Ersoy, Maciej Górny és Vangelis Kechriotis a nemzetállamok megalkotását mutatták be választott szövegeikkel. *A modern állam megalkotása soknemzetiségű kontextusban* című tematikus egységben találjuk például Eötvös József *A nemzetiségi kérdés* és Deák Ferenc húsvéti cikkének részletét. *Az önrendelkezés, demokratizálás és a homogenizáló állam*, illetve a *Nemzetépítések regionális keretben* témái köré csoportosított – egyebek között Masaryk, Friedjung és Venizelos írásaiból vett szemelvények és a jugoszláv muszlim szervezet programja – szövegek között olvashatjuk Bibó István *Az európai egyensúlyról és békéről* részletét. *A föderalizmus és a birodalmak hanyatlása* témában – Radić, Popovici, Sabahaddin, Masaryk, Melik, Mihalchev, Piłsudski, Römer és Hodža írásából vett részletek mellett – találjuk Jászi

Oszkár gondolatmenetét Magyarországról és a demokratikus föderalizmusról *A Monarchia jövője: A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok* című könyvéből. *A szocializmus és a nemzeti kérdés*-ben pedig Botev, Marković, Piłsudski, Šmeral, Dobrogeanu-Gherea, Cesarec, Otto Bauer, Benaroya, Chorváth, Nazim Hikmet, a szlovák felszabadítási front alapvető elvei és Tito szövegei között József Attila *A Dunánál* című költeményére bukkanunk.

A második alkotet – ugyancsak Ersoy, Górný és Kechriotis szerkesztésében – a modernizmust a nemzeti kultúra reprezentációiban mutatja be. *A kulturális modernizáció: a „nemzeti tudományok” intézményesítése* tematikus egységben olvashatjuk Beöthy Zsolt millenniumi kiadványának, *A magyar irodalom kistükrének* részletét Politis *Az Osztrák–Magyar Monarchia szóban és képen*, Ruvarac, Marinov, Sami, Lovinescu, Penev, Inan, Levstik és Dimitrie Gusti írásaiból vett szemelvények mellett. *A kritikai fordulatok: szakítás a romantikus elbeszélésekkel* témát követi *A „nemzeti jellem” irodalmi reprezentációi* – egyebek között – Sienkiewicz-, Caragiale-, Papadiamantis-, Zeletin-, Hašek-, Musil- és Krleža-szemelvényekkel. *Az esztétikai modernizmus és kollektív önazonosságok* tematikai egységben találjuk – mások mellett Psicharis, Górski, Kyorchev, Matoš, Novomeský és Gombrowicz írásaiból vett részletek sorában – Ady Endre *Góg és Magóg fia vagyok én* és *A magyar jakobinus dala* című verseit. *A régiók, önkormányzatiság, kisebbségi identitásépítési elbeszélések* között olvashatunk szemelvényeket Kós Károly *Erdély: Kultúrtörténeti vázlat* című könyvéből. Todorovának az előző

alkötetben közreadott modernizmus-értelmezése erre a kötetre is vonatkozik, az értelmezési keret kulcskategóriái tehát a modernizmus, a nemzetállamok megalkotása és a nemzeti kultúra reprezentációi.

A sorozat negyedik, egyúttal záró kötetének témáját a kollektív identitás radikális revíziói alkotják. Mint-hogy az antimodernizmus jegyében hajtották végre ezeket, az értelmezés kulcskategóriája az antimodernizmus, amelyet Sorin Antohi és Trencsényi Balázs bevezető – a sorozat legszínvonalasabb, legszélesebb kitekintésű, leginkább árnyalt, szakirodalom-értelmező (a cambridge-i kontextualista, a bielefeldi fogalomtörténeti és az *Annales* mentalitástörténeti felismeréseit egyaránt hasznosító), szuverén és eredeti – tanulmányukban értelmezték. Összekapcsolták egymással és egymásra vonatkoztatták a modernizmust és az antimodernizmust, érzékeltették a két kategória ambivalens viszonyát, a közöttük lévő feszültséget, hasonlóságokat és különbségeiket.

Azok a témák, amelyekre a szerkesztők, Diana Mishkova, Marius Turda és Trencsényi Balázs felfűzték a kötetben közreadott szövegeket, segítenek abban, hogy megértsük az *antimodernizmus* szemléleti sajátosságait. *Az integrális vagy organicista nacionalizmus* tematikáját érzékeltető írások között találunk részleteket – Pašić, Schönerer, Dmowski, Iorga, Popovici, Čerina, Ahmed Naim, Tiso szövegei után – Szabó Dezső *A holnap nacionalizmusából*. *Az európai lelkiismeret válsága* témájának szemelvényei között – Karl Kraus, Mircea Eliade, Ahmet Hamdi Tanpinar, Leopold Andrian,

Stanislaw Ignacy Witkiewicz és Ivan Hadzhiyski szövegei mellett – olvashatjuk Babits Mihály *A tömeg és a nemzet* című esszéjét. *A nemzeti ontológia keresése* tematikus egységben – görög, cseh, szlovén, osztrák, román (Lucian Blaga: *A mioritikus tér*), szerb és bolgár szerzők írásainak szemelvényei után – találjuk Németh László *Kisebbségben* című esszéjének részletét. *A hagyomány és a modernitás konzervatív újraértelmezései* között olvashatunk részletet – Hofmannstahl, Srbik, Šufflay, Kramář, Mutafchiev, Lütfi Barkan és a szlovén nemzeti védelmi alakulat manifesztuma mellett – Szekfű Gyula *Három nemzedékéből*. Az antimodernizmus bemutatását az antimodernista forradalmat bemutató szövegek, a sorozatot pedig a sorozat témájáról szóló válogatott bibliográfia és a kollektív identitáskonstrukciók kulcsszavainak tárgymutatója zárja.

A szerkesztők, a szövegek szerzőit és kontextusát bemutató lexikoncikkék készítői, a fordítók és lektorai kiváló munkát végeztek. A kiadó szép, jól használható, alapvető könyveket jelentetett meg. A kollektív identitásdiskurzusokat bemutató szöveggyűjtemény-sorozat mintaszerű kollektív vállalkozás eredménye. A sorozatból jól látszik, hogy Trencsényi Balázs számos szerepkörben, szerkesztőként, szócikkek írójaként a vállalkozás motorja volt. Sokirányú munkája beépült nagy összehasonlító monográfiájába, *A nép lelke: Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában* című (magyar kiadásában teljes, amerikai kiadásában rövid változatú) könyvébe. A monográfia nyilvánvalóan visszahatott magára a szöveggyűjteményre is, amely egyben

előzménye a modern politikai gondolkodás közép- és kelet-európai történetét bemutató, megjelenés előtt álló szintézisnek.¹

A szöveggyűjtemény tanúsítja, hogy az oligarchikus intézményektől függetlenül magányos és heroikus erőfeszítéseken túl közösségi keretekben szocializált együttműködésen alapuló csapatmunkával meg lehet alkotni a közép- és kelet-európai összehasonlító eszmetörténet monográfiáinak és szintéziseinek szellemi és magatartásbeli feltételeit, majd a monográfiákat és a szintéziseket. Ezek segíthetnek abban, hogy ne szemléleti sémákat, módszertani megközelítéseket és értelmezési kereteket másoljunk, hanem kritikusan vizsgáljunk hozzájuk, autonóm módon válasszunk témát, műfajt és eszközöket. Rossz kettősségek közötti választás, mintakövetés és öncélúság, önsajnálát és leckéztetés helyett ezt az utat követve empatikusan, felkészülten és kritikusan elemezhetünk, összehasonlíthatunk és értelmezhetünk.

Dénes Iván Zoltán

¹ Ennek hétszázhusz oldalas első kötete 2016-ban jelenik meg az Oxford University Press kiadásában: Trencsényi, Balázs – Janowski, Maciej – Baar, Monika – Falina, Maria – Kopeček, Michal: *A History of Modern Political Thought in East Central Europe*. Volume I: *Negotiating Modernity in the Long Nineteenth Century*. <http://ukcatalogue.oup.com/product/9780198737148.do>

*Ágoston Berecz: The Politics of Early Language Teaching.
Hungarian in the Primary Schools of the late Dual Monarchy.*

(Pasts, Inc. Studies and Working Papers. Vol. 1.) Pasts, Inc. – Central European University, Budapest, 2013. 283 oldal.

A Közép-európai Egyetem keretein belül 2002-ben létrehozott Pasts Inc. Center for Historical Studies célja egy nemzetközi, interdiszciplináris kutatói hálózat létrehozása. Az intézmény mindenekelőtt összehasonlító, a hagyományos kánonokat empirikus vizsgálatnak alávető kutatásokat szorgalmaz Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa történelmével kapcsolatban.

A sorozatszerkesztők (Constantin Iordachi és Trencsényi Balázs) által fent megfogalmazott céloknak és igényeknek tökéletesen eleget tesz Berecz Ágoston 2013-ban megjelent munkája. A szerző a magyar nyelv népiszkolai elsajátítását célzó oktatáspolitikai állomásait, módszereit és a nemzetiségi területeken bekövetkező bukásának okait elemzi. Az asszimilációs törekvéseknek a népiszkolákat érintő intézkedéseiről már születtek politikatörténeti munkák, Berecz Ágostonéhoz hasonló elemzést ugyanakkor még nem termelt ki a magyar történettudomány. A kötet különlegessége abban rejlik, hogy Berecz nemcsak a magyar nyelv – nemzetiségi többségű területen való – tanításának társadalomtörténeti vonatkozásait vizsgálja behatóan, hanem magukat a nyelvoktatási módszereket is; az esettanulmányok által pedig a hétköznapi tapasztalatokba is betekintést nyerhetünk.

A Berecz Ágoston által alkalmazott szempontnak a nemzetközi irodalomban már komoly hagyományai van-

nak. Jean-François Chanet munkája a Harmadik Köztársaság elemi iskolai asszimilációs gyakorlatáról egyszerre alkalmaz kvantitatív társadalomtörténeti szempontokat és oktatás-módszertani elemzést, az interjúkon keresztül pedig az egyének szintje is figyelmet kap.¹ A Berecz által is gyakran idézett Joachim von Puttkamer pedig a magyarországi szlovákok, románok és szászok mindennapi oktatási tapasztalatait vetette össze a dualizmus korában.²

A szerző logikusan választotta ki az időbeli kereteket: vizsgálódásai az 1870-es évekkel kezdődnek, amikor is kötelezővé vált a magyar nyelv oktatása, és az első világháborúval érnek véget. Területileg egy viszonylag jól lehatárolható egységet – Erdély és a Partium azon régióit – vizsgálta, ahol a népesség többsége nem magyarul, hanem németül vagy románul beszélt. Bár kifogásolható, hogy Berecz e szűkítést nem foglalta bele a könyv címébe, ami így többet ígérve kissé félrevezető, de összességében mindenképpen üdvözlendő a választása. Ez ugyanis lehetővé tette számára, hogy a magyar nyelv tanítása szempontjából összehasonlít-

¹ Chanet, Jean-François 1996: *L'École républicaine et les petites patries*. Paris.

² Puttkamer, Joachim von 2003: *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn: Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee, 1867–1914*. München.

son a társadalmi struktúrát és az írni-olvasni tudás szintjét tekintve két nagyon különböző csoportot. A munka széles forráskorpuszra épül: a szerző oktatási statisztikák, tankönyvek, tantervi utasítások, tanári konferenciák anyagai mellett emlékiratokat, a pedagógiai sajtóban közölt publikációkat, valamint úti beszámolókat is tanulmányozott.

A monográfia tizenkét korántsem egyenlő hosszúságú fejezetre van osztva. Az első fejezet a metodológiai és elméleti kérdések tárgyalását ígéri. Itt a szerző az általa tanulmányozott források hitelességét vizsgálja. Berecz egy, az eszmetörténészek számára komolyan megfontolandó tényre hívja fel a figyelmet, nevezetesen arra, hogy a „nacionalizmus”, a nemzeti eszme valószínűleg egyáltalán nem olyan módon hatott a parasztságra, mint az értelmiségre, hiszen nem egy baktériumról van szó, amely ugyanúgy fejlődik ki mindenki szervezetében. Minthogy pedig a parasztság nemzeti érzéseiről csak az értelmiségen vagy hivatalnoki rétegen keresztül tudunk valamit, gyanakvónak kell lennünk a forrásokkal szemben. Éppen ezért Berecz nem értékeli feltétlenül államellenes nacionalizmusnak a román parasztsók közömbösségét a magyar nyelv iránt, hanem ésszerűbb okokat keres az elutasításra, mint például azt a tényt, hogy – ellentétben a magyar politikai elit érveivel – a magyar nyelv tudása semmilyen előny nem járt a román falusi közegben. A továbbiakban a szerző a népszámlálás nyelvtudásra vonatkozó adatainak használhatóságát vizsgálja. A népszámlálások célja a valós adatok megszerzése volt, a probléma velük elsősorban tehát nem abban rejlik, hogy a számlálók

manipulálták az eredményeket, hanem sokkal inkább az olyan fogalmak kidolgozatlanságában, mint például az anyanyelv. A nehezen besorolható egyéneket pedig következetlenül kategorizálták.

A következő fejezetben a szerző e szigorú kritikával olvasott forrásokkal vázolja fel a kutatás kontextusát. A nyelvi viszonyok bemutatására Einar Haugen „nyelvi ökológia” (ecology of language) modelljét használja. Megítélése szerint a „nyelvhatár” fogalma a tanulmányozott területre nem alkalmazható, inkább érintkezési pontokról beszélhetünk. Az adatok azt mutatják, hogy a lakosság döntő többsége egy nyelvű volt, leginkább igaz ez a túlnyomórészt falvakban élő román társadalomra, s legkevésbé a nyelvtanulást kiemelten megbecsülő szászokra. Presztízsnyelvnek általában a német számított, de olyan területeken, ahol gyenge volt a román középosztály, a magyar töltötte be ezt a funkciót. Berecz a politikai kontextusra rátérve a magyart kötelező tárgynak előíró 1879-es törvényt tekinti fordulópontnak. Ettől fogva ugyanis az 1868. évi nemzeti törvény toleráns nyelvi rendelkezéseit teljesen felülírta az a meggyőződés, miszerint mindenkinek állampolgári kötelessége magyarul tudni. A magyar nyelv bevezetését propagáló szerzők ennek hasznosságáról igyekeztek meggyőzni a nemzetiségeket, míg a másik oldalról azzal érveltek, hogy egyedül az anyanyelven valósulhat meg emberi nevelés. Az adminisztrációhoz képest – amelyben egyébként a magyar paraszt ugyanúgy el tudott veszni, mint a román – a verbális kommunikáció kevésbé volt átpolitizált. A román nacionalista értelmiség ugyanakkor úgy

értelmezte a kialakult helyzetet, hogy a románokat román voltuk, s nem nyelvük miatt érik hátrányok.

A könyv következő egysége a különböző iskolatípusok korabeli helyzetét és működését mutatja be. Az egyházi iskolák döntő többséget képeztek a területen. A román egyházi iskolák átlagosan parasztház nagyságúak voltak, egyetlen tanteremmel, a tanár pedig a családjával az épületben lakott. A tanítói karrier itt egyáltalán nem volt vonzó pálya. Ehhez képest a szászoknál már a kiegyezés évében minden falura jutott egy rendes iskola. A szászok a korabeli nyugat-európai mércével mérve is kiemelkedő mutatókat produkáltak az írni-olvasni tudás terén, az idegen nyelvek tudását pedig kifejezetten nagyra becsülték. A területen lévő kétnyelvű egyházi iskolákban, melyeket az asszimiláció szolgálatába állítottak, a nemzetiségi nyelv kiegyezés után degradálódott.

A kötet szerkezetében kissé zavaró, hogy a szerző az egyházi és az állami iskolák helyzetét tárgyaló, 3. és 7. fejezet közé ékeli az írni-olvasni tudás arányait, az iskolalátogatást, valamint a magyar nyelv tanulására vonatkozó rendeleteket elemző passzusokat. Az írni-olvasni tudás arányainak vizsgálata azért is kiemelt fontosságú, mivel a magyar politikai elit meg volt győződve arról, hogy oktatáspolitikájával kulturális missziót hajt végre, ami általános érv volt a magyar szupremácia mellett. A vizsgált terület egyes részei a legrosszabb mutatókkal rendelkeztek az Osztrák–Magyar Monarchiában az írás-olvasás vonatkozásában. A románságnak külön nehezítő tényezőt jelentett a cirill betűkről a latinra való átállás. Bár az Eötvös-féle népiskolai

törvény hatéves kötelező iskolalátogatást írt elő, a terület elemi iskolái gyakorlatilag négyéves képzést nyújtottak, és a parasztok egyébként is hajlamosak voltak gyermekeiket kivenni az iskolából. A szerző rámutat arra, hogy ez nem csupán a munkaerőigénnyel magyarázható, hanem azzal is, hogy a szülők nem feltétlenül látták a kapcsolatot az iskolában nyújtott tudásanyag és a helyi érvényesülés között. A szászoknál ellenben szinte teljes körű volt az iskolalátogatás.

A következő fejezet a magyar nyelv bevezetésének hatásait vizsgálja az egyházi iskolák tanmenetére nézve. A magyar nyelv tanítása az anyanyelv rovására történt, utóbbi óraszámát mintegy a felére csökkent a román iskolákban. A magyar nyelv oktatásának tartósnak bizonyuló problémája a magyarul megfelelően tudó tanítók hiánya volt. A helyzet javítása érdekében az állam nyári iskolákat állított fel, melyeket később integráltak a tanárképzőkbe, a feltételeket nem teljesítő tanárok számára pedig retorziókat helyeztek kilátásba. A szerző rávilágít, miként produkálta az utóbbiaktól való félelem a korszak leghamisabb statisztikai adatait.

Ahogy Berecz rámutat, a perifériákon elhelyezkedő állami iskolák elsődleges feladata a nemzetépítés szolgálata volt. (Tegyük hozzá, nem csak a perifériákon.) A magyar politikai elit az egyházi iskolákban folyó magyartanítás hiányosságait látva az állami iskolák számának növelésére törekedett. A millennium tiszteletére megvalósuló iskolaépítések főként a nem magyar nyelvű területeket érintette, emellett – az iskolafelügyelői rendszerrel visszaélve – az állam több nemzetiségi egyházi iskolát is kisajátított.

A kötet legérdekesebb részénél a magyar kormány által előírt – a magyar nyelvre vonatkozó – tanítási módszert és annak realitásait elemző kilencedik fejezet. Az 1879. évi nyelvtörvény idején Európa-szerte a passzív képességeket erősítő, nyelvtani szabályok és elméleti kérdések mentén való nyelvtanítás dominált. A magyar kormány részéről így merészségnek számított, hogy a kiegyezés évében megjelenő, a kontinensen még korántsem bevett „direkt” vagy Berlitz-módszer mellett kötelezte el magát. Ennek lényege a szóbeli készségek fejlesztésében állt, nyelvtani szabályokat csak indirekt módon tanítottak a gyerekeknek, az oktatás a tanulandó nyelven folyt. Noha a szerző a korszak tankönyveit európai mércével nézve is nagyon pozitívan ítéli meg, egy sor olyan tényezőre is rámutat, amelyek miatt a módszer nem lehetett sikeresen alkalmazni. Így például elméletileg előírták, hogy a tanulóknak játékként kell megélniük a nyelvtanulást, ugyanakkor az oktatóknak semmilyen további instrukció nem állt rendelkezésükre abban a vonatkozásban, hogy ezt mégis miként érhetnék el. A korabeli tanítói habitussal nem lehetett értelmezni azt a kitéletet sem, hogy a tanulók hibáit explicit módon nem lehet kijavítani. Mindemellett egy-egy tanítónak egyszerre nyolcvan diákkal is foglalkoznia kellett. Bár a „direkt” módszer a tanulandó nyelven való oktatást preferálta, nem zárta ki teljesen az anyanyelvet a tanteremből. Az iskolák gyakorlatában azonban a kormány elvárta, hogy a tanulóknak megtiltsák az anyanyelven való beszédet – mindazonáltal e nyelvtanítási stratégiának évszázados hagyományai voltak.

Berecz ezt követően rövidebb esettanulmányokon keresztül meggyőzően mutatja ki, hogy az iskolák kevésbé voltak okozói a magyar nyelv helyenkénti térhódításának, a jelenséget inkább olyan tényezőknek lehet betudni, mint a magyar nyelv erős jelenléte a szomszédos területeken vagy az adott csoport felekezeti hovatartozása. A szerző végkövetkeztetése szerint az iskola nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, jöllehet a korszak magabiztos pedagógusai és az „ügyet” támogató értelmiség kiemelt jelentőséget tulajdonított neki. Megállapítja, hogy ha nem is számolunk az elemzett nehézségekkel, az elemi iskola nem lehetett alkalmas a neki szánt célok beteljesítésére az egy nyelvű, mobilitásban nem gondolkodó román falusi környezetben.

E konklúziókat követően a kötetet egy európai párhuzamokra kitekintő rövid fejezet zárja. Bár a könyv struktúrájára nézve kifogásolható e fejezet elhelyezése, érdekes szempontokat vet fel benne a szerző. Rámutat arra, hogy a magyar elit ugyan nemzetközi tendenciákra hivatkozva alakította ki asszimilációs oktatáspolitikáját, az ideológiai szlogeneken túl nem volt rálátása a francia – vagy a németországi helyzetre. Ezzel a rövid fejezettel Berecz Ágoston a komparatív kutatások lehetőségeire hívja fel a figyelmet.

A kifejezetten szép angolsággal megírt munkát az iskolalátogatásra, az írni-olvasni tudásra és a magyar nyelvtudásra vonatkozó táblázatok egészítik ki. Összességében elmondható, hogy jelentős munka született, ami módszerében és kivitelezésében példaértékű a régió tanulmányozásához.

Tarafás Imre

Gabriella Elgenius: Symbols of Nations and Nationalism. Celebrating Nationhood.

Palgrave Macmillan, Houndmills – New York, 2011. 232 oldal.

A norvég származású, de Oxfordban kutató szociológus, Gabriella Elgenius nem kevésre vállalkozik a Palgrave Macmillan kiadónál megjelentett *Symbols of Nations and Nationalism. Celebrating Nationhood* című könyvében: gyakorlatilag az európai nemzetek jelképeit, ünnepeit és zászlóit próbálja valamilyen tipológiába rendezni kor, szimbolikus rendszer és jelentés alapján. A kötet átolvasása után, úgy tűnik, ez sikerült is neki.

Elgenius az Anthony D. Smith felügyelete alatt hasonló címmel 2005-ben megírt doktori disszertációját¹ dolgozta át a 2011-ben megjelent kötetéhez, amely összességében két részre osztható. A hat fejezetre tagolt munka első felében a nemzeti jelképek fontosságának hangsúlyozásától eljut az európai nemzeti zászlók vizsgálatáig, kiterjesztve az elemzést a jelenleg is önállóságra törekvő csoportok jelképeire, míg a kötet második részében a nemzeti ünnepnapokra fókuszál, azok kialakulására, formálódásukra és tartalmukra. Főbb témái mellett kitér a himnuszokra is, a zászlók, himnuszok és nemzeti ünnepek hármásával pedig a nemzetépítés, a nemzeti jelképek

kialakulásának három fő sarokpontját emeli ki, ezekkel jelölve ki az egyes nemzeti nacionalizmusok irányát.

Elgenius a zászlókat és a nemzeti ünnepeket a nemzetalakulás három periódusához kapcsolja, melyek szerint „szimbolikus rendszereket” (*symbolic regimes*) is elkülönít. Eszerint megkülönbözteti a premodern, vagyis a kora újkori (1789 előtti), a modern, újkori (kb. 1789–1914) és a nagy birodalmak feloszlása utáni (*post-imperial*, kb. 1914 utáni) korszakokat, és ebben a hármas felosztásban helyezi el kialakulásuk időpontja alapján az európai zászlókat, himnuszokat és nemzeti ünnepeket.

A zászlók esetében négy típust ír körül, melyek időben követik egymást: a keresztes zászlókat, amelyek középkori eredetűek; a trikolórokat, amelyek szakítva a korábbi hagyományokkal forradalmi jellegűek, és általában a modern köztársaságokhoz kapcsolódnak; a „heraldikai zászlókat” (*heraldic flags*), amelyek a múltból vett szimbólumokkal operálva jelennek meg többségében 1914 után; és a poszthistorikus (*post-historical*), illetve a nacionalizmussal szembehelyezkedő (*counter-nationalist*) zászlókat, amelyek a múlt helyett a jövőre vonatkoznak.

A nemzeti ünnepeket is a szimbolikus rendszerek szerinti három fő típusra osztja. A vallási eredettel rendelkező, szentekre vagy királyokra emlékező ünnepek általában premo-

¹ Elgenius, Gabriella 2005: *Expressions of Nationhood: National Symbols and Ceremonies in Contemporary Europe*. PhD-disszertáció. The London School of Economics and Political Science, London. <http://etheses.lse.ac.uk/id/eprint/638> (Utolsó letöltés: 2015. november 4.)

dern gyökerűek; a politikai eseményekre emlékezők a modern korban születtek, közülük az alkotmányokat, köztársaságok megalakulását, forradalmakat ünneplő napokat sorolja főként a modern időkhoz; míg a birodalmak utáni korban vizsgálatai szerint főleg függetlenségi vagy felszabadulási ünnepek születtek. Megünneplésük módja szerint a szerző két jellemző mentén helyezi el az európai nemzeti ünnepeket, egyrészt annak alapján, hogy mennyire katonai vagy civil jellegűek a megemlékezések, másrészt hogy mennyire csak az elit vesz bennük részt, vagy tömegeket is megmozgatnak.

Elemzése során Gabriella Elgenius három ország – Nagy-Britannia, Franciaország és Norvégia – esetét vizsgálja részletesen, amelyeken keresztül az ünnepek és a zászlók különböző típusaira próbál rámutatni. Bár szerinte így betekintést nyerhet a skandináv, illetve két eltérő nyugat-európai nemzetépítési mintázatba is, a merítés nem fedi le az általa felvázolt rendszer, illetve az európai nemzetalakulások minden aspektusát. Franciaország és Norvégia zászlaja, valamint nemzeti ünnepe is ugyanúgy az újkorban keletkezett (bár a norvég zászló premodern jelleget visel magán), míg Nagy-Britannia középkori eredetű unionista zászlaja mellett nemzeti ünnepének vizsgálatával éppen abba a problémakörbe fut bele, hogy létezik-e valóban brit nemzeti ünnep, és ha igen, akkor az első világháború végét jelző november 11. mennyiben szolgálhat mindenki számára ünnepként Nagy-Britanniában. A kivételessége ellenére a brit példa mégis helyénvalónak tűnik, akár csak Franciaország kiválasztása, amely

a nemzeti ünnepek prototípusának megteremtésével kézenfekvőnek tűnhetett a szerző szemében. Bár emellett röviden több nemzet jelképeire is kitér (német nemzeti ünnep, spanyol zászló, Bosznia-Hercegovina zászlaja), a szigetország, a klasszikus nyugat-európai és a skandináv példa mellett a kötetből hiányzik egy részletesebb közép- és kelet-európai, illetve dél-európai esettanulmány. Érdekes, hogy a posztoszocialista országok említése esetén nem mélyül el a kérdésben, csak a volt jugoszláv utódállamokkal összefüggésben foglalkozik 1989-cel részletesebben, az Európai Unió és az európai integráció pedig csak a poszthistorikus zászlaja miatt kerül be az elemzésbe.

Elgenius könyvének egyik legérdekesebb része kétségtől az, amelyben az általa „sikeres nemzeti ünnepeknek” nevezettek ismérveit próbálja összegyűjteni, miután megállapítja, hogy Európában akadnak „kevésbé sikeres” nemzeti ünnepek is, mint Svédországban, Németországban vagy Ausztriában, ahol a hivatalos ünnepnap nem mozgat meg tömegeket és ezért nem is tudja betölteni a Durkheim által meghatározott célt, vagyis a társadalmi integráció szolgálatának feladatát. Definíciója szerint az a nemzeti ünnep számít sikeresnek, amelyet rendszeresen ünnepelnek annak ellenére, hogy már elveszett az eredeti jelentése, szakrális szintre emelkedett, összefonódott a hivatalos és a magánünnepelés, a nemzetet pedig mint közösséget mutatja be. Elgenius arra jut, hogy az ünnepek ott váltak tömegeket megmozgató sikertörténetté, ahol egy megfelelő, a nemzetet egyesítő alapító narratíva az azt jól kifejező koreográfiával

és dizájnnal párosult. Vizsgálatai szerint különösen az ünnep bevezetésekor kulcsfontosságú egy alapító mítosz kialakítása, egy nemzetegyesítő narratíva, az, hogy az elitek felkarolják akár a dátum szabadnappá nyilvánításával is, és hogy az ünnep tartalma elválassza az adott közösséget másoktól. A szerző úgy látja, hogy ott váltak a legsikeresebbé a nemzeti ünnepek és a nemzeti szimbólumok, ahol azok a függetlenségi harcokkal kapcsolódtak össze, az ünnepi eseményeken biztosított volt a tömegek széles körű, generációkon átnyúló részvétele, s az ünnepet demokratikusan szervezték meg. Fontosnak látja, hogy az ünnep jelenítse meg és oldja fel a társadalmon belüli konfliktusokat is, az ünnepi dizájnhoz tartozzon más nemzeti jelképek megjelenítése is (himnuszéneklés, zászlólengetés, nemzeti ételek fogyasztása, nemzeti öltözék viselése), és jelenjen meg eseményként a médiában is (*media event*). Elgenius különösen a televízió szerepét emeli ki, amely ugyan megjelenése óta alakít az ünnepi koreográfiákon, de az ünnepi közvetítések évről évre egyesíthetik is az adott nemzetet a képernyők előtt.² Bár a szerző szerint fontos, hogy az adott ünnep „szent státuszba” kerüljön, kulcsfontosságúnak tartja azt is, hogy az eredeti jelentéstől eltávolodva modernizálódjon a tartalom, a jelentés és az üzenet, mint ahogy több ünnep eredeti harcias álláspontja is végül a nemzeti büszkeség és a befogadás ünnepévé szelődött.

Bár Gabriella Elgenius megállapításai a legtöbb esetben helytállóak

tűnnek, elemzésének perspektíváját lényegesen korlátozza az a tény, hogy – nyilván a jobb összehasonlíthatóság kedvéért – minden európai országtól csak egy nemzeti ünnepet választ ki, amely az adott ország esetében hivatalosnak tekinthető. Franciaország, vagy a leírtak alapján Norvégia esetében ez, úgy tűnik, helytálló, és valóban sikerült a legnagyobb, legfontosabb ünnepet kiválasztani. Nagy-Britannia esetében azonban szembesülnie kell a problémával, hogy az első világháborús halottakra emlékezés nem szó szerinti „nemzeti ünnep” egy többnemzetiségű országnál, és így kilóg a sorból. A brit példa esetén szót ejt ugyan a skót vagy az ír ünnepekről is, de már itt is láthatóvá válik módszertanának hiányossága. Ez különösen akkor látványos, amikor az ünnepek sikerét vizsgálva meg kell állapítania, hogy azokban az országokban, ahol „nem sikeres” a hivatalos nemzeti ünnep, ott van egy másik ünnepnap is, amely nagy tömegeket mozgat meg, és az ő definíciója alapján sokkal ünnepebbnek tekinthető a hivatalosnál. Ezt tekintve, az európai ünnepek összességére vonatkozó megállapításai is félrecsúszhatnak.

Magyarország esetében szembe-tűnő, hogy nem veszi figyelembe a nemzeti ünnepek rendszerét, mindössze egyet emel ki belőlük, augusztus 20-át. Ez a rendszerváltás utáni konszenzusra törekvőst megjelenítő 1991. évi VIII. törvény értelmében valóban a *hivatalos* magyar állami ünnepnek tekinthető, de Elgenius tipológiája szerint mind kialakulását, mind az ünnepi koreográfiát tekintve más csoportba kerül, mint ha március 15-ét vagy október 23-át vizsgálná, melyek szintén

² Vö. Dayan, Daniel – Katz, Elihu 1992: *Media Events. The Live Broadcasting of History*. Cambridge, Mass.

törvényileg bevett nemzeti ünnepek Magyarországon. A magyar esetben ez nem okoz ugyan zavart az ünnepek osztályozásában, de önmagában téves következtetésekhez vezethetne, ha mindössze ennyiből próbálna a magyar nemzetépítésről megállapításokat tenni. Azoknál a példáknál pedig, ahol a hivatalos ünnep „nem sikeres”, egy másik azonban igen, felmerül a kérdés, miért nem foglalkozik inkább a sikere-szel, illetve miért nem vizsgálja azt, vajon miért mégis a kevésbé sikeres nyert hivatalos státuszt.

Eredeti célkitűzése szerint Gabriella Elgenius a nemzeti jelképek és ünnepek nemzetépítésben betöltött szerepét kívánja vizsgálni, ennek megfelelően könyvében reflektál az ismert nacionalizmuselméletekre is, és hozzájuk kapcsolja saját vizsgálatait. Mint írja, a himnuszok és az ünnepek többsége 1870 után alakult ki, ez pedig egybevág Eric Hobsbawm által a „tömeges hagyománytermelés időszakáról” mondottakkal,³ de Anthony D. Smith tanítványaként az etnoszimbolizmussal hozza összefüggésbe azt, hogy több európai nemzetnél is premodern gyökereket talált mind az ünnepek, mind a zászlók esetében, amelyekből kifejlődtek a modern nemzetet jellemző sajátosságok. Elgenius azonban nem „etnikai magról” beszél, hanem a nemzet helyett az adott területhez kapcsolódó lojalitásról, amely végül nemzeti kötődéssé formálódott. A nemzetépítés Elgenius interpretációjában egy folyamat, amely-

nek időpontját az egyes nemzetek esetében a zászló, a himnusz és a nemzeti ünnep kialakításának dátuma jelöli ki, ebben a sorrendben, de nem feltétlenül azonos szimbolikus rendszer szerint. Hozzáteszi, a nemzetépítéshez ugyanígy más nemzeti jelképek is hozzátartoznak, mint a nemzetet megjelenítő szimbolikus közterek (melyekről szót is ejt az ünnepi felvonulások kapcsán), a nemzeti múzeumok, az operák, az emlékművek, a szótárak stb.⁴

Gabriella Elgenius kisebbségeket is kutató szociológus lévén nem meglepő, hogy kortárs problémákra is reflektál, különösen a norvégiai vagy a nagy-britanniai bevándorlással kapcsolatban, könyvének nagyobb része azonban a politikai szimbolikával foglalkozik. Célkitűzése miatt nemzeti keretben vizsgálja az európai jelképek alakulását, és bár mint említettem, kutatásának módszertana miatt több esetben is hiányérzete maradhat az olvasónak, összességében olyan szintézisét próbálja nyújtani az európai nemzeti jelképeknek, és ezeken keresztül a nacionalizmusoknak, amely mindeddig példa nélküli az ünnep-, illetve a nacionalizmuskutatókban, s az általa felvázolt elemzési rendszer hasznos tanulságokkal szolgálhat a továbbiakban is.

Fazekas Zsuzsanna

³ Hobsbawm, Eric 1987: Tömeges hagyománytermelés: Európa 1870–1914. In: Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás*. Budapest, 127–197.

⁴ Bár a szerző e művében csak érintőlegesen foglalkozik az egyéb nemzeti jelképekkel, 2015-ben jelent meg Peter Aronssonnal közösen szerkesztett kötetük, amelyben elemzését a nemzeti múzeumokra is kiterjesztette: Aronsson, Peter – Elgenius, Gabriella (eds.) 2015: *A History of the National Museum in Europe 1750–2010. Mobilization and Legitimacy, Continuity and Change*. New York.

SZERZŐINK

Dénes Iván Zoltán (1946) eszmetörténész
(Academia Europaea, London)
deniz@iti.mta.hu

Eszik Veronika (1985) történész, PhD-hallgató
(ELTE BTK Atelier Doktori Program)
eszikveronika@yahoo.com

Fazekas Zsuzsanna (1986) történész, PhD-hallgató
(ELTE BTK Atelier Doktori Program)
susieliom@gmail.com

Hörcher Ferenc (1964) eszmetörténész
(MTA BTK Filozófiai Intézet, Pázmány Péter Katolikus Egyetem)
horcher.ferenc@btk.mta.hu

Lafferton Emese (1971) történész
(Közép-európai Egyetem)
laffertone@ceu.edu

Lajtai L. László (1977) történész
(MTA BTK Történettudományi Intézet)
lajtaillaszlo@gmail.com

Mester Béla (1962) filozófiatörténész
(MTA BTK Filozófiai Intézet)
mester.bela@btk.mta.hu

Németh Ákos (1981) irodalomtörténész
(Pécsi Tudományegyetem)
nemeth.akos@hotmail.hu

Papp Gábor György (1971) művészettörténész
(MTA BTK Művészettörténeti Intézet)
papp.gabor@btk.mta.hu

Sonkoly Gábor (1969) történész
(ELTE BTK Atelier)
sonkoly@ludens.elte.hu

Stráner Katalin (1978) történész
(Közép-európai Egyetem)
katalin.straner@gmail.com

Szalisznyó Lilla (1982) irodalomtörténész
(Szegedi Tudományegyetem BTK Magyar Irodalmi Tanszék)
szalisznyolilla@gmail.com

Tarafás Imre (1988) történész, PhD-hallgató
(ELTE BTK Atelier Doktori Program)
tarafasimre@gmail.com

Varga Bálint (1983) történész
(MTA BTK Történettudományi Intézet)
balintvarga@gmail.com

CONTENTS

SCHOLARSHIP AND SCIENCE IN THE SERVICE OF NATION-BUILDING

Ferenc Hörcher	“Soft Power” in the Nineteenth-Century Hungarian Reform Era? The Cultural and Science Policy Aims of the Széchenyis	5
Lilla Szalisznyó	Hungarian Literature Rears its Head in a Manly Fashion: The Role of the Hungarian Scholarly Society’s Awards in the Appreciation of Literature (1831–1847)	29
Béla Mester	Shaping the Narrative of the History of Hungarian Philosophy in the Context of History of World Philosophy and Cultural Nation-Building: Pál Almási Balogh’s Enterprise	54
Veronika Eszik	The Hungarian-Croatian Coast as a Nationalized Landscape: Remarks on the Relationship between Institutionalising Geography and Nation-Building	75
Katalin Stráner	Natural Science in Hungarian or Hungarian Natural Science? László Dapsy, Hungarian Darwinism, and the Origins of the Publishing Company of the Hungarian Society of Natural Science	97
Emese Lafferton	The “Magyar Face Debate”. Racial Thinking in fin-de-siècle Hungarian Ethnography and Anthropology	116
Bálint Varga	National and Regional Pasts in a Colourful Region: Historical Scholarship in the Banat in the Long Nineteenth Century	150
Gábor György Papp	“Let us Take our National Traditions to the Modern World as Soon as Possible”: Changes in the Concept of National Architecture in Hungarian Architectural Literature	167

Gábor Sonkoly	How Viennese Is the Vienna Memorandum? Historical Interpretation of the Changing Definitions of Urban Heritage	190
---------------	--	-----

BOOKS

Staging the Elephant in the China Shop Azar Gat: Nations. The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism.	– László L. Lajtai	224
Mitchell G. Ash – Jan Surman (eds.): The Nationalization of Scientific Knowledge in the Habsburg Empire, 1848–1918.	– Katalin Stráner	237
The Changing Landscape of the Hungarian History of Political Ideas Takáts József: A megfelelő ötvözet. Politikai eszmetörténeti tanulmányok.	– Ákos Németh	242
Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1770–1945). Texts and Commentaries. I–II–III/1,2–IV.	– Iván Zoltán Dénes	250
Ágoston Berecz: The Politics of Early Language Teaching. Hungarian in the Primary Schools of the late Dual Monarchy.	– Imre Tarafás	254
Gabriella Elgenius: Symbols of Nations and Nationalism. Celebrating Nationhood.	– Zsuzsanna Fazekas	258
Authors		262
Contents		264
Abstracts		266

ABSTRACTS

Veronika Eszik: The Hungarian-Croatian Coast as a Nationalized Landscape: Remarks on the Relationship between Institutionalising Geography and Nation-Building

The study examines the role of Hungarian-Croatian coast as a landscape construct (an image of a landscape created by social, political and cultural processes) in the collective imagination of the nation, as well as the role of institutionalising geographical scholarship in the construction of this image.

The literature on (re)creating landscapes along nationalistic agendas is abundant. With regard to territorial representations of the Hungarian nation state, the present study relies mainly on the work of Réka Albert and Levente T. Szabó, who studied the symbolic role of landscapes in national self-representation in connection with the Great Plain and Transylvania. As Róbert Keményfi points out, Hungarian geographical scholarship has constructed a centrifugal view, whereby the territory of the state is identical with the Carpathian Basin, observed from the angle of the state-forming nation's central dwelling area. Besides the obvious political reasons, this can also be explained by the fact that basic geographical research on the ethnic peripheries of Hungary was yet to commence. This, however, is not entirely true for Croatia: due to Hungarian imperialistic power struggles official scholarship of the Balkans did in fact start in this period, partly based in Fiume (now Rijeka in Croatia). As a result of these early efforts, the contemporary scholarly output in the geographical sciences provides rich source material for modern scholarship.

The present study relies on two types of sources: contemporary press, including articles published in the Fiume-based weekly *Magyar Tengerpart* (Hungarian Coast), as well as the popular science publications of the Hungarian Geographical Society (founded in 1872) and articles published in its journal *Földrajzi Közlemények* (Studies in Geography).

After Edward W. Said's paradigmatic work it has become a commonplace that the scholarly research and knowledge of any given space is one of the primary tools of power over that territory: a kind of 'geographical violation' which provides those in power with practical information and takes part in the ideological legitimization of exercising their power at the same time. Although Said's observation primarily concerns spaces demarcated, named, and through these gestures, governed specifically by colonial powers, the present study of creating loci of power employs his methodology of spatial analysis, also found in other contributions in the field of (post)colonial studies.

Geographical knowledge shaping both political practice and national imagination was one of the most important instruments in constructing the nationalized space of Hungary and the complex spatial structure, civil code and ethnic composition of the Adriatic region provides an apt terrain to explore the birth of this construct.

Ferenc Hörcher: “Soft Power” in the Nineteenth-Century Hungarian Reform Era? The Cultural and Science Policy Aims of the Széchenyis

This paper aims at a reinterpretation of the early nineteenth-century efforts of the Hungarian counts Ferenc Széchenyi and István Széchenyi, father and son, who both took a progressive part in cultural institution-building on a national level. While their efforts are usually understood as part of a larger project labelled as nation-building in Hungarian historiography, this essay connects them to an earlier ideal of the Enlightenment: aristocrats were deemed to be useful in raising the cultural standards of their community by sponsoring cultural activities and establishing cultural institutions.

Due to their cosmopolitan perspective with a dominant Anglophile orientation, the counts were both inspired by European examples. Through their travels they got acquainted with the best practices in Europe, and became motivated to excel in the cultural sphere as well. Although this activity cannot be separated from the political turn during the autocratic reign of King Francis of Austria (1792–1835) which barred direct political opposition to Habsburg policies in the empire, the counts’ efforts were dedicated to the cultural renaissance of their country instead of the independence-oriented nationalist agenda articulated by the opposition circle of Lajos Kossuth in the 1840s.

The paper reconstructs the founders’ intentions for the National Library and the National Museum (1802), twin institutions founded by the father Ferenc Széchenyi; and the Hungarian Academy of Science, initiated by the son István Széchenyi in 1825. The two projects should be viewed as a continued effort of father and son, who both intended to use culture to support the civilising process of the country. Although arguably they together represent the first phase of what came to be called the Hungarian Reform Era, this institution-building programme was an expression of the counts’ self-conscious affirmation of classical antique-Christian virtues, the demonstration of their high-flying Enlightened ideals, and evidence for their realistic political sense. Especially through the latter, their cultural sponsoring activity was an attempt to negotiate court and country interests before the major clash between the autocratic ruler and the nationalist opposition from the 1840s onward led to the 1848 Revolution and War of Independence.

Emese Lafferton: The “Magyar Face Debate”. Racial Thinking in fin-de-siècle Hungarian Ethnography and Anthropology

This paper recovers the “Magyar face debate” raging among ethnographers, anthropologists and public figures in the long decade between 1890 and 1903, a period which began with the preparation for the 1896 Millennium Exhibition and ended in the aftermath of the 1900 Paris World Exhibition (accompanied by various international scientific congresses). These events were of great national importance and provided scientists and politicians with unique possibilities to contribute to the nation’s self-definition and representation. The Magyar face debate also constituted an important episode in a long series of cross-disciplinary attempts to define race and ethnicity and to reflect on multi-ethnic nationhood. By discussing relevant aspects of the histories of ethnography and anthropology in the Dualist era, the paper studies the potential political role of these disciplines in nation building and explores what kind of racial thinking they gave rise to. Affected by the specific socio-political conditions of the ethnically most diverse country of contemporary Europe, the disciplinary trajectories of Hungarian ethnography and anthropology seem to have diverged from the models offered by the historiography in the British, French, and German contexts. The paper argues that the pluralistic, predominantly cultural and strongly integrative ethnographic tradition that prevailed in Hungary in the last decades of the nineteenth century did not notably wane and shift towards a biological, hierarchical and racialist thinking before the First World War.

Béla Mester: Shaping the Narrative of the History of Hungarian Philosophy in the Context of History of World Philosophy and Cultural Nation-Building: Pál Almási Balogh’s Enterprise

One of the primary aims of the Hungarian Scholarly Society, a ‘counter-institution’ striving to foster a new type of public life in Hungarian intellectual circles, was to establish the Hungarian academic language for disciplines and catalogue the achievements of various scholarly fields accumulated until their time. Philosophy enjoyed a premium position among these efforts and can boast significant accomplishments rather early on. Following the first dedicated academic dictionary of mathematics, the Academy’s *Philosophiai Műszótár* (Academic Dictionary of Philosophy) was published in 1834 and the first serious historical overview of Hungarian philosophy by Pál Almási Balogh, also initiated and supported by the Academy, came out in the following year. Besides the compilation of literature Almási Balogh’s task was an inquiry into two fundamental problems. On one hand, he had to place the sources of Hungarian philosophy into the grand narrative of world history of philosophy, on the other hand he also

had to insert the same material into the system of the then budding Hungarian national culture, and find its function and position therein.

Writing the history of philosophy as an independent discipline was still a relatively novel concept at the time. Although university curricula included courses on the history of philosophy, the most widely used handbooks were still those by the first professional generation, primarily Jakob Brucker, on whose work Almási Balogh himself relies heavily too. Almási Balogh's relationship with József Rozgonyi, the anti-Kantian protagonist of the Hungarian Kant debate (1792–1822), is also an important question, mainly because Rozgonyi's British (specifically, Scottish) concept of philosophy was not at all prevalent in Hungary at the time. Rozgonyi's university course, which testifies his uncommon orientation, has come down to posterity in the notes of the ex-Sárospatak student Almási Balogh, which provide an interesting early version to compare with the later printed edition. One of the main aims of the present study is to demonstrate the way in which Almási Balogh reconciles the Hungarian materials with the concepts of history of world philosophy found in both the aforementioned popular handbook used at the time and the work of his former professor at Sárospatak.

The author's less explicit task is to position the history of Hungarian philosophy in the evolving system of Hungarian national culture. For this purpose, Almási Balogh had to align philosophers and philosophical texts with the prominent eras and milestones of Hungarian history and turn the Hungarian philosophical heritage into a self-contained history in a national framework, parallel with similar component narratives (e.g. literary history, art history, legal history), in such a way that it would not lose its connection with the most significant trends of the history of European philosophy. The second aim of the present study is to explore this complex task in depth.

Almási Balogh's skill at negotiating both tasks successfully is evident in using one of the most characteristic tools of the historiographer's trade: when he quotes Greek sources about Scythian thinkers or interprets the Cynics as Cumans (*kunok*), he operates with the topos of 'barbarian philosophy', originally retained by Bruckner for religious reasons, in order to trace the roots of Hungarian philosophy back to the dawn of world philosophy. It is interesting to note here that although the readers commissioned by the Academy asked him to modify certain parts of his manuscript, which he happily obliged prior to printing, it seems that no one objected against anything in the chapters on the proto-history of Hungarian philosophy. The third aim of the present study is to present a hypothesis regarding the function of this seemingly unanimously accepted concept of philosophical proto-history in the programme of creating a narrative of the history of philosophy on a national level.

Gábor György Papp: “Let us Take our National Traditions to the Modern World as Soon as Possible”: Changes in the Concept of National Architecture in Hungarian Architectural Literature

The study aims to demonstrate the changes in the role and place of, as well as the ensuing discourse about national architecture in the period between the 1870s and the 1910s.

Architecture occupies a special place in the discourse about national character. On one hand, due to its technical background and constructive approach, it was in the focus of attention from the field of engineering. On the other hand, its aesthetical aspects, as well as the fact that architectural works are often projects of co-operation between diverse art forms, also made it relevant for practitioners of the fine arts' various branches.

At the beginning of this period, the establishment of national art and architecture was closely connected to concepts of national identity and sovereignty. The prevailing discourses of the time gave rise to the long-standing idea that no specific architectural style can be associated with Hungarian history and consequently national architecture must be constructed creatively out of various disparate sources. In the latter quarter of the century, architects considered the question of national architecture as relevant and topical and worked on the complex description of the concept of nation in architecture as a whole. Self-imaging and self-reflection played an important role in the creation of national character. Later, when identity building was no longer a national mission, the choice of historical styles was determined by the specifics of architectural projects and functions rather than their purpose to represent symbolic meaning. The fin-de-siècle practice of borrowing features of surviving architectural monuments led to invention deficit in some cases. This strict adherence to historic models suggests a certain level of uncertainty, which is also visible in the efforts (not unlike similar attempts elsewhere in Europe) to find new models outside the context of the history of European architecture.

Gábor Sonkoly: How Viennese Is the Vienna Memorandum? Historical Interpretation of the Changing Definitions of Urban Heritage

The study aims to make the contemporary developments and research results of cultural heritage, specifically urban heritage, relevant and applicable for historical analysis, through the detailed examination of the controversy surrounding the UNESCO World Heritage status of Vienna's Old Town and the 2005 Vienna Conference. Both these events were milestones in the history of international legislation regulating urban heritage protection. Analysing this contro-

versy is informative not only regarding the local and international stakeholders' views, but also because it contributed to the evolution of a new concept, that of the historical urban landscape, which in turn has become an integral part of the conceptual history of cultural heritage.

The analysis concerns two major parallel themes. On one hand, it examines the contemporary self-representation of Vienna; on the other, it provides a historical overview of the 2001–2003 controversy and its resolutions. The study demonstrates the synergy of various levels of Vienna's urban identity (local, regional, international) as well as the social practice and professional conflicts of interest behind the use of the historical urban landscape concept as the universal framework of urban heritage management.

Katalin Stráner: Natural Science in Hungarian or Hungarian Natural Science? László Dapsy, Hungarian Darwinism, and the Origins of the Publishing Company of the Hungarian Society of Natural Science

On 1 June 1873 László Dapsy, teacher of natural history in the Calvinist secondary school in Pest and an active member of the Hungarian Society of Natural History, wrote in a letter to Charles Darwin that his Hungarian translation of the *Origin of Species* would be published in August of the same year. In the letter he also reported that the Society did not only approve the Hungarian translation of Darwin's work, but they also accepted Dapsy's 1871 proposal to found a publishing company that would publish in Hungarian "foreign works of significance" in the natural sciences. The series continued successfully for decades, attracting not only the attention of a wide readership, but also financial profit.

The aim of Dapsy's publishing initiative and his wider agenda of science popularisation was to make Hungarian natural science and scientific culture flourish through the translation of existing, fundamental and renowned foreign (Western) literature instead of trying to produce original, national works of science. His translator's introduction to the 1873 Hungarian edition *The Origin of Species* is an important document wherein he details his agenda and strategy for the development of Hungarian science; however, his opinion proved to be too controversial and found criticism with those members of the scientific community and the public who resented the implication that original Hungarian scientific output was not on par with that of the more "developed" nations. As a result of the ensuing debate, the Society publicly distanced itself from Dapsy, and the book series eventually came to include books by Hungarian scientists besides the works of renowned foreign scholars.

The aim of this study is to analyse various strategies of the circulation and popularisation of scientific knowledge in nineteenth-century Hungary. Dapsy's

agenda of translation and reception and the criticism expressed by his contemporaries are treated in the context of the program of the Society of Natural Science to disseminate and popularise the natural sciences to a wide general audience in the public space. Dapsy's role was more complex than a mere translator of Darwin's text: not unlike other members of the scientific community, he was an active agent of cultural transfer, whose position in creating a new scientific discourse influenced not only the science popularisation strategies of the Society of Natural Science, but also the ways in which scientific ideas entered "popular" culture and the public sphere of late-nineteenth-century Hungary.

Lilla Szalisznyó: Hungarian Literature Rears its Head in a Manly Fashion: The Role of the Hungarian Scholarly Society's Awards in the Appreciation of Literature (1831–1847)

The 1831 regulations of the Hungarian Scholarly Society (*A' Magyar Tudós Társaság alaprajza és rendszabásai*) summarises the remit of the institution in twelve points. With regard to its support of Hungarian literature, the document states that it will take part in the following activities: support national theatre by providing criticism, support national literature by launching prize competitions, finance the publication of the best manuscripts received, award money to previously published literary works selected by an award committee, and support the Hungarian translation of eminent foreign-language literary works 'new and old alike'.

The present study examines the literary competitions organised in the first decade of the society's existence: the Drama Prize and the Grand Prize. The premise of the study is that the society was founded amidst the overhaul of literary life in Hungary, the process of modern disciplinisation. By the foundation of professional institutions, literature was expected to both slot into a new system of disciplines and find a way to make its role appreciated by society at large. At the same time, besides consistently supporting the legitimisation of literature by inviting original work in competitions and awarding money prizes to new and already published Hungarian literary works, the Academy also legitimised the artistic programme of originality and encouraged the transformation and diversity of Hungarian literature's disciplinary structure. It seems that the Academy's communication in the annuals, which published the prize winners every two-three years, was purposefully conceived to give the impression of a dynamically evolving art form, appreciative of and responsive to both professional and national expectations. Contemporary readers were involved in the internal processes of literature in the making: the announcements included more than just the fact of awarding the prizes and the titles of winning works. They also published lists of other critically acclaimed literary works, as well as the number and details of all applications and respective pen-names. This means

that the Academy appreciated the important role of both the financial and symbolic value of the prizes in their public evaluation. By examining the practice of weighing the applications as apparent in these reports, the study assesses the symbolic and financial value of the prizes awarded to understand the Academy's role in the structural transformation of Hungarian literary culture and the ways they communicated this role in the Academy's official bulletin.

Bálint Varga: National and Regional Pasts in a Colourful Region: Historical Scholarship in the Banat in the Long Nineteenth Century

This study investigates historical scholarship produced in and about Banat, a heterogeneous region divided today by Romania and Serbia but belonging to the Kingdom of Hungary during the long nineteenth century. The first comprehensive history of the region was authored by the Venice-born Franz Grisellini, whose narrative mirrored the Enlightenment and the modernization program of the Austrian government. Local narratives, framed in a *Hungarus* identity, emerged in the early 1860s by local, German-speaking authors. Yet, romantic and national historical scholarships produced the most influential visions of the past of the region. From the mid-nineteenth century on, Romanian scholars, based mostly in Bucharest, produced a powerful narrative, in which the Banat appeared as a genuinely Romanian territory. With a slight delay, Magyar historians affiliated with institutions in Budapest elaborated a Magyar master narrative, putting emphasis on the Hungarian chapters of the history of the Banat. A Serbian and a German national reading appeared, too, but these were less elaborate than the Romanian and Magyar ones. From the 1870s on, historians based in the Banat (many amateurs and a few professionals among them) authored several works discussing the history of their region. These local works were heavily influenced by the national master narratives and can be seen as the offspring of the pasts produced on the national level.

A KORALL szerzőinek!

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, valamint recenziókat (*Könyvek rovat*), forrásközléseket (*Források és olvasatok rovat*), konferenciabeszámolókat és kurrens szakirodalmi áttekintéseket (*Körkép rovat*) fogad el közlésre. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát. A benyújtott szövegeket fél éven belül bírálja el a szerkesztőség.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy a megjelenést követő fél év múlva cikkük folyóiratunk honlapjára és az OSZK EPA rendszerébe is feltöltésre kerül. A Korallban közölt tanulmányokat a szerzők azt követően tölthetik fel egyéni, munkahelyi vagy egyéb tudományos honlapokra, miután írásuk teljes terjedelmű változata megjelent a Korall honlapján. A feltöltésnél kérjük, utaljanak a Korall honlapjára is, így: „A Korall Társadalomtörténeti Folyóiratban megjelent cikkeket lásd a folyóirat honlapján: www.korall.org”.

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen három, recenzió esetén kettő, könyvismertetésnél pedig egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább). Kérjük a táblázatokat és az ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot a szerkesztőség kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

Egy tanulmány kézírata egy ív, de legfeljebb másfél ív (60 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra. A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni, a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, 2-3 oldalas tartalmi bemutatásra szorítkozó könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*-ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az *irodalmi hivatkozások* a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldal-szám. (Pl.: Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Berger–Luckmann 1998: 104–105.) Szerkesztett kötet esetén: Szerkesztő (szerk./ed./Hg./dir.) évszám. Pl.: Szabó (szerk.) 2008; Lüdtke (Hg.) 2010.

A lábjegyzetekben a hivatkozás (-)ben szerepel, ha a lábjegyzet tartalmilag szöveges. Ha a lábjegyzet csak hivatkozásból áll, az zárójelek és „lásd” nélkül szerepel.

A lábjegyzetbeli rövid hivatkozásban a családnév mellett a keresztnév rövidítését csak akkor tüntessük fel, ha a hivatkozott irodalom tételei között több azonos családnév is van. (Pl.: Benda K. 1972; Benda Gy. 1985.)

Ha egy szerző egy évben több munkájával is szerepel a hivatkozások között, az ábécé kisbetűivel teszünk köztük különbséget. Egy szerző több művének hivatkozásakor a nevet csak az első előfordulásnál adjuk meg. (Pl.: Tomka 2001a, 2001b; Valuch 2001, 2013.)

Többkötetes mű rövid lábjegyzetbeli hivatkozásában a kötetszám római számmal szerepel. (Pl.: Braudel 2003: II. 35.)

A *forráshivatkozások* a forrástípusnak (levéltári, kéziratári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári forrásokra kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző. A levéltári hivatkozások esetében a lábjegyzetben először a levéltár hivatalos rövidítését kell megadni, illetve az iratanyag jelzetét (pl. MNL VaML IV.401.b.). Konkrét iratra történő hivatkozásnál ezeken kívül a hivatkozott irat címét és dátumát is meg kell adni (pl. MNL VaML IV.401.b. 12365/1940. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1940. június 12.), s a rövidítést hátul, a források listájában kell feloldani. Kéziratári forrásoknál a levéltárihoz hasonló módon járjunk el.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári forrásokat kell megadni. (Külföldi levéltárak mindig az eredeti nevükön szerepelnek, esetükben annak a városnak a nevét is meg kell adni, ahol a levéltár található. A levéltár neve alatti sorban pontosan fel kell oldani a hivatkozott levéltári fond vagy állag nevét és évkörét. Ezt követően – sorközzel elkülönítve – a közgyűjteményben őrzött kéziratok (kézirat-, térkép-, adat-, illetve dokumentumtárak), majd a „forrás típusú” nyomtatott kiadványok (forráskiadások, naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, statisztikák, helységnévtárak, kiadott térképek), ezután a felhasznált (nem csak egy cikk miatt idézett) időszaki kiadványok, végül az interjúk kerülnek feloldásra. A forráshivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

FORRÁSOK

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)

Alte Feldakten (AFA), 1650–1750.

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltár (MNL VaML)

IV.401.b. Vas Vármegye Alispánjának iratai, 1871–1950.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

551. Katádfay Tihamér: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat, é. n.

Francsics Károly 2001: *Francsics Károly visszaemlékezései*. (S. a. r. és szerk. Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemény, Pápa.

Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.) 1877: *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Tettey, Budapest.

MHHD XXIV = Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső. (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételesen felsorolva, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek feltüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése nem kötelező, de lehetséges, ebben az esetben viszont kérjük, hogy az irodalomlista összes köteténél szerepeljen a kiadó, a kiadás helye előtt:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Voland, Eckart (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Idegen nyelvű publikációk hivatkozásánál eredeti nyelven szerepel a szerk., ford. stb. és a kiadási hely is. Pl. német szerkesztőnél Hg., több szerkesztőnél Hgg. az elvárt rövidítés.]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona*. 12. kötet. Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szónyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratossá publikáció:]

Kiss-Nagy Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (megjelenés előtt).

[Internetes hivatkozás:]

Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed* <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacsikai.html> – utolsó letöltés: 2009. március 9.

Egyéb:

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i. m., ld., uo., uő rövidítések. Az „uo.” használata csak akkor megengedett, ha egyazon lábjegyzeten belül kerülne megisméltésre a hivatkozás.
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagyköötőjel (–) helyes használatára. (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, 'valamitől valameddig' jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagyköötőjelet tegyünk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé írjunk: „ ”. Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön.
- Zárójelen belüli zárójelezéshez a szögletes zárójelet használjuk.
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Pl.: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.)
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- 10 000-tól nem törő szóközt (CTRL SHIFT SPACE) tegyünk az ezresek közé.
- Minden címet kurziválunk a főszövegben, de a címhez tartozó toldalékokat már nem (pl. *Nyugatból*).

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége, 1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés, terjesztés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor főszerkesztő, gczoch@gmail.com

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossyj@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyvárúhá
1072 Rákóczi út 14.

Írók Boltja
1061 Andrassy út 45.

Múzeumi Bolt – Néprajzi Múzeum
1055 Kossuth tér 12.

Párbeszéd Könyvesbolt
1085 Horánszky utca 20.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina körút 26.

Verano Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Ifjúság utca 6.

Virágmandula Kft.
7624 Nagy Jenő utca 12.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

a Társadalomtörténeti Monográfiák 4. kötete

Sasfi Csaba

GIMNAZISTÁK ÉS TÁRSADALOM MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A tanulás sorsformáló tényező, azonban az, hogy ki miként viszonyul hozzá, milyen jelentőséget tulajdonít az iskolai teljesítménynek, igen különböző lehet. Aligha kétséges, hogy ebben a családi háttérnek, a szülők kulturális beállítottságának meghatározó jelentősége van. Az iskola társadalmi használatától és a politikai keretektől függ, hogy az oktatási intézmények milyen mértékben válnak, válhatnak az érvényesülés eszközévé. Az így értelmezett iskolázásnak a története pedig komoly tanulságokkal szolgálhat a jelen számára.

Ez a könyv a régi középiskola, a gimnázium mint társadalmi intézmény működését és hatását vizsgálja abban az időszakban, amikor a születési előjogokon alapuló rendi társadalomszerveződés a végső szakaszába ért, hogy fokozatosan átadja helyét a döntően az egyéni érdemen alapuló polgári társadalomnak. Ebben az átalakulásban a gimnázium kiemelt szerepet játszott, hiszen társadalmi különbségek nélkül befogadta a tanulni vágyó gyermekeket. Ezért nemcsak az intellektualizálódás terjedésének eszköze volt, hanem a társadalmi emelkedés új és egyre szélesedő csatornáját is jelentette. A diákság összetételének alakulása a reformkori magyarországi társadalom egyik kulcsfontosságú kérdése, amit Sasfi Csaba több évtizedes levéltári adatgyűjtés és kutatómunka alapján tár az olvasó elé.

A 446 oldalas kötet bolti ára 4 500 Ft,
megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen,
vagy www.korall.org honlapon.

Személyes átvétellel (Budapesten) a kiadó 25%
árengedményt (3 370 Ft) biztosít, postai kézbesítés esetén
10% kedvezményt (4 050 Ft) ad.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

a Társadalomtörténeti Monográfiák 5. kötete

Nagy Ágnes

HARC A LAKÁSHIVATALBAN

Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés
a fővárosban, 1945–1953

A II. világháborút követően a hatósági lakáskiutalás és annak részeként a tömeges társbérletesítés számos budapesti lakos sorsában döntő változást hozott. A „lakásügyek” mélyen átpolitizáltak voltak, és meghatározó szerepet játszottak a társadalom szövetének alakításában. A rendszer működésmódja ugyanis a lakosok egymás feletti ellenőrzésére, az igényelhető lakások és lakrészek egyéni felkutatására, valamint azok egymástól való elvitatására épült.

Nagy Ágnes könyve a főváros levéltárában mindeddig felfedezetlenül őrzött korabeli lakásügyek iratai alapján eleveníti meg a hétköznapi emberek lakásszerzési stratégiáit és politikai rendszerről alkotott elképzeléseit. A vizsgálat által ugyanakkor láthatóvá válik a lakáshivatali tisztviselők és a kommunista káderek gondolkodásmódja is. A háború végével kibontakozó politikai átalakulás bemutatásakor jelen kötetben nem a politikai pártok kapnak szót, hanem a „névtelen” budapestiek lépnek színre, és válnak a társadalmi folyamatok alakító résztvevőivé.

A lakásügyek, társbérleti viszonyok mikroszintű elemzésével ugyanis a szerző nemcsak azt mutatja meg, hogyan működtette a lakosság az állami lakáskiutalási rendszert, hanem ezen keresztül azt is, miként vette birtokba a társadalom az állam által megteremtett hatalmi eszközöket, hogyan használta, értelmelte azokat a hétköznapi konfliktushelyzetekben, és ezzel alapvetően új megvilágításba helyezve tárja az olvasó elé a diktatórikus rendszer kiépülését.

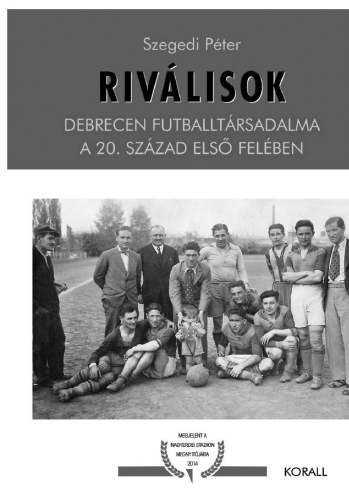
A 424 oldalas kötet bolti ára 4 500 Ft,
megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen,
vagy www.korall.org honlapon.

Személyes átvétellel (Budapesten) a kiadó 25%
árengedményt (3 370 Ft) biztosít, postai kézbesítés esetén
10% kedvezményt (4 050 Ft) ad.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

SZEGEDI PÉTER **RIVÁLISOK** című könyvében Debrecen 1945 előtti futballmúltját újszerű nézőpontból, az egyesületek közötti vetélkedés társadalmi mozgatórugóira összpontosítva mutatja be. A könyvből megismerhetjük a Debrecen–Nyíregyháza rivalizálás és a labdarúgásban máig élő főváros-ellenesség eredetét, miközben betekintést nyerünk a szurkolói rendbontások világába is.

Ha valaki a cím alapján esetleg azt gondolja, hogy a szerző egy helyi érdekű futballtörténetet írt, bizony téved. Azt is megkockáztatom, hogy ebből a kiváló kötetből nem csupán a futballt, hanem a huszadik század első felének magyar társadalmát is szokatlan és eredeti nézőpontból ismerhetjük meg. Szegedi Péter könyvét melegen ajánlom a ma is ható múlt iránt érdeklődő olvasók figyelmébe.

Hadas Miklós szociológus, a Budapesti Corvinus Egyetem professzora

A 358 oldalas kötet bolti ára **3 490 Ft**,
megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen,
vagy www.korall.org honlapon.

Várjuk megrendelését!

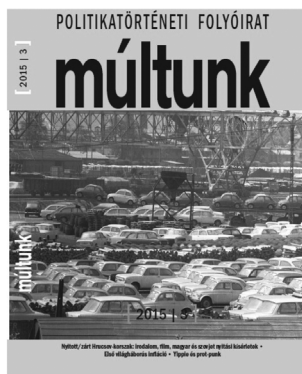
Korall Társadalomtörténeti Egyesület

A *Múltunk* 2015/3. számának tartalmából**Kulturális nyitás a Hruscsov-érában**

Pomogáts Béla: *Ablakok a nagyvilágra. A magyar irodalom világirodalmi tájékozódása 1953 és 1964 között*

Bárdos Judit: *A Hruscsov-korszak az orosz-szovjet filmben*

Takács Róbert: *Szovjet és magyar nyitás a kultúrában Nyugat felé 1953–1964*

I. világháború: hadszíntér és hátszország

Botos János: *A fizetőeszköz inflációja az első világháború alatt és után 1914–1924*

Tanulmányok

Vámos György: *Carl Lutz és a cionisták mentőakciója Budapesten 1942–1944*

Malkovics Tibor: *MC5: A szabadság elfelejtett gyermekei. Yippie-k és proto-punkok: radikális, újbaloldali politikai mozgalmak és az „ifjúsági zene”*

Pankovits József: *Giorgio Napolitano, az Olasz Köztársaság elnöke*

Közlemények

Dr. Révai Tamás: *Közegészségügy és járványügy a Leningrádi blokád során*

Szemle

Bartha Ákos: *Kisebbségek szolgálatban* (Népszolgálat: A közösségi elkötelezettség alakváltozatai a magyar kisebbségek történetében)

A korábbi lapszámok írásai elolvashatóak honlapunkon:

www.multunk.hu

Az aktuális lapszám megvásárolható a Napvilág Kiadónál (V. ker. Alkotmány u. 2. III. emelet) és a honlapunkon feltüntetett könyvesboltokban.

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BIBLIOSZÉK

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

SÜMEGI ISTVÁN – HANKISS ELEMÉRRŐL
SZALAI MIKLÓS – TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓSRŐL
SZABÓ Á. TÖHÖTŐM – BERTA PÉTER KÖNYVÉRŐL
ILYEFALVI EMESE – PÓCS ÉVA RÁOLVASÁS-GYÚJTÁSÉRŐL

BÍRÁLAT

PROBLÉMA

ERDÉLYI ÁGNES ÉS TAKÓ FERENC
 AZ OKSÁGI MAGYARÁZATRÓL

TISZTELETKÖRBEŒ A MAGYAR POLIP

REMBRANDT BUDAPESTEN
 CSONTVÁRY A VÁRBAN
 KÉP ÉS KERESZTÉNYSÉG
 PANNONHALMÁN

KIÁLLÍTÁSI KATALÓGUSOK

SZEMLÉ

GECSER OTTÓ, BAK JÁNOS,
 MARTA FÜLOPOVÁ, ERDÉLYI GABRIELLA,
 HEGEDŰS ISTVÁN, SZÉKELY JUDIT,
 BÁLINT ANGELIKA, KATONA ESZTER,
 SZÉL DÁVID ÍRÁSA

SZÉLHÁMOSSÁG –
 HAMISÍTÁS ÉS PLÁGIUM

MI A PÁLYA?

BIBLIOGRÁFIA

FONTOS KÖNYVEK 2015. TAVASZ – NYÁR

M E G J E L E N I K

2015. ŐSZ-TÉL

N E G Y E D É V E N T E

Bethlen Erdélyétől Rómán át Indiáig

Emlékezünk Koszta Lászlóra

KÁRMÁN GÁBOR

Egy diplomáciai zsákutca: Bethlen Gábor házasságkötése Brandenburgi Katalinnal

BAGI ZOLTÁN PÉTER

Alfonso Montecuccoli a Habsburg család szolgálatában (1570–1598)

VARGA BEÁTA

Hajdúk a kozákok ellen Bethlen Gábor első Habsburg-ellenes hadjárata idején

PAPP SÁNDOR

Bethlen Gábor hatalomra kerülése a török forrásokban és történetírásban

BRANDL GERGELY

A város, a boszorkány és a kancellária

30. évf.

2015

3. szám

Bemutatjuk Sipos Gábor kolozsvári történész-levéltárost

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

STRUKTÚRA ÉS ELISMERÉS

BIG DATA ÉS SZOCIOLÓGIA

92–93

2015/3–4

ENTER

